
БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Оноре де
БАЛЬЗАК
ФІЛОСОФСЬКІ
ЕТЮДИ

A decorative laurel wreath with a ribbon, positioned below the text and partially overlapping the bottom of the oval frame.

■

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Оноре
де БАЛЬЗАК

■

ФІЛОСОФСЬКІ
ЕТЮДИ

*Переклад з французької
Віктора Шовкуна*

Харків
«ФОЛІО»
2015

ББК 84(4ФРА)
Б21

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Переклад з французької
Віктора Шовкуна

Примітки
Д. С. Наливайка

Редколегія серії:
*Тамара Денисова, Іван Дзюба, Микола Жулинський,
Дмитро Наливайко (голова), Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун*

Художник-оформлювач
О. Д. Кононученко

Бальзак О. де
Б21 Філософські етюди / пер. з фр. В. Й. Шовкуна, прим.
Д. С. Наливайка; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. —
Харків: Фоліо, 2015. — 475 с. — (Б-ка світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5103-5 (Б-ка світ. літ-ри).
ISBN 978-966-03-7006-7.

Оноре де Бальзак (1799—1850), видатний французький письменник XIX століття, писав про себе так: «Я належу до опозиції, яка називається життя». Підтвердженням цих слів є його «Філософські етюди», що входять до так званої «Людської комедії» — грандіозної епопеї, яка складається з понад 90 романів, повістей, оповідань, пов'язаних загальним задумом і величезною кількістю персонажів.

До видання увійшли найвідоміші твори з цього циклу — «Еліксир доголіття», «Пошуки Абсолюту», «Невідомий шедевр» та інші, у яких Бальзак без будь-яких прикрас, з притаманним йому реалізмом викрив штучну мораль та лицемірні закони суспільства, змалювавши яскраву «картину звичаїв» свого часу.

ББК 84(4ФРА)

ISBN 978-966-03-5103-5
(Б-ка світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-7006-7

© В. Й. Шовкун, переклад
українською, 1990
© Д. С. Наливайко, примітки,
2015
© О. Д. Кононученко, художнє
оформлення, 2015
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2001

ЕЛІКСИР ДОВГОЛІТТЯ

ДО ЧИТАЧА

Сюжет цього етюда дав авторові, коли той тільки починав своє життя в літературі, один його друг, давно покійний; а згодом автор натрапив на цей-таки сюжет в одному збірнику новел, виданому на початку нинішнього століття, — досить імовірно, що це одна з фантазій берлінського письменника Гофмана, надрукована в якомусь німецькому альманасі й забута видавцями, що випустили друком зібрання його творів. У «Людській комедії» вистачає оригінальних знахідок, і автор не соромиться признатися читачам у невинному запозиченні; за прикладом славетного Лафонтена, йому іноді трапляється неумисне переказати на свій лад той чи той уже відомий сюжет. Подану далі новелу не слід вважати за один із жартів, модних у 1830 році, коли кожен автор прагнув написати щось жахливе на втіху молодим дівчатам. Коли ви дізнаєтеся про те, як вишукано Дон Жуан відправив на той світ батька, спробуйте уявити собі, як би повелися в дев'ятнадцятому сторіччі за схожих обставин порядні люди з тих, хто погодився виплачувати літній людині довічну ренту, сподіваючись, що якась хвороба не дасть їй дожити до глибокої старості, або хто віддав унайми старій жінці помешкання, взявши з неї платню до кінця її днів. Захотіли б вони воскресити тих, чия смерть для них вигідна? Нехай ті, хто міряє людську совість, поміркують, наскільки Дон Жуан скидається на батьків, що одружують своїх дітей для задоволення власних амбіцій. Чи вважає людське суспільство, яке, коли вірити філософам, іде шляхом прогресу, чи вважає воно за крок уперед звичку покладати всі свої надії на чийось смерть? Звідси виникла ціла наука й почесні професії, представники яких живуть коштом смерті. Чекати, коли сконає

та або та людина, для подібних спритників — ремесло, вони просто-таки чатують на смерть, вони щоранку умовляють її скоріше забрати недужого, а ввечері перевіряють, приходила вона чи ні. Це коад'ютори, кардинали, позаштатники, учасники тонтіни тощо. Додайте сюди людей делікатних — а їх чимало, — що накинули оком на масток, ціна якого їм не по кишені, отож вони з холодною розважливістю оцінюють, скільки лишається прожити на світі їхнім вісімдесятирічним чи сімдесятирічним батькам, свекрухам чи тещам, кажучи: «Менш ніж через три роки я одержу спадщину, і тоді...» До вбивці ми почуваємо меншу відразу, аніж до шпига. Вбивця, можливо, піддався миттєвому нападу божевілля, йому дозволено покаятись, облагородити себе. Але шпиг завжди лишається шпигом; він шпиг, коли спить у ліжку, коли сидить за столом, коли йде вулицею, він шпиг удень і шпиг уночі; він підлий у кожну хвилину свого життя. Але й убивця може бути не менш підлим, аніж шпиг. Хіба ви не помічали в нашому суспільстві безліч людей, яких наші закони, наші звичаї і порядки спонукають безперервно думати про смерть своїх близьких, палко жадати її? Вони прикидають вартість похорону, коли купують кашемірову шаль для дружини, коли в театрі підіймаються сходами, коли мріють про власну ложу в Італійській опері, про власну карету. Вони чинять убивство і в ту мить, коли милі створіння, це уособлення самої невинності, підставляють їм увечері свої дитячі лобики під поцілунок, кажучи: «На добраніч, тату!» Вони щогодини бачать очі, які їм хотілося б закрити і які щоранку розплющуються на світло, як око Бельвідеро — персонажа з цієї повісті. Одному Богові відо мо, скільки батьковбивств люди здійснюють подумки! Уявіть собі чоловіка, зобов'язаного платити тисячу екю довічної ренти старій жінці, уявіть собі, що обоє вони живуть у селі, розділені лише струмочком, але й це не перешкоджає їм з усією щирістю ненавидіти одне одного, не рахуючись навіть із правилами пристойності, що змушують носити маску двох братів, з яких одному дістанеться майорат, а другому — лише частка спадщини. Вся європейська цивілізація стоїть на фундаменті передачі майна у спадок і скасувати цей закон було б дурістю. Але чи не слід би — як у машинах, що становлять гордість нашого століття, — поліпшити конструкцію цього важливого механізму?

Якщо автор захотів звернутися з традиційним посланням «До читача» в передмові до твору, де він намагається використати всі можливі літературні форми, то це для того, щоб висловити свої зауваження, які стосують ся кількох його філософських етюдів водночас, хоча насамперед цього. В кожному з них подано більш або менш нові ідеї, виразити які авторові здалося доречним; він міг би навіть претендувати на пріоритет у галузі тих або тих форм і висловлених думок, адже згодом вони перейшли в ужиток сучасної літератури і нерідко там вульгаризуються. Отже, читачі не повинні пропустити повз увагу дату першої публікації, поставлену під кожним етюдом, якщо вони хочуть віддати авторові належне.

Письменство дає нам змогу завести незнайомих друзів, і який то щирий друг — твій читач! Тим більше, що з добре знайомих друзів автора деякі не прочитали жодного рядка з його творів! Автор вважає, що тільки сплачує свій борг вдячності, присвячуючи цю новелу DIIS IGNOTIS¹.

* * *

Одного зимового вечора дон Жуан Бельвідеро частував у своєму розкішному феррарському палаці князя з роду д'Есте. В ту епоху бенкети були чудовим видовищем, влаштовувати яке могли тільки люди, не бідніші за королів, або могутні феодалі сеньйори. Сидячи навкруг стола, на якому горіли запашні свічки, семеро веселих жінок утішались приємною бесідою, оточені прекрасними статуями з білого мармуру, що вирізнялися на тлі стін, обличкованих під червоний камінь, і контрастували з барвистими турецькими килимами. Вбрані в атлас, виблискуючи золотом і діамантами, — менш, проте, яскравими, ніж їхні очі, — усі вони здавалися втіленням пристрастей, однаково палких, але настільки ж розмаїтих, наскільки розмаїтою була їхня краса. Правда, говорили вони про одне й те саме, про одне й те саме думали, але вираз обличчя, погляд, який-небудь жест або відтінок у голосі надавали мові кожної з них своєрідного тону — легковажного, хтивого, меланхолійного або насмішкуватого.

¹ Невідомим богам (лат.).

Одна, здавалося, промовляла: «Моя врода зігріє навіть захолює серце старого діда».

Друга: «Я люблю лежати на канапі і п'янити себе думкою про тих, хто мене обожнює».

Третя, ще новенька на цих бенкетах, мало не червоніла.

— У глибині серця мене мучать докори сумління, — казала вона. — Я католичка і боюся пекла. Але вас я так люблю, так люблю, що заради вас готова пожертвувати і вічним спасінням.

Четверта, перехилиючи келих із хіоським вином, вигукнула:

— Будемо ж веселитись! З кожним світанком я відроджуюся для нового блаженства! Не пам'ятаючи про минуле, ще п'яна після вчорашніх поєдинків, я знову до дна осушую келих життя, осяяного щастям, напоєного коханням!

Жінка, яка сиділа біля Бельвідеро, спопеліла його вогнистим поглядом. Вона мовчала. «Мені не знадобляться *bravi*¹, щоб порішити коханця, якщо він мене покине!» — здавалось, промовляла її очі. Вона сміялася, але її рука конвульсивно ламала золоту цукерницю, карбовану чудесними візерунками.

— Коли ж ти станеш герцогом? — запитала шоста в князя, блиснувши хижою посмішкою і втупивши в нього очі, сповнені вакхічного безуму.

— А коли нарешті помре твій батько? — поцікавилася сьома, засміявшись і хмільним грайливим порухом кинувши в дон Жуана букет.

Ця невинна юна дівчина звикла легковажити всім священним.

— О, не згадуйте мені про нього! — вигукнув юний красень дон Жуан Бельвідеро. — На світі існує тільки один вічний батько, і, на моє лихо, він дістався мені!

Крик жаху вихопився в сімох феррарських куртизанок, у Жуанових друзів і навіть у князя, хоча через двісті років, за Людовіка XV, люди з обраного товариства лише посміялися б із такої вихватки. Але оргія лише починалася, і, мабуть, душі ще не зовсім скаламутилися. Незважаючи на яскраве полум'я свічок, на палкі вигуки, на блиск золотих і срібних чаш, на хмільне вино, незважаючи на те, що погляд милувався найпрекраснішими жінками, можливо, в глибині тих сердець ще збереглося тро-

¹ Наймані вбивці (*it.*).

хи сорому перед людським та Божим осудом, який жевріє там, аж поки гульня не залле його потоками іскристого вина. Одначе квіти вже зім'ялися, очі посоловіли — сп'яніли уже й сандалії, як висловився Рабле. І ось коли на бенкеті на мить запала тиша, відчинилися двері, і, як на Валтасаровій учті, з'явився дух Божий у подобі старого сивого слуги з хисткою ходою та насупленими бровами; він увійшов із сумним обличчям, і від його погляду зблякли вінки, келихи з червоним вином, піраміди плодів, блиск бенкету, пурпуровий рум'янець здивованих облич і яскраві барви подушок, зім'ятих білосніжними жіночими плечима та ліктями. І мов жалобне покривало опустилося на всю цю навіжену компанію, коли слуга промовив глухим голосом похмурі слова: — Паничу, ваш батько помирає.

Дон Жуан підвівся, зробивши жест, який гості мали витлумачити так: «Даруйте, таке не щодня трапляється».

Хіба смерть батька не застає молодих людей — і досить часто — посеред розкошів життя, посеред безумних розваг веселої оргії? Смерть у своїх забавках буває не менш примхлива, ніж норовиста куртизанка. Але смерть завжди вірна, вона ще нікого не обманула.

Коли дон Жуан зачинив за собою двері вітальні й пішов довгою галереєю, темною і холодною, він, як актор на сцені, спробував прибрати належного для такої сумної події вигляду; знаючи, що повинен зіграти роль сина, він відкинув свої веселощі разом із серветкою. Ніч була чорна, хоч око виколи. Мовчазний слуга, що проводив дона Жуана до спальні вмирующего, освітлював дорогу паничеві досить погано, і Смерть, заручившись підтримкою холоду, тиші, темряви, а може, й затуманеної свідомості, яка ще не прочумалася від хмелю, заронила в душу марнотрата деякі роздуми; він подумки переглянув усе своє життя і став замислений, як злочинець, коли його ведуть на суд.

Бартоломео Бельвідеро, Жуанів батько, нині дев'яносторічний дід, більшу частину свого життя віддав торговельним справам. Часто мандруючи по відомих своїми талісманами країнах Сходу, він надбав там величезне багатство і знання, цінніші — як він казав — за золото й діаманти, якими на той час він уже мало цікавився. «Для мене один зуб дорожчий від рубіна, а владу я ставлю понад знання!» — іноді вигукував він, усміхаючись. Доб-

рий батько любив слухати, як Жуан розповідає йому про свої молодечі витівки, і з лукавим виразом казав, осипаючи сина золотом: «Мій любий хлопче, роби всі дурниці, які тобі до вподоби, розважайся, сину!» Це був єдиний на світі дід, який щиро радів, милуючись юнаком; з батьківською любов'ю дивлячись на веселе життя сина, він забував про свою старечу кволість. Бельвідеро було вже шістьдесят років, коли він палко закохався в молоду дівчину — янгола лагідності й краси. Дон Жуан став єдиним плодом цього пізнього й короткочасного кохання. Ось уже п'ятнадцять років оплакував бідолашний старий втрату своєї дорогої Хуани. Численні слуги й син думали, що через це горе старий засвоїв такі дивні звички. Усамітнівшись у найменш упорядженому крилі палацу, Бартоломео з'являвся на люди дуже рідко, й навіть дон Жуан не смів без дозволу заходити до батькових покоїв. А коли цей добровільний відлюдник ішов через двір або вулицями Феррари, він мав такий вигляд, ніби шукав якусь загублену річ; ступав замислено, нерішуче, заклопотано, як людина, котра зосередилася на одній думці або намагається щось пригадати. Поки молодий панич влаштував пишні учти і палац наповнювався веселим гамором, поки коні били у дворах копитами, а пажі сварилися, сидючи на сходах і граючи в кості, Бартоломео з'їдав за день сім унцій хліба і пив тільки воду. Іноді йому подавали й птицю, та лише для того, щоб він міг кидати кістки чорному пуделю, своєму вірному другові. На гамір у домі Бартоломео ніколи не нарікав. У ті дні, коли його змагала хвороба, а звуки мисливського рогу та гавкіт собак не давали йому заснути, він обмежувався словами: «А, це дон Жуан повертається з ловів!» Такого лагідного й поблажливого батька, мабуть, ще не було на світі, отож юний Бельвідеро, звикши ставитися до нього без церемоній, набув усіх вад розпещеної дитини: він жив із Бартоломео, як вередлива наложниця живе зі старим полюбовником, усмішкою домагаючись прощення за нахабство, торгуючи своєю ніжністю й великодушно дозволяючи любити себе.

В уяві дона Жуана промайнули роки дитинства, юності, й він подумав, що йому нема в чому дорікнути батькові — той незмінно був добрий до нього. Відчуваючи, як у глибині його серця озвалися докори сумління, Бельвідеро, поки йшов галереєю, майже протиставив батька за те, що той зажився на світі. Він готувався

знову стати шанобливим сином, як злодій готується стати чесною людиною, коли здобуває можливість пожити в розкошах на вкрадені мільйони. Незабаром молодик уже йшов через холодні, з високими стелями зали, з яких склалися батькові апартаменти. Вдосталь надихавшись вогким і затхлим повітрям, нанюхавшись запаху старих гобеленів і шаф, укритих грубим шаром пороху, він опинився у старовинній спальні, де біля майже згаслого каміна стояло ліжко Бартоломео, від якого віяло важким духом смерті. Через нерівні проміжки часу лампа на столику, зробленому в готичному стилі, освітлювала ліжко то яскравими, то слабкими спалахами, й обличчя старого весь час змінювало вигляд. Крізь нещільно зачинені вікна свистів холодний вітер, і сніг шмагав по шибках із глухим шумом. Ця картина була в такому різьчому контрасті з бенкетом, який щойно покинув Жуан, аж він мимоволі здригнувся. А коли підійшов до ліжка і сильний спалах вогню, роздуханого поривом вітру, освітив батькову голову, його пройняло холодом: уже риси вмирущого спотворилися, а шкіра, що туго обтягувала кістки, набула зеленавого кольору — він здавався ще жахливішим на тлі білої подушки, на якій лежала голова старого вельможі. З роззявленого беззубого рота, зсудомленого від болю, вилітали зітхання, моторошно підхоплювані завиванням бурі. Та попри ці ознаки руйнування плоті, обличчя сяяло якоюсь надприродною могутністю. Високий дух, що жив у цьому тілі, змагався зі смертю. Очі, глибоко запалі від хвороби, дивилися напрочуд пильно. Здавалося, своїм передсмертнім поглядом Бартоломео намагався вбити ворога, що вмовстився біля його постелі. Гострий і холодний, цей погляд здавався ще страшнішим через те, що голова лишалася нерухома, схожа на череп, який лежить на столі у лікаря. Таким же нерухомим було й тіло, добре видне під складками простирадла. Усе вмерло — жили тільки очі. Белькотіння, що вихоплювалося у вмирущого з рота, здавалося чисто механічними звуками. Жуанові стало трохи соромно, що він підходить до батькового смертного ложа, притискаючи до грудей букет, який кинула йому куртизанка, і принісши із собою пахощі гулянки та хмільний дух вина.

— Ти розважався! — прошепотів батько, побачивши сина.

У ту саму мить чистий і дзвінкий голос співачки, яка співала на втіху гостям, і акорди її віоли пересилили виття

хуртовини й долетіли до кімнати вмирущого. І Жуанові хотілося б не чути цієї бруталної відповіді на батькове запитання.

— Я не гніваюся на тебе, сину, — сказав Бартоломео.

Від цих лагідних слів Жуанові стало зле — він не міг простити батькові його доброти, що разила, наче кинджал.

— О, мені так соромно, тату! — мовив він лицемірно.

— Бідолашний Жуаніно, — провадив умирущий глухим голосом, — я завжди ставився до тебе так добре, що ти мені не бажаєш смерті, правда?

— О, я віддав би частку свого життя, аби врятувати від смерті вас!

«А чом би мені цього й не сказати? — подумав марнотрат. — Адже обіцяють жінці кинути їй до ніг увесь світ!»

Тільки-но він це подумав, як старий пудель загавкав. Голос розумного створіння змусив дону Жуана здригнути, йому здалося, що пес розгадав його думки.

— Я знав, сину, що можу на тебе покластися! — прошепотів умирущий. — Я житиму. Атож, я подарую тобі таку радість. Я залишуся живий, і жодного дня із твого власного життя віддавати за це не треба.

«Він марить», — подумав дон Жуан.

І сказав уголос:

— Атож, дорогий тату, ви проживете ще стільки, скільки житиму я, бо ваш образ до кінця моїх днів збережеться у мене в серці.

— Не про таке життя йдеться, — сказав старий вельможа, збираючи сили, щоб підвестися, бо раптом у нього виникла підозра — одна з тих, які народжуються лише на смертному ложі. — Послухай, сину, — провадив він голосом, який ослаб від цього останнього зусилля, — мені так само не хочеться вмирати, як тобі не хочеться відмовитися від коханок, вина, коней, соколів, собак і золота.

«Ще б пак», — подумав син, опускаючись навколішки біля уголів'я ліжка і цілуючи мертвотно-бліду руку Бартоломео.

— Але ж, тату, мій дорогий тату, треба скоритися волі Божій, — сказав він уголос.

— Бог — це я, — промурмотів старий.

— Не блюзніть! — вигукнув молодик, бачачи, якого грізного виразу прибрало батькове обличчя. — Стережіться, адже ви взяли останнє причастя, і я ніколи б не втішився, якби ви померли нерозкаяним.

— Вислухай же мене! — промовив умирущий, скреготнувши зубами.

Дон Жуан замовк. Залягла моторозна тиша. Крізь завивання хурделиці знову долинули звуки віоли й чарівний голос, слабкі й ніжні, наче барви світанку. Вмирущий посміхнувся.

— Дякую, що ти привів співачок, запросив музик. Святковий настрої, молоді красуні з білою шкірою й чорним волоссям! Усі втіхи життя! Хай усе це буде, а я оживу!

«Марить, уже нічого не усвідомлює», — подумав дон Жуан.

— Я відкрив засіб, як воскреснути. Слухай уважно! Висунь із мого столу шухляду, а для цього натисни кнопку, сховану під грифоном.

— Висунув, тату.

— Знайди в ній пляшечку з гірського кришталю.

— Знайшов.

— Двадцять років витратив я... — У цю мить старий відчув, що смерть уже поряд і, зібравши останні сили, промовив: — Як тільки я випущу останній подих, ти натреш мене всього цієї рідиною, і я воскресну.

— Таж її тут зовсім мало, — відповів молодик.

Хоч Бартоломео уже не міг заговорити, він зберіг здатність бачити й чути. У відповідь на ці слова голова старого рвучко повернулася до Жуана, і його шия залякла в цьому повороті, як шия мармурової статуї, що за скульпторовим задумом дивиться вбік; широко розплющені очі застигли в жаскій нерухомості. Старий вельможа помер, утративши свою єдину, останню ілюзію. Він сподівався знайти притулок у синовому серці, а знайшов там могилу, куди глибшу, ніж та, в яку закопують на кладовищі мерців. І ось жах розметав його волосся, а страшно вирячені очі дивилися майже живим поглядом. Здавалося, цей батько гнівно волає з гробниці, вимагаючи в Бога помсти!

— Еге! — скрикнув дон Жуан. — Та старому вже каюк!

Він так квапився піднести таємничу кришталеву посудину до лампи — як ото пияк у кінці трапези дивиться на пляшку

проти світла, — що й не помітив, як згасли батькові очі. Широко роззявивши пащу, пес поглядав то на мертвого хазяїна, то на еліксир, і дон Жуан так само по черзі дивився то на батька, то на пляшечку. Миготюче світло струменіло від лампи. Ніщо більше не порушувало глибокої тиші, віола замовкла. Бельвідеро здригнувся — йому здалося, ніби батько заворушився. Наляканий виразом мертвих очей, у яких застигло звинувачення, він закрив старому повіки — так зачиняють віконниці, якщо вони стукотять на вітрі в осінню ніч. Дон Жуан стояв випростаний, нерухомий, поринувши в цілий світ думок. Зненацька тишу порушив різкий звук — ніби заскрипіла іржава пружина. Захоплений зненацька, дон Жуан мало не впустив пляшечку. На всьому його тілі дрібними росинками виступив піт — холодніший, ніж лезо кинджала. Розфарбований дерев'яний півень вискочив над годинником і трічі прокукурікав. То був вигадливий механізм, який тогочасні вчені винайшли, щоб він нагадував їм, коли треба було сідати до праці. Світанок уже зарожє вив вікна. Десять годин провів дон Жуан у роздумах. Старий годинник вірно виконував свій обов'язок перед Бартоломео, на відміну від його рідного сина. Механізм годинника складався з дерев'яних паличок, блоків, шворочок та коліщат, а в Жуані був механізм, який називається «людське серце». Щоб не ризикувати втратою дорогоцінної рідини, скептично настроєний спадкоємець знову заховав пляшечку в шухляду готичного столика. В цю урочисту мить він почув у галереї приглушений гомін, неясні голоси, здавлений сміх, легкі кроки, шелестіння шовку — одне слово, наближалася компанія гуляк, що намагалися стримувати свої веселощі. Двері відчинилися. Увійшов князь, а за ним Жуанові приятелі, семеро куртизанок, співачки — строкатий гурт дівчат, схожих на танцюристок, захоплених зненацька вранішніми променями, коли сонце ще змагається з блідими вогниками свічок. Усі вони з'явилися, щоб, як годиться, висловити спадкоємцеві співчуття у його невтішному горі.

— Ну й дивина! Таке враження, ніби сердега Жуан сприйняв цю смерть цілком серйозно, — сказав князь на вухо Брамбілі.

— Але ж його батько і справді був дуже добрий, — відповіла вона.

Тим часом після нічних роздумів Жуанове обличчя набуло такого дивного виразу, що все товариство замовкло. Чоловіки стояли нерухомо. Жінки, чиї губи пересохли від вина, а щоки, наче мармур, вкрилися червоними плямами від поцілунків, опустили навролишки й почали молитися. Дон Жуан мимоволі здригнувся, побачивши, як розкіш, радість, сміх, співи, юність, краса, влада — усе, в чому буяло життя, впало ницьма перед смертю. Але в чудовій Італії розпуста й релігія так тісно поєднувалися між собою, що релігія там ставала розпустою, а розпуста — релігією! Князь зі щирим співчуттям потис Жуанові руку; потім на всіх обличчях промайнула та сама напівзасмучена, напівбайдужа гримаса, й фантазмагоричне видіння щезло, зала спорожніла. То був образ самого життя. Коли спускалися сходами, князь сказав Рівабареллі:

— Оце диво так диво! Дон Жуан, безвірник і нечестивець, любить свого батька! Хто б міг подумати?

— А ви помітили чорного пса? — спитала Брамбілла.

— Тепер Жуан казково багатий, — зауважила Б'янка Каватоліно, зітхнувши.

— Ну то й що? — зауважила горда Варонезе, та сама, яка зламала цукерницю.

— Як «ну то й що»? — вигукнув князь. — Таж зі своїм золотом він тепер не менш могутній володар, ніж я.

Спочатку дон Жуан, вагаючись між тисячею думок, не знав, як йому вчинити. Та коли він порадився зі скарбами, які надбав батько, і надвечір повернувся до кімнати, де лежав покійник, його душа була повна страхітливого егоїзму. В залі зібралися всі слуги дому, прикрашаючи пишне ложе, на якому покійну ясно вель можливість завтра мали виставити напоказ посеред безлічі запалених свічок, щоб уся Феррара могла помилуватися цим неповторним видовищем.

— Залишіть мене тут самого, — сказав дон Жуан зміненим голосом. — Ви увійдете згодом, коли я вийду.

Незабаром кроки старого слуги, який пішов останнім, стихли на кам'яних плитах підлоги. Тоді дон Жуан покvapно замкнув двері й, переконавшись, що він залишився з мерцем наодинці, вигукнув:

— Ану спробуймо!

Тіло Бартоломео лежало на довгому столі. Щоб приховати від людських поглядів бридкий труп старезного діда, дряхлого і кощавого, мов скелет, бальзамувальники накрили тіло саваном, залишивши відкритою тільки голову. Ця подоба мумії лежала посеред кімнати, обриси тіла виразно проступали під м'якою тканиною, і видно було, що воно вкрай висхле, сама шкіра та кості. Обличчя уже вкрилося великими ліловими плямами, які нагадували про те, що треба якомога скоріше закінчувати бальзамування. Попри весь свій скептицизм, дон Жуан тремтів, відкорковуючи кришталеву посудину з чародійним зіллям. Коли він підійшов до голови трупа, то мусив зупинитись на хвилину — так його тіпало. Але цього молодика ще в ранній юності вкрай розбестили звичаї розпусного двору; отож роздуми, гідні герцога Урбінського, а ще гостра цікавість надали йому хоробрості; здавалося, сам нечистий прошепотів слова, які луною відбилися в самій глибині його серця: «Намочи око!» Він узяв рушника й, обережно вмочивши різечок у дорогоцінну вологу, легко провів ним по правій повіці трупа. Око розплющилося.

— Ага! — сказав дон Жуан, міцно стискаючи в руці пляшечку — так уві сні ми хапаємося за гілочку, що втримує нас над прірвою.

Він бачив око, ясне, мов у дитини, живе око мертвої голови, світло мерехтіло в ньому, яскріючи в росинках свіжої вологи; опушене гарними чорними віями, воно світилося, мов далекий самотній вогник, що його подорожній бачить зимового вечора посеред безлюдного поля. Це блискуче око, здавалося, от-от кинеється на дон Жуана, воно мислило, звинувачувало, проклинали, погрожувало, судило, промовляло, кричало, впивалося в дон Жуана. Усі людські пристрасті відбивалися в ньому: і палке благання, і царствений гнів, і почуття закоханої дівчини, яка благає ката помилувати її; одне слово, це був справді розпачливий погляд — такий погляд посилає людям засуджений на смерть, коли ставить ногу на останню сходинку ешафота. Стільки життя променіло з цього воскреслого уламка, що дон Жуан відступив, охоплений жахом. Він пройшовся по кімнаті, не сміючи подивитись на око, яке ввижалося йому на килимах, на підлозі, повсюди. По всій кімнаті мерехтіли іскорки, сповнені

вогню, життя, розуму. Скрізь блищали очі, що переслідували його, немов зацькованого звіра.

— Він прожив би ще сто років! — вихопилося в Жуана, коли диявольська сила підштовхнула його до батькового ложа і він знову прикипів поглядом до ясної зіниці.

Аж раптом у відповідь на його слова наділена розумом повіка опустилася й піднялася, як то буває в жінки, коли вона дає згоду. Якби мрець вигукнув: «Так!», дон Жуан менше перелякався б.

«Що ж робити?» — подумав він.

Він знайшов у собі мужність спробувати закрити оживлену повіку. Його зусилля виявилися марними.

«Розчавити око? А чи не буде це батьковбивством?» — подумки запитав себе він.

«Так», — відповіло око, підморгнувши з жахливою насмішкуватістю.

— Он воно що! — вигукнув Жуан. — Тут якісь чари!

І підійшов ближче, щоб розчавити око. Велика сльоза скотилася по проваленій щоці трупа і впала на руку Жуанові.

— Яка гаряча! — скрикнув він і опустився на стілець.

Цей поєдинок стомив його так, наче він боровся з янголом, як біблійний Яків.

Нарешті дон Жуан підвівся й сказав:

— Аби тільки не було крові!

І зібравши всю мужність, необхідну для того, щоб учинити підлоту, він крізь рушник роздавив око. Несподівано пролунав чийсь жахливий стогін. Дико завивши, здох бідолашний пудель. «Невже він був батьковим спільником і знав про цю таємницю?» — подумав спадкоємець, дивлячись на вірного пса.

Дон Жуан Бельвідеро здобув славу шанобливого сина. Він спорудив на батьковій могилі пам'ятник із білого мармуру — статую на ньому вирізьбили найзнаменитіші скульптори того часу. Цілковитий спокій повернувся до нього лише тоді, коли статуя батька, укланувши перед алегоричним зображенням Релігії, своїм величезним тягарем придавила могилу, на дні якої син поховав єдиний докір сумління, що тривожив його серце у хвилини тілесної втоми. Підбивши рахунок величезним багатством, що їх зібрав старий знавець Сходу, дон Жуан став скнарою, адже гроші йому були потрібні аж на два життя людські.

Його гострий допитливий погляд проник у саму суть суспільного устрою і тим краще збагнув світ, що бачив його крізь замогильний морок. Він глибоко дослідив людей і речі, щоб раз і назавжди покінчити з Минулим, яке витлумачує нам Історія; із Сучасним, що існує в строгих рамках Закону; з Майбутнім, таємницю якого розкривають Релігії. Він узяв душу й матерію, кинув їх у горнило життя, нічого там не знайшов і відтоді став отим самим знаменитим *Дон Жуаном!*

Підкоривши собі всі ілюзії, молодий і вродливий, він кинувся у вир життя, зневажаючи світ і підкоряючи його собі. Його щастя не могло обмежитися тим міщанським добробутом, який задовольняється незмінною вареною яловичиною, теплою грілкою — на зиму, лампою — на ніч і новими пантофлями кожні три місяці. Ні, він осягнув саму суть життя — так мавпа хапає кокосовий горіх і, недовго з ним церемонячись, спритно обчищає його від грубої шкаралупи, щоб з'їсти солодку м'якоть. Поезія й високі злети пристрасті були вже не для нього. Він не повторював помилки, властивої людям могутнього розуму, які, уявивши собі, що дрібні душі схиляються перед душами великими, живуть високими помислами майбутнього і лише зрідка розмінюють їх на дрібну монету повсякдення. Він міг би, як і вони, ступати по землі, а головою торкатися неба, але він волів сидіти й осушувати поцілунками ніжні жіночі губи, запашні й свіжі; всюди, де він проходив, він, подібно до смерті, усе безсоромно пожирав, прагнучи кохання всевладного, кохання у східному дусі, з тривалими й легкими насолодами. У жінках він любив лише жінку, й іронія стала його звичайною манерою. Коли його коханки використовували ложе кохання як засіб, щоб піднятися на небо й там забутися в п'янкуму екстазі, Дон Жуан супроводжував їх туди з тією серйозністю, безпосередністю й щирістю, які вмів напустити на себе німецький студент. Але він казав: «Я!», коли його кохана безумно й палко твердила: «Ми!» Він досконало вмів дозволити жінці, щоб вона його звабила. Він настільки володів собою, що легко вдавав, ніби тремтить перед нею, як юний школяр, котрий, уперше в житті танцюючи з дівчиною, запитує її: «А ви любите танці?» Але він умів і грізно загарчати, коли так було треба, і вихопити з піхов шпагу, і розбити статую командора. Під його простотою ховалася

насмійка, а під сльозами — сміх, бо він завжди міг заплакати, як ото жінка, коли вона каже своєму чоловікові: «Купи мені карету, бо інакше я помру від сухот». Для купців світ — це пака товару або жмут банкових білетів; для більшості молодиків світ — це жінка; для деяких жінок — чоловік; для любителів гострого слова — салон, гурток, квартал, місто; а для Дон Жуана — він сам собі був усесвітом! Взірець вишуканості й благородства, чарівний і розумний, він був готовий причалити свого човна до будь-якого берега; та коли його везли, він плів лише туди, куди сам хотів. Чим довше він жив, тим більше сумнівався в усьому. Вивчаючи людей, він здебільшого бачив, що хоробрість — це тільки зухвальство, обачність — боягузтво, великодушність — хитрощі, правосуддя — злочин, порядність — простакуватість, чесність — передбачливість; і він відкрив, що людей справді хоробрих, обачних, великодушних, справедливих, порядних і чесних ніхто не шанує.

«Яка холодна насмійка — це земне життя! — подумав він. — Воно не може бути творінням Бога».

І тоді, зрікшись надії на життя потойбічне, він уже ніколи не скидав капелюха, коли перед ним вимовляли священне ім'я, а на статуї святих у церквах дивився як на витвори мистецтва. А проте, досконало вивчивши механізм людського суспільства, він ніколи не виступав проти забобонів відкрито, знаючи, що могутність ката вища за його могутність. Але він навчився вишукано й дотепно обдурювати суспільні закони, як це чудово зображено у сцені з паном Діманшем. Отоді і став він типом, пізніше виведеним в образах мольєрівського Дон Жуана, гетевського Фауста, байронівського Манфреда і Матьюренового Мельмота. Величні образи, начертані знаменитими геніями Європи, для яких ніколи не забракне ні акордів Моцарта, ні, можливо, навіть ліри Россіні! Увічнений злим началом, що існує в людині, цей грізний образ переходить у кількох копіях із століття в століття. То він починає переговори з людьми, втілюючись у Мірабо; то воліє діяти мовчки, як Бонапарт; то таврує всесвіт іронією, подібно до божественного Рабле; або сміється з людей, замість осуджувати порядки, як маршал де Рішельє; або — і це, мабуть, його найсильніший прояв — глузує і з людей, і з порядків, як це робить найславетніший із наших посланників. Але

глибокий геній Дон Жуана Бельвідеро випередив усіх цих геніїв. Він нічого не сприймав серйозно. Його життя було знуцанням із людей, речей, ідей і порядків. А що стосується вічності, то якось він півгодини невимушено розмовляв із папою Юлієм II і наприкінці розмови сказав йому, сміючись:

— Якщо вже конче треба вибирати, то я все-таки волю вірвати в Бога, а не в диявола. Могутність, поєднана з добрістю, обіцяє більше вигоди, ніж могутність, яка творить тільки зло.

— Так, але Бог вимагає, щоб люди на цьому світі відбували покуту...

— То ви все думаєте про свої індульгенції? — сказав Бельвідеро. — Щодо мене, то я встигну покаятись: для цього випадку я тримаю про запас іще одне життя.

— Ну, якщо ти так розумієш старість, — вигукнув папа, — то гляди, тебе ще зарахують до святих!

— Усе може статися, якщо навіть ви зійшли на папський престол.

І вони пішли подивитись, як муляри споруджують грандіозний собор Святого Петра.

— Святий Петро — геніальна людина. Це він дав нам подвійну владу, і він заслуговує на такий пам'ятник. Та іноді вночі мені спадає на думку, що новий потоп зітре все це мов губкою, і все доведеться починати наново...

Дон Жуан і папа засміялися, вони зрозуміли один одного. Дурень пішов би наступного дня розважитись із папою Юлієм II у Рафаеля або на пречудовій виллі «Мадама», але Бельвідеро подався в собор на папську службу, щоб остаточно впевнитись у своїх сумнівах. А то під час гульні папа міг би сам себе спростувати і ще заходився б тлумачити Апокаліпсис.

Однак ми переповідаємо цю легенду не для того, щоб постачити матеріалами людей, які захочуть написати історію Дон Жуана, наша мета — довести, що Бельвідеро не загинув у двобої з кам'яною статуєю, як зображено на деяких літографіях. Коли Дон Жуанові стукнуло шістдесят років, він оселився в Іспанії. Там на старості віку він одружився з юною чарівною андалускою. Але Дон Жуан не став ні добрим батьком, ні добрим чоловіком — і то з умисного розрахунку. Він давно зрозумів, що жінки ніжно кохають нас лише в тому випадку, коли ми майже не звер-

таємо на них уваги. Донья Ельвіра, яку тітка виховала в суворих правилах віри в глибині Андалусії, в замку неподалік від Сан-Лукара, була сама відданість і сама чарівність. Дон Жуан угадав, що з цієї дівчини вийде одна з тих жінок, які довго змагаються з пристрасстю, перш ніж їй поступитися, і тому він сподівався зберегти її вірність до самої своєї смерті. Це був ніби жарт, задуманий цілком серйозно, партія в шахи, яку він захотів зіграти на схилку життя. Навчений помилками свого батька Бартоломео, Дон Жуан вирішив прожити старість так, щоб уся його поведінка сприяла успішній розв'язці драми, яка мала розігратися на його смертному ложі. Тому велику частину свого багатства він сховав у підвалах феррарського палацу, куди навідувався дуже рідко. А другу половину свого статку помістив у довічну ренту, щоб і діти й дружина були зацікавлені в тому, аби він прожив довше, — хитрість, до якої слід було б удатись і його батькові.

Та в цій оборудці, гідній самого Макиавеллі, особливої потреби, власне, й не було. Юний Філіп Бельвідеро, його син, виріс побожним іспанцем, не менш побожним, аніж батько був нечестивим, ніби виправдовуючи прислів'я: «У скупого батька син марнотрат». Для духовного напучення герцогині де Бельвідеро й Філіпа Дон Жуан обрав абата із Сан-Лукарського монастиря. Цей служитель віри був людиною святого життя; високий на зріст, досконало збудований, із жагучими чорними очима, з головою Тиберія, виснажений постами, блідий від самокатувань, він, як і всі самітники, щодня терпів спокуси. Можливо, старий вельможа розраховував, перед тим як закінчиться термін його першого життя, додати до своїх гріховних подвигів ще й убивство ченця. Та чи абат мав силу волі не меншу ніж у самого Дон Жуана, чи донья Ельвіра виявилася обачнішою й доброчеснішою, ніж того вимагає Іспанія від своїх дочок, але Дон Жуан мусив доживати вдома свої останні дні в мирі та спокої, мов старий сільський парох. Іноді він із приємністю помічав, що син і дружина моляться Богові не з належною ревністю, і владно вимагав, щоб вони відбували всі обов'язки, які святий Рим накладає на вірних дітей католицької церкви. Одне слово, він почував себе невимовно щасливим, слухаючи, як галантний сан-лукарський абат, донья Ельвіра та Філіп обговорюють яке-небудь питання совісті. Та хоч як надміру турбувався сеньйор Дон Жуан Бель-

відеро про свою персону, настали дні старечої немочі й старечих хвороб, а з ними надійшла пора жалібних зойків та нарікань, тим розпачливіших, чим яскравішими були спогади про бурхливу юність та зрілість, віддану любовстрасним утіхам. Людина, котра настільки зневажала людей, що вселяла їм віру в засади й закони, з яких сама нещадно глузувала, засинала тепер увечері, повторюючи: «А може?..» Взірець вишуканого світського тону, герцог, що не знав утоми в оргіях, красень, незрівнянний у залицяннях, який подобався геть усім жінкам, чії серця він підкоряв своїм забаганкам так само легко, як селянин згинає лозину, — цей геній страждав тепер від невиліковних мокрот, від надокучливого запалення сідничного нерва, від жорстокої подагри. Він бачив, як його зуби зникають один за одним — так у кінці балу одна за одною виходять білосніжні, вичепурені дами, й вітальня залишається порожньою та неприбраною. Нарешті почали тремтіти його зухвалі руки, підгинатися стрункі ноги, й одного вечора апоплексичний удар здавив йому шию своїми крижаними гачкуватими пальцями. Від того фатального дня він став понурий і жорстокий. Він засумнівався у відданості сина й дружини, часто твердячи, що вони не турбувалися б про нього з такою зворушливою, делікатною й ніжною увагою, якби він не вклав увесь свій статок у довічну ренту. В таких випадках Ельвіра та Філіп проливали гіркі сльози й ще ласкавіше доглядали лукавого діда, який раптом надавав своєму тріснутому голосу ніжного тону й казав їм:

— Друзі мої, люба моя дружино, ви мені пробачте, гаразд? Я вас трохи мучу. О пресвятий Боже! Ти обрав мене знаряддям, щоб випробувати ці небесні створіння! Я мав би бути їхньою втіхою, а став їхньою карою.

У такий спосіб він прикував сина й дружину до свого ліжка і за якусь годину, щедро обдаровуючи їх новими й новими скарбами свого чару та вдаваної ніжності, змушував їх забувати про цілі місяці жорстокого вередування. То була батьківська система, що спрацювала куди успішніше, ніж та, яку колись його батько застосував до нього. Нарешті хвороба притисла Дон Жуана так неблаганно, що тепер, укладаючи його в постіль, з ним доводилося морочитися, наче з фелюкою, коли треба її провести крізь вузький фарватер. А потім настав і день смерті. Блискучий скеп-

тик, чий розум уцілів посеред страхітливої тілесної розрухи, потрапив до рук лікаря та духівника, хоч усе життя з неприязню ставився до обох. Але він навіть жартував із ними. Може, за завісою небуття йому ввижалося світло? За тією самою завісою, свинцевою для інших і прозорою для нього, на якій легкими тінями миготіли незрівнянні втіхи його молодості.

Був чудовий літній вечір, коли Дон Жуан відчув наближення кінця. Дивовижною чистотою сяяло небо Іспанії, від помаранчевих дерев розтікалися ніжні пахощі, зорі випромінювали ясне й миготюче світло, і здавалося, сама природа дає певну запоруку воскресіння; побожний і слухняний син дивився на батька з любов'ю й пошаною. Близько одинадцятої години Дон Жуан захотів лишитися сам на сам із цим щирим створінням.

— Філіпе, — сказав він голосом таким ласкавим і ніжним, що юнак здригнувся і заплакав від щастя; суворий батько досі ніколи не вимовляв його імені з таким почуттям. — Послухай мене, сину, — провадив умирущий. — Я великий грішник. Тому все своє життя я думав про смерть. Колись я дружив із великим папою Юлієм Другим. Знаменитий первосвященик боявся, щоб моя надмірна запальність не спонукала мене вчинити смертний гріх перед самим сконом, уже після миропомазання, й він подарував мені пляшечку зі святою водою, яка колись бризнула в пустелі з-під каменя. Я нікому не розповів про це розкрадання церковного скарбу, але мені було дозволено відкрити таємницю своєму синові *in articulo mortis*¹. Ти знайдеш пляшечку в шухляді готичного столика, який завжди стояв і тепер стоїть біля мого узголів'я. Дорогоцінна рідина зробить тобі велику послугу, мій любий Філіпе. Поклянися своїм вічним спасінням, що виконаєш мою останню волю!

Філіп подивився на батька. Дон Жуан умів читати на обличчях людські почуття й міг спочити в мирі, довірившись такому погляду, тоді як його батько помер у розпуці, зрозумівши з синового погляду, що йому довіритися не можна.

— Ти був гідний кращого батька, — вів далі Дон Жуан. — Осмілюся признатися тобі, сину, що коли шановний абат проводжав мене в дорогу останнім причастям, я думав про те, що несутісні дві такі сили, як Божа могутність і могутність диявола...

¹ У хвилину смерті (*лат.*).

— О тату!..

— ...і я міркував так: коли Сатана погодиться укласти з Богом мир, він поставить за неодмінну умову прощення своїх прихильників, інакше він виявив би себе жалюгідним нікчемом. Моє грішне життя страшить мене, сину. Я неминуче потраплю до пекла, якщо ти не виконаєш мою волю.

— О, повідайте ж її мені скоріше, тату!

— Як тільки очі мої заплющатся — а це станеться, можливо, вже через кілька хвилин, — вів далі Дон Жуан, — ти візьмеш моє тіло, ще не охолоде, і покладеш його на стіл посеред кімнати. Потім погасиш лампу — тобі вистачить і світла зірок. Роздягнеш мене і, читаючи «Pater» і «Ave»¹, а помислами звертаючись до Бога, ти старанно змочиш цією святою водою мої очі, губи, всю голову, а тоді й інші частини тіла. Пам'ятай, сину, що могутність Богова безмежна, і нічому не дивуйся!

У цю мить Дон Жуан відчув, що смерть зовсім поруч, і додав страшним голосом:

— Гляди, не впусти пляшечку.

Потім він тихо сконав на руках у сина, чії рясні сльози капали на мертвотно-білде обличчя, з якого навіть смерть не стерла іронічного виразу.

Було близько півночі, коли дон Філіп Бельвідеро поклав батьків труп на стіл. Поцілувавши його грізно насуплений лоб і сиве волосся, він погасив лампу. У мерехтливому місячному світлі, що затопило і поля, й кімнати палацу, Філіп бачив батькове тіло, що вирізнялося білою плямою в сірій сутіні. Юнак змочив хустинку в рідині й, прочитавши молитви посеред глибокої тиші, слухняно зволожив священну для нього голову. Він виразно чув якесь дивне шарудіння, але подумав, що то вітер шелестить у верхів'ї дерев. Та коли він обтер вологою праву руку, то відчув як ця рука — рука молода й дужа, але батькова рука! — міцно обхопила його за шию! Він перелякано зойкнув і впустив пляшечку, яка впала на підлогу й розбилася. Рідина вмить випарувалася. Збіглася вся челядь замку із смолоскипами в руках. Цей крик наполохав їх і вразив не менше, ніж якби

¹ «Отче наш» і «Богородиця» — католицькі молитви (лат.).

всесвіт раптом задвигтів від трубних звуків сурми, що склика-ла б смертних на Страшний суд. В одну мить кімната наповни-лася людьми. Тремтяча від страху юрма побачила, що дон Філіп знепритомнів, але стоїть на ногах, утримуваний могутньою ру-кою батька, що здавила йому шию. А потім присутні побачили щось і справді надприродне: обличчя в Дон Жуана було юне і прекрасне, наче в Антіноя — чорне волосся, блискучі очі, чер-воні уста. А його голова страшно смикалася, нездатна зрушити кістяк, до якого була прикріплена.

Старий слуга вигукнув:

— Чудо!

І всі іспанці повторили:

— Чудо!

Донья Ельвіра була надто побожна і навіть у думці не могла припустити, що тут ідеться про чудеса магії. Вона відразу посла-ла по абата Сан-Лукарського монастиря. Коли пріор побачив чудо на власні очі, то, будучи людиною кмітливою, вирішив здобути з нього вигоду. Зрештою, хіба абат насамперед не повинен дбати про збільшення прибутків своєї обителі? Він негайно оголосив, що сеньйора Дон Жуана, безперечно, приєднають до святих і в ро-чиста церемонія відбудеться в Сан-Лукарському монастирі, який віднині називатиметься, додав абат, монастирем Святого Жу-ана Лукарського. На ці слова мрець скорчив блазенську гримасу.

Усім відомо, як іспанці полюбляють такі торжества, а тому неважко собі уявити, якими релігійними феєріями відсвяткувало Сан-Лукарське абатство перенесення тіла блаженного Дон Жуана Бельвідеро в церкву. Через кілька днів по смерті знаменитого вельможі звістка про чудо його часткового воскресіння, перехо-дячи від села до села, поширилася уже більше ніж на півсотні льє навколо Сан-Лукара, і юрби цікавих відразу ж посунули по всіх дорогах, являючи очам досить кумедне видовище; вони йшли зусібіч, приваблювані «Te Deum»¹, яке ченці співали при світлі смолоскипів. Старовинна мечеть Сан-Лукарського монастиря, чудовий храм, збудований маврами, під склепінням якого ось уже три століття лунало ім'я Ісуса Христа, а не Аллаха, не могла вміс-

¹ «Te Deum laudamus» («Тебе, Боже, хвалимо») — католицька молитва.

тити юрму, що зійшлася подивитись на церемонію. Збившись до купи, мов мурахи, стояли під колонами храму ідальго в оксамитових плащах, озброєні своїми славними шпагами, бо не знайшлося місця, де вони могли б опуститись навколішки — а навколішки вони ставали тільки перед Богом. Чарівні селянки у спідницях-баскінах, під якими вгадувалися знадливі форми, приходили під руку із сивими дідами. Молодики з вогненними очима стояли біля вичепурених літніх жінок. Були тут і парочки, що тремтіли від утіхи, були дівчата, які згорали від цікавості, приведені сюди своїми женихами, були щойно одружені молодята, були діти, які боязко трималися за руки. Величезний натовп мерехтів барвами, мінився контрастами, миготів розмаїттям квітів та строкатими вбраннями і тихо вирував серед нічної тиші. Розчинилася широка церковна брама. Ті, хто запізнився й не зміг протиснутися у храм, залишилися на паперті й здалеку, через три відкриті портали, милувалися видовищем, про яке легкі декорації сучасних опер можуть дати лише слабке уявлення. Святенники та грішники, кваплячися здобути прихильність новоспеченого святого, запалили на його честь тисячі свічок по всій величезній церкві — корисливі вогники, що надали монументальній будівлі чарівного вигляду. Чорні аркади, колони й капітелі, глибокі ніші каплиць, що виблискували золотом і сріблом, галереї, сарацинське декоративне різьблення з усіма його найвитонченішими візерунками виразно проступали в потоках світла — так у червоних сполохах багаття виникають усілякі химерні постаті. А над цим океаном вогнів панував позолочений вітвар у глибині храму, де височів головний престол, що сяяв, як сонце. І справді, перед ракою, в яку поклали Дон Жуана, блідло мерехтіння золотих світильників, срібних канделябрів, хоругов, пишних китиць, статуй святих і обітних підношень. Тіло нечестивого грішника яскріло коштовним камінням, квітами, кришталем, діамантами, золотом, білосніжними, мов янгольські крила, перами і зайняло на престолі те місце, яке відводять образу Христа. Навколо горіли незліченні свічки, від них хвилями розходилося сяйво. Поважний сан-лукарський абат у ризах священнослужителя, в митрі, прикрашеній коштовними самоцвітами, і з золотою патерицею в руці сидів як владика вітваря у схожому на трон пишному кріслі по-

серед свого кліру, що складався з незворушних сивоголових священників, одягнених у тонкі стихарі, — вони стояли навколо нього, як на картинах отці-святителі стоять навколо Творця. Староста хору та чільні особи капітулу, прикрашені блискучими відзнаками свого високого церковного сану, ходили туди-сюди, окутані хмарами ладану — так світила здійснюють свій шлях у небесних сферах. Коли настав час великого прославляння, дзвони розбудили луну в усіх навколишніх полях, і величезне збіговисько народу проспівало перші слова хвали Господові, якими починається «Te Deum».

Скільки було високого почуття в цих словах! Чистим і ніжним голосам жінок, що молилися в екстазі, вторували густі й могутні голоси чоловіків, і навіть орган не міг перекрити цього тисячоголосого співу, хоч як потужно гуділи його труби. І тільки дзвінки ноти, що їх виводив хор хлопчиків, та розлоге гудіння перших басів, збуджуючи в кожному найщасливіші спогади про дитинство і захват перед силою людського почуття, вирізнялися посеред чудового розмаїття голосів, злитих у єдиному палкому пориві:

— Te Deum laudamus!

І полився з глибини собору, де чорніли вкляклі жіночі та чоловічі постаті, спів, подібний до світла, що зненацька спалахує в темряві ночі, і мовби перекоти грому розкололи навколишню тишу. Голоси полинули у високість мовби на хмарах ладану, що голубим прозорим серпанком огорнули фантастичні дивовижі мавританської архітектури собору. Всюди було багатство яскравих барв, пахощі, світло і мелодійні звуки.

У ту мить, коли ця могутня музика любові й подяки піднеслася до престолу, Дон Жуан, надто чемний, щоб не подякувати за увагу, надто розумний, щоб не відчутти, як із нього глумляться, вибухнув у відповідь моторошним реготом і з нахабною безцеремонністю перевернувся на бік у своїй пишній раці. Бо диявол уселив йому острах, що його хочуть видати за звичайнісіньку людину, за одного із святих угодників, за якого-небудь Боніфація або Панталеоне, і, щоб порушити божественну мелодію любові, він моторошно завив, і до того виття приєдналася тисяча голосів із пекла.

Земля благословляла, небо проклинала.

Церква здригнулася на своєму стародавньому підмурку.

— *Te Deum laudamus!* — волав натовп богомольців.

— Котіться ви до чортів, тварюки! Усе вам Бог та Бог! Паскудне ви поріддя, тупе бидло, йолопи безмозкі разом із вашим немічним стариганом Богом!

І з горла у святого вихопився цілий потік лайки — так вивергається з кратера розжарена лава, коли вибухає Везувій.

— *Deus Sabaoth!.. Sabaoth!*¹ — вигукнули християни.

— Ви ображаєте велич пекла! — відповів Дон Жуан, заскреготівши зубами.

І його жива рука піднялась над ракою, пригрозивши богомольцям жестом, у якому був розпач і глум.

— Святий нас благословляє! — сказали старі жінки, діти та юні наречені — тобто люди найлегковірніші.

Отак ми часто помиляємося, коли поклоняємось кому-небудь. Людина видатна глузує з тих, хто її вихваляє, а іноді вихваляє тих, з кого вона в душі глузує.

— *Sancte Iohannes, ora pro nobis*², — заспівав абат, простершись ницьма перед престолом.

— Дурень, — пролунало йому у відповідь.

— Що там відбувається? — вигукнув помічник пріора, помітивши в раці якийсь вовтузіння.

— Святий біснується, — відповів абат.

І тут жива голова одним посмиком відірвалася від мертвого тіла й упала на жовту лисину простертого ницьма священнослужителя.

— Згадай про донью Ельвіру! — крикнула голова і вгородила зуби в абатову голову.

Абат жахливо зойкнув, урвавши церемонію. Збіглися священники й оточили свого пріора.

— Ну що, бовдуре, існує Бог чи не існує? — пролунав голос у ту саму хвилину, коли абат, укушений у мозок, випускав дух.

Париж, жовтень 1830 р.

¹ Бог Саваоф!.. Саваоф! (*Лат.*)

² Святий Іоанне, молися за нас! (*Лат.*)

ІСУС ХРИСТОС
У ФЛАНДРІЇ

Марселіні Деборд-Вальмор

Вам, дочці Фландрії, одній з тих, хто творить її нинішню славу, присвячується ця наївна фламандська легенда.

Де Бальзак

У незапам'ятні часи історії Брабанту людей з острова Кадзант до узбережжя Фландрії перевозили човном, який щодня ходив через протоку. Мідельбург — столиця острова, згодом ушлявлена в анналах протестантизму, — мав у ту давнину не більше як двісті — триста дворів. Багате нині Остенде було тоді нікому не відомою гаванню, біля якої лежало невеличке селище, де жили рибалки, бідні торговці та зухвалі корсарі. А проте селище, яке складалося з двох десятків будинків і трьохсот хатин, критих соломною і часто стулених з уламків розбитих кораблів, мало свого намісника, своїх жандармів, шибеницю, монастир, свого бургомістра — одне слово, всі ознаки розвиненої цивілізації. Хто правив у ті часи Брабантом, Фландрією, Бельгією? Про це історія мовчить. Та чи нам не байдуже? Адже від нашої повісті струменить дивний аромат неясного, непевного, чудесного, того самого, чим дихали легенди славетних співців, які безліч разів скрашували довгі фламандські вечори своїми епічними піснями, настільки ж розцвіченими яскравою поезією, наскільки суперечливими у відтворенні історичних подій. Ця легенда, яку не одне покоління дідів розповідало біля домашнього вогнища своїм дітям та онукам і вдень, і ввечері, у кожному столітті набувала нового забарвлення. Схожа на архітектурні пам'ятки, які в різні епохи перебудовувалися за прихогою того чи того будівничого і які так приваблюють поетів своїми похмурими та химерними формами, вона здатна довес-

ти до розпачу сумлінних істориків, що звикли пильно досліджувати тексти, події, дати. Проте оповідач вірить їй, як вірили їй забобонні жителі Фландрії, не ставши через це ні більш ученими, ні менш розумними. Правда, неможливо було узгодити між собою всі версії легенди, і в нашому переказі вона, можливо, втратила свою неповторну романтичну наївність, зате зберегла сміливість вигадки, створеної уявою й відкинutoї істориками, істинно християнську мораль і прихований зміст, доступний кожному, хто тягнеться до мудрого слова. Хай всяк знайде в ній поживу на своє вподобання і візьме на себе клопіт відокремити зерно від полови.

Човен, що перевозив людей з острова Кадзант в Остенде, збирався відчалити. Перш ніж відчепити залізний ланцюг, яким човен був припнутий до кам'яної тумби на молу, перевізник кілька разів просурмив у ріг, скликаючи тих, хто запізнювався, бо на сьогодні то був останній перевіз. Наближалася ніч, сонце заходило, і в його останніх променях береги Фландрії уже ледь-ледь виднілися, тому важко було розгледіти, чи не лишилося на острові запізнілих подорожан, чи не йде хто-небудь попід земляним валом, який оточував поля, або у високому болотному розозі. Човен був уже повний, і хтось вигукнув: «Чого ми чекаємо? Відпливай!» У цю мить за кілька кроків від молу з'явилася людина; човняр, який не чув, щоб хтось підходив до причалу, вкрай здивувався. Запізнілий подорожній, здавалося, раптово виринув з-під землі, ніби селянин, який ліг полежати на полі, чекаючи, поки покличуть від'їжджати, і схопився на ноги, тільки-но почув, що сурмлять у ріг. Чи він, бува, не злодій? А може, митник або стражник? Коли він підійшов до човна, семеро людей, які стояли на кормі, квапливо повсідалися на лави, щоб не дати затесатися у свій гурт чужому. Думка про це виникла в них підсвідомо й одночасно, думка, яка може виникнути лише в людей вельможних і багатих. Четверо з тієї компанії належали до найвищої фламандської знаті. Був там молодий рицар з двома чудовими гончаками. Його довге волосся вибивалося з-під шапочки, всипаної дорогоцінним камінням; він подзеленькував золотими острогами і раз у раз із зухвалим виглядом підкручував вуса, зневажливо позираючи на попутників. Біля нього

сиділа гоноровита молода дівчина; вона тримала на руці сокола й розмовляла лише з матір'ю та з поважним священнослужителем — мабуть, їхнім родичем. Ці четверо говорили гучно й усі водночас — так, наче крім них у човні не було нікого. А тим часом тут-таки сидів і закутаний у широкий плащ гладкий буржуа з Брюгге — особа в тих краях вельми значна. Його слуга, озброєний до зубів, охороняв два мішки, туго напхані грішми. Поруч примостився вчений муж, доктор наук Лувенського університету, що вибрався в дорогу зі своїм писарем. Усіх цих людей, що потай зневажали одне одного, відокремлювала від носової частини суденця лава з веслярами.

Коли запізнилий пасажир ступив у човен, він окинув швидким поглядом корму, побачив, що там місця для нього немає, й перейшов на ніс, сподіваючись якось примоститися там. На носі зібрався убогий люд. Побачивши чоловіка в скромному сурдуді й коротких штанях із брунатного камлоту, в простих брижах із накрохмаленого полотна, з непокритою головою і без шапочки чи капелюха в руці, без гаманця і без меча на поясі, всі подумали, що це який-небудь бургомістр, глибоко шанований своїми городянами, добрий і привітний, схожий на старих фламандців, чию щиру вдачу так добре відтворили на своїх картинах живописці тієї країни. Отож бідняки на носі човна зустріли нового пасажира шанобливо, що викликало насмішкуваті перешіптування багатіїв на кормі. Старий солдат, стомлений від багаторічної служби та поневірянь, відступив незнайомцеві своє місце, пересівши ближче до борту, де, щоб утримати рівновагу, він уперся ногами в дерев'яну поперечку, схожу за формою на ребро риб'ячого кістяка, — такими поперечками скріплюють дошки човна. Посунулася, щоб дати більше місця новоприбулому, й молода жінка з дитиною на руках, що, мабуть, належала до ремісничого стану Остенде. В цьому її русі не було ні догідливості, ні погорди. Він свідчив про увагу до ближнього, в якій бідняки, звикши високо цінувати послужливість і братню турботу, розкривають свою просту й щиру душу, таку наївну у виразі і добрих, і поганих почуттів. Незнайомець подякував жестом, сповненим шляхетної гідності, й сів між молодою матір'ю та старим солдатом. Зра-

зу за ним сидів селянин із десятирічним сином. Безтурботна горобаха — стара зморшкувата жебрачка в лахмітті — скулилася на купі линв у самому носі човна.

Один із веслярів, старий моряк, що колись знав її багатою та вродливою, пустив її туди «бога ради» — за чудовим народним висловом.

— Красно дякую, Томасе, — сказала йому стара. — Сьогодні ввечері прочитаю за тебе два «отченаші» й двічі помолюся Богородиці.

Хазяїн човна ще раз просурмив у ріг, окинув поглядом безлюдний берег, кинув ланцюг собі під ноги і, пробігши понад бортом, узявся за стерно. Він стернував стоячи і, коли уже вийшли у відкрите море, подивився на небо.

— Ану, наляжте на весла! — голосно гукнув він. — Нам слід поквапитися! Море — чортова колиска — пахне штормом! Я чую, як воно нуртує в глибині, аж стерно мені вивертає, та й мої рани занили перед бурею.

На ці слова, мовлені на морському жаргоні й зрозумілі тільки вухам, звичним до шуму хвиль, помахи весел почастішали, але з ритму при цьому не збилися; якщо раніше однастайні рухи веслярів можна було порівняти з кінською рессю, то тепер вони перейшли в галоп. Добірне товариство, що сиділо на кормі, з відвертою зневагою дивилося на жилаві руки, на засмагли обличчя з палахкотючими очима, на перенапружені м'язи людей, що з'єднали свої зусилля, аби за мізерну плату перевезти їх через протоку. Вельможне панство не тільки не співчувало бідолахам, а навпаки, вони ще й показували на веслярів пальцями і сміялися, поглядаючи на їхні обличчя, спотворені від страшною напруги. А солдат, селянин і стара жебрачка жаліли матросів, бо жалість властива людям, які живуть працею і знають, що таке гарячкова перенапряга, коли доводиться докладати неймовірних, а іноді й надлюдських зусиль. Крім того, постійно живучи просто неба, вони з вигляду хмар зрозуміли, яка небезпека їм загрожувала, й відразу притихли, посерйознішали. Молода мати заколисувала дитинча, наспівуючи йому мелодію старовинного церковного гімну.

— Якщо ми доберемося сьогодні до берега, — сказав солдат селянинові, — значить, наші душі поки що Господові не потрібні.

— На все Його воля, — озвалася жебрачка. — Але здається мені, що він уже готується покликати нас до свого престолу. Гляньте, яка заграва!

І порухом голови вона показала на захід, де по бурих, підсвічених червонястим сяйвом хмарах, з яких, здавалося, от-от вихопиться на волю ураганний вітер, зміїлися вогненні блискавиці. Море глухо гуркотіло — так гарчить собака, перш ніж люто загавкати. Та до Остенде, зрештою, було вже зовсім близько. В цю мить небо й море являли собою видовище, якого ні живопис, ні поезія увічнити не можуть. Людина у своїй творчості шукає різючих контрастів. Тому митці звичайно прагнуть, щоб природа поставала перед ними яскравою й екзотичною; мабуть, вони просто неспроможні передати у своїх творіннях високу поезію її буденних проявів, хоча спокій і тиша хвилюють людську душу не менше, аніж буря й сум'яття. Була хвилина, коли всі у човні замовкли і стали вдивлятися у небо та в море, скоряючись чи то лихому передчуттю, чи то священному смутку, який опановує майже нас усіх у годину молитви надвечір, коли замовкає природа й озиваються дзвони. Море тьмяно мерехтіло, переливаючись безліччю відтінків сталевого полиску. Небо було суцільно сіре. На заході його перетинали довгі вузькі смуги, схожі на криваві хвилі, на сході купчилися хмари, зморщені, ніби чоло старезного діда, а між хмарами то спалахували, то гасли сліпучо-яскраві, мовби наведені тонким пензлем, лінії. Отже, море й небо утворювали тьмяне з бляклими розводами тло, на якому особливо вирізнялася зловісна заграва на заході. В ці хвилини лик природи вселяв у душу жах. Якщо нам дозволять присмачити літературну мову сміливими народними виразами, то ми слідом за солдатом повторимо, що погода зазнала поразки, або наведемо слова селянина: «Небо насупилося, мов катова пика».

Зненацька налетів східний вітер, і хазяїн човна, що не відривав погляду від моря, побачив, як воно збилося на обрії.

— Хо-хо! — крикнув він.

На цей сигнал матроси перестали веслувати й опустили весла у воду.

— Хазяїн знає діло, — незворушно мовив Томас, коли човен злетів на гребінь величезної хвилі, а потім ковзнув, здавалося, на саме дно моря, яке розверзлося під ним.

При цьому запаморочливому падінні в порожнечу, куди пожурич човна раптовий спалах океанського гніву, люди на кормі зблідли і з жахом зойкнули:

— Ми гинемо!

— Стривайте, ще ні, — спокійно відповів їм керманіч.

У цю мить над самим човном вітер роздер сіру запону.

Тим часом як на сході й на заході зі зловісною поквапливістю громадилися кучугури хмар, крізь щілину, яка утворилася під натиском вітру, ринуло світло надвечірнього сонця й осяяло людські обличчя. І тоді всі у човні — вельможі, багатії, матроси та бідняки — на якусь мить заціпеніли з подиву, побачивши пасажера, який прийшов останнім. Розділене на прямий проділ золотаве волосся облямовувало спокійне відкрите чоло і густими хвилями спадало на плечі, виокремлюючи на тлі сірого неба обличчя, що сяяло добротою та неземною любов'ю. Цей чоловік не гордував смертю, він знав, що вона не владна над ним. Навіть ті, хто сидів на кормі, на мить забули про невблаганну лють розбурханої стихії, яка погрожувала їм загибеллю; та незабаром до них вернувся звичний егоїзм.

— Добре цьому йолопу бургомістрові! Він навіть не усвідомлює, яка небезпека над нами нависла! Він тупий, мов скотина, і помре без агонії, — сказав учений муж.

Не встиг він промовити цю глибокодумну фразу, як буря завилала з нестямним шалом. Вітри засвистіли зусібич, човен закрутився, мов дзиґа, і в нього ринула вода.

— О моє бідолашне малятко! Дитино моя, дитино! Хто врятує тебе? — в розпачі заводала мати.

— Ви самі, — відповів незнайомиць.

Його голос, мов органна музика, проник у серце молодій жінки і вселив їй надію; вона почула ці сповнені доброти слова, незважаючи на завивання шторму, на крики переляканих людей.

— Пресвята Діво, заступнице Антверпенська, жертвую тобі тисячу фунтів воску і поставлю статую, якщо ти врятуєш мене

від цієї біди! — вигукнув багатій із Брюгге, стоячи навколішки на своїх мішках із золотом.

— Та нема її, вашої Святої Діви, ні тут, ні в Антверпені, — сказав йому вчений.

— Вона на небесах, — промовив голос, який, здавалося, долинув із дна морського.

— Хто це сказав?

— Мабуть, сам диявол! Він сміється з Богоматері Антверпенської! — закричав слуга.

— Дайте спокій своїй Пресвятій Діві, — сказав стерновий пасажиром. — Візьміть-но ліпше черпаки та вихлюпуйте воду з човна. А ви, — гукнув він до матросів, — наляжте на весла! Буря дала нам хвилину перепочинку, так в ім'я сатани, який ще держить нас на цьому світі, послужімо самі собі провидінням! Усім відомо, що коли на морі буря, то в цій вузькій протоці сам чорт ногу зламає, але ось уже тридцять років мій човен тут плаває. Хіба мені вперше змагатися із штормом?

І він далі міцно тримав у руках стерно, пильно вдивляючись то в море, то в небо, то поглядаючи на свого човна.

— Він завжди сміється з усього, наш хазяїн, — стишеним голосом сказав Томас.

— Невже Бог допустить, щоб ми загинули разом з усім отим набродом? — спитала рицаря гоноровита молода дівчина.

— Ні, ні, шляхетна панно! Ось послухайте, що я скажу. — Він притяг її до себе за стан і прошепотів їй на вухо: — Я добре плаваю — ви тільки мовчіть! Я вхоплюся за ваше прекрасне волосся й обережно допливу з вами до берега. Але я зможу врятувати тільки вас одну.

Дівчина подивилася на свою стару матір. Та стояла навколішках і просила єпископа, щоб відпустив їй гріхи, але той нічого не чув. У очах своєї прекрасної дами рицар прочитав слабкі проблиски дочірнього почуття і сказав їй стишеним голосом:

— Покоріться волі Господній! Якщо Бог покличе вашу матір до себе, то заради її ж таки щастя... на тому світі, — сказав він уже зовсім пошепки.

«Та й заради нашого на цьому», — подумав він. Адже дамі з Рюпельмонда належали аж сім ленних володінь, не рахуючи

баронського маєтку поблизу Гавра. Дівчина з надією слухала голос, що обіцяв їй життя і кохання, і то був голос вродливого шукача пригод, юного безвірника, який, проте, вчашав до церкви, де шукав собі здобич — багату наречену, що принесла б йому дзвінки золоті монети.

Єпископ хрестив хвилі й наказував їм утихомиритись, хоч аніскільки не вірив у те, що цей засіб подіє. Він думав про свою наложницю, яка чекала його, приготувавши розкішну вечерю; можливо, в цю саму мить вона приймала ванну, або напахчувалася, або вбиралася в оксамит, або приміряла свої намиста та інші коштовні оздоби. Далекий від думок про всемогутність святої церкви, нездатний ні втішити ближніх, ні переконати їх, щоб вони поклалися на ласку Божу, розбещений єпископ домішував до священних слів молитви слова жалю за мирськими втіхами і за земним коханням.

При слабкому світлі, що осявало бліді обличчя, можна було бачити, які різні почуття нуртують у різних душах. Зненацька хвиля високо підкинула човна, а з височини жбурнула його в провалля, і, здригаючись, як осінній лист під ударами холодного вітру, суденце затріщало біля корми, наче ось-ось мало розламатися надвое. Розпачливі зойки приречених на загибель людей змінювалися хвилинами моторошної тиші. Прості люди в носовій частині човна становили різкий контраст із багатіями та вельможами, які сиділи на кормі. Молода мати пригортала до себе дитину щоразу, коли хвилі загрожували поглинути вутле суденце; але в її серці жевріла надія, яку заронили слова незнайомця, вона прикипіла до нього поглядом і перейнялася вірою, сильною вірою слабкої жінки — вірою матері. Покладаючи всі свої надії на Слово Боже, на слово любові, яке злетіло з уст дивного чоловіка, наївне створіння довірливо чекало, коли здійсниться його обіцянка, і майже перестало боятися небезпеки. Вчепившись у борт човна, солдат очей не зводив із незвичайного попутника, з незворушних рис його обличчя; підсвідомо він намагався брати з нього приклад, і на його грубому, засмаглому обличчі відбивалися розум і воля, які він проніс майже нерозтраченими через усе життя, сповнене послуху і важких машинальних зусиль. Прагнучи наслідувати спокій і ви-

тримку вищої істоти, він — мабуть, сам того не усвідомлюючи — прилучився до таємного джерела духовної сили. Його захват вилився в безмежне фанатичне поклоніння і віру в цю людину; так солдати переймаються палкою любов'ю до свого полководця, коли він — улюбленець слави, наділений могутньою силою волі, — знов і знов одержує блискучі перемоги.

Стара жебрачка бурмотіла:

— Ох, я ж безсоромна грішниця! Хіба досить страждала я, щоб спокотувати нечестиві втіхи, яким я віддавалася в юності? Навіщо ти, нещасна, тішилася життям, наче валлійка, проживала церковне майно з ченцями і бідняцькі статки з жадібними збирачами податків? Ох, завинила я, завинила тяжко! Дозволь же Мені, Господи, відмучитися за мої гріхи в цьому земному падолі! Свята Діво, Мати Божа, змилуйся наді мною!

— Заспокойся, матінко, Господь Бог не дріб'язковий лихвар. Хоч я й порішив на своєму віку без розбору чимало людей, і лихих, і добрих, я не боюся Страшного суду.

— Ох, пане вояк, і пощастило ж отим благородним дамам, адже біля них єпископ, свята людина, і він, звичайно, відпустить їхні гріхи, — далі приказувала стара. — От якби й мені почути від священика: «Твої гріхи відпустяться тобі», — я б йому повірила!

Незнайомиць обернувся до неї, й вона затремтіла під його поглядом — стільки в ньому було милосердя!

— Перейміться вірою, — сказав він, — і віднайдете спасіння.

— Хай воздасть вам Бог, добрий пане, — відповіла жебрачка. — Якщо ви правду кажете, я ладна босою дійти до Богоматері Лоретської, щоб помолитися і за вас, і за себе.

Селянин із сином сиділи мовчки; звикши підкорятися стихії бездумно, як тварини, вони змирилися з долею і звірилися на волю Господню. Отже, з одного кінця човна — багатство, гордіня, наука, розпуста, злочин, одне слово, людське суспільство в тому вигляді, яким формують його мистецтво, мислення, освіта, вищий світ та його закони; але саме ці люди — і тільки вони — кричали з розпачу, мордуючись убивчими сумнівами і гнітючим страхом. А над цими жалюгідними створіннями височів хазяїн човна, чоловік за стерном — сильний, непідвладний

ваганням, чоловік, який звик наказувати, вірив у свою щасливу зірку й сам творив свою долю. Він кричав: «Святий черпак!» замість «Свята Діво!», він кидав виклик бурям і врукопаш воював із морем. А в протилежному кінці човна зібралися істоти слабкі. Мати, що колисала дитинча, пригортаючи його до грудей, а воно всміхалося бурі. Жінка, колись непутяща, а нині опанована пекучим каяттям. Солдат, посмугований шрамами, який за свою незламну відданість, за знівечене життя і скалічене тіло одержав лише змочений слізьми шматок хліба; і попри все це він сміявся з усього й безтурботно йшов дорогами життя, радіючи, коли йому щастило окропити давню славу кухлем пива або похвалитися перед захопленою молоддю колишніми подвигами; своє майбутнє він безтурботно довірив Богові. І нарешті, двоє селян, двоє чесних трудівників — саме втілення тяжкої праці, без якої немислиме життя на землі. Ці простодушні створіння не цікавилися скарбами думки, завжди готові поступитися ними заради віри, яка була напрочуд міцна, адже вони ніколи не міркували й не сперечалися про неї; сумління в цих незайманих натур було чисте, а почуття — сильні; каяття, знегоди, любов і праця загартували, очистили, зміцнили, подесятирили їхню волю, а тільки воля й нагадує в людині про те, що мудреці назвали душею.

Коли, скоряючись чародійному мистецтву стернового, човен майже доплив до Остенде й до берега лишилося футів із півсотні, не більше, шквальний порив бурі знову відніс його в море, й він перекинувся. За мить до того осяяноликій незнайомиць сказав зневіреним людям:

— Хто вірує — врятується! Ходіть за мною.

І, переступивши через борт, він упевнено пішов по хвилях. Молода мати з дитиною на руках відразу подалася за ним. Солдат підхопився на ноги і сказав своєю простою говіркою:

— Щоб я пропав! Та я піду за тобою хоч і до дідька в зуби!

І ступив у море, навіть не здивувавшись, що воно тверде під його ногами.

Стара грішниця, яка вірила у всемогутність Бога, теж пішла по воді за незнайомцем.

Селянин із сином подумали:

«Якщо вони йдуть по морю, то чом би й нам не піти?»

І кинулися наздоганяти гурт. Море не розверзлося й під ними.

Томас вирішив наслідувати їхній приклад, але його віра хиталася, й він тричі провалювався під воду, але тричі виринав і нарешті теж пішов по хвилях. Відважний керманіч схопився за уламок свого човна і прилип до нього, наче моллюск. Скнара-багатій теж перейнявся вірою і підхопився на ноги, але він хотів забрати із собою золото, й воно потягло його на дно морське.

Коли незнайомиць запропонував усім, хто в човні, йти за ним, учений почав глузувати з дурисвіта та з йолопів, які йому повірили, і море поглинуло нечестивця. Молоду дівчину потяг у безодню її поклонник. Єпископ і стара дама відразу пішли на дно, адже вони не знали ні милосердя, ні істинної віри і були обтяжені багатьма злочинами, а ще дужче — безвір'ям, прихильністю до суєтних утіх, святенництвом.

А тим часом кілька людей, яких укріпила віра, твердо ступали сухими ногами по розбурханих водах. Навкруги жажливо завивала буря, але величезні буруни розступалися перед ними. Чиясь незламна сила приборкувала океан. Крізь туман натхнені вірою розгледіли вдалині слабенький вогник, що блимав на березі у вікні рибальської хижки. Кожному, хто, долаючи страх, прямував на цей вогник, вчувалося, ніби в гуркоті океанських хвиль він чує крик того, хто йшов поруч: «Тримайся!» А насправді жоден не промовив і слова — всі душевні сили було віддано на боротьбу з небезпекою.

Так вони дійшли до берега. Коли усі нарешті посідали біля вогнища в рибальській хатині, вони стали шукати очима свого осяїноликого супутника, та його серед них уже не було. У ці хвилини він сидів на скелі й дививсь, як ураган викинув до її підніжжя стерничого, що вчепився в дошку з такою силою, на яку здатні лише моряки у двобої зі смертю. Тоді чоловік спустився зі скелі, підбрав напівмертвого стерничого і сказав, простерши милосердну руку над його головою:

— Нехай цього разу все буде гаразд, але надалі так не чини, а то послужиш для інших поганим прикладом.

Він завдав моряка на плечі й доніс до рибальської хижки, постукав у двері й попросив, щоб нещасливця впустили до скромного притулку. Відразу по цьому Спаситель зник.

На тому місці моряки спорудили монастир Милосердя і там, як твердить легенда, ще довго зберігалися відбитки ніг Ісуса Христа, які залишилися на піску. В 1793 році, коли французи увійшли до Бельгії, ченці перенесли кудись-інде цю дорогоцінну реліквію, свідчення про останнє зішестя Христа на землю.

Саме в тих краях і опинився я незабаром після революції 1830 року, почувавши себе стомленим від життя і в усьому зневіреном. Та якби ви запитали, в чому причина моєї зневіри, я навряд чи зміг би відповісти — така млявість, така порожнеча панували в моїй душі. В голові не лишилося жодної думки — вони повилітали звідти під натиском західного вітру. З неба віяло чорним холодом, темно-бурі хмари дихали зловісною погрозою. Море здавалося неозорим, і вся насуплена природа ніби казала мені: «Сьогодні ти помреш чи завтра — яка різниця, коли однаково ти помреш?» — і таке інше в такому ж дусі... Отак я блукав, думаючи про непевне майбутнє, про свої ошукані надії. Весь під владою цих похмурих роздумів, я машинально ввійшов до монастирської церкви, сірі вежі якої бовваніли крізь туман, наче привиди. Без особливого захвату дивився я на ліс колон, на чіткі прикрашених листяними візерунками капітелі лежали легкі красиві аркади, утворюючи прегарний лабіринт. Я став безтурботно прогулюватися в бічних нефях, що розкривалися переді мною, ніби закручені у спіраль портики. В сутіні осіннього дня ледве-ледве можна було розгледіти вгорі кам'яні замки склепінь і витончене мереживо кутів, під якими сходилися і розходилися арочні ансамблі. Орган мовчав. Лише звуки моїх кроків гучно відлунювали в занурених у темряву бічних вівтарях. Я сів біля однієї з чотирьох колон, які підтримували головне склепіння, поблизу хорів. Звідти я міг бачити весь храмовий ансамбль, на який я дивився цілком бездумно. Мій погляд ковзав по неозорому лабіринту високих колон, по величезних, круглих вікнах-розетках із густим плетивом шибок над бічними дверима і над головною брамою, по зовнішніх галереях, де між мініатюрними колонами блищали вітражі, оправлені

в рами у вигляді арок, трилисників або квітів, філігранно вирізьблених у камені. В глибині хорів мерехтів скляний купол, наче оздоблений дорогоцінним камінням у чудовій оправі. Праворуч і ліворуч до цього склепіння — місцями білого, а місцями розфарбованого в барвисті кольори — сходилися два глибокі нефи, оповиті сутінню, в глибині якої бовваніли невиразні обриси сотні сірих колон. Я так пильно вдивлявся в ці чудові аркади, в арабески, у фестони, у спіралі, в усі ці чудернацькі сарацинські візерунки, які перепліталися між собою, осяяні химерними відблисками, що мої чуття втратили гостроту. Я наче опинився на межі між фантастикою й реальністю, потрапивши в пастку оптичних ілюзій і майже приголомшений розмаїттям видів. Якось непомітно всі ці вирізьблені в камені картини затяглися маревом, і я бачив їх мовби крізь серпанок із золотої куряви, схожої на ту, яка витає в осяйних смугах, що їх прокреслюють у кімнаті сонячні промені. У глибині цієї туманної атмосфери, що ніби розмила всі форми, зубці вікон-розонок несподівано замерехтіли. Кожна стрілка в склепінні, кожна вирізьблена в камені грань, кожна рисочка заблищали сріблястим блиском. Сонце підпало вітражі, й вони заяскріли розмаїттям усіх своїх барв. Колони схитнулися, їхні капітелі ледь помітно заколивалися. Будівля задвигтіла, мовби від легкого землетрусу, фризи заворушилися з граційною обережністю. Рухи кількох грубесних колон здалися мені виваженими й серйозними — це скидалося на танець статечної вдови, яка на загальне прохання погоджується в кінці балу виступити в останній кадрилі. Декілька мініатюрних струнких колон, увінчаних трилисниками, почали сміятися й підстрибувати. Вивершені гострим кутом аркади зійшлися з високими вікнами, довгими та вузькими, схожими на тендітних середньовічних дам, які носили герб свого дому, вигаптуваний на золототканих уборах. Танець аркад у митрах із елегантними вікнами скидався на поєдинок у лицарському турнірі. Незабаром у будівлі храму забринів кожен камінь, хоча ніщо не зрушило з місця. Озався орган, і я почув божественну гармонію, в якій поєдналися голоси ангелів і незвичайна музика, під акомпанемент приглушеного першого басу дзвонів, бамкання яких сповістило, що дві колосальні вежі загойдалися на своїх

квадратних підмурках. Цей дивний шабаш видався мені чимось цілком природним — мабуть, я втратив здатність дивуватися з будь-чого, після того як побачив Карла X, скинутого з престолу. Я й сам злегка розхитувався, ніби сидів на гойдалці, яка давала мені відчуття нервової втіхи, але осмислити, що ж то зі мною діється, я не міг. І ось посеред цієї палкої вакханалії церковні хори здалися мені холодними, ніби там було царство зими. Я побачив на них багато жінок у білому, нерухомих і мовчазних. З кадильних заструменіли приємні пахощі, які проникли мені в душу і збадьорили її. Свічки яскраво запалахкотіли. Аналой пішов вистрибом, веселий, наче підхмелений співець. Я зрозумів, що собор обертається навколо своєї осі, й так швидко, що всі речі, здавалося, лишаються на місці. Величезний Христос, який стояв на престолі, посміхався мені з лукавою доброзичливістю, аж я збентежився і перестав дивитись на нього, замилувавшись блакитним маревом, що напливало між колонами, надаючи їм невимовної краси. На фризах заворушилися кілька прекрасних жіночих постатей. Діти, які підтримували грубі колони, залопотіли крильми. Я відчув, як божественна сила підносить мене у височінь, занурюючи в безмежну радість, у приємний і солодкий екстаз. Я, мабуть, віддав би життя, аби продовжити цю фантазмагорію, як раптом чийсь різкий голос крикнув мені в саме вухо:

— Прокинься й іди за мною!

Кошача жінка взяла мене за руку, і жахливий холод передався від неї всім моїм нервам. Крізь поморщену шкіру мертвотно-білого, майже зеленого обличчя виднілися всі кістки черепа. Ця миршава холодна бабця була в чорній сукні, яка тяглася за нею по підлозі, а на шиї в неї щось біліло — я не наважився роздивитись ту річ ізблизька. В її нерухомих, піднятих до неба очах я побачив одні білки. Вона повела мене через церкву, залишаючи за собою сірий слід — з її сукні сипався порох. Коли вона йшла, зуби в неї клацали, як у скелета. Позад себе я чув теленькання дзвоника — різкі звуки, що відбивалися в моєму мозку, мов цигикання гармонії.

— Треба страждати, треба страждати, — повторювала моя поводитарка.

Ми вийшли з церкви й далі простували найбагністішими у світі вулицями. Вона завела мене в якийсь чорний дім, де притягла до себе й закричала голосом, тріснути, мов дзенькіт розколотого дзвона:

— Захисти мене, захисти мене!

Ми піднялися крученими сходами. Коли вона постукала в темні двері, їх відчинив мовчазний чоловік, схожий на інквізитора. Незабаром ми опинилися в кімнаті, обвішаній старими дір'явими гобеленами, де було повно ганчір'я, злинялого мусліну, позолоченої міді.

— Ось вічні багатства, — сказала вона.

Я затремтів від жаху, виразно побачивши в ту мить при світлі довгого смолоскипа та двох свічок, що ця жінка, мабуть, тільки недавно встала з могили. В неї зовсім не було волосся. Я хотів кинутися навтіки, але вона простягла свою кощаву руку й обхопила мене наче сталевим обручем, уतिकаним гостряками. І коли вона зробила цей рух, біля нас пролунав крик із кількох мільйонів горлянок, жахливий зойк торжества мерців!

— Я хочу зробити тебе щасливим навіки, — сказала вона. — Ти мій син.

Ми сіли біля каміна, в якому лежав давно остиглий попіл. Миршава бабця стиснула мені руку з такою силою, що я не міг і ворухнутися. Я пильно подивився на неї і з вигляду лахів, у яких вона гнила, спробував розгадати історію її життя. Та чи існувала вона? Це лишалося для мене загадкою. Хоча я добре роздивився, що колись вона була схожа на грецьку статую з непорочним чолом — вродлива і юна, одягнена з вишуканою простотою.

— Ага, — сказав я, — тепер я тебе впізнав! Нещасна, навіщо ти стала продаватися чоловікам? Досягши віку зрілості і ставши багатою, ти забула про свою чисту і ніжну юність, про свої високі поривання, про свої невинні розваги, про свою живодайну віру, і ти зреклася своєї первісної могутності, своїх духовних переваг задля могутності плоті. Відмовившись від свого ляного вбрання, від вистеленого мохом ложа, від гротів, осяяних божественним світлом, ти заяскріла діамантами, захопилася розкошами і любострастям. Зухвала, горда, всього жадаючи

і всього домагаючись, усе нищачи на своєму шляху, ти перетворилася на модну повію, яка прагне лише плотських утіх, ти вдавалася до кривавих злочинів, наче королева, що знавісніла від хоті. Чи пригадуєш, як іноді ти бувала вкрай тупою? А тоді раптом ставала дивовижно розумною — таким буває Мистецтво, коли пориває з оргією. Ти була поетесою, художницею, співачкою, любителькою блискучих церемоній, та чи протегувала ти мистецтву лише з примхи і з бажання спати під чудово оздобленою стелею? Тобі годилося бути скромною і цнотливою, а ти зрештою все придавила своїм черевиком, ти скидала з трону князів, наділених усім у цьому земному падолі: владою, грішми, талантом. Ти ображала чоловіків, ти знаходила радість у тому, щоб побачити, до чого може дійти людина у своїй дурості, ти то наказувала своїм коханцям плазувати перед тобою навколішках, то веліла їм віддавати тобі їхні багатства, скарби і навіть жінок, коли ті були чогось варті! Ти без усякої на те причини винищила мільйони людей, ти посилала їх, немов піщані хмари, із Заходу на Схід. Ти спустилася з верховин мислі, щоб усітися поруч із можновладцями. Замість утішати чоловіків, ти — жінка! — мучила їх і кривдила! Ти вимагала крові, знаючи, що матимеш її скільки завгодно. А колись же, як ти витала у високості, ти задовольнялася жменькою борошна, ти їла чорний хліб і доливала вино водою. У всьому оригінальна, ти забороняла своїм голодним коханцям їсти — і вони не їли. Чому дійшла ти до таких химер, щоб вимагати від людей неможливого? Чому, ніби куртизанка, зіпсута поклонниками, ти драгувалася через дурниці й не виводила з омани людей, які тлумачили або виправдовували всі твої помилки? А якими були останні спалахи твого любовострастя! Пристрасть жінки, якій за сорок, жахлива — і ти рикала, мов тигриця у своєму останньому пориві, ти хотіла обняти всесвіт, а всесвіт від тебе вислизнув. Потім уже не юнаки припадали до твоїх ніг, а безпорадні діди, і їхнє залицання зробило тебе відразливою. І в той же час деякі люди з орлиним зором остерегали тебе, й не раз: «Ти ганебно загинеш, бо ти вдалася до ошуканства, ти не виконала обіцянок, які дала молодою дівчиною. Замість бути янголом із проясненим чолом і дарувати всім мир, світло та щастя, ти стала Мессаліною, полюбивши

криваві побойовиська на арені цирку та розгнуздані оргії, зловживши своєю владою. Ти вже ніколи не станеш невинною дівчиною, тобі потрібен хазяїн. Твій час близько. Ти вже відчуваєш подих смерті. Твої спадкоємці вважають тебе багатою, вони тебе вб'ють і не одержать нічого. Спробуй принаймні скинути з себе лахи, що давно вийшли з моди, стань такою, якою ти була колись. Але ні, вже пізно! Ти сама заподіяла собі смерть!» Хіба це не твоя історія? — сказав я їй на закінчення. — Тепер ти стара, дряхла, беззуба, холодна, всіма забута, і ніхто навіть глянути на тебе не хоче. Ти тепер носиш жалобну сукню і ні в кого більше не розбуджуєш жадання. Навіщо ж ти живеш? Де твоє багатство? Ти бездумно його розтринькала! Де твої скарби? Навіщо ти занастила красу?

На це запитання миршава бабця випростала свій кістяк, скинула з себе лахи, виросла, посвітліла, всміхнулася, вийшла зі своєї чорної шкаралупи. Як ото злітає з пальмової гілки новонароджений метелик, ця екзотична істота раптом постала переді мною білою і юною, вбраною у ляну сукню. Її золотаві коси спадали на плечі густими хвилями, очі в неї заблищали, її огорнула осяйна хмарка, золотий німб спалахнув навколо її голови. Вона підняла довгий вогненний меч, показала ним у простір і промовила:

— Дивись і віруй!

І я побачив удалині тисячі храмів, схожих на той, у якому я щойно був, але прикрашених картинами й фресками; і з кожного линув божественний спів. Навколо церков метушилися тисячі людей, як мурахи в своєму мурашнику. Одні переносили книги, другі переписували манускрипти, треті давали милостині біднякам, майже всі щось читали або слухали проповідників. Посеред незліченних юрмищ здіймалися велетенські статуї, поставлені людьми. Від якогось джерела, не менш яскравого, аніж сонце, струменіло фантастичне світло, і в його променях я прочитав на цоколях статуй: НАУКИ. ІСТОРІЯ. ЛІТЕРАТУРА.

Світло згасло, і я побачив біля себе ту саму дівчину, яка поступово повернулася у свою холодну оболонку, у свої мертвецькі лахи і знову перетворилася на стару бабу. Її родич приніс трохи попелу, щоб вона підсипала його в грілку для ніг, бо по-

года була холодна; потім він засвітив тій, для якої колись сяяли тисячі свічок, тьмавого каганця, щоб уночі вона могла читати молитви.

— Більше ніхто не вірить!.. — сказала вона.

Ось у якому жалюгідному стані побачив я найпрекраснішу, найграндіознішу, найправдивішу, найпліднішу в історії силу.

— Прокиньтесь, пане, вже замикають двері, — почув я хрипкий голос.

Обернувшись, я побачив потворне обличчя церковного служника, який роздавав святу воду, він торсав мене за плече. Собор уже весь закутався в сутінь, наче людина — в плащ.

«Вірити — це жити! — сказав я сам собі. — Нещодавно на моїх очах поховали Монархію. Треба рятувати ЦЕРКВУ!»

Париж, лютий 1831 р.

ЧЕРВОНА КОРЧМА

Присвячується маркізові де Кюстіну

Не пам'ятаю вже, якого то року паризький банкір, що мав широкі комерційні зв'язки в Німеччині, давав обід на честь одного із своїх приятелів, якого знав давно, але того дня побачився з ним уперше; таких друзів негоціанти заводять повсюди, завдяки діловому листуванню. То був голова досить солідної нюрнберзької фірми, добродушний і гладкий німець, людина освічена і з добрим смаком, заядлий любитель люльки; він мав приємне, широке, чисто нюрнберзьке обличчя з квадратним, майже геть облісілим лобом, з кількома жмутиками ріденького білявого волосся на скронях, являючи собою взірць синів цнотливої Німеччини, такої благородної і багатой на статечні характери, Німеччини, яку досі вважають миролюбною, навіть після семи нашесть. Німець сміявся простодушно, слухав уважно, пив охоче і, мабуть, любив шампанське не менше, ніж палевий йоганнісберг. Звали його Германом, як майже всіх німців, що їх письменники зображують у своїх книжках. Либонь, він усе звик робити ґрунтовно і тепер, зручно всівшись за банкіровим столом, їв з уславленим на всю Європу німецьким апетитом, віддаючи належну шану знаменитій кухні великого Карема. В честь гостя хазяїн дому запросив близьких друзів — капіталістів, комерсантів, кількох гарненьких і приємних дам, чиє миле базікання та невимушені манери вельми пасували до німецької простоти гостя. Коли б ви, як я у той вечір, мали приємність поспостереґати за цією веселою компанією людей, які поховали пазурі наживи, щоб віддатися втіхам життя, ви далєбі забули б про те, що на світі існують високі лихварські відсотки і трапляються прикрі банкрутства.

Людина не може завжди творити зло. Навіть серед піратів, певне, бувають приємні години, коли на їхньому розбійницькому кораблі можна почувати себе, як у кріслі-гойдалці.

— Сподіваюся, гер Герман на прощання розповість нам яку-небудь страшну історію в німецькому дусі.

Ці слова промовила за десертом одна юна особа, бліда й білява, яка, звичайно ж, начиталася Гофманових казок і романів Вальтера Скотта. Чарівне створіння було єдиною дочкою банкіра — хазяїна дому, і своє виховання дівчина нині завершувала в театрі Жімназ, не пропускаючи жодної п'єси з тих, які там ставилися. В ті хвилини гості вже перебували в щасливому стані солодкої знемоги, який опановує нас після розкішної трапези, коли ми трохи переоцінили можливості свого травлення. Кожен сидів, відкинувшись на спинку стільця, і, делікатно поклавши руку на край столу, грався позолоченим десертним ножиком. Як і завжди, коли обід закінчується, хтось із гостей неодмінно крутив у пальцях зернятко груші; інший скочував кульку з хлібної м'якушки; закохані складали з огризків фруктів безформні літери; скнари підраховували кісточки від плодів і вишиковували їх на тарілці — так ото драматург розставляє статистів у глибині сцени. Про ці маленькі радощі втішання щедрою трапезою чомусь не згадав у своїй книжці Брія-Саварен — автор, загалом кажучи, надзвичайно сумлінний. Слуги вийшли. Стіл з десертом скидався на ескадру після бою — усе розкидане, напівз'їдене, понівечене. Тарілки безладно пересували туди-сюди, хоча господиня дому докладала неабияких зусиль, щоб розставити їх як треба. Кілька гостей роздивлялися краєвиди Швейцарії, розвішані на двох протилежних стінах їдальні. Ніхто не нудьгував. Нам ще не доводилося зустрічати людину в сумному гуморі, коли вона перетравлює вишуканий обід. У такі хвилини ми любимо посидіти в спокої, що являє собою ніби золоту середину між замріяністю мислителя і ситим задоволенням жуйної тварини, — цей стан було б доречно назвати меланхолією натоптаного шлунка. Отож не дивно, що всі гості дружно подивилися на добродушного німця, радіючи, що зараз почують яку-небудь баладу, хай навіть геть нецікаву. Посеред такої блаженної тиші голос оповідача має властивість мовби

зачаровувати наші притуплені почуття і сприяти втішанню, так би мовити, негативним щастям. Я люблю все мальовниче і тут мимоволі замиливався цими обличчями, розквітлими від усмішок, освітленими сяйвом свічок, розчервонілими від смачної їжі; їхні розмаїті вирази на тлі канделябрів, порцелянових кошичків, фруктів та кришталю створювали вельми цікаву й химерну картину.

Несподівано мою увагу вразила зовнішність гостя, який сидів навпроти мене. Це був чоловік середнього зросту, досить угодований, поважний, з манерами біржового маклера і — як мені здалося — веселий на вдачу і небагатий на розум. Досі мій погляд жодного разу на ньому не зупинився, але в цю мить його обличчя — мабуть, завдяки грі штучного світла — раптово змінилося, прибрало землистого відтінку, вкрилося ліловими плямами. Достоту обличчя тяжкохворого, що ось-ось стане трупом. Він застиг нерухомо, наче постать, зображена на діорамі, тупо дивлячись на скляний корок, що виблискував кришталевими гранями; та, либонь, він нічого перед собою не бачив і забув про все, споглядаючи якесь видіння зі свого минулого або теперішнього. Я довго розглядав це химерне обличчя, і мене обсідали всілякі здогади: «Чи йому нездужається? А може, надто багато випив? Чи розорився на біржі? Чи міркує, як обшарувати кредиторів?»

— Гляньте! — звернувся я до своєї сусідки, показавши їй на незнайомця. — Яка пика! На ній мовби наліплене оголошення про банкрутство.

— О, в такому разі він був би веселіший, — відповіла вона і, граційно похитавши голівкою, додала: — Якби такий розорився, про це, мабуть, знали б у всьому світі! Лише в земельні володіння у нього вкладено мільйон! Він колишній постачальник імператорських армій, досить оригінальний тип. Одружився він удруге з розрахунку, але, уявіть собі, дружина в шлюбі з ним дуже щаслива. У нього гарненька дочка, яку він довго не хотів визнавати за свою. Та коли сталося нещастя з його сином — хлопець загинув на дуелі, — він змирився і взяв її до себе, бо вже не може мати дітей. Ось так убога дівчина несподівано стала однією з найбагатших наречених у Парижі.

Але після смерті єдиного сина цього славного чоловіка мучить глибока туга, й іноді йому не вдається приховати її.

В цю мить колишній постачальник підвів на мене очі, і я здригнувся — така похмура задума була в його погляді. Здавалося, він виразив у ньому все своє життя. Та раптом обличчя його проясніло; він узяв скляний корок, машинально закрив ним карафу з водою, що стояла біля його тарілки, і з усмішкою обернувся до пана Германа. Безперечно, цей чоловік просто втішався радощами пообідньої ситості й не мав у голові жодної думки, жодних турбот. Отож мені навіть стало соромно, що свій дар розгадування характерів я застосував до такого примітивного створіння, як тупий фінансист. А тим часом, поки я провадив свої марні френологічні спостереження, добродушний німець заклав у ніс понюшку тютюну і почав свою розповідь. Мені було б важко переказати цю історію в тих самих виразах, що й оповідач, з усіма його паузами та багатослівними відступами від головної теми. Тому я записав її своїми словами, пропустивши все те, що видалося мені пустим розбалакуванням нюрнбержця, і залишивши все, з мого погляду, цікаве та поетичне: при цьому я виявив ту наївну безпосередність, яка властива більшості письменників, котрі частенько забувають написати під заголовком своєї книжки: «Перекладено з німецької».

ЗАДУМ І ДІЯ

Десь наприкінці вандем'єра VII року республіканської ери, а за звичайним календарем — 20 жовтня 1799 року, двоє юнаків, які вранці виїхали з Бонна, перед самим заходом сонця дісталися до Андернаха, містечка, що притулилося на лівому березі Рейну, за кілька льє від Кобленца. В ті дні французьке військо під командуванням генерала Ожеро маневрувало на очах у австрійців, що закріпилися на правому березі річки. Штаб республіканської дивізії, яка входила до корпусу Ожеро, розташувався в Кобленці, а одна з її півбригад отаборилася в Андернаху. Двоє подорожніх були французи. Глянувши на їхні сині мундири з білою лямівкою та червоними оксамитовими вилогами, на їхні шаблі, а головне — на капелюхи, обтягнуті зеленою клейон-

кою і прикрашені триколірним плюмажем, навіть німецькі селяни впізнали б у них військових хірургів, людей вчених і гідних поваги, яких любили не тільки в армії, а й у країнах, де стояли наші війська. В ті часи, згідно з недавнім законом про набір в армію, який проводив генерал Журден, багатьох юнаків із пристойних сімейств відірвали від медичного стажування, і, природно, вони й на полях битв прагнули робити своє діло, а не нести стройову службу, бо це не відповідало ні їхній освіті, ні мирному призначенню їхнього фаху. Ці молоді служителі науки, люди незлобливі й працьовиті, творили добру справу в епоху, коли повсюди панувало зло, і вони ж таки з великим співчуттям ставилися до вченої братії тих країн, які підкоряла своєму впливу жорстока цивілізація Французької республіки. Обидва мандрівники мали при собі подорожню та наказ про призначення їх на посаду молодших лікарів, за підписами Коста й Бернадота, і прямували у півбригаду, до якої були зараховані. Юнаки були родом з Бове й належали до буржуазних родин, не дуже багатих, але таких, де провінційна доброзвичайність та порядність передається від покоління до покоління як частина батьківської спадщини. З'явившись на театрі воєнних дій раніше, ніж їм належало вступити на посаду, вони з цікавості, притаманної молодим людям, здійснили поїздку на диліжансі до Страсбурга. Хоча обачливі матері дозволили синам узяти на дорогу зовсім небагато грошей, вони вважали себе багатими, маючи кожен по кілька луїдорів — справжній скарб у часи, коли асигнації були вкрай знецінені, а золото коштувало значно дорожче, ніж срібло. Обидва молодші лікарі мали не більше як по двадцять років і з молодечим ентузіазмом сприймали поетичну сторону свого нового становища. Дорогою від Страсбурга до Бонна вони побували в палаці курфюрста і помилувалися берегами Рейну як митці, філософи й натурі, схильні до спостережень. Люди, які обрали собі долю вченого, мають у такому віці безліч захоплень. Навіть у любовних пригодах та в мандрах лікар-початківець повинен накопичувати спостереження, що в майбутньому допоможуть йому домогтися багатства, а то й слави. Отже, обидва молодики віддали данину глибокому захвату, який опановує людей освічених, коли вони бачать рейнську долину та швабські

краєвиди; природа тут яскрава, багата, на крутих пагорбах розкидано чимало середньовічних замків, усе навкруг буяє зеленню, але скрізь можна помітити сліди вогню та меча. Людовік XIV і Тюренн свого часу спалили дощенту цей незрівнянний край. То там, то сям бовваніють руїни, які свідчать про гордість, а може, про передбачливість версальського монарха, що звелів зрівняти з землею прекрасні замки, які колись прикрашали цей куточок Німеччини. Милуючись чудесним краєм з його лісами, з мальовничими пам'ятками Середньовіччя, оберненими в руїни, ви неодмінно перейметеся мрійливим і містичним німецьким духом. Проте поїздка двох молодих приятелів у Бонн мала на меті не тільки розваги, а й науку. Саме в палаці курфюрста було обладнано головний госпіталь франко-голландської армії та дивізії Ожеро. Новоспечені молодші лікарі приїхали туди, щоб навідати товаришів, віддати начальству рекомендаційні листи й освоїтися з першими враженнями від свого ремесла. Але водночас там, як і в інших місцях Німеччини, вони позбулися деяких упереджень щодо виняткової краси вітчизняних пам'яток старовини та вітчизняних краєвидів. Мармурові колони, які прикрашали курфюрстів палац, вразили їхню яву, а подорожуючи далі, вони знову й знову милувалися грандіозною величчю німецьких будівель, на кожному кроці наштовхуючись на справжні скарби стародавнього або сучасного зодчества. Час від часу та або та дорога, по яких мандрували двоє друзів, прямуючи до Андернаха, приводила їх на вершину гранітного стрімчака, що височів над іншими скелями. Звідти крізь лісову прогалину або гірську ущелину їм відкривався Рейн, облямований пісковиковими урвищами або зубчастими смугами буйних зелених хащів. Від долин, стежок, дерев струменіли осінні пахощі, які навіують задуму; вершини лісів починали золотіти, а де-не-де вже проступали теплі й темні тони — ознака старості. Листя опадало, але небо ще було ясно-блакитне, зовсім сухі дороги жовтими лініями змережували краєвид, освітлюваний скісними променями призахідного сонця. До Андернаха друзям залишилося проїхати близько половини льє, не більше. Стояла тиша, така глибока, ніби й не було війни, яка пустошила цей чудовий край. Юнаки звернули на стежку, яку кози протоптали

через високі кряжі із синюватого граніту, між якими шумує Рейн. Незабаром вони уже спускалися по крутосхилу ущелини, на дні якої розташувалося невелике містечко, кокетливо при-тулившись до річки в тому місці, де вона утворює зручну для суден гавань.

«А чудова країна, ця Німеччина!» — вигукнув один з двох подорожніх на ім'я Проспер Маньян, побачивши розфарбовані в яскраві кольори будиночки Андернаха, зібрані в купку, наче яйця в кошику, й розділені деревами, садами, квітами.

Якийсь час Проспер замилювано дивився на гостроверхі дахи, з-під яких стриміли балки, на дерев'яні сходи, на мирні оселі, що утворювали ніби галереї, на човни, які тихо погойдувалися біля пристані на хвилях...

В ту мить, коли гер Герман вимовив ім'я Проспера Маньяна, колишній постачальник схопив карафу, налив у склянку води і вихилив її одним духом. Цей порух привабив мою увагу, й мені здалося, я помітив, що руки в багатія злегка тремтіли, а на лобі в нього заблищали краплі поту.

Як звати колишнього постачальника? — спитав я у своєї люб'язної сусідки.

— Тайфер, — відповіла вона.

— Вам нездужається? — вигукнув я, побачивши, як зблід цей дивний чоловік.

— Ні, ні, — відповів він, подякувавши мені за увагу чемною усмішкою. — Я слухаю, — сказав він, кивнувши головою гостям, бо всі обернулися до нього.

— Як звали другого молодика, я забув, — вів далі гер Герман. — Але пам'ятаю, Проспер Маньян розповідав мені, що його товариш був темноволосий, худий і веселий. З вашого дозволу я назву його... ну, скажімо, Вільгельмом, щоб надати моїй розповіді більшої ясності.

Охрестивши француза німецьким ім'ям без усякої поваги до романтизму та його вимог дотримуватися місцевого колориту, товстун німець став розповідати далі:

— Коли молодики нарешті в'їхали в Андернах, було вже зовсім поночі. Розміркувавши, що їм доведеться згяти багато часу на пошуки начальства, на пояснення, хто вони такі, й на

отримання білета на постій у місті, переповненому солдатами, друзі вирішили останню ніч, якою вони ще могли вільно розпорядитися, перебути в корчмі, що стояла за сто кроків від Андернаха, — побачили вони її ще з вершини кряжу й замилювалися багатими тонами її забарвлення, які здавалися ще гарнішими в полум'ї вечірньої заграви. Вся пофарбована у червоний колір, вона вирізнялася посеред краєвиду великою багряною плямою, що різко контрастувала і з барвистим розмаїттям міських будиночків, і з зеленим листям дерев та кущів, і з сіруватою смугою покритої брижами річки. Своєю назвою корчма завдячувала кольору своїх стін, який фантазія її засновника обрала ще в незапам'ятні часи. З цілком пояснених забобонних і комерційних міркувань наступні власники цього закладу, добре відомого рейнським водникам, старанно зберігали його зовнішній вигляд.

Почувши цокіт кінських копит, хазяїн «Червоної корчми» вийшов на поріг.

«Богом присягаюся, панове, — вигукнув він, — якби ви підїхали ще на кілька хвилин пізніше, вам довелося б заночувати просто неба, як і більшості ваших співвітчизників, що розбили бівуаки по той бік Андернаха. У мене жодного вільного місця! Якщо ви неодмінно хочете поспати в ліжку, я можу надати вам лише свою власну кімнату. А вашим коням я звелю постелити соломи в кутку подвір'я. Сьогодні навіть у моїх стайнях покотом сплять християнські душі. А ви з Франції приїхали, панове?» — запитав він після короткої мовчанки.

«З Бонна! — вигукнув Проспер. — І від самого ранку в нас і ріски в роті не було».

«О, щодо їства, то не турбуйтеся! — сказав корчмар, закивавши головою. — Побенкетувати в «Червону корчму» приїдуть з усієї округи — навіть ті, хто живе звідси за десять льє. Почастую вас стравою, гідною королів, — подам свіжу рейнську рибу. Нарікати не будете, бігме, не будете».

Доручивши стомлених коней турботам корчмаря, який так і не зміг докликатися слуг, наші лікарі увійшли в загальну залу корчми. Густі хмари білястого диму, що огорнули безліч курців, спочатку не дозволили їм роздивитися, в яке товариство вони

потрапили; та коли молодики всілися за стіл з філософською терплячістю подорожніх, які з досвіду знають, що галасливі вимоги не дають бажаних наслідків, вони поступово розгледіли крізь димову завісу неодмінні прикмети німецького заїзду: піч, настінний годинник, столи, кухлі з пивом, люльки з довгими цибухами, людей з різними обличчями — євреїв, німців; грубі лиця судновиків. Мов у тумані поблискували еполети французьких офіцерів, дзеленькали об плиткову підлогу остроги й шаблі. Одні грали в карти, інші сперечалися, мовчали, їли, пили, ходили по кімнаті. Низенька гладуха з усіма прикметами, властивими для німецьких корчмарок — чорним оксамитовим чепчиком на голові, голубим корсажем із срібною вишивкою, клубком вовни, в'язкою ключів, срібною брошкою на грудях, укладеними навкруг голови косами (а її костюм, зрештою, з такою точністю зображено на сотнях гравюр, що немає сенсу описувати його) — вельми спритно то заспокоювала нетерплячку двох приятелів, то розпалювала її. Помалу-малу балачки стихали, постояльці розійшлися по кімнатах, хмара диму розсіялась. Коли на стіл поставили тарілки для лікарів і подали знаменитого рейнського коропа, пробило вже одинадцятую, й зала була порожня. В нічній тиші виразно чулося і форкання коней, і хрускіт сіна в них на зубах, і плюскіт рейнської води, і безліч найрозмаїтіших звуків, які лунають у напхому напханому заїзді, коли постояльці вкладаються спати: розчинялися й зачинялися двері та вікна, чувся невиразний гомін голосів, із спалень долинали якісь оклики. В ці хвилини тиші й сум'яття від річки долинув плюскіт весел та хрипкі крики човнярів, що підводили судно до пристані. Обидва французи і корчмар, який нахваляв їм Андернах, свою вечерю, свій рейнвейн, республіканську армію та свою жінку, з цікавістю нашорошили вуха. Хазяїн корчми, мабуть, добре розумівся на тому, що означали ці гортанні викрики, — він швидко вийшов і незабаром повернувся з низеньким товстуном, за яким двоє човнярів внесли важку валізу та кілька тюків. Коли все це склали на підлозі, товстун сам підсунув валізу впритул до себе — мабуть, не бажаючи й на мить розлучатися з нею — і без церемоній усівся за стіл навпроти двох лікарів.

«Ідіть переночуйте в човні, — сказав він своїм людям, — бо, як бачите, заїзд ущерть набитий народом. Гадаю, у човні ви краще влаштуєтеся».

«Добродію, — сказав корчмар, — ось усе, що в мене є на сьогодні з їства».

І він показав на страви, подані для французів.

«Більше в домі не лишилося ні крихти хліба, ні навіть обгризеної кістки».

«А квашеної капусти нема?»

«Вискребли й дно у діжці! І як я мав уже честь повідомити, я не можу надати вам іншого ліжка, крім стільця, на якому ви сидите, і іншої кімнати, крім загальної зали».

На ці слова низенький чоловічок окинув корчмаря, залу та двох французів поглядом, у якому відбилися обачність і страх...

— Тут я хочу зауважити, — сказав гер Герман, уриваючи свою розповідь, — що нам так і не пощастило взнати ні справжнього прізвища, ні історії цього незнайомця. Його папери, в яких він значився під прізвищем Вальгенфер, повідомляли, що він прибув з Аахена, де володів досить великою фабрикою біля Нейвіда — на ній виготовляли шпильки. Як усі тамтешні фабриканти, він носив сюртук із грубого сукна, короткі панталони, темно-зелений оксамитовий жилет, чоботи й широкий шкіряний пас. Обличчя в нього було кругле, манери відверті й щирі. Але того вечора йому не вдавалося приховати, що його гнітять якісь таємні побоювання, а може, гнітючі турботи. Корчмар потім казав, що цей німець-фабрикант, мабуть, утікав із своєї країни. Згодом я довідався, що його фабрика згоріла внаслідок нещасливого випадку, які так часто трапляються за часів війни. Незважаючи на стурбований вираз, обличчя фабриканта свідчило, що він людина дуже добродушна. Його риси були приємні, а чорна краватка так виразно підкреслювала молочну білість товстої шиї, що Вільгельм, усміхаючись, звернув на це увагу товариша...

Тут Тайфер знову випив склянку води.

— Проспер люб'язно запропонував пізньому гостеві розділити з ними вечерю, і Вальгенфер не став відмагатися як люди-

на, що відчуває себе спроможною відплатити за таку щиросердість. Він поклав свою валізу на підлогу, поставив на неї ноги, потім скинув капелюха і зручніше вмовстився за столом, стягнувши рукавиці та відчепивши два пістолети, які висіли в нього за поясом. Корчмар відразу приніс для нього прибор, і троє постійців заходилися мовчки вгамовувати голод. У кімнаті було так жарко, стільки дзигчало в ній мух, що Проспер попросив корчмаря відчинити вікно, яке виходило на пристань, щоб трохи вивітрилася задуха. Вікно було укріплене залізним брусом, загнаним у гнізда, зроблені в кутках віконної ніші. Для більшої певності віконниці теж кріпилися двома прогоничами, які зсередини загвинчувалися гайками. Випадково глянувши на вікно, Проспер побачив, яким складним способом хазяїн відчиняє його...

— Та оскільки я заговорив про місце дії, — сказав нам герман, — я повинен описати розташування кімнат у корчмі; ці подробиці допоможуть вам краще зрозуміти мою історію. Зала, де сиділи три дійові особи, про яких я розповідаю, мала двоє дверей. Одні двері виходили на андернахську дорогу, що тяглася понад берегом Рейну. Там, перед корчмою, було обладнано невеличку пристань, куди й причалив човен, якого фабрикант найняв для своєї подорожі. Другі двері виходили на подвір'я заїзду. Оточене високими мурами, воно було в ту ніч забите художобою та кіньми, бо навіть у стайнях покотом спали люди. Ворота були так старанно забарикадовані, що для швидкості корчмар провів у залу фабриканта і човнярів крізь двері, які виходили на дорогу. Відчинивши на прохання Проспера Маньяна вікно, він заходився замикати ці двері, взяв їх на кілька засувів, позагвинчував гайками прогоничі. Хазяйська кімната, де мали ночувати лікарі, була суміжна із залом і відокремлювалася тонкою перегородкою від кухні, де, мабуть, збиралися перебути ніч корчмарка та її чоловік. Служниця щойно вийшла пошукати собі притулку в яслах, або в коморі, або десь-інде. Неважко здогадатися, що зала, хазяйська кімната та кухня були трохи осторонь від інших приміщень корчми. На подвір'ї держали двох великих собак, їхній гавкіт давав знати, що корчму охороняють сторожі люті й пильні.

«Яка тиша, яка чудова ніч!» — дивлячись на небо, сказав Вільгельм, коли корчмар перестав брязкати засувами і чувся лише тихий плюскіт річкової хвилі.

«Панове, — сказав фабрикант, звертаючись до молодих французів, — дозвольте мені поставити кілька пляшок вина, щоб зросити вашого коропа. Трохи випивши, ми скинемо з себе втому після важкого дня. З виразу ваших облич та й з одягу видно, що сьогодні вам, як і мені, довелося подолати чималу дорогу».

Двоє приятелів відмовлятися не стали, і корчмар вийшов на кухню, щоб спуститися в льох, мабуть, влаштований під цією частиною дому. Коли він приніс і поставив на стіл п'ять солідних бутлів, його дружина вже подала всі страви; вона окинула стіл, а потім і залу хазяйським поглядом і, переконавшись, що задовольнила всі бажання постояльців, повернулася на кухню. Четверо товаришів по чарці — хазяїна корчми теж запросили до гурту — не чули, як вона вкладалася спати; але згодом і приятелі, і передусім сам корчмар не раз посміхалися, коли в паузах, що западали між їхніми балачками, до них долинали могутнє хропіння, ще підсилене дуплистими дошками нар, де примостилася хазяйка. Близько півночі співрозмовники ще сиділи за столом, на якому залишилися тільки бісквіти, сир, сухі фрукти та добре вино; на той час язика у них геть розв'язалися, а надто в обох молодих французів. Вони заговорили про свою батьківщину, про свої заняття, про війну. Одне слово, розмова пожвавилася. Проспер Маньян розчулив утікача фабриканта до сліз, коли з притаманною пікардійцям відвертістю та наївністю доброї і лагідної натури вголос подумав про те, що робить його мати в цей час, коли її син перебуває так далеко від неї, на берегах Рейну.

«Мені здається, я виразно бачу її, — сказав він. — Лягає спати і перед сном проказує вечірню молитву. І про мене в ній не забула. Думає: «Де ж він зараз, мій бідолашний Проспер?» А якщо вона виграла кілька су, граючи в карти з сусідкою — може, з твоєю матір'ю, — додав він, штовхнувши Вільгельма ліктем, — то напевне вкинула їх у великого череп'яного горщика, куди вона складає гроші, сподіваючись зібрати суму,

необхідну для купівлі тридцяти арпанів землі, що вклинилися в її невеличкий маєток Лешвіль. Ці арпани коштують тисяч шістдесят франків, не менше. Зате які там луки! О, якби коли-небудь нам пощастило придбати їх, я все життя прожив би в Лешвілі, зрікшись шанобливих амбіцій. Скільки разів мій батько мріяв уголос про ті тридцять арпанів, про струмок, що протікає там через луки! Але помер, так і не змігши купити їх. Я часто грався там у дитинстві».

«Пане Вальгенфер, а у вас немає свого «*hoc erat in votis*»?¹» — спитав Вільгельм.

«Є, добродію, звісно ж, є! Мое заповітне бажання вже майже здійснилося, а тепер...»

І товстун замовк, не докінчивши фрази.

«А от я, — озвався корчмар, чиє обличчя злегка розчервонилось, — я років десять усе збирався купити одну діляночку і торік нарешті купив».

Так вони розмовляли, як то буває, коли вино розв'яже людям язика, і вже почували один до одного ту скороминущу приязнь, на яку ми ніколи не скупуюмо в мандрах, і коли настав час іти спати, Вільгельм навіть запропонував фабрикантові своє ліжко.

«Ви з чистим сумлінням можете прийняти цю дружню послугу, — сказав він. — Ми ляжемо вдвох із Проспером. Для нас це буде не вперше і, звичайно, не востаннє. Ви серед нас найстарший, ми повинні шанувати старість».

«А знаєте, — сказав корчмар, — на ліжку в моєї жінки кілька матраців, один я зніму, й ви постелите його на підлозі».

Потім з розумної остороги він пішов зачинити вікно й довго брязкав прогоничами.

«Гаразд, я згодний, — сказав фабрикант. — Щиро вам признаюся, я навіть радий, — додав він, стишивши голос і дивлячись на двох приятелів. — Мої човнярі видалися мені людьми підозрілими. Я аж ніяк не розчарований, що цю ніч мені доведеться перебути в товаристві двох хоробрих і славних молодих».

¹ Цього я прагнув (*лат.*). Слова Горация, які наводять, коли йдеться про чиєсь заповітне бажання.

ків, двох французьких військових! Ось тут у моїй валізі сто тисяч франків — золотом та діамантами».

Молоді французи зустріли це необачне признання з такою лагідною стриманістю, що добряк німець остаточно заспокоївся. Корчмар допоміг подорожнім розібрати одну з двох постелей. Нарешті, коли все улаштувалось якнайкраще, він побажав своїм гостям на добраніч і пішов спати. Фабрикант і лікарі пожартували з того, на яких своєрідних подушках їм доведеться спати. Проспер підклав собі в узголів'я, під матрац, дві скриньки з хірургічними інструментами — свою власну і свого друга, — що утворили ніби диванний валик, а Вальгенфер з надмірної обачності підмостив собі на місце подушки валізу.

«Ми обидва спатимемо на своєму багатстві; ви — на золоті, а я — на хірургічних ножах. Цікаво, чи мої скальпелі принесуть мені стільки золота, скільки нажили ви?»

«Будемо сподіватися, — відповів фабрикант. — Чесною працею всього досягнеш. Наберіться лише терпіння».

Незабаром Вальгенфер та Вільгельм уже спали. Але Проспер Маньян ніяк не міг склепити очей: чи то занадто тверде ложе було причиною його безсоння, чи то надмірна втома, чи фатальний поворот, який відбувався в його душі. В ній мовби мимоволі стали виникати погані думки. Знову й знову вони зверталися до одного: до ста тисяч, що правили за подушку фабрикантові. Для Проспера сто тисяч франків були величезним багатством — і ось воно само просилося в руки. Спочатку він став вигадувати тисячі способів, як би він застосував ці сто тисяч, будуючи всілякі химери, — так усі ми з приємністю мріємо в нічній тиші, коли сон уже затуманює нам свідомість, породжуючи в ній неясні образи, а то й наділяючи думки чародійною силою. У мріях Проспер здійснив заповітне материне бажання — купив тридцять арпанів луку, взяв собі за дружину одну панну з Бове, домагатися чієї руки йому досі не дозволяла різниця в статках. На ці сто тисяч він улаштував собі блаженне життя, він бачив себе щасливим батьком родини, багатієм, його шанували в усій окрузі, його навіть обирали мером Бове. Голова в палкого пікардійця пішла обертом, і він став міркувати, як обернути мрії на дійсність. З палким натхненням він почав обдумувати злочин —

поки що в теорії. В уяві він уже бачив фабриканта мертвим — і блиск його золота та діамантів сліпив йому очі. Серце в нього калатало. Самі думки Проспера були вже, безперечно, злочинном. Йому ввижалася гора золота, і він чманів від цього сяйва, міркуючи, як справжній убивця. Він запитував себе, навіщо цьому бідолашному німцеві жити на світі, й уявляв, що його ніколи й не існувало. Коротко кажучи, він у всіх подробицях обміркував і те, як він здійснить убивство, і те, як йому потім уникнути кари. На протилежному березі Рейну стояли австрійці; під самим вікном — пристань, а там човен з веслярами; він переріже німцеві горло, скине тіло в Рейн, схопить валізу, вибереться крізь вікно, дасть човнярам золота і втече до Австрії. Він дійшов до того, що став міркувати, чи досить вправно навчився володіти хірургічними інструментами і чи зуміє перетяти жертві горло так, щоб вона не встигла навіть зойкнути...

Пан Тайфер утер чоло і випив ще води.

— Обережно й зовсім нечутно Проспер підвівся. Переконавшись, що нікого не розбудив, він одягся і вийшов до зали. Потім з тією фатальною кмітливістю, яка, буває, раптом пробуджується в людині, з осторогою і водночас рішучістю, які ніколи не підводять ні втікачів із тюрми, ні злочинців, коли вони здійснюють задумане, він відкрутив гайки, без найменшого шереху витяг із гнізд залізні прогоничі, приставив їх до стіни і відчинив віконниці, сильно натискаючи на завіси, щоб вони не заскрипіли. До кімнати полилося бліде місячне сяйво, і Проспер невиразно розрізнив предмети в тій кімнаті, де спали Вільгельм і Вальгенфер. І в цю мить, як розповідав мені сам Проспер, він завмер на хвилину. Серце його гупало так сильно, такими рвучкими і лункими поштовхами, що його охопив жах. Він раптом злякався, що не зможе діяти холоднокровно. Руки в нього тремтіли, а ноги йому пекло, ніби він стояв на розжареному вугіллі. Але він так успішно виконав першу половину свого задуму, що побачив у цьому добрий знак для себе, особливо прихильність долі. Він відчинив вікно, повернувся в кімнату, де вони спали, відкрив скриньку й вибрав там хірургічний інструмент, яким було б найзручніше довести свій злочинний задум до кінця.

«Підходячи до ліжка, я машинально попросив допомоги в Бога», — розповідав він мені. В ту мить, коли Проспер, зібравши усі сили, вже підняв руку, в ньому раптом озвався якийсь голос, а перед очима мовби спалахнуло світло. Він кинув скальпель на свою постіль, вибіг до зали і став біля вікна. Там його опанувала глибока відраза до себе; та відчувши, що голос добра в ньому ще звучить слабко, боячись знову піддатися лихій спокусі, він виліз крізь вікно на дорогу і довго ходив по березі Рейну, ніби сторож, який охороняє корчму. Не раз швидкими кроками доходив він до самого Андернаха, не раз наближався до гірського схилу, по якому вони з приятелем учора сюди спустилися. Нічна тиша була така глибока, і він так покладався на сторожових собак, що іноді втрачав з виду вікно, яке залишив відчиненим. Йому хотілося виснажити себе й у такий спосіб прикликати сон. І ось, ходячи отак під ясним небом, милуючись прекрасними зорями, зачарований чистим нічним повітрям і меланхолійним плюскотом річкової хвилі, він поринув ніби в замріяність, що привела його до глибоко доброчесних думок. Розум кінець кінцем остаточно розвіяв миттєве запаморочення. Настанови його вихователів, правила віри, а надто, — розповідав він мені, — спогади про скромне життя, яким він жив під батьківським дахом, узяли гору над лихими думками. Коли Проспер отямився після тривалої задуми, в яку він запав, сидючи на березі Рейну і спершись ліктем на великий камінь, він міг би, за його власними словами, не лише спати, а й просто сидіти біля цілого мільярда золотих монет. І в ту мить, коли його чесність вийшла гордою і сильною з цієї боротьби, він в екстазі опустився навколішки й палко подякував Богові, почувавши себе щасливим, з легкістю в душі, як у день свого першого причастя, коли йому здавалося, що він став рівний ангелам, бо за весь день не згрішив ані словом, ані вчинком, ані помислом. Він повернувся до корчми, зачинив вікно, уже не боячись забрязкотіти, і відразу впав на ліжку. Душевна й фізична втома віддала його беззахисним під владу сну, і, тільки-но опустивши голову на матрац, він поринув у сповнену фантастичних видінь першу дрімоту, яка завжди приходиться перед глибоким сном. У такі хвилини наші чуття притуплюються, життя в нашому тілі поступово замирає,

думки розпливаються, і останній трепет наших відчуттів уже видається сонною маячнею. «Яке важке повітря, — ще подумав Проспер. — Так ніби я вдихаю вологу пару». В нього промайнула невиразна думка, що це враження пояснюється різницею між задухою, яка панувала в кімнаті, й чистим нічним повітрям. Потім йому вчулися рівномірні звуки, дуже схожі на стукіт водяних крапель, коли вони капають із крана. Пойнятий якимсь підсвідомим жахом, він хотів був підхопитися на ноги, покликати корчмаря, розбудити фабриканта або Вільгельма; але, на своє лихо, в ту саму мить він згадав про дерев'яного настінного годинника і, начебто впізнавши в загадкових звуках цокіт маятника, заснув із цим невиразним і розпливчастим відчуттям...

— Вам хочеться пити, пане Тайфер? — спитав господар дому, побачивши, що банкір машинально взявся за карафу.

Вона вже була порожня.

Після короткої паузи, що запала після банкірової репліки, гер Герман став розповідати далі:

— Вранці Проспера Маньяна розбудив гучний гомін. Йому вчулися пронизливі крики, і всі його нерви затрепетали, як буває, коли, пробуджуючись, ми ще не звільнилися від тяжких марень, які переживали уві сні. В нашому організмі тоді відбувається особливе фізіологічне явище — струс, якщо вжити слово з просторіччя, — явище не досить вивчене, хоча воно, можливо, включає в себе феномени, цікаві для науки. Це почуття гнітючої туги, спричинене, можливо, надто раптовим об'єднанням двох начал людського ества, під час сну майже завжди роз'єднаних, за звичайних обставин швидко розвіюється. Але в бідолахи Проспера воно не тільки не розвіялось, а й перейшло в моторошний жах, коли між своїм матрацом і ліжком, на якому спав Вальгенфер, він побачив калюжу крові. Голова бідолашного німця лежала на підлозі, а тіло — на ліжку. Вся його кров вилілася з перетятої шиї. Побачивши нерухомі застигли очі відрубаної голови, плями крові на своїх простирадлах і навіть у себе на руках, помітивши на своїй постелі скальпель, Проспер Маньян зомлів і впав у калюжу Вальгенферової крові.

«Я сприйняв це як кару за свої думки», — розповідав він потім мені.

Прийшовши до тями, Проспер побачив, що сидить у залі. Навколо його стільця стояли французькі солдати, а перед ним зібрався цілий натовп людей, що дивилися на нього з напруженою цікавістю. Він тупо глянув на офіцера республіканської армії, що допитував свідків і, мабуть, складав протокол. Він упізнав корчмаря, його жінку, двох човнярів і служницю заїзду. Хірургічний скальпель, яким скористався вбивця...

Тут пан Тайфер кахикнув, дістав хустинку, висякався, утер лоба. Ніхто, крім мене, не звернув уваги на ці досить природні рухи. Всі гості очей не зводили з оповідача, жадібно ловили кожне його слово. Колишній постачальник сперся ліктем правої руки на стіл, підпер щоку долонею і теж втупив у Германа пильний погляд. Після цього він уже не виявляв видимих ознак хвилювання або цікавості, але його обличчя і далі залишалося замисленим і землистим, як у ті хвилини, коли він крутив у пальцях корок від карафи.

— ...Хірургічний скальпель, яким скористався вбивця, лежав на столі, там-таки були Просперові папери, скринька і течка. Погляди людей, що з'юрмилися в залі, по черзі зверталися то на ці докази скоєного злочину, то на молодого лікаря, який, здавалося, був при смерті й нічого вже не бачив згаслими очима. Знадвору долинав глухий гомін: на вулиці теж зібралася велика юрма, приваблена до готелю чуткою про вбивство і бажанням подивитися на вбивцю. Кроки вартових, поставлених під вікнами зали, побрязкування їхніх рушниць вирізнялися на тлі приглушеного стінами гамору, але корчма була зачинена, на спорожнілому подвір'ї панувала тиша. Проспер Маньян не підводив очей, неспроможний витримати погляд офіцера, який складав протокол; аж раптом він відчув, як йому потиснули руку, й захотів глянути, хто ж йому поспівчував серед цього вороже настроєного натовпу. По мундиру він упізнав, що біля нього стоїть старший хірург півбригади, розквартированої в Андернаху. Але той дивився на нього таким пронизливим, таким суворим поглядом, що бідолашний юнак весь затремтів, і голова його закинулася на спинку стільця. Солдат дав йому понюхати оцту, і він прийшов до тями. Одначе вираз його обличчя був таким зацькованим, а очі здавалися такими мертвими й бо-

жевільними, що хірург, помацавши у Проспера пульс, сказав офіцерові:

«Капітане, зараз його неможливо допитувати, бо...»

«Гаразд! Відведіть його!» — відповів капітан, урвавши хірурга і звертаючись до капрала, що стояв позаду Проспера.

«Підлий боягуз! — упівголоса сказав йому капрал. — Постарайся хоч пройти твердим кроком повз цих виродків німців, не ганьби Республіку!»

Ці слова ніби пробудили Проспера Маньяна, і він підвівся, ступив кілька кроків; та коли двері на вулицю відчинилися і його овіяло свіжим повітрям, коли він побачив, як посунув на нього натовп, сили його покинули, коліна в нього підкосилися, й він похитнувся.

«Та за одне боягузтво цього плюгавця слід розстріляти! Ану йди!» — казали двоє солдатів, які підтримували його під руки.

«Ось він! Ось він! Падлюка! Ось він!»

Просперові вчувалося, ніби ці слова викрикує один голос, гучний голос натовпу, що сунув за ним, поливав його лайкою і зростав з кожним кроком. Тупіт юрби та солдатів, що супроводжували його, гомін розмов, голубинь неба, свіжість повітря, видиво Андернаха і плюскіт Рейну — все це вливалось в душу молодого лікаря, поки вони йшли від корчми до в'язниці, неясними, туманними, тьмяними враженнями, як і всі відчуття, що наринали на нього, відколи він пробудився. Іноді йому здавалося, розповідав він потім мені, що його вже не існує...

— Тими днями я сидів у в'язниці, — сказав гер Герман, уриваючи нитку своєї оповіді. — Як і всі ми у двадцять років, я був тоді сповнений палких мрій, я хотів захищати батьківщину і командував загоном добровольців, яких сам же й набрав в околицях Андернаха. За кілька днів до цього вбивства мої розвідники зрадили нас, і наш загін уночі потрапив в оточення; французів було вісімсот чи близько того, а нас чоловік двісті, не більше. Мене вкинули до андернахської тюрми й хотіли навіть розстріляти для настрашки нашого краю. Французи збиралися застосувати й ширші каральні заходи, але вбивство, за яке вони хотіли помститися на мені, було здійснене не в курфюрстових володіннях. Мій батько домігся, щоб страту на три дні відклали,

а за цей час він з'їздив до генерала Ожеро й випросив у нього помилування. Отож я побачив Проспера Маньяна, коли його привели в андернахську тюрму, і з першого погляду відчув глибоку жалість до нього. Хоча він був блідий, з виразом розпачу на обличчі, в ньому відчувалося щось наївне, щире, і це вразило мене. Я бачив ніби віддзеркалення Німеччини в його довгому білявому волоссі, в синіх очах. У ньому мені привидівся образ моєї поневоленої країни, і я мав таке враження, що переді мною жертва, а не вбивця. Коли його проводили під моїм вікном, він раптом усміхнувся — я не знаю кому — гіркою й журливою усмішкою божевільного, в чийй свідомості зненацька зблиснула іскра розуму. Вбивця не зміг би так усміхнутися. Коли до мене прийшов тюремник, я став розпитувати його про нового в'язня.

«Та він і слова не сказав, відколи його сюди посадили. Сидить, обхопивши руками голову, і дрімає, а може, думає про своє становище. Французи кажуть, ніби завтра вранці йому оголошать вирок, а не пізніше як через добу розстріляють».

Коли ввечері мені дозволили вийти в тюремний двір на коротку щоденну прогулянку, я весь цей час простояв під вікном нового в'язня. Ми з ним поговорили, і він з наївною відвертістю розповів мені про все, що з ним сталося, і досить розумно відповів на мої запитання. Після цієї першої розмови я вже не сумнівався, що він невинний. Того ж таки дня я домігся дозволу навідати його в камері і пробув у нього кілька годин. Отже, ми бачилися не один раз, і бідолашний хлопець нелукаво втаємничив мене у всі свої думки. Він вважав себе невинним і водночас злочинцем. Згадуючи страхітливу спокусу, подолати яку в нього вистачило сили, він усе ж таки боявся, що міг уві сні підвестися й у стані лунатизму здійснити злочин, який стільки обмірковував наяву.

«А ваш товариш?» — натякнув я.

«Що ви! — з палкою переконаністю вигукнув Проспер. — Вільгельм нездатний...»

Він навіть не договорив. На ці палкі слова, сповнені юної чистоти, я потис йому руку.

«Коли він прокинувся, — сказав Проспер, — то, звичайно, перелякався, втратив голову і втік».

«Не розбудивши вас, — сказав я. — Але в такому разі захищатися вам буде легко, якщо тільки Вальгенферову валізу не вкрадено».

Зненацька Проспер залився слізьми.

«О, я невинний, невинний! — вигукнув він. — Я не вбивав. Я згадав, що мені снилося. Я бігав наввипередки з товаришами на шкільному подвір'ї. Ні, я не міг відтяти голову тому бідоласі, якщо уві сні я бігав наввипередки».

Та незважаючи на пробліски надії, що повертали йому трохи спокою, він знову й знову мучився каяттям. Адже він усе-таки підняв руку, щоб перерізати людині горло. Він суворо осуджував сам себе, він не міг вважати, що його сумління чисте, після того як він скоїв злочин у думках.

«А я ж загалом добрий! — вигукував він. — О моя нещаслива мати! Можливо, в цю саму мить вона безтурботно грає в імперіал із сусідками у своїй невеличкій вітальні, обтягнутій шпалерами. Якби навіть вона знала тільки те, що я надумав убити людину і вже підняв на неї руку... О, вона вмерла б! А я ж у тюрмі, й мене звинувачують у справжньому вбивстві. Хай навіть я невинний у смерті того бідолахи — у смерті своєї матері я буду винний...»

Белькочучи ці слова, він не заплакав, але раптом у нападі шалу, характерного для пікардійців, кинувся до стіни і, якби я його не схопив, розчерепив би собі голову.

«Дочекайтеся суду, — сказав йому я. — Ви невинний, вас неодмінно виправдають. І ваша мати...»

«Моя мати! — з люттю вигукнув він. — Насамперед їй повідомлять, у чому мене звинувачують. Так уже заведено в малих містечках. І бідолашна помре від горя. Та й не можу я вважати себе невинним. Хочете знати правду? У мене таке відчуття, ніби я навіки втратив чистоту совісті».

Сказавши ці жахливі слова, він сів, схрестив руки на грудях, похилив голову і втупив похмурий погляд у підлогу. В цю хвилину увійшов тюремний наглядач і звелів мені повернутися в свою камеру. Засмучений тим, що доведеться покинути товариша в таку хвилину, коли він зовсім занепав духом, я міцно його обняв як друг.

«Потерпіть трохи, — сказав йому я, — можливо, все ще закінчиться добре. Якщо думка чесної людини може полегшити ваші сумніви, то знайте, що я шаную вас і люблю. Прийміть мою дружбу і покладіться на моє серце, якщо своєму серцю ви не довіряєте».

Наступного дня о дев'ятій годині ранку по нього прийшли четверо солдатів і капрал. Почувши шарудіння їхніх кроків, я визирнув у вікно. Коли молодого лікаря вели через тюремний двір, він подивився на мене. Ніколи не забуду я того погляду — стільки було в ньому думок, передчуттів, смирення і якогось лагідного тихого смутку. То був безмовний, але цілком очевидний заповіт, за яким людина передавала в руки останнього друга своє пропаще життя. Якою, мабуть, тяжкою була для нього остання ніч, яким самотнім він себе почував! Та вираз його блілого обличчя свідчив, що, можливо, з віднайдені поваги до самого себе він почерпнув новий стоїцизм. Можливо, він очистився каяттям і вважав, що омив свою провину в своїх стражданнях і ганьбі. Він ішов твердою ногою, і на ранок він уже повідмивав плями крові, в яку неумисне вимастився. «Адже мої руки вмочилися у кров з фатальної випадковості, коли я спав, бо сон у мене завжди неспокійний», — сказав він мені напередодні з жахом і розпачем у голосі. Я довідався, що його судитиме військово-польовий суд. Через день дивізія мала рушати далі, й командир півбригади не хотів покинути Андернах, не покаравши злочину в тому самому місті, де його було скоєно. Поки відбувався суд, мене мучила жорстока тривога. Нарешті десь ополудні Проспера Маньяна привели назад до в'язниці. Я саме відбував свою щоденну прогулянку в тюремному дворі; побачивши мене, він кинувся в мої обійми.

«Кінець! — сказав він. — Мені кінець, і не лишилося найменшої надії. Отже, всі вважатимуть мене вбивцею. — Він гордо підвів голову. — Ця несправедливість повернула мені відчуття невинності. Жити мені однаково було б тяжко, зате помру я бездоганно. Та чи існує життя потойбіч смерті?»

Усе вісімнадцяте сторіччя відбилося в цьому несподіваному запитанні. Проспер поринув у глибоку задуму.

«Стривайте, — сказав йому я. — Які вам ставили запитання і як ви відповідали? Невже ви не розповіли їм про все так само щиро, як розповідали мені?»

Якусь мить він пильно дивився на мене і після цієї моторошної паузи заговорив з гарячковою жвавистію і покvapністю:

«Спершу вони мене запитали: «Ви виходили вночі з корчми?» Я відповів: «Так». — «В який спосіб?» Я почервонів і відповів: «Виліз у вікно». — «Отже, ви його відчинили?» Я відповів: «Так». — «Ви проробили це дуже обережно — корчмар нічого не чув!» Я не знайшов, що відповісти. Човнярі посвідчили, що бачили, як я прогулювався вночі, ходячи то до Андернаха, то до лісу. За їхніми словами, я пройшовся цією дорогою кілька разів. Виходить, я закопав золото й діаманти. Адже валіза зникла! А до всього мене там ще й мучили докори сумління. Як тільки я хотів сказати щось на своє виправдання, безжальний внутрішній голос кричав мені: «Ти ж хотів, хотів його вбити!» Усе було проти мене, навіть я сам!.. Коли запитали про мого товариша, я став палко захищати його. Тоді вони сказали: «Шукати вбивцю слід між вами, вашим товаришем, корчмарем і його дружиною. Адже всі вікна та двері вранці виявилися замкненими!» Почувши ці слова, — провадив Проспер, — я занімів, позбувся сил, душа у мене завмерла. Я вірив своєму другові більше, ніж самому собі, й не міг його звинуватити. Мені стало очевидно, що нас обох вважають співучасниками вбивства, але мене не таким спритним, як він! Я спробував пояснити злочин моїм можливим лунатизмом і виправдати друга; але тут я заплутався й остаточно занастив себе. В очах суддів я прочитав собі вирок. Вони не могли втриматися від глузливих посмішок. Отже, всьому кінець. Усе ясно. Завтра мене розстріляють. Про себе я вже не думаю, — сказав він, помовчавши, — я думаю про свою бідолашну матінку! — Він замовк, подивився на небо і не зронив жодної сльозинки. Його очі були сухі, але повіки судомно посмикувались. — Фредерік...»

— Ага, згадав! Того другого звали Фредерік. Ну звісно ж, Фредерік! Як я міг забути його ім'я! — вигукнув гер Герман з торжеством у голосі.

Моя сусідка штовхнула мою ногу під столом своєю ніжкою і непомітно вказала на пана Тайфера. Колишній постачальник недбало закрив очі долонею, але за нещільно стуленими пальцями його погляд, як нам здалося, палахкотів похмурим вогнем.

— А що як його звати Фредерік? — прошепотіла сусідка мені на вухо.

У відповідь я підморгнув їй, ніби кажучи: «Помовчіть!»

Герман відразу повернувся до своєї розповіді.

— «Фредерік підло мене покинув! — вигукнув Проспер. — Мабуть, перелякався. А може, заховався десь у корчмі, адже обох наших коней уранці знайшли на подвір'ї. Яка моторошна таємниця! — провадив він після хвиливної мовчанки. — Лунатизм, лунатизм! Але ж напад цієї хвороби був у мене лише раз у житті — і то в шестирічному віці! Чи заберу я із собою в небуття спогад про найдорожче, що є на світі, — про дружбу? Невже мені судилося вмерти двічі, засумнівавшись у братській приязні, що виникла, коли нам було по п'ять років, а потім тривала й у школі, й коли ми стали студентами? Де ж ти, Фредеріку?»

Проспер заплакав. Як бачите, почуття дорожчі нам, аніж само життя.

«Ходімо, — сказав мені він, — я волю побути у своїй камері. Хай ніхто не бачить, що я плачу. Я мужньо зустріну смерть, але зараз мені важко вдавати з себе героя і, признаюся, до болю жаль помирати в юності, коли життя здається таким прекрасним. Уночі я зовсім не спав: бачив картини дитинства, бачив луки, де бігав малим хлопчиком, — можливо, вони мене і згубили. Переді мною відкривалося щасливе майбутнє, — мовив він, уриваючи спогади. — А тепер!.. Дванадцять солдатів. Молодший лейтенант командує: «Націляйся! Плі!» Гуркіт барабанів — і вічна ганьба! Ось воно, моє майбутнє. О, має ж існувати Бог, інакше все це було б аж надто безглуздом. — Тут він обняв мене і міцно-міцно пригорнув до себе. — Ви єдина людина, якій в останню свою годину я можу звірити душу. Вас випустять на волю, ви побачите свою матір! Я не знаю, багатий ви чи бідний, але яка різниця! Ви — моя остання надія! Не вічно ж триватиме ця війна. Так от, коли настане мир, поїдьте в Бове. Якщо моя мати переживе фатальну звістку про мою смерть, відшукайте її. Скажіть:

«Він невинний!», втіште її цими словами. Вона вам повірить, — прошепотів він. — Сьогодні я їй напишу. Але ви передасте їй також мій останній погляд, ви скажете, що були останнім, кого я обняв. О, як вона полубить вас, бідолашна, вас — мого останнього друга! Тут, — сказав він по хвилиній мовчанці, низько похиливши голову мовби під гнітом спогадів, — ніхто мене не знає, ні солдати, ні офіцери, і всім я вселяю жах. Якби не ви, моя невинність залишилася б таємницею між небом і мною».

Я присягнувся, що свято виконаю його останню волю. Мої слова, мій сердечний порив зворушили Проспера. Незабаром прийшли солдати і знову повели його в суд. Йому винесли смертний вирок. Я не знаю, які формальності супроводжували рішення суду, не знаю, що було потім і чи скористався Проспер усіма законними засобами, щоб захистити своє життя. Але він не мав сумніву, що завтра вранці його поведуть на розстріл, і провів ніч, пишучи листа матері.

«Ну от, ми обидва скоро дістанемо волю, — сказав він з усмішкою, коли вранці я зайшов до нього в камеру. — Я випадково почув, що генерал підписав вам помилування».

Я нічого не відповів і тільки дивився на нього, намагаючись закарбувати в пам'яті його риси. А він раптом скривився гидливо і сказав:

«Ви собі не уявляєте, який з мене боягуз! Усю ніч я благав оці стіни, щоб мене помилували, — і Проспер показав на стіни своєї камери. — Так, так, — провадив він, — я вив з розпачу, я обурювався, я пережив жахливі муки передсмертної агонії. Адже вночі я був сам-один. А тепер я думаю про те, що скажуть люди... Мужність — це як святковий костюм. Я повинен умерти з гідністю... Тому...»

ДВА ПРАВОСУДДЯ

— Ох, не доказуйте!.. — вигукнула юна особа, яка й попросила нюрнбержця розповісти страшну історію, а тепер різко урвала його. — Я хочу зберегти надію, що він урятувався. Коли ви скажете, що його розстріляли, я не засну всю ніч. Ви розповісте завтра, чим усе це закінчилося, гаразд?

Усі встали з-за столу. Гер Герман запропонував своїй сусідці руку, й вона запитала:

— Його розстріляли, так?

— Розстріляли. Страта відбулася на моїх очах.

— Справді? Та як ви змогли...

— Він сам цього захотів, пані. А який то жах провести на смерть живу людину, людину, яку ти любиш і знаєш, що вмирає вона без вини. Бідолашний хлопець не відривав від мене погляду. Здавалося, він жив уже тільки в мені. Адже мені він заповів передати матері останній його подих.

— Ну і як, відвідали ви її?

— Після укладення Ам'єнського миру я поїхав до Франції, щоб сказати Просперовій матері прекрасні слова: «Він невинний!» Я вирушив у цю подорож із благоговійним трепетом, як на прощу. Але на той час пані Маньян уже померла з туги. Я пережив глибоке хвилювання, спалюючи листа, якого мав її передати. Ви, мабуть, посмієтесь з моєї німецької екзальтованості, але я побачив високу й трагічну драму в тому, що останнє «прощай», послане з однієї могили в іншу, залишиться похованим у вічній таємниці, й ніхто у світі його не почує, як ніхто не чує крику подорожнього в пустелі, коли на нього зненацька нападе лев.

— А якби вас підвели до одного з гостей, що тут зібралися, і сказали: «Ось він — убивця!»? Хіба в цьому не було б нової драми? — запитав я, уриваючи його.

Гер Герман узяв свого капелюха й пішов.

— Ви по-хлоп'ячому несерйозні у своїх висновках, — сказала мені моя сусідка. — Гляньте на Тайфера! Бачите? Сидить у кріслі біля каміна, а мадемуазель Фанні підносить йому чашку кави. Він усміхається. Хіба вбивця, для якого розповідь про цю драму була б мукою, міг би зберігати такий спокій? Дивіться, у нього цілком патріархальний вигляд!

— Справді, але запитайте в нього, чи був він у Німеччині, коли там ішла війна?

— А чом би й не запитати?

І з тією зухвалістю, на яку здатна майже кожна жінка, коли її приваблює або збуджує якась таємниця, моя сусідка підійшла до колишнього постачальника.

— Вам доводилося бувати в Німеччині? — спитала вона.

Тайфер мало не впустив із рук чашку.

— В Німеччині? Ні, не доводилося.

— Що ти говориш, Тайфере! — урвав його банкір. — Адже ти постачав провіант під час Ваграмської кампанії!

— А, справді, — відповів Тайфер. — Того разу я там таки був.

— Ви помиляєтеся. Він людина порядна, — сказала моя сусідка, повернувшись до мене.

— Ну, стривайте! — вигукнув я. — Ще сьогодні я витягну душогуба з багнюки, в яку він упірнув, щоб заховатися!

Щодня на наших очах відбувається духовний феномен напрочуд глибокої значущості, але такий простий, що ніхто на нього не звертає уваги. Якщо в чийсь вітальні сходяться двоє чоловіків, причому один з них має право ненавидіти або зневажати другого, бо знає про нього якийсь інтимний і нікому не відомий ганебний факт, розгадав його приховану вдачу або навіть готує йому помсту, — двоє таких чоловіків завжди розгадують один одного і відчують, яка безодня розділяє їх чи має розділяти. Вони мимоволі стежать один за одним, перебувають у постійній напрузі, погляди й жести видають їхні наміри, й обох, наче магнітом, їх тягне один до одного. Я не знаю, що притягує дужче: помста чи злочин, ненависть чи кривда. Подібно до священників, які не можуть правити месоу в присутності злого духа, обидва вони тримаються напружено, підозріливо. Один з них виявляє підкреслену чемність, другий похмуро мовчить — не знаю, котрий із двох; один червоніє або блідне, другий тремтить. Часто месник поводитьсь так само боягузливо, як і його жертва. Мало хто здатний скоїти зло, навіть у разі потреби; і більшість мовчать чи прощають з відрази до скандалів або остерігаючись трагічної розв'язки. Ось у такому взаємопроникненні душ і почуттів і розпочалася таємна боротьба між колишнім постачальником та мною. Після першого запитання, з яким я звернувся до нього під час розповіді гера Германа, він унікав моїх поглядів. А може, він не зважувався глянути у вічі не лише мені, а й іншим гостям. Він почав розмову з наївною Фанні, дочкою банкіра, мабуть, відчувши, як усі злочинці, потребу побути біля невинної душі в надії знайти біля неї спокій. Та хоч я і сидів далеко від нього, я дослухався до його

слів, і мій проникливий погляд мовби заворожував його. Іноді йому здавалося, що він може нишком за мною постежити, але відразу ж наші погляди зустрічалися, і він опускав очі. Змучений цим катуванням, Тайфер вирішив знайти від нього порятунком у грі в карти. Я побився об заклад, поставивши на його супротивника, а в душі прагнучи втратити свої гроші. Моє бажання здійснилося, і тоді я сів на місце того, хто програв; у такий спосіб я й опинився віч-на-віч із Тайфером.

— Будьте ласкаві, добродію, змішайте рахунок, — сказав я, коли він почав здавати карти.

Тайфер поквалпно пересунув свої фішки з лівої сторони на праву. Моя сусідка підійшла до мене, і я подивився на неї промовистим поглядом.

— А знаєте, пане, я бував у багатьох ваших родичів у Бове, — звернувся я до колишнього постачальника. — Адже вас звуть Фредерік Тайфер?

— Так, добродію, — відповів він.

Зненацька карти випали у нього з рук, він зблід, схопився руками за голову й підвівся, попросивши гостя, який поставив на нього заклад, замінити його у грі.

— Тут така задуха, — промовив він. — Боюся, що...

Тайфер не доказав фрази. Зненацька його обличчя болісно скривилося, і він вийшов з кімнати. Господар дому пішов за ним, усім своїм виглядом виказуючи найщиріше співчуття. Ми з моєю сусідкою переглянулися, і я побачив, що її обличчя затьмарилося тінню гіркого смутку.

— Ну хіба можна бути таким безжальним? — сказала вона, підійшовши зі мною до віконної ніші, коли я, програвшись, підвівся з-за картярського столу. — Ви берете на себе сміливість читати в душах? Нехай такі справи з'ясує суд — людський чи божий. Якщо першого злочинець і уникне, то від другого нікуди він не втече. Невже вам приємно брати на себе обов'язки слідчого? І навіть більше — ви сьогодні по суті зіграли роль ката.

— Ви ж самі розбуркали мою цікавість і поділяли її, а тепер читаете мені мораль!

— Ви змусили мене замислитися, — відповіла вона.

— Отже, мир убивцям, війна нещасним і слава золоту? Але обличмо це, — додав я, засміявшись. — Гляньте-но на оту молодую особу, яка щойно увійшла до вітальні.

— Ну й що?

— Три дні тому я її побачив на балу в неаполітанського посла і закохався в неї до нестями. Благаю, скажіть, як її звати? Ще жодна дівчина так мені не...

— Це панна Вікторина Тайфер.

Я був приголомшений.

— Мачуха недавно забрала дівчину з монастирського пансіону, де вона здобула освіту, хоч і трохи запізно. Досить довго батько відмовлявся визнати її за дочку. В цьому домі вона вперше. Дуже гарна й дуже багата.

Ці слова супроводжувалися ущипливою посмішкою. Аж раптом ми почули нестямні, хоч і приглушені зойки. Долинали вони десь із сусідніх покоїв і слабко відлунювали в саду.

— Та це ж голос Тайфера! — вигукнув я.

Ми напружили слух і почули жакливий стогін. Банкірова дружина підбігла до нас і зачинила вікно.

— Не хочу істерик, — сказала вона. — Якщо панна Тайфер почує ці зойки, з нею може статися нервовий напад.

Банкір повернувся до вітальні, знайшов Вікторину і щось сказав їй упівголоса. Дівчина скрикнула і вибігла в двері. Картярі урвали гру. Кожен розпитував сусіда. Гомін у вітальні посилювався, гості почали збиратися купками.

— Невже Тайфер... — почав був я.

— ...наклав на себе руки? — докінчила за мене моя насмішкувата сусідка. — Я гадаю, ви не стали б носити по ньому жалобу.

— І все ж таки, що з ним сталося?

— Бідолаха страждає від рідкісної хвороби, — відповіла господиня дому. — Ніяк не можу запам'ятати її назви, хоча пан Бруссон не раз мені її повторював. От і сьогодні в нього напад.

— А як вона проявляється, ця хвороба? — раптом запитав один з гостей, судовий слідчий.

— О, це дуже тяжка недуга! — відповіла господиня дому. — Лікарі не знають жодних засобів проти неї. Одного разу з бідолахою Тайфером стався напад, коли він гостював у мене в маєт-

ку, і я не витримала, поїхала до сусідки, аби тільки не чути його зойків. Він кричав тоді жахливо, хотів смерть собі заподіяти; дочка мусила прив'язати його до ліжка й надіти на нього гамівну сорочку. В такі хвилини бідолашному здається, ніби якісь звірята залізли йому в голову й гризуть мозок, ніби його смикають за нерви, перепилують їх пилкою, витягують з нього один по одному. Головний біль іноді буває в нього такий нестерпний, що одного разу спробували припалити йому шкіру, щоб приглушити ці муки іншим боєм, але він цього навіть не відчув. Та коли він узяв за домашнього лікаря пана Бруссона, той заборонив удаватися до такого методу, сказавши, що в пана Тайфера нервово захворювання — запалення нервів, тому слід ставити йому п'явки на шию та примочки з опію на голову; і справді, напади порідшали, тепер вони трапляються тільки раз на рік, наприкінці осені. Оклигавши, пан Тайфер знову й знову повторює, що радше згодний, аби його колесували, ніж терпіти такі муки.

— Значить, це справді сильні муки, — зауважив біржовий маклер, салонний дотепник.

— Ще б пак! — підтвердила господиня дому. — Торік він мало не помер. Напад стався, коли він був сам-один у своєю маєтку, виїхавши туди в терміновій справі; а що ніхто допомогти йому не міг, то він пролежав двадцять дві години задубілий, як мрець. Його врятували тільки гарячими ваннами.

— Так це у нього ніби правець? — спитав біржовий агент.

— Не знаю, — відповіла вона. — Ця хвороба мучить його ось уже років тридцять — він здобув її, ще коли служив у війську. Здається, йому встромилася в голову гостра скіпка, коли він якось упав у човні. Але Бруссон сподівається вилікувати його. Кажуть, ніби англійці винайшли безпечний спосіб застосовувати синильну кислоту проти цієї недуги.

В цю мить у домі розітнувся зойк ще пронизливіший, ніж досі, й усі ми заціпеніли від жаху.

— Чуєте? Отак він кричав у мене в маєтку, — сказала банкірова дружина. — Я аж підсакувала — ці зойки наче сіпали мене за нерви. Але дивна річ! Бідолаха Тайфер терпить справді нечувані муки, та загрози для життя ці напади не становлять.

Коли нестерпний біль дає йому кілька годин перепочинку, він їсть і п'є, як звичайно. Дивовижна природа людська! Один німецький лікар сказав йому, що ця хвороба — ніби подагра голови, і таким чином його висновок майже збігається з думкою Бруссона.

Я відійшов від гурту гостей, що зібралися навколо господині дому, і вийшов разом з панною Тайфер, яку викликав лакей.

— О Боже! О Боже! — вигукнула вона з плачем. — Чим мій батько прогнівив небо, за що йому такі муки? Адже він добрий!

Я спустився разом з нею сходами і, допомагаючи дівчині сісти в карету, побачив її батька, зігнутого в три погібелі. Панна Тайфер намагалася приглушити стогін батька, затуляючи йому рота хустинкою. Та, на свою біду, Тайфер помітив мене; риси його обличчя ще дужче спотворилися, страшний зойк розітнув повітря, він кинув на мене дикий погляд, і карета поїхала.

Цей обід, ця вечірка жорстоко вплинули на моє життя і на мої почуття. Я закохався в панну Тайфер і тим сильніше, що почуття честі й порядності не дозволяло мені поріднитися з убивцею, хоч би яким він був добрим батьком і сім'янином. Щось незбагненне й фатальне приваблювало мене в ті доми, де я міг зустріти Вікторину. Не раз, давши собі слово честі більше не шукати з нею зустрічей, я того ж таки вечора опинявся біля неї. І почував себе безмежно щасливим. Моє цілком виправдане почуття було, проте, сповнене химеричних докорів сумління і набирало відтінку злочинної пристрасті. Я зневажав себе за те, що вклоняюся Тайферові, коли зрідка він з'являвся в світському товаристві разом з дочкою, але я вклонявся йому! До того ж, на мою біду, Вікторина не просто вродлива дівчина. Вона освічена, обдарована талантами і дуже мила — ані найменшого хизування чи бодай натяку на манірність. Говорить вона стримано, і її вдача вражає меланхолійною чарівністю, проти якої ніхто нездатний встояти. Вона кохає мене чи принаймні дає мені підстави так думати. Мені вона всміхається зовсім інакше, ніж іншим, а коли розмовляє зі мною, її голос звучить особливо ніжно. О, вона кохає мене! Але ж вона обожнює батька, в розмовах зі мною постійно вихваляє його добрість, лагідність, високі душев-

ні якості. Ця хвала — для мене як ніж у серце. Одного дня я мало не став співучасником злочину, на якому стоїть усе багатство родини Тайферів: я мало не попросив руки Вікторини. І тоді я вирішив утекти від неї, подався подорожувати, побував у Німеччині, в Андернаху. Але я повернувся. Я знову побачив Вікторину — вона зблідла, схудла! Якби вона залишилася такою, як і колись, квітучою, веселою, я врятувався б! А так моя пристрасть розгорілася з незвичайною силою. Боячись, щоб моя вимогливість не перетворилася на хворобливу манію, я вирішив скликати синадріон людей із чистим сумлінням, аби пролити хоч якесь світло на цю проблему із сфери високої моралі та філософії. Адже після мого повернення становище ускладнилося ще дужче. Отож позавчора я зібрав у себе кількох своїх друзів — тих, у кого я більше, ніж у інших, знаходжу честі, і порядності, й витонченості почуттів. Я запросив двох англійців — секретаря посольства й одного чоловіка пуританських поглядів; колишнього міністра, наділеного розумом досвідченого політика; кількох молодиків, які ще не втратили чару невинності; одного старого священика; мого колишнього опікуна, чоловіка вкрай простодушного, який подав мені найсумлінніший звіт про опіку, що стало вікопомною подією в Опікунській раді; одного адвоката, одного нотаря, одного суддю — тобто представників чи не всіх галузей суспільної думки, обдарованих чи не всіма практичними чеснотами. Спочатку ми смачно пообідали і жваво попомогоніли, причому кожен намагався перекричати всіх. Потім за десертом я щиро розповів про своє нелегке становище і попросив, щоб мені дали розумну пораду, хоча, звичайно, не назвав на ім'я дівчину, про яку йшлося.

— Порадьте, друзі, як мені бути, — сказав я на завершення. — Обговоріть докладно це питання, як обговорюють у палаті депутатів який-небудь законопроект. Сюди принесуть урну та більярдні кулі, й кожен подасть голос «за» чи «проти» мого шлюбу з дотриманням усіх умов таємного голосування.

Відразу запала глибока тиша. Нотар від участі в голосуванні відмовився.

— Не маю права, — сказав він. — Адже тут ідеться про шлюбний контракт.

Мій колишній опікун так упився, що втратив дар розмови. Йому самому тепер була потрібна опіка, щоб без пригод дістатися додому.

— Зрозуміло! — вигукнув я. — Не сказати своєї думки — це найпевніший спосіб дати мені наздогад, як я повинен діяти.

Мої гості зворушилися.

Один помічник, який вніс пожертву на користь дітей генерала Фуа і на пам'ятник генералові, вигукнув:

Як і чеснота теж, буває злочин різним!

— Пустобрех, — пробурмотів колишній міністр, підштовхнувши мене ліктем.

— А в чому, власне, проблема? — спитав герцог, чиї маєтки склалися із земель, конфіскованих у непокірних гугенотів після скасування Нантського едикту.

Підвівся адвокат.

— З погляду науки права, — сказав він, — випадок, поданий до нашого розгляду, не становить ніяких труднощів. Герцог має рацію! — вигукнув трубадур закону. — Хіба не існує статті про термін давності? Що сталося б із нашим суспільством, якби ми почали дошукуватися, звідки походить кожне багатство? Це питання совісті. Якщо вже вам так хочеться обговорити даний казус, зверніться у духовну консисторію.

На цьому кодекс законів, утілений в людську плоть, замовк, сів і вихилив келих шампанського. Тоді підвівся священик, чийм обов'язком було тлумачити Святе Письмо.

— Бог створив нас слабкими, — сказав він переконано. — Якщо ви любите дочку злочинця, одружуйтеся з нею, але задовольніться посагом, який дістанеться їй від матері, а батькову спадщину роздайте вбогим.

— Даруйте! — вигукнув один із завзятих сперечальників, яких часто можна зустріти у світському товаристві. — А може, її батько вигідно одружився лише завдяки тому, що сам забагатів? Хіба всі його успіхи не стали можливими внаслідок скоєного злочину?

— Сама ця суперечка вже є рішенням. Існують речі, над якими людина ніколи не замислюється, — вигукнув мій колишній

опікун, якому, либонь, закортіло просвітити товариство своєю п'яною мудрістю.

— Авжеж! — сказав секретар посольства.

— Авжеж! — вигукнув священик.

Ці двоє ніколи не розуміли один одного.

Підвівся доктринер, якому при ста п'ятдесяти п'яти виборцях не вистачило тільки півтори сотні голосів, щоб бути обраним до палати.

— Панове, цей феноменальний випадок належить до сфери інтелектуальної й виходить поза рамки, характерні для нормального стану нашого суспільства, — сказав він. — Отже, рішення, яке ми маємо прийняти, не повинне залежати від нашого сумніння, це має бути присуд цілком імпульсивний, що дасть повчальний приклад миттєвого нюансу душевних переживань або раптових осянь, у яких проявляються людські вподобання і смаки. Починаймо голосувати.

— Атож, голосуймо! — хором вигукнули мої гості.

Я звелів подати кожному по дві більярдні кулі — білу і червону. Біла — символ невинності — мала означати осуд цього шлюбу, а червона — схвалення. Друзів у мене зібралося сімнадцять — отже, для абсолютної більшості треба було не менше як дев'ять голосів. Кожен підходив і опускав свою кулю в кошичок з вузьким отвором у вигляді шийки, в якому перед партією в більярд перетрушують нумеровані кулі, коли гравці витягують номер своєї черги у грі. Всі ми неабияк схвилювалися, збуджені гострою цікавістю, адже розв'язувати голосуванням чисто моральну проблему — це, погодьтеся, спосіб досить оригінальний.

Коли дійшло до підрахунку голосів, я вииняв з кошичка рівно дев'ять білих куль! Цей результат мене не здивував; але раптом мені спало на думку порахувати, скільки молодиків мого віку виявиться серед обраних мною суддів. Таких казуїстів я нарахував дев'ять. Безперечно, всі вони й були однієї думки.

«Оце так! — сказав я сам собі. — Ось вони, два таємні й однастайні рішення: одне за мій шлюб, друге — проти. Як же знайти вихід із цієї скрути?»

— А де живе твій майбутній тесть? — необережно запитав один з моїх шкільних односумів, менш обачний, ніж інші.

— Тестя більше не існує! — вигукнув я. — Раніше моя совість сама говорила так голосно, що ваша порада була б зайвою. Але тепер її голос притих — і ось причина моїх вагань: спокусливий лист, якого я одержав два місяці тому.

І я дістав з гамана ось цього папірця, показавши його всім присутнім:

«Запрошуємо вас узяти участь у похоронній процесії, заупокійній відправі та похованні пана Жана-Фредеріка Тайфера, глави фірми «Тайфер і К°», колишнього постачальника провіанту для імператорських військ, кавалера ордена Почесного легіону й ордена Золотої остроги, капітана першої гренадерської роти Другого легіону Паризької національної гвардії, що впокоївся 1 травня в своєму домі по вулиці Жубера...

Похоронні урочистості відбудуться... тощо.

Від імені невтїшних... тощо».

— Як же мені тепер бути? — провадив я. — Я хочу поставити це питання в ширшому плані. Звичайно, на землях панни Тайфер стоїть ціла калюжа крові, а спадщина її таточка — справжнє Хатцельдама. Я це знаю. Але Проспер Маньян нащадків не залишив; не пощастило мені розшукати і родичів фабриканта шпильок, зарізаного в Андернаху. Кому ж повернути статок?

І чи маю я право розголосити таємницю, яку мені вдалося розкрити, додати відтату голову до посагу ні в чому не винної дівчини, домогтися, щоб вона бачила жаскі сни, забрати в неї прекрасну ілюзію, умертвити її батька вдруге, сказавши: «Кожне еку вашого статку вимащене кров'ю»? Я взяв почитати в одного старого священнослужителя «Тлумачний словник питань совісті», але відповіді на свої сумніви не знайшов і там. Віддати гроші церкві на поминки душ Проспера Маньяна, Вальгенфера і Тайфера? Але ж ми живемо в дев'ятнадцятому сторіччі! Побудувати притулок, установити премію за доброчесність? Премію за доброчесність присудять пройдисвітам. А більшість наших притулків нині стали, як мені здається, розплідниками зла. І хіба спокутуєш цей давній злочин, віддавши злочинне багатство для цілей, які хіба що тільки потішать моє самолюбство?

Та й чому я повинен про це думати? Зрештою, я кохаю, кохаю палко. Моє кохання — це моє життя. Якщо, не пояснюючи причин, я запропоную молодій дівчині, яка звикла до розкоші, до мистецтва, дівчині, котра любить слухати музику Россіні, сидячи в замріяній позі в Італійській опері, якщо я запропоную їй віддати півтора мільйона свого статку на користь отупілих дідів або шолудивих голодранців, вона із сміхом повернеться до мене спиною, а її компаньйонка вважатиме мене за лихого жартівника; якщо в любовному екстазі я почну розхвалювати їй принади скромного існування і мій будиночок на березі Луари і попрошу її пожертвувати втіхами паризького життя заради нашого кохання — то це, по-перше, буде добродесною брехнею, а по-друге, я цілком імовірно нічого не доб'юся і втрачу серце дівчини, закоханої в бали, в розкішні убори і в мене поки що теж. Її відіб'є в мене офіцер із закрученими вусами, стрункий і чепуристий, який бренькатиме на фортепіано, вихвалитиме лорда Байрона і хвацько триматиметься в сідлі. Що ж робити? Благаю, панове, дайте мені розумну пораду!

Чесний англієць із пуританськими поглядами на життя, вельми схожий на батька Дженні Діне, англієць, про якого я вже тут згадував, і який досі не промовив жодного слова, стелу плечима і сказав мені:

— Дурню, навіщо було запитувати, чи він родом із Бове?

Париж, травень 1831 р.

НЕВІДОМИЙ ШЕДЕВР

I
ЖІЛЕТТА

Одного холодного грудневого ранку десь наприкінці 1612 року перед дверима дому, що стояв на вулиці Великих Августинців, у Парижі, прогулювався легко вдягнений молодик. Проходивши отак досить довго, ніби нерішучий закоханий, що не сміє увійти до своєї першої коханої, хоч би якою вона була доступною, він нарешті переступив поріг і запитав, чи вдома метр Франсуа Порбус. Стара служниця, яка підмітала сніги, відповіла ствердно, і молодик став повільно підійматися крученими сходами, зупиняючись на кожній приступці, ніби новоспечений царедворець, що тремтить від страху, думаючи про те, як зустрине його король. Діставшись до сходового майданчика, він якусь мить постояв, мабуть, вагаючись, перш ніж простягти руку до химерного молотка, що прикрашав двері майстерні, де в цей час, напевне, працював придворний живописець Генріха IV, якого Марія Медічі забула заради Рубенса. Молодик переживав те глибоке хвилювання, яке, либонь, змушувало калатати серця всіх великих художників, коли в юності, палко закохані в мистецтво, вони уперше наближалися до геніальної людини або до якогось знаменитого твору. У людських почуттів буває пора першого цвітіння, коли буяють благородні пориви, які з плином років дедалі слабнуть, аж поки щастя перетворюється на спогад, а слава — на лжу. Серед цих недовговічних душевних переживань ніщо так не скидається на кохання, як юна пристрасть митця, коли він тільки прилучається до солодких мук, що чекають його на шляху слави й нещастя, пристрасть зухвала й сором'язлива,

сповнена невиразної надії і неминучої зневіри. У того, хто в роки убогості й молодості свого таланту не тремтів від страху перед першою зустріччю з великим майстром, завжди бракуватиме однієї струни в серці, якогось уміння нанести останній мазок пензлем, якогось почуття в творчості, якогось відтінку в поезії. Лише йолоп здатний назвати розумним самовпевненого хвалька, котрий надто рано переймається вірою у своє блискуче майбутнє. З цього погляду все свідчило на користь юного незнайомця, якщо справді талант можна оцінювати за початковими проявами боязкого поклоніння, за неоясненою сором'язливістю, яку люди, створені для слави, швидко втрачають, постійно обертаючись у сферах мистецтва, — так втрачають свою наївність вродливі жінки, постійно вправляючись у кокетуванні. Звичка до тріумфів послаблює сумнів, а сором'язливість, мабуть, не що інше, як різновид сумніву.

Сам дивуючись власній зухвалості, бідний новачок, певно, так і не наважився б увійти до художника, якому ми завдячуємо чудовим портретом Генріха IV, якби на допомогу йому не прийшов несподіваний випадок. Він побачив, що сходами підіймається якийсь старий дід. З його химерного костюма, з розкішного мереживного коміра, з поважної, впевненої ходи молодик здогадався, що перед ним або високий заступник, або друг художника; він відійшов убік від дверей, щоб поступитися йому місцем, і став пильно його роздивлятися, сподіваючися знайти в ньому або доброту, властиву митцям, або люб'язність, притаманну тим, хто поклоняється мистецтву; але в обличчі старого було щось диявольське, щось дивне, невловне, таке привабливе для людей з художнім світобаченням. Уявіть собі високий, опуклий із залісинами лоб, що видавався вперед і низько нависав над маленьким носом, розплесканим і кирпатим на кінчику, як у Рабле або в Сократа; губи насмішкуваті й у зморшках; коротке, гордо задержте підборіддя; сиву, підстрижену клином бороду; очі кольору морської хвилі, які, здавалося, зблякли від старості, але зіниці, що плавали в перламутрі білка, мабуть, ще здатні були у хвилини гніву або захвату випромінювати магнетичний погляд.

Обличчя здавалося зів'ялим, і не так від старості, як від думок, що однаково зношують і душу, і тіло. Вії вже повипадали,

а на надбрівних дугах лишилося по кілька волосинок. При-туліть цю голову до кволого і слабкого тіла, облямуйте її біло-сніжним мереживом дивовижно тонкої роботи, накиньте на чорний камзол важкий золотий ланцюг, і ви дістанете приблизний портрет цієї людини, якій тьмяне освітлення сходов до того ж надавало фантастичного забарвлення. Ви сказали б, що це персонаж із Рембрандтової картини, який покинув свою раму і нечутно пересувається в сутіні, такій любій для знаменитого художника. Старий скинув на молодика проникливим поглядом, тричі постукав і сказав хирлявому чоловікові років сорока, що відчинив двері:

— Добридень, метре.

Порбус шанобливо вклонився; він впустив і молодика, подумавши, що той прийшов зі старим, і далі вже не звертав на нього уваги, тим більше, що новачок завмер у захваті, як завмирає кожен природжений художник, коли вперше потрапляє до майстерні, де відкриває для себе доти невідомі йому прийоми мистецтва. Світло падало згори крізь вітражне вікно; спрямоване на мольберт, де було закріплене полотно лише з трьомачотирма білими мазками на ньому, воно не досягало темних закутків просторого приміщення, але мерехтливі промінчики, пробиваючись крізь червонясту сутінь, то яскріли сріблястими відблисками на металі рейтарської кіраси, яка висіла на стіні, то чіткою світляною смугою вимальовували різьблений карниз старовинної шафи, заставленої рідкісним посудом, то всіювали блискучими цятками пухирчату поверхню старої завіси із золотої парчі, зібраної в складки, що, мабуть, правила за натуру для якоїсь картини. Гіпсові зліпки м'язів, уламки й торси античних богинь, любовно відполіровані поцілунками століть, захиращували полиці та консолі. Незліченні ескізи, етюди, зроблені трьома олівцями, сангіною або пером, вкривали стіни аж до стелі. Ящики з фарбами, пляшки з оліями та есенціями, перекинуті табурети залишали тільки вузький прохід, по якому можна було дістатися до світляної плями, що її утворювали сонячні промені, пробиваючись крізь вікно до майстерні, тепер вони падали на бліде обличчя Порбуса й на голу, кольору слонової кістки, лисину дивного гостя.

Незабаром усю увагу юнака прикувала до себе лиш одна картина, яка стала знаменитою навіть у ту тривожну епоху заколотів та розбрату, і її вже приходив дивитися дехто з тих упертих людей, що їм ми завдячуємо збереженням священного вогню в часи лихоліття. Ця чудова сторінка мистецтва зображувала Марію Єгипетську, яка збиралася заплатити за перевіз через річку. Цей шедевр художник створив на замовлення Марії Медічі, яка згодом продала його, коли для неї настали дні бідунь.

— Твоя свята подобається мені, — сказав старий Порбусові, — і я заплатив би тобі за неї на десять екю більше, ніж дає королева. Але, чорт забирай, спробуй-но позмагайся з нею!

— То, на вашу думку, картина мені вдалася?

— Хе-хе, чи вдалася вона тобі, кажеш? І так, і ні. Твоя жіночка непогано збудована, але вона нежива. Ви, сучасні живописці, вважаєте, ніби всього досягли, коли правильно намалювали обличчя й тіло, домігшись, щоб усе було зображене, як того вимагають закони анатомії! Потім ви розфарбовуєте лінійний малюнок фарбою тілесного тону, заздалегідь приготовленою на вашій палітрі, намагаючись, щоб одна сторона була темніша, ніж друга, а що вряди-годи ви поглядаєте на голу жінку, яка стоїть перед вами на столі, ви вважаєте, ніби вам пощастило відтворити природу, ви уявляєте, ніби ви — художники — і викрали таємницю в самого Бога!.. Пхе! Для того, щоб бути великим поетом, не досить досконало знати синтаксис і не робити мовних помилок! Подивися на свою святу, Порбусе! На перший погляд, вона здається прекрасною; але, подивившись на неї вдруге, зразу помічаєш, що вона в тебе приклеєна до полотна і що навколо її тіла не можна було б обійти. Це тільки силует, зображення ніби вирізане з картону, в нього лише один лицевий бік, це подоба жінки, яка не змогла б ні обернутися, ні змінити позу. Я не відчуваю повітря між цією рукою і тлом картини, тут бракує простору й глибини. І водночас ти ні в чому не порушив законів відстані й повітряної перспективи; та, попри твої похвальні зусилля, я не повірю, щоб це прекрасне тіло міг оживити теплий подих життя. Мені здається, якби я взяв у руку цю пругку та округлу грудь, я відчув би, що вона холодна як мармур! Ні, мій друже, кров не струменить у цьому тілі кольору слонової кістки,

життя не розливається ясно-червоними цівками по жилах і прожилках, що переплітаються під бурштиною прозорістю шкіри на скронях і на грудях. Оце ось місце пульсує, а оце нерухоме, життя і смерть змагаються в кожній деталі; ось тут у тебе жінка, он там статуя, а далі — труп. Твоє творіння недосконале. Ти зумів вдихнути в нього лише частку своєї душі. Прометейв смолоскип не раз гаснув у тебе в руках, і небесний вогонь не торкнувся багатьох місць на твоїй картині.

— Чому ж у мене так вийшло, дорогий учителю? — шанобливо спитав Порбус у старого, тоді як юнак насилу стримував бажання врізати йому ляпаса.

— А ось чому! — сказав хирлявий дідок. — Ти вагався між двома системами, між рисунком і барвою, між флегматичною дріб'язковістю та жорсткою точністю старих німецьких майстрів і сліпучою пристрасстю та щедрим розмаїттям італійських художників. Ти водночас наслідував Ганса Гольбейна і Тиціана, Альбрехта Дюрера і Паоло Веронезе. Це був намір, гідний найвищої похвали, звичайно. Але що ж у тебе вийшло? Ти не досяг ні суворого чару сухості, ні магічної ілюзії світлотіні. Ось тут багаті й золотаві тони Тиціана прорвалися крізь строгі контури Альбрехта Дюрера, в які ти їх втиснув, — так розтоплена бронза проривається крізь тонкі стінки плавильної форми. Але подекуди рисунок вчинив опір і стримав чудове розмаїття венеціанської палітри. В твоїй картині не досягнуто ні досконалості рисунка, ні досконалості колориту, і повсюди на ній видно сліди твоєї злочасної нерішучості. Якщо ти не почував у собі творчої снаги, щоб сплавити на вогні свого генія обидві суперечні манери живопису, то слід було рішуче обрати якусь одну з них — тоді принаймні ти досяг би єдності, яка відтворює одну з особливостей живої натури. Ти правдивий лише посередині, твої контури неправильні, в них не видно живої опуклості, й за ними нічого не сподіваєшся відкрити. Отут ти досяг правдивості, — сказав старий, показуючи на груди святої. — І отут, — додав він, тицьнувши пальцем у точку, де на картині закінчувалося плече. — Але тут усе неправильно, — сказав він, повертаючись до грудей і вказуючи на улоговинку між ними. — Краще облишмо розбирати твою картину, а то ти впадеш у розпач.

Старий сів на табурета, сперся підборіддям на долоні й замовк.

— І все ж таки, вчителю, я пильно вивчав ці груди на голому тілі. Та, на наше лихо, деякі ознаки, важливі для сприйняття речей у природі, видаються неймовірними, коли їх перенесиш на полотно.

— Завдання мистецтва не в тому, щоб копіювати природу, а в тому, щоб виражати її! Ти не жалюгідний копіювальник, ти — поет! — жваво вигукнув старий, урвавши Порбуса владним жестом. — Інакше скульпторові вистачило б зняти гіпсову форму з жінки — і його робота готова! Ну що ж, спробуй, зніми гіпсову форму з руки своєї коханої і поклади її перед собою — ти не побачиш найменшої схожості, це буде рука трупа, і тобі доведеться звернутися до митця, який не стане виготовляти точну копію, а своїм різцем передасть рух і життя. Ми повинні схоплювати дух, внутрішню суть і характерні прояви речей та істот. Враження? Але ж вони тільки випадковості життя, а не само життя. Рука — якщо я уже взяв цей приклад — не тільки частина людського тіла, вона виражає і розкриває думку, яку треба схопити й передати. Ні живописець, ні поет, ні скульптор не повинні відокремлювати враження від причини, адже вони неподільні, вони — одне в одному. Ось у чому мета нашої боротьби. Чимало художників здобувають у ній перемогу чисто інстинктивно, навіть не здогадуючись про таке призначення мистецтва. Ви малюєте жінку, але ви не бачите її! Не в такий спосіб щастить вирвати таємницю в природи. Хоч ви того й не усвідомлюєте, ваша рука знову й знову відтворює модель, яку ви запозичили колись у свого вчителя. Ви не досить близько пізнаєте форму, ви не досить любовно і вперто йдете за нею в усіх її поворотах і викрутах. Краса сувора і норавлива, вона не дається в руки так легко, треба підстерегти слушну хвилину, вистежити її, схопити і тримати міцно, щоб примусити її здатися. Вона — як Протей, куди невловніший і верткіший, ніж Протей у грецькому міфі; тільки після тривалої боротьби можна змусити її показатися у своєму справжньому вигляді. А що ви? Ви задовольняєтесь першою подобою, в якій! вона погоджується перед вами постати, щонайбільше — другою або третьою.

Не так роблять ті, кому відома радість перемоги. Ці незламні художники не дозволяють ошукати себе всілякими вивертами, вони вперто домагаються свого, аж поки примусять природу показатися зовсім голою і у своїй справжній суті. Так робив Рафаель, — сказав старий і скинув при цьому чорну оксамитову шапочку, щоб виразити свій захват перед королем живопису, — його велика перевага над іншими в тому, що він був наділений внутрішнім почуттям, яке спонукало його ламати форму. Форма у нього — лише посередник для передачі думок, відчуттів, безлічі поетичних вражень; тим самим вона має бути й для нас. Усяке зображення — цілий світ, портрет, за модель для якого правило величне видіння, осяяне світлом, указане нам внутрішнім голосом; таке видіння постає перед нами в оголеному вигляді тільки тоді, коли небесний перст укаже нам засоби виразу, джерело яких — усе колишнє життя. Ви вбираєте своїх жінок у чудові одіння плоті, прикрашаєте їх плащем розпущених кіс, але де ж кров, яка породжує спокій чи пристрасть і спричиняє особливе зорове враження? Твоя свята — чорнява, але ось ці барви, мій бідолашний Порбусе, ти взяв у блондинки. Отож люди на ваших картинах — тільки розфарбовані привиди, яких ви показуєте нам безліч і називаєте це живописом і мистецтвом! Ви намалювали щось більше схоже на жінку, ніж на будинок, і вже уявляєте собі, ніби досягли мети, горді тим, що вам немає потреби писати під вашими картинами *currus venustus*¹ або *pulcher homo*², як робили перші малярі, ви уявляєте себе великими майстрами живопису! Ха-ха! До цього вам ой як далеко, мої славні колеги, вам ще доведеться зламати чимало олівців, заляпати фарбами чимало полотен, перш ніж ви станете художниками. Справді жінка так тримає голову, як у тебе тут намальовано, так у житті вона піднімає спідницю, так у її очах відбивається знемога і з таким виразом покірливої ніжності наповнюються вони слізьми, тріпотлива тінь її вій саме так мерехтить у неї на щоках. Усе в тебе так — і все не так. Чого ж тут бракує? Дрібнички, але ця дрібничка — все. Ви зображуєте видимість життя, але не помічаєте його буяння, яке хлюпає через

¹ Прекрасна колісниця (лат.).

² Гарна людина (лат.).

вінця, ви не передаєте того невловного, що, можливо, і є душею і що вкутує оболонку майже прозорим маревом, ви не схоплюєте тієї квітучої суті життя, яку вміли виразити Тиціан і Рафаель. Якщо почати з найвищої точки ваших досягнень і піти далі, можна, мабуть, створити чудовий живопис, — але ви надто швидко втомлюєтеся. Пересічні люди вами захоплюються, але справжній знавець посміхається. О Мабузе, о вчителю мій! — вигукнув цей дивак. — Ти злодій, бо ти забрав із собою в могилу життя! І все ж таки, — провадив він, — твоя картина краща, ніж мазанина того йолопа Рубенса з його горами фламандського м'яса, притрушеного рум'янами, з його потоками рудого волосся і крикливими барвами. У тебе тут принаймні є колорит, почуття і рисунок — три істотні складові частини Мистецтва.

— Але ж ця картина чудова, добродію! — голосно вигукнув юнак, пробуджуючись із глибокої задуми. — І в обличчі святої, і в обличчі перевізника проступає витонченість художнього наміру, невідомого італійським майстрам, і я не знаю нікого, хто зміг би так передати вираз нерішучості в перевізника.

— Цей хлоп'як прийшов із вами? — спитав Порбус у старого.

— О метре, пробачте за мою зухвалість, — відповів новачок, зашарівшись. — Я нікому не відомий, маю потяг до малювання і зовсім недавно прибув у це місто, джерело всіх знань.

— Ану покажіть, що ви вмієте! — мовив Порбус, подаючи йому червоний олівець і папір.

Незнайомий юнак швидко і вправно скопіював штрихами постать Марії Єгипетської.

— Ого! — вигукнув старий. — Ваше ім'я?

Юнак підписався під малюнком: «Ніколя Пуссен».

— Зовсім непогано як на початківця, — сказав старий дивак, що виголошував такі химерні думки. — Я бачу, при тобі можна говорити про живопис. Я не звинувачую тебе за те, що ти захоплюєшся картиною Порбуса. Для всіх його Марія Єгипетська — великий витвір, і лише ті, хто прилучився до найглибших таємниць мистецтва, можуть збагнути, в чому її вади. Але ти гідний моєї науки, ти здатний її сприйняти, і тому я покажу тобі, якої дрібнички треба, щоб завершити цю картину. Дивись обома й напруж

ую свою увагу — подібна можливість повчитися навряд чи коли повториться. Дай-но мені свою палітру, Порбусе.

Порбус пішов узяти палітру й пензлі. Якимись конвульсивними рухами миршавий стариган закасов рукави і просунув великого пальця в різноколірну, густо наквацяну фарбами палітру, яку подав йому Порбус; він майже вихопив у нього з рук жмут пензлів усіх можливих розмірів, і його клинцювата борода раптом грізно заворушилася, виражаючи своїми рухами буйство розтривоженої палкої фантазії. Тицьнувши пензель у фарбу, він пробурчав крізь зуби:

— Ці тони слід викинути за вікно разом із тим йолопом, що їх складав, вони огидно різкі й фальшиві — як ними малювати?

Потім із гарячковою поквапністю він доторкнувся кінчиком пензля до різних фарб, кілька разів пробігши всю гаму, швидше, ніж пальці церковного органіста пробігають по клавішах при виконанні пасхального гімну «O filii»¹.

Порбус і Пуссен стояли обабіч полотна, поринувши в напружене споглядання.

— А дивись-но, хлопче, — заговорив старий, не обертаючись, — як за допомогою трьох-чотирьох штрихів і одного світло-голубого мазка можна домогтися, щоб повіяв вітерець біля бідолашної святої угодниці, яка, певне, задихалася й пропадала в цьому задушливому повітрі. Поглянь, як заколивалися тепер оці складки — і стало очевидно, що ними грається вітерець! А раніше здавалося, що це накрохмалене та ще й приколоте шпильками цупке полотно. Чи помічаєш ти, як атласний відблиск, який я щойно поклав на груди, правдиво відтворює оксамитову пружкість дівочої шкіри і як оцей змішаний тон — буро-червоний із кольором паленої охри — відразу зігрів оцю затінену поверхню, сіру й холодну, де кров застигла, замість дзюркотіти в жилах? Юначе, юначе, жоден учитель не навчить тебе того, що зараз показую тобі я. Один Мабuze знав таємницю, як вдихнути життя в постаті, зображувані на картинах. А в Мабuze був лише один учень — я. У мене ж не було жодного — і я вже старий. Ти маєш досить тями в голові і зрозумієш те, чого я не сказав прямо.

¹ О сини (лат.).

Говорючи так, старий дивак водив пензлем по різних місцях картини: сюди клав два мазки, туди — один, і завжди так доречно, що виникав ніби новий живопис — живопис, густо насичений світлом. Він укладав у свою роботу стільки шаленої пристрасті, що росинки поту заблищали на його жовтій лисині; він малював так швидко, такими різкими нетерплячими рухами, що молодому Пуссеніві здавалося, ніби в тіло старого дивака вселився Демон і супроти його волі водить його рукою, як йому заманеться. Надприродний блиск очей, судорожні рухи пензля, коли рука ніби долала чийсь опір, надавали неабиякої ймовірності цьому припущенню, такому спокусливому для юнацької фантазії. А старий трудився далі, примовляючи:

— Торк, торк, торк! Ось як змащують полотно, хлопче! Ану, мої мазочки, розітрійте оці крижані тони! Нумо, нумо! Отак, отак, отак! — говорив він, оживляючи частини, які здавалися йому неживими, кількома цятками фарби усуваючи неузгодженість між тілесними барвами й темпераментом, відновлюючи єдність тону, що відповідав би вдачі палкої єгиптянки. — Як бачиш, хлопче, зоровий ефект дають тільки останні мазки. Порбус наклав їх тут сотні, я ж кладу один. Ніхто не цінуватиме художника за те, що він наквацвав на споді. Затям це добре!

Нарешті демонічний дід опустил руку й, обернувшись до Порбуса та Пуссена, що зацікавилися від захвату, сказав:

— Хоч цій картині ще далеко до моєї «Прекрасної Нуазези», під таким твором уже можна підписати своє ім'я. Так, я підписався б на цьому полотні, — додав він, підводячись, щоб узяти дзеркало, в якому почав його роздивлятися. — А зараз ходімо снідати, — сказав він. — Запрошую вас обох до себе. Почастую шинкою і добрим вином. Хе-хе, незважаючи на тяжкі часи, ми побалакаємо про живопис! Ми все-таки щось та означаємо. Ось і цей хлопча має здібності, — додав він, плеснувши Пуссена по плечу.

Тут, помітивши, яка жалюгідна курточка на юному нормандцеві, старий дістав із-за пояса шкіряний капшук, понишпорив у ньому, витяг дві золоті монети і мовив, простягнувши їх Пуссеніві:

— Я купую твій малюнок.

— Бери, — сказав Порбус Пуссеніві, побачивши, що хлопець здригнувся й почервонів від сорому, бо в ньому озвалася

гордість бідняка. — Бери, у нього капшук напханий тугіше, ніж у короля.

Утрьох вони вийшли з майстерні й, розмовляючи про мистецтво, дійшли до гарного дерев'яного будинку, що стояв неподалік від мосту Сен-Мішель. Пуссен був у захваті, побачивши його декоративні прикраси, дверний молоток, віконні рами, чудові арабески. Молодий хлопець, що тільки мріяв стати художником, зовсім несподівано для себе опинився в затишній вітальні біля розпаленого каміна, поблизу столу, заставленого смачними наїдками, і — яке нечуване щастя! — у товаристві двох великих художників, котрі поставилися до нього дуже приязно.

— Молодий чоловіче, не дивіться надто довго на це полотно, а то впадете в розпач, — сказав Порбус, побачивши, що новачок прикипів поглядом до однієї з картин.

Це був «Адам», якого Мабузе намалював, щоб викупитися з в'язниці, куди надовго запроторили його кредитори. Адамова постать була справді позначена такою могутньою реальністю, що з цієї хвилини Пуссеніві став зрозумілий зміст неясних балачок старого. А той дивився на картину з виразом самовтіхи, але без захвату, ніби кажучи подумки: «Я можу й краще намалювати!»

— У ній є життя, — сказав він, — мій бідолашний учитель тут перевершив себе, але в глибині картини він не досяг цілковитої правдивості. Людина тут жива, ось-ось вона підведеться й підійде до нас. Але тут немає ні повітря, яким ми дихаємо, ні неба, яким ми милуємося, ні вітру, який ми відчуваємо своєю шкірою. Та й людина тут — лише людина. А тим часом у цій першій людині, яка вийшла з рук Бога, мало б відчуватися щось божественне, а ми нічого такого не відчуваємо. Мабузе сам у цьому признавався з досадою в ті хвилини, коли не бував п'яний.

Пуссен поглядав то на старого, то на Порбуса з якоюсь тривожною цікавістю. Він підійшов до Порбуса і, мабуть, хотів запитати в нього, як звуть господаря дому. Але художник із таємничим виглядом притулив пальця до уст, і юнак погамував свою цікавість і змовчав, сподіваючись, що рано чи пізно яке-небудь слово дасть йому змогу вгадати ім'я того, хто запросив його в гості, людини, безперечно, багатой і щедро обдарованої талантом, про

що свідчила і та повага, з якою ставився до свого вчителя Порбус, і чудесні твори мистецтва, якими була наповнена зала.

Побачивши на темній дубовій панелі чудовий жіночий портрет, Пуссен вигукнув:

— Який прекрасний Джорджоне!

— Ні, — відповів старий. — Перед вами одна з моїх ранніх дрібничок.

— О Господи, значить, я в гостях у самого бога живопису, — простодушно мовив Пуссен.

Старий усміхнувся, як людина, що давно звикла до таких величань.

— Метре Френхофер, учителю мій, — сказав Порбус, — чи не дасте ви мені трохи вашого чудового рейнського вина?

— Два барила, — відповів старий. — Одне в нагороду за втіху, яку я мав сьогодні вранці, милуючись твоєю прекрасною грішницею, а друге — на знак дружби.

— Ох, якби я так часто не хворів, — сказав Порбус, — і якби ви дозволили мені подивитися на вашу «Прекрасну Нуазезу», я зміг би тоді створити картину велику, з глибокою перспективою, з постатями в людський зріст.

— Показати тобі мою картину? — вигукнув старий із хвилюванням у голосі. — Ні, ні! Я ще повинен її завершити. Учора ввечері, — провадив він, — я був подумав, що вже закінчив свою Нуазезу. Її очі здалися мені вологими, а тіло живим. Її коси ворухнулися — вона дихала! Та хоч я винайшов спосіб зображувати на пласкому полотні опуклості й округлості натури, сьогодні вранці, при денному світлі, я роздивився, що тут мені ще не все вдалося. О, щоб досягти такого блискучого результату, я глибоко вивчив творчі досягнення великих майстрів колориту, я шар за шаром дослідив і розглянув картини Тиціана, короля світла; як і цей видатний майстер, я спочатку намалював обличчя мазками світлими й насиченими, адже тінь — випадковість, затям це, юначе. Потім я повернувся до своєї праці й напівтонами та глазур'ю, яку робив усе густішою, передав тіні — аж до чорних, аж до найбільш глибоких. У пересічних художників живопис у тому місці, де на нього падає тінь, як правило, складається мовби з іншої речовини, ніж у місцях освітлених, — це дерево, бронза, усе що

завгодно, тільки не затінене людське тіло. Враження таке, що якби постаті на картині змінили своє положення, затінені місця не виступили б із темряви, не освітилися б. Я уникнув цієї помилки, якої припускалися багато з найвидатніших художників, і білий колір тіла проступає в мене під найгустішою тінню. Я не пішов за прикладом багатьох художників-невігласів, які вважають, ніби вони правильно малюють, бо вони, бачте, ретельно виписують кожну лінію, і не став окреслювати свою постать різкими контурами, не став вимальовувати найдрібніших анатомічних деталей, бо людське тіло не обмежується лініями. У цьому скульптори підійшли ближче до істини, ніж ми, живописці. Натура складається з низки взаємосполучних округлостей. Строго кажучи, рисунка не існує. Не смійтеся, юначе! Хоч якими дивними здаються вам ці слова, коли-небудь ви збагнете, в чому їхня суть. Лінія — це засіб, за допомогою якого людина дістає уявлення про те, як освітлення впливає на зовнішній вигляд предмета. Але в природі, де все опукле, ліній немає; щоб намалювати якусь річ, треба змодельовати її, тобто вихопити з того середовища, в якому вона існує. А видимість тілам надає тільки світло, розподілене завжди нерівномірно. Тому я унікав чітких обрисів, я сховав контури під легким серпанком світлих і теплих півтонів, ото ж у мене не можна точно вказати пальцем на те місце, де контур зустрічається з тлом. Зблизька моя робота видається ніби пухнастою, розпливчастою, але відступіть на два кроки — і все стає виразним, стійким, ясно оформленим, тіло ворухиться, набирає опуклості, а навколо нього відчувається повітря. І все ж таки я досі невдоволений, мене мучать сумніви. Можливо, не слід було проводити жодної лінії, можливо, краще малювати людську постать від середини, беручись спочатку за найосвітленіші місця і потроху переходячи аж до найтемніших. Хіба не так робить сонце, божественний художник світу? О природа, природа! Чи вдавалося кому зловити твій мінливий вираз? Але тільки подумайте: надмірне знання призводить до заперечення — так само як і незнання! Я сумніваюся у своєму творі!

Старий замовк на хвильку, потім провадив:

— Ось уже десять років, юначе, як я працюю над своєю картиною. Але що означає десяток коротких років, коли йдеться

про те, щоб оволодіти живою природою! Хіба ми знаємо, скільки часу знадобилося скульпторові Пігмаліону, щоб створити ту єдину із своїх статуї, яка ожила!

Старий поринув у глибокі роздуми і, втупивши очі в одну точку, машинально крутив у руках ножа.

— Це він розмовляє зі своїм духом, — сказав Порбус стихше-ним голосом.

Коли Ніколя Пуссен почув ці слова, незбагненна цікавість, властива митцям, опанувала його. Старий з вицвілими очима, зосереджений на чомусь і мовби заціпенілий, став для нього більше ніж людиною, він видався йому дивним генієм, що живе в невідомих сферах. Він будив у Пуссеновій душі тисячі невиразних думок. Такі чари є явищем чисто духовного порядку, і їх так само неможливо описати, як неможливо передати хвилювання, що опановує вигнанця, коли він чує пісню, яка нагадує йому про батьківщину. Відверта зневага, з якою цей старий говорив про найвищі досягнення мистецтва, його багатство, вишукані манери, глибоко шанобливе ставлення до нього Порбуса, його картина, так довго приховувана від світу, твір, створюваний ціною великого терпіння і, безперечно, геніальний, якщо судити з ескізу голови Богоматері, якою так щиро захоплювався юний Пуссен і яка здавалася прекрасною навіть поруч із «Адамом» Мабузе, свідчачи про божественну майстерність одного з некоронованих володарів у світі мистецтва, — усе в цій людині виходило за межі людської природи. Дивлячись на це надприродне створіння, Ніколя Пуссен з його палкою уявою ясно й відчутно розумів тільки одне: що перед ним ідеальний образ природженого митця, одна з тих безумних натур, наділених майже необмеженою владою, якою вони часто зловживають, ведучи за собою тверезий розум пересічних людей і навіть любителів мистецтва по тисячах кам'янистих стежок, де ті нічого не знайдуть; тоді як такий душі з білими крильми, невгамовній у своїх фантазіях, ввижаються там грандіозні епопеї, палаци, творіння високого духу. Такі люди бувають водночас насмішкуватими й добрими, всемогутніми у вищих сферах і безпорадними в буденному житті. Таким чином в очах Пуссена цей старий раптом перетворився на само мистецтво, мистецтво з усіма його таємницями, злетами і поривами.

— Атож, мій любий Порбусе,— знову заговорив Френхофер, — мені ще не вдалося зустріти жінку, чие тіло й форми були б досконало прекрасні, а колір шкіри... Але чи існує вона де-небудь, — сказав він, уриваючи сам себе, — ця Венера в античному уявленні, якої досі нікому не щастило знайти; ми так жадібно шукаємо її, але знаходимо тільки окремі розрізнені часточки її краси. О, якби мені бодай на мить побачити божественну натуру, саму досконалість — одне слово, ідеал, — я віддав би все своє багатство! Та я і в загробний світ пішов би тебе шукати, о небесна красо! Як Орфей, я спустився б у пекло мистецтва, щоб привести звідти життя!

— Мабуть, ходімо звідси, — сказав Порбус Пуссенові. — Він уже нас не чує й не бачить.

— А загляньмо в його майстерню, — відповів зачарований молодик.

— О, старий рейтар подбав про те, щоб ніхто туди не зміг пройти. Його скарби оберігаються добре. Не у вас першого виникла така думка й таке бажання, я й сам не раз намагався проникнути в його таємницю.

— Отже, тут є таємниця?

— Звичайно, — відповів Порбус. — Старий Френхофер — єдиний учень Мабузе, той більше нікого не захотів узяти. Ставши його другом, рятівником, заступником, Френхофер потратив на вдоволення пристрастей Мабузе більшу частину свого багатства; натомість той передав йому секрет зображення на площині опуклостей, своє вміння надавати постатям тієї надзвичайної життєподібності, тієї природності, якої ми так марно прагнемо досягти, але Мабузе володів цією майстерністю досконало, і коли йому трапилося пропити квітчасту шовкову мантію, в яку він мав убратися для присутності на врочистому виході Карла V, він супроводжував туди свого покровителя у вбранні з паперу, розмальованого під квітчастий шовк. Незвично яскраві барви костюма Мабузе привабили увагу самого імператора, який захотів висловити благодійникові старого пияка свій захват із цього приводу й таким чином сприяв розкриттю обману. Френхофер — людина, палко залюблена в наше мистецтво, він зазирає вище й далі, ніж інші художники. Він віддавався глибоким роз-

думам про барви, про абсолютну правдивість ліній, але внаслідок своїх досліджень дійшов до того, що став сумніватися в самому предметі своїх зацікавлень. У хвилини розпачу він твердить, що рисунка не існує, що лініями можна передати лише геометричні фігури. Це, звичайно, неправильно, адже зображення створюють і за допомогою одних ліній та чорних плям, які, власне, не мають кольору. Це доводить, що наше мистецтво, як і природа, складається з безлічі елементів: рисунок дає кістяк, колір — життя, але життя без кістяка — це щось менш досконале, ніж кістяк без життя. А найважливіше те, що практика й життя для художника — все, і коли розумове та поетичне сприйняття світу заходить у суперечність із пензлем, людина починає сумніватись, як наш старий, — митець напрочуд глибокий, але не меншою мірою божевільний. Чудовий живописець, він мав нещастя народитися багатим, що дало йому змогу надто часто віддаватися роздумам. Не наслідуйте його! Працуйте! Художник повинен розумувати лише з пензлем у руках.

— Ми проникнемо в його майстерню! — сказав Пуссен, уже не слухаючи Порбуса і готовий на все заради здійснення свого наміру.

Порбус усміхнувся, почувши, з якою палкою наївністю вигукнув ці слова юний незнайомиць, і розлучився з ним, заправивши приходити до нього.

Ніколя Пуссен повільною ходою вернувся на вулицю Лагарп і, сам того не помітивши, спочатку проминув убогий готель, у якому знайшов для себе притулок. Швидко піднявшись жалюгідними сходами, він пройшов у комірчину, розташовану на самому горищі, під дахом, з якого стриміли крокви, — простою і легкою покрівлею будинків у старому Парижі. Біля єдиного віконця комірчини, крізь яке ледь соталося тьмяне світло, юнак побачив дівчину — на скрип дверей вона підхопилася в любовному пориві, упізнавши художника з того, як він натис на клямку дверей.

— Що з тобою? — спитала дівчина.

— А зі мною те, — вигукнув він, задихаючись від радості, — що сьогодні я відчув себе художником! Ще вчора я сумнівався в собі, але сьогодні вранці повірив у свій талант! Я стану знаме-

нитим! Так, Жілетто, ми будемо багаті, щасливі! Мої пензлі принесуть мені золото!

Та несподівано він замовк. Його серйозне і жваве обличчя втратило радісний вираз, коли він порівняв свої безмежні надії зі своїми жалюгідними засобами. Стіни комірчини були обклеєні простими шпалерами, які були змережані безліччю ескізів, зроблених олівцем. У нього не знайшлося б і чотирьох чистих полотен. Фарби в ті часи коштували неймовірно дорого, й палітра в бідолахи була майже порожня. Живучи в такій убогості, він водночас почував себе володарем неймовірного духовного багатства, геніальності, яка тривожно нуртувала в його душі, перехлюпуючи через вінця. У Париж він приїхав, послушавшись поради одного з приятелів-дворян чи, радше, за покликом власного таланту, і тут випадково познайомився зі своєю коханою, однією з тих шляхетних і некорисливих душ, які, поєднуючи свою долю з великими людьми, ділять із ними горе й нестатки, намагаються зрозуміти їхні примхи і залишаються стійкими у випробуваннях злиднями та любов'ю — як ото інші без страху кидаються в гонитву за розкошами і хизуються своєю нечулістю. Усмішка, що грала на устах у Жілетти, позолочувала комірчину і змагалася з сяйвом сонця. Адже сонце світило не завжди, а вона була весь час тут, віддаючись пристрасті без останку, прикипівши серцем до свого щастя і свого страждання, втішаючи генія, який, перш ніж оволодіти мистецтвом, кинувся у вир кохання.

— Ходи до мене, Жілетто, послухай.

Слухняно й радісно дівчина вмостилася художникові на коліна. Вона була сама чарівність, сама врода, прекрасна, як весна, і щедро дарувала коханому всі скарби жіночої знади, осяяні полум'ям її високої душі.

— О Боже! — вигукнув молодий художник. — Та я ніколи не зважуся їй сказати...

— У тебе таємниця? — спитала Жілетта. — Ану кажи, я хочу її знати.

Пуссен мовчав, заглиблений у свої роздуми.

— Ну кажи ж бо!

— Жілетто, серденько моє любе!

— О, тобі чогось треба від мене...

— Так.

— Якщо ти хочеш, щоб я знову позувала тобі, як того разу, — сказала вона, надувши губки, — я нізащо не погоджуся, бо в ці хвилини твої очі нічого мені не говорять. Ти зовсім про мене не думаєш, хоч і дивишся на мене.

— Тобі було б приємніше, якби мені позувала інша жінка?

— Можливо, — відповіла Жілетта. — Хай тільки вона буде геть потворна.

— Ну, а якщо задля моєї майбутньої слави, — провадив Пуссен серйозним голосом, — задля того, щоб допомогти мені стати великим художником, я попросив би тебе позувати комусь іншому?

— Ти мене випробуєш, — сказала вона. — Ти ж добре знаєш, що на це я ніколи не погоджуся.

Пуссен низько похилив голову, як людина, пригнічена тяжким горем або приголомшена несподіваною радістю.

— Я казала тобі, Ніколя, і ще раз скажу, — мовила дівчина, смикаючи Пуссена за рукав його зношеної куртки, — я ладна заради тебе віддати життя, але я ніколи не обіцяла тобі, поки я жива, відмовитися від свого кохання.

— Відмовитися від кохання? — скрикнув Пуссен.

— Якщо в такому вигляді я покажуся іншому, ти мене розлюбиш. Та й сама я вважатиму, що негідна тебе. Скорятися твоїм забаганкам — це так просто і так природно! Твою волю, коханий, я виконую з гордістю і радістю — навіть якщо мені не хочеться. Але робити це для іншого! Яка брідота!

— Прости мене, моя Жілетто, — сказав художник, упавши перед нею навколішки. — Атож, краще я збережу твоє кохання, ніж досягну слави. Для мене ти дорожча, аніж багатство й почесні. Викинь же мої пензлі, спали ескізи. Я помилявся. Моє покликання — кохати тебе. Я вже не художник, я просто закоханий. Хай усе воно згине — і мистецтво, і його таємниці!

Жілетта милувалася коханим — щаслива, зачарована. Вона почувала себе царицею, бачачи, як заради неї він зрікається мистецтва і кидає його їй до ніг.

— Але цей художник — зовсім старий дід, — знову заговорив Пуссен. — Він бачитиме в тобі лише прекрасну форму. Твоя краса бездоганна!

— Чого не зробиш заради кохання! — вигукнула Жілетта, уже готова поступитися своєю сором'язливістю, щоб винагородити коханого за всі жертви, які він їй приніс. — Але тоді я загину, — провадила Жілетта. — О, загинути ради тебе! Хіба це не чудово? Але ти покинеш мене. О, яка все-таки погана думка прийшла тобі в голову!

— Справді мені спало таке на думку, а я ж кохаю тебе, — мовив він з деяким каяттям у голосі. — Виходить, я негідник.

— Може, порадитися з дядечком Ардуеном? — запитала Жілетта.

— О ні! Хай це лишиться таємницею між нами.

— Ну, гаразд, я піду, але ти зі мною не заходь, — сказала вона. — Стій за дверима з кинджалом наготові. Якщо я закричу, вбїжи і вбїй художника.

Пуссен пригорнув Жілетту до грудей — він уже думав тільки про мистецтво.

«Він не кохає мене більше», — подумала Жілетта, коли залишилася сама.

Вона вже шкодувала, що погодилася. Але незабаром її опанував жах, болісніший, ніж це каяття. Страшна думка зродилася в серці Жілетти, й вона марно намагалася прогнати її. Їй раптом здалося, що сама вона вже менше любить художника, відтоді як запідозрила, що він менше гідний поваги.

II КАТРІН ЛЕСКО

Через три місяці після першої зустрічі з Пуссеном Порбус прийшов навідати свого вчителя Френхофера. Старий переживав напад того глибокого і несподіваного розпачу, причиною якого, коли вірити математикам від медицини, є погане травлення, вітер, спека або набряк у підребер'ї, а на думку спиритуалістів — недосконалість нашої духовної природи. Насправді

Френхофер просто втомився, закінчуючи свою таємничу картину. Він знеможено сидів у просторому кріслі з різьбленого дуба, обтягнутому чорною шкірою, і, не змінюючи своєї меланхолійної пози, глянув на Порбуса так, як дивиться людина, вже призвичаєна до безнадії.

— Ви журитесь, вчителю? — запитав Порбус. — Може, ультрамарин, по який ви їздили в Брюгге, виявився поганим? Чи вам не вдалося розтерти свої нові білила? Чи олія попалася неякісна? Чи пензлі надто жорсткі?

— Ет! — вигукнув старий. — Мені було здалося, що я завершив свою працю. Але тепер очевидно, що в якихось незначних деталях я помилився, і я не заспокоюся, поки не проясню своїх сумнівів. Я вирішив податися в мандри: поїду в Туреччину, в Грецію, в Азію, пошукаю там собі модель і порівняю свою картину з різними типами жіночої краси. А може, у мене в майстерні, — сказав він, задоволено всміхнувшись, — сама жива краса. Іноді я навіть боюся, щоб якийсь повів не пробудив цю жінку і вона не втекла від мене.

І він рвучко підвівся, ніби вже готуючись у дорогу.

— Он як! — відповів Порбус. — То я прийшов саме вчасно, щоб вибавити вас від дорожніх витрат і втоми.

— Як то? — здивувався Френхофер.

— Юного Пуссена кохає жінка дивовижної вроди, що не має видимих вад. Але, дорогий учителю, якщо він погодиться відпустити її до вас, вам щонайменше доведеться показати нам своє полотно.

Старий аж завмер на місці, приголомшений цією зухвалою вимогою.

— Та ти що! — вигукнув він нарешті з болем у голосі. — Показати моє творіння, мою дружину? Роздерти завісу, за якою я цнотливо ховав своє щастя? Але це було б розпустою, жакливою непристойністю! Ось уже десять років, як я живу з цією жінкою, вона моя і тільки моя, вона любить мене. Хіба не всміхалася вона мені з кожним новим мазком, який я клав на неї? Вона має душу, і душею обдарував її я. Вона почервоніла б, якби хтось інший, а не я подивився на неї. Показати її! Але в якого чоловіка чи коханця стане ницості, щоб вивести свою

дружину на безчестя? Коли ти малюєш картину на замовлення двору, ти не вкладаєш у неї своєї душі, ти продаєш царедворцям лише розфарбовані манекени. Мій живопис — це не живопис, це само почуття, сама пристрасть. Народжена в моїй майстерні, прекрасна Нуазеза повинна там і залишитися і може вийти звідти тільки вдягнутою. Поезія і жінка віддаються голими лише своїм коханим! Хіба володіли ми тими, кого творив Рафаель, Анжелікою, яку створив Аріосто, Беатріче, яку створив Данте? Ні, ми бачили тільки форму, тільки зображення цих жінок. Ну, а мій витвір, який я бережу в себе у майстерні за міцними замками, — виняток у мистецтві. Це не полотно, це жінка — жінка, з якою я плачу, сміюся, розмовляю і думаю. Невже ти хочеш, щоб я так просто розлучився з щастям, яке тривало десять років, так просто, як ото скидають плащ? Щоб я ні сіло ні впало відмовився від радості бути батьком, коханцем і богом? Ця жінка не просто людське створіння, вона — творіння. Хай приходить твій юний друг, і я віддам йому картини Корреджо, Мікеланджело, Тиціана, я цілуватиму в поросі сліди його ніг; але зробити його своїм суперником — яка ганьба! Ха-ха, та я ще більшою мірою коханець, аніж художник. Та в мене стане мужності спалити мою прекрасну Нуазезу з останнім своїм подихом; але щоб я дозволив дивитися на неї іншому чоловікові, юнакові, художнику? Ні, ні! Я вб'ю того, хто осквернить її поглядом! Я вб'ю тебе, свого друга, якщо ти не впадеш перед нею навколішки! Так неville ти хочеш, щоб я дозволив дивитися на свою богиню байдужим поглядом і віддав її на поталу безглуздій критиці тупих йолопів? О, кохання — це таїнство, воно живе тільки в глибині сердець, і все пропало, якщо чоловік каже хай навіть своєму другові: «Ось та, кого я люблю!».

Здавалося, старий помолодшав. Його очі засяяли й ожили, бліді щоки вкрилися яскравим рум'янцем. Руки в нього тремтіли. Порбус, здивований жагучою силою, з якою було мовлено ці слова, не знав, як поставитися до цього незвичайного, але такого глибокого почуття. При своєму розумі Френхофер чи збожеволів? Володіла ним фантазія митця чи думки, які він висловив, походили від того непоясненого фанатизму, що

виникає, коли людина довго виношує в собі великий твір? Чи є надія про щось домовитися з чудієм, одержимим такою химерою?

Опанований всіма цими думками, Порбус сказав старому:

— Але ж питання стоїть так: жінка за жінку. Хіба Пуссен не погоджується дозволити вам подивитися на свою кохану?

— Яка там кохана, — відповів Френхофер. — Рано чи пізно вона його зрадить. А моя завжди буде мені вірна.

— Ну, то не станемо більше про це говорити, — сказав Порбус. — Але ж, поки ви зустрінете, хай навіть в Азії, жінку не менш прекрасно й досконало збудовану, ніж та, про яку я вам кажу, ви можете померти, не завершивши своєї картини.

— О, моя картина завершена, — відповів Френхофер. — Якби хтось міг подивитися на неї, він побачив би живу жінку, яка лежить на оксамитовому ложі під балдахіном. Біля неї золота тринога, звідки струмують дивні пахощі. Ти мимоволі простяг би руку, щоб узятися за китицю шнура, який підтримує запону, і тобі здалося б, що ти бачиш, як дихають груди Катрін Леско, красуні куртизанки, котру прозвали Прекрасною Нуазезою. Та все ж я хотів би переконатися...

— Що ж, їдьте в Азію, — сказав Порбус, помітивши в погляді Френхофера якесь вагання.

І рушив до виходу.

Але саме в цю мить до Френхоферової оселі підійшли Жілетта й Ніколя Пуссен. Коли дівчина вже збиралася увійти, вона раптом випрочала руку з художникової руки й відступила назад, ніби охоплена якимсь передчуттям.

— Ну чого, чого я сюди йду? — сказала вона з болем у голосі, втупивши в коханого пильний погляд.

— Жілетто, я надав тобі право самій вирішувати й готовий підкоритися тобі в усьому. Ти — моя совість і моя слава. Повертайся додому, й, можливо, я буду щасливіший, ніж коли ти...

— Чи можу я розпоряджатися собою, коли ти так зі мною говориш? О ні, я тоді почуваю себе просто дитиною. Ходімо, — сказала вона, мабуть, роблячи над собою величезне зусилля. — Якщо наше кохання загине, якщо я гірко каятимуся, хіба твоя слава не буде винагородою за те, що я підкорилася твоєму ба-

жанню? Ходімо! Я все ж таки житиму, якщо спогад про мене залишиться на твоїй палітрі.

Відчинивши двері, закохані зіткнулися з Порбусом, і той, вражений красою Жілетти, чії очі блищали від сліз, схопив її за руку, підвів, тремтячу, до старого і сказав:

— Ось вона! Хіба вона не варта всіх шедеврів світу?

Френхофер здригнувся. Жілетта стояла перед ним у поставі простій і невинній, схожа на юну грузинку, цнотливу і злякану, яку розбійники викрали і привели до работорговця. Сором'язливий рум'янець пашів на її обличчі, вона потупила погляд, руки в неї безвільно повисли, здавалося, сили от-от покинуть її, а сльози на очах блищали наче німий докір проти насильства над її сором'язливістю. У цю мить Пуссен проклинав себе за те, що дістав цей скарб зі свого горища. Коханець витіснив у ньому художника, і тисяча сумнівів стали шарпати йому серце, коли він побачив, як помолоділи в старого очі і, за звичкою художників, Френхофер почав, так би мовити, роздягати дівчину поглядом, угадуючи всі таємниці її тіла аж до найзаповітніших. У ту мить Пуссен спізнав жорстокі ревнощі справжнього кохання.

— Жілетто, ходімо звідси! — вигукнув він.

Почувши ці слова, почувши крик молодого художника, його кохана радісно підвела погляд, побачила свого милого й кинулася йому в обійми.

— О, ти все-таки мене кохаєш! — сказала вона й залилася слізьми.

Проявивши стільки мужності, коли треба було приховати своє страждання, вона уже не знайшла в собі сили, щоб стримати радість.

— О, відпустіть її зі мною на хвилину, — сказав старий художник, — і ви порівняйте її з моєю Катрін. Я згодний на ваші умови.

У словах Френхофера все ще відчувалася любов до створеної його пензлем жінки. Видно було, що він пишається красою своєї Нуазези і наперед тішитися тріумфом, який його творіння здобуде над прегарною дівчиною з плоті й крові.

— Не відмовляйтеся від свого слова! — вигукнув Порбус, плеснувши Пуссена по плечу.— Плоди кохання недовговічні, плоди мистецтва безсмертні.

— Хіба я для нього не більше, ніж просто жінка? — сказала Жілетта, пильно подивившись на Пуссена й на Порбуса.

Вона гордо підвела голову й кинула на Френхофера палахкотючий погляд, та раптом помітила, що її коханий милується картиною, яка здалася йому полотном Джорджоне, коли він уперше сюди прийшов.

— Гаразд, я піду з вами, — сказала вона. — На мене він ніколи так не дивився.

— Діду, ти бачиш оцей кинджал? — озвався Пуссен, якого Жілеттин голос пробудив із задуми. — Він пронизує твоє серце, тільки-но ця дівчина скрикне, потім я підпалю твій дім, і ніхто з нього не вийде. Ти мене зрозумів?

Ніколя Пуссен був похмурий, і його слова звучали грізно. Ця погроза, а надто жест, яким вона супроводжувалася, заспокоїли Жілетту, й дівчина майже простила молодому художникові за те, що він приносить її в жертву мистецтву та своєму славному майбутньому.

Порбус і Пуссен залишилися за дверима майстерні. Вони стояли, мовчки позираючи один на одного. Правда, спершу автор «Марії Єгипетської» дозволив собі кілька вигуків: «Роздягається... Він велить їй повернутися до світла... Порівнює її з...» — та незабаром він замовк, побачивши, яким глибоким смутком затьмарилося обличчя Пуссена. І хоч старі художники нехтують подібні забобони, такі дріб'язкові у порівнянні з мистецтвом, Порбус у ці хвилини захоплювався поведінкою Пуссена — таким милим і наївним він здавався. Стискаючи руків'я свого кинджала, молодик майже притулювся вухом до дверей. Стоячи отак у тіні, художники скидалися на двох змовників, які чекають слухної миті, щоб убити тирана.

— Заходьте, заходьте, — сказав їм старий, сяючи від щастя. — Моє творіння досконале, й тепер я можу з гордістю показати його. Ніколи жоден художник не створить пензлем на полотні суперниці для моєї Катрін Леско, прекрасної куртизанки.

Охоплені нетерплячою цікавістю, Порбус і Пуссен вибігли на середину просторої майстерні, де все вкрилося порохом, де панував цілковитий безлад, а на стінах то там, то там висіли картини. Спочатку вони зупинилися обидва перед зобра-

женням напівголої жінки в людський зріст, яке привело їх у захват.

— О, на цю річ не звертайте уваги, — сказав Френхофер. — Тут я набивав руку, вивчаючи позу, картина нічого не варта. А ось тут мої помилки, — провадив він, показуючи на чудесні композиції, розвішані на стінах.

Тоді Порбус і Пуссен, приголомшені цією зневагою до таких чудових речей, стали шукати портрет, про який ішлося, але ніде його не побачили.

— Ось вона! — сказав їм старий, чие волосся скуйовдилось, обличчя палало надприродним збудженням, очі метали іскри, а груди судорожно здіймалися, як у молодика, сп'янілого від кохання. — Ага! — вигукнув він. — Ви не сподівалися побачити таку досконалість? Ви шукаєте картину, а перед вами жива жінка. Така на цьому полотні глибина, повітря відтворене так правдиво, що ви не відрізняєте його від повітря, яке вас оточує. Де тут мистецтво? Воно пропало, зникло. Перед вами живі форми живої дівчини. Хіба не точно я схопив колорит, обриси, де повітря дотикається до тіла? Хіба предмети в атмосфері не так само вирізняються, як і риби у воді? Подивіться, як у мене контури відокремлюються від тла. Чи не здається вам, що ви можете обхопити цей стан рукою? Атож, недарма вивчав я цілих сім років, яке враження виникає, коли світляні промені мовби розчиняються в предметах. А її волосся — як насичене воно світлом! О, вона, здається, зітхнула!.. А груди, ви тільки гляньте на її груди!.. Хто здатний не впасти перед нею навколішки? Тіло тремить. Зараз вона встане, зачекайте...

— Бачите ви що-небудь? — спитав Пуссен у Порбуса.

— Ні. А ви?

— Нічогосінько.

Давши старому змогу умлівати у своєму екстазі, обидва художники почали перевіряти, чи не знищує всі зорові ефекти світло, яке падало прямо на полотно, що його показав їм Френхофер. Вони роздивлялися картину, відходячи то праворуч, то ліворуч, то стаючи навпроти, то нахилиючись, то випростуючись.

— Так, так, не сумнівайтеся, це картина, — повторював Френхофер, неправильно витлумачивши причину такого ре-

тельного огляду. — Дивіться, ось рама, ось мольберт, а ось мої фарби та пензлі.

І схопивши один із пензлів, він простодушно показав його художникам.

— Старий хитрун сміється з нас, — мовив Пуссен, знову підступаючи до полотна, яке Френхофер називав картиною. — Я бачу тут лише безладно наквацьовані мазки, охоплені безліччю дивних ліній, що утворюють навколо цієї мазанини мовби огорожу.

— Ми помиляємося — гляньте! — заперечив Порбус.

Підійшовши до полотна ще ближче, вони розгледіли в самому його кутку кінчик голої ноги, що вирізнявся з хаосу кольорів, тонів, відтінків, які утворювали ніби безформну туманність; але то був справді кінчик прегарної жіночої ноги, живої ноги! Вони остовпіли від здивування перед цим уламком, що вцілів посеред неймовірного, повільного й невблаганного руйнування. Ця нога справляла таке саме враження, як надбитий торс якої-небудь Венери з пароського мармуру посеред руйновищ спаленого міста.

— Під цим схована жінка! — вигукнув Порбус, показавши Пуссенові на шари фарби, які старий художник послідовно накладав один на один, вірячи, що вдосконалює свою картину.

Обидва художники мимоволі обернулися до Френхофера, починаючи усвідомлювати, хоч і невиразно, в якому екстазі він жив.

— Він щиро вірить у те, що каже, — промовив Порбус.

— Атож, друже, — озвався старий, прокидаючись із задуми, — вірити необхідно. Треба дуже вірити в мистецтво і треба зжитися зі своєю творчістю, щоб намалювати таку картину. Деякі з цих тіней завдали мені чималої мороки. Гляньте, ось тут, на щоці, під оком, лежить легка півтінь — у природі вона майже невловна, і ви навряд чи її помітите. От і уявіть собі, яких надлюдських зусиль довелося мені докласти, щоб передати цей ефект на полотні! А ще, мій дорогий Порбусе, уважно придивись до моєї картини, і ти краще зрозумієш те, що я тобі колись казав про опуклості та про контури. Подивись, як освітлені груди, і ти збагнеш, як за допомогою кількох легких та кількох густо накладених мазків мені пощастило створити ефект справж-

нього світла, поєднавши його з лискучою білістю ясних тонів, і як, удавшись до протилежного засобу, тобто дрібно розмелюючи фарбу та накладаючи її якомога тоншим шаром, я згладив контури постаті, а за допомогою півтонів, по суті, стер рисунок і знищив будь-яку штучність, надавши тілу заокругленості, яка існує в природі. Підійдіть ближче, щоб побачити цю мою роботу. Здалеку її не роздивишся. Тепер бачите? Цей ефект я вважаю своїм великим досягненням.

І кінчиком пензля він показав на густий мазок світлої фарби.

Порбус поплескав старого по плечу й обернувся до Пуссена.

— А ви знаєте, що ми вважаємо його справді великим художником? — сказав він.

— Він більше поет, ніж художник, — серйозно відповів Пуссен.

— Ось тут і кінчається наше земне мистецтво, — мовив Порбус, доторкнувшись до уявної картини.

— І звідси воно вже підноситься в небеса, — підхопив Пуссен.

— Скільки пережитих насолод відбилося на цьому полотні! — вигукнув Порбус.

Заглибившись у свої думки, старий не слухав художників — він усміхався своїй уявній жінці.

— Але рано чи пізно він помітить, що на його полотні нічого нема! — вигукнув Пуссен.

— На моєму полотні нічого нема? — спитав Френхофер, по черзі дивлячись то на двох художників, то на свою уявну картину.

— Що ви накоїли! — сказав Порбус Пуссенові.

Старий чіпко схопив молодика за руку й закричав йому:

— Так ти нічого не бачиш, хамло, бовдуре, нікчемо, погань? Чого ж ти сюди прийшов? Мій добрий Порбусе, — провадив він, обертаючись до свого учня, — невже й ви посмієтеся з мене? Відповідайте щиро, адже я ваш друг. Скажіть, невже я зіпсував свою картину?!

Порбус мовчав, не зважуючись відповісти; але на блідому обличчі старого відбилася така нелюдська тривога, що Порбус показав на полотно й мовив:

— Самі дивіться!

Якусь мить Френхофер придивлявся до своєї картини й раптом схитнувся.

— Нічого там нема! Нічого! А я ж працював десять років!
Він сів і заплакав.

— Отже, я схиблений йолоп, божевільний дурень! Немає в мене ні таланту, ні здібностей, а є тільки гроші, і я марно прожив на світі! І нічого, нічого я не створив!

Крізь сльози він подивився на свою картину й раптом гордо випростався, втупивши в Пуссена й Порбуса гнівний погляд.

— Присягаюся душею, кров'ю і плоттю Христа, ви просто заздрісники! Ви запевняєте, ніби картина зіпсована, щоб украсити її в мене. Але я бачу її, бачу! — заволав він. — Вона дивовижно прекрасна!

В цю мить Пуссен почув, як у кутку майстерні плаче Жілетта, про яку всі забули.

— Що з тобою, мій янголе? — спитав художник, у якому знову прокинувся коханець.

— Убий мене,— сказала дівчина.— Було б ганьбою кохати тебе, як колись, бо тепер я тебе зневажаю. Я милуюся тобою, але ти мені вселяєш жах. Я люблю тебе і водночас відчуваю, що вже тебе ненавиджу.

Поки Пуссен слухав Жілетту, Френхофер затуляв свою Катрін зеленою саржею так само спокійно і дбайливо, як замикає шухляду ювелір, запідозривши, що має справу зі спритними злодіями. Старий скинув на обох художників похмурым поглядом, сповненим зневаги й підозри, потім мовчки з якоюсь судорожною покvapністю провів їх за двері майстерні і сказав їм на порозі свого дому:

— Прощайте, мої голуб'ята.

Від такого прощання в обох художників мороз пішов поза шкірою.

Назавтра, тривожачись за свого вчителя, Порбус пішов повідати його і довідався, що Френхофер помер уночі, перед тим спаливши всі свої картини.

Париж, лютий 1832 р.

ЛУЇ ЛАМБЕР

Et nunc et semper dilectae dicatum¹.

Луї Ламбер народився 1797 року у вандомському містечку Монтуарі, де в його батька була невелика чинбарня. Ламбер-старший хотів зробити сина своїм наступником, але в Луї дуже рано проявився потяг до науки, і це змінило батьківські наміри. Чинбар та його дружина любили Луї, як люблять тільки єдиного сина, і ні в чому не могли йому суперечити. Книги Старого і Нового Заповіту потрапили до рук Луї ще в п'ятирічному віці. Й ці дві книги, які містять у собі стільки книг, визначили його долю. Чи своєю дитячою уявою він міг проникнути в таємничу глибину Святого Письма і летіти за Духом Святим крізь незорість світів? Чи його полонили тільки романтичні принади, якими напоєні ці східні поеми? Чи у своїй дитячій невинності його душа перейнялася високою благодаттю, якою божественні руки освятили ці книги? В нашій оповіді деякі читачі знайдуть відповідь на такі запитання. У всякому разі, один наслідок перше читання Біблії дало: Луї став ходити по всьому Монтуару в пошуках книжок, і їх йому давали, бо ніхто не здатний чинити опір чарам, таємниця яких відома лише дітям. Віддаючись цим заняттям, яких ніхто не спрямовував, він досяг десятирічного віку. У ті часи знайти заміну для призовника було важко, й люди багатші наймали добровольців задалегідь, щоб не опинитися без заміни, коли дійде до жеребкування. Мізерні статки бідних чинбарів не дозволяли їм найняти хлопця, який пішов би до війська замість їхнього сина, тому вони вирішили, що закон дав їм єдиний засіб уберегти Луї від рекрутського набору — вивчити його на священнослужителя. Отож у 1807 році

¹ Присвячую тій, яку й нині, і завжди кохаю (лат.).

вони послали його до дядька по матері, який служив священником у Мері, невеликому містечку, що стоїть на Луарі неподалік Блуа. Таке рішення водночас задовольняло і потяг Луї до наук, і бажання батьків не наражати його на жакливі небезпеки війни. Любов до вчення і рано розвинутий інтелект давали надію, що Луї Ламбер досягне високого становища на церковному терені. У свого дядька, досить освіченого ора-торіанця, Луї прожив три роки, а на початку 1811 року покинув його і вступив до Вандомського колежу, куди його помістили і де утримували на кошти пані де Сталь.

Протекцією знаменитої жінки Ламбер завдячував випадку або, точніше, провидінню, яке завжди торує дорогу невідомому генію. Але ми звикли ковзати поглядом лише по поверхні сущого, й випадковості, на які таке багате життя великих людей, видаються нам наслідком цілком природного явища, адже для більшості біографів голова геніальної людини здійснюється над натовпом, ніби прегарна рослина, що своєю красою приваблює погляд ботаніка, коли він блукає полями. Це порівняння можна застосувати й у випадку з Луї Ламбером, який завжди приїздив до батьків, коли дядько відпускав його на вакації; але замість того, щоб, за прикладом школярів, віддаватися радощам чудового *far niente*¹, яке приємне для нас у всякому віці, він зранку брав із собою хліб, книжки і йшов читати та віддаватися роздумам у лісові хащі, уникаючи в такий спосіб прискіпувань матері, якій такі вперті заняття науками здавалися небезпечними. Материнський інстинкт непомилливий! На той час читання стало для Луї чимось на зразок спраги, якої ніщо не могло втамувати: він поглинав книжки усіх різновидів і без розбору годувався творами релігійними, історичними, філософськими та фізико-математичними. Він розповідав мені, що тішився неймовірно, читаючи словники, коли напихваті не було інших книжок, і я охоче вірив йому. Який школяр не знаходив задоволення, розшукуючи можливе значення невідомого йому іменника? Аналіз слова, його значення, його історії був для Ламбера джерелом тривалих роздумів. Та вони не були схожі на ті інстинктивні роздуми, за допомо-

¹ Ледарство (*итал.*).

гою яких дитина при звичаюється до мінливостей життя, намагається збагнути духовні та фізичні істини; така мимовільна культура згодом проявляється і в манері мислити, і в характері. Ні, Луї охоплював факти одним поглядом, з проникливістю дикуна він зазірав у саму їхню суть і бачив наслідки. Ось так завдяки одній із моторошних витівок, до яких іноді вдається природа, створюючи такі незвичайні істоти, як Луї Ламбер, він уже в чотирнадцять легко формулював ідеї, глибина яких відкрилася мені лише через багато років.

— Часто, — розповідав мені Луї, згадуючи про свої читання, — ухопившись за якесь слово, я здійснював дивовижні подорожі в безодні минулого, наче комаха, що пливе за течією річки, примостившись на бадилинці. Покинувши Грецію, я добрався до Стародавнього Риму, а потім проходив крізь усі пізніші сторіччя. Яку чудову книжку можна було б написати, розповідаючи про життя і пригоди якого-небудь слова! Немає сумніву, що, служачи різним подіям, воно набирало різних відтінків значення, в різних місцях пробуджувало різні ідеї. Та чи не здасться воно ще величнішим, якщо розглянути його в трьох вимірах: душі, тіла та руху? А розглядати слово, залишаючи осторонь його функції, наслідки та вплив, хіба не означає поринути в океан роздумів? Хіба більшість слів не забарвлені зовні тим змістом, який вони виражають? Якому генію завдячують вони своїм існуванням? Якщо потрібен могутній розум, щоб створити одне тільки слово, то який же вік у людської мови? Сполучення літер, їхня форма, обриси, яких вони надають слову, точно малюють — для кожного народу по-своєму — невідомих істот, що живуть у спогадах наших сучасників. Хто нам по-філософському пояснить, як відчуття переходить у думку, думка — у слово, слово — в його ієрогліфічний знак, як з ієрогліфа виникає абетка, а з абетки — письмове красномовство, яке вражає послідовністю образів, розкласифікованих риторами, образів, що являють собою ніби ієрогліфи думки? Хіба стародавній звичай малювати людські уявлення в зоологічних формах не визначив перші знаки, якими схід скористався для створення письменства на своїх мовах? І хіба ця традиція почасти не передалася й у наші сучасні мови, які поділили між

собою рештки первісної мови стародавніх народів, мови величної й урочистої, і велич, і урочистість якої зменшуються в міру того, як старіють суспільства. Відлуння цієї мови, ще таке дзвінке в юдейській Біблії, таке гарне в античній Греції, слабне з поступом наших цивілізацій, які змінюють одна одну. Чи не цьому духу стародавності завдячуємо ми таємницями, схованими в кожному людському слові? Чи не існує в слові «правда» чогось на зразок чарівної прямоти? Чи не міститься в розкотистому звучанні, з яким його вимовляють, невиразний образ цнотливої оголеності, простоти істинного в усіх його значеннях? Це коротке слово дихає дивовижною свіжістю. Я взяв для прикладу формулу абстрактної ідеї, не бажаючи пояснювати проблему словом, яке зробило б її надто легкою для розуміння, — наприклад, словом «лет», що безпосередньо впливає на чуття. І хіба не те саме відбувається з кожним словом? Усі вони несуть у собі відбиток живодайної сили, якою наділяє їх людська душа і яку вони їй повертають завдяки чудесній взаємодії між словом і думкою. Хіба не кажуть, що коханець співає з уст коханої стільки ж любові, скільки їй віддає? Одним своїм зовнішнім виглядом слова пробуджують у нашій свідомості образ тих створінь, для яких вони правлять за одяг. Як і для всіх живих істот, для них існує тільки одне середовище, де вони можуть діяти й розвиватися. Але ця проблема, можливо, містить у собі цілу науку!

І він знизував плечима, ніби хотів сказати мені: ми й надто могутні, й надто нікчемні!

Свою пристрасть до читання Луї мав змогу задовольняти цілком. У юре Мера було дві-три тисячі томів. Цей скарб він придбав під час Революції, коли громили сусідні монастирі та замки. Як священник, котрий присягнув Революції, добряк міг вибрати найкращі твори з дорогоцінних зібрань, що продавалися на вагу. За три роки Луї Ламбер засвоїв усе найістотніше з тих книжок дядькової бібліотеки, які заслуговували на увагу. Зміст прочитаного він засвоював у вельми своєрідний спосіб: його око схоплювало водночас сім-вісім рядків, а розум ковзав по них так само швидко, як і погляд; часто одного слова йому вистачало, щоб схопити значення всієї фрази. Пам'ять у нього була дивовижна. Він зберігав у ній і думки, набуті внаслідок

читання, і ті, що виникли у нього під час роздумів або в розмові з кимось. Луї володів усіма видами пам'яті: він запам'ятовував місця, імена, слова, речі, обличчя. Коли йому хотілося, він не тільки згадував різні предмети, а й бачив їх точно такими, як у ту мить, коли на них дивився, бачив, як вони розташовані, освітлені, забарвлені. Ця здатність поширювалась у нього і на майже невловні відтінки у сфері мислення. За його словами, він пам'ятав не лише те, в якому оточенні була думка в книжці, звідки він її взяв, а й те, з яким настроєм читав він ту книжку в ті уже далекі часи. Він був наділений особливим незвичайним даром відновлювати в пам'яті розвиток своєї думки і все своє духовне життя — від найдавнішої ідеї, яку він сприйняв хтосьнаколи, до найостанньої, недавно розквітлої, від найтуманнішої до цілком виразної. Його мозок, у якому ще з дитячих років розвинувся важкий механізм концентрації людських сил, видобував із цього багатого сховища безліч образів, дивовижних за реальністю і свіжістю, якими він і живився під час своїх тривалих і проникливих споглядань.

— Коли я хочу, я опускаю на очі вуаль, — казав він мені своєю особливою мовою, якій його невичерпна пам'ять надавала виняткової оригінальності. — І тоді я раптом заглиблююсь у самого себе й ніби опиняюсь у темній кімнаті, де явища природи відтворюються в чистішій формі, аніж та, в якій вони спочатку з'явилися перед моїми зовнішніми чуттями.

Коли Луї виповнилося дванадцять років, його уява надзвичайно розвинулася внаслідок постійного застосування всіх його здібностей, і це дозволяло йому здобувати таке точне уявлення про речі, які він пізнавав лише з книжок, що відповідний образ не міг би закарбуватися в його душі чіткіше, навіть якби він спостерігав його в природі. Можливо, він досягав цього завдяки аналогіям, а може, був обдарований другим зором, яким охоплював геть усе.

— Читаючи про битву під Аустерліцем, — одного разу сказав мені він, — я бачив її в усіх подробицях. Гарматні залпи, крики воїнів так виразно лунали в моїх вухах, аж у мене все холонуло всередині; я вдихав запах пороху, я чув іржання коней і голоси людей; я милувався рівниною, на якій билися озброєні народи,

так ніби стояв на Сантонському пагорбі. Це видовище здалося мені не менш моторошним, ніж видіння Апокаліпсису.

Коли Луї цілком віддавався читанню, він ніби переставав жити фізичним життям й існував лише посеред яскравих спалахів своєї уяви, причому обрії його внутрішнього світу неймовірно розширювалися; він, за його власним висловом, «додав простір». Але я не хочу забігати наперед, оповідаючи, як розвивався його інтелект. Я й так уже несамохіть порушив порядок, у якому повинен би переказати історію цієї людини, котра всю свою діяльність перенесла в царину думки, як ото інші віддають усе своє життя діяльності.

Його просто-таки невтримно вабило до творів містичного змісту.

— *Abyssus abissum*¹, — казав він мені.

Наш дух — безодня, і йому подобається поринати в інші безодні. Діти, дорослі, старі діди — усі ми захоплюємося таємницями, хоч би в якому вигляді вони нам являлися.

Для Луї Ламбера така схильність була фатальною, якщо, звісно, судити його життя за звичайними законами, тобто оцінювати щастя іншої людини за власною міркою або залежно від суспільних забобонів. Цей потяг до потойбічного — або, як він висловлювався, цей *mens divinius*² — розвинувся, можливо, завдяки впливу книжок, прочитаних у дядька. Тему Біблії продовжили для нього свята Тереза і пані Гюйон, їм віддав він перші плоди свого рано сформованого розуму, і вони пробудили в його душі той живий відгук, виявом і наслідком якого стає екстаз. Вивчення цих високих тем, ця схильність піднесли йому серце, очистили його, ушляхетнили, розвинули в ньому пристрасть до божественного й обдарували його почуттям майже жіночої витонченості, якої інстинктивно набувають усі великі люди; можливо, найвищим проявом їхнього духу є притаманна саме жінці потреба самовідданості, але перенесена у вищі сфери. Завдяки цим своїм першим враженням Луї зберіг у колежі чистоту духу. Ця шляхетна невинність почуттів неминуче при-

¹ Безодня безодень (лат.).

² Божественний захват (лат.).

звела до посилення жару в його крові й до вигострення можливостей його думки.

Баронеса де Сталь, вислана з Парижа й позбавлена права жити ближче ніж за сорок льє від столиці, вирішила провести кілька місяців вигнання в маєтку, розташованому поблизу Вандома. Проголюючись одного разу в парку, вона побачила на узліссі чинбарового сина, хлопчину, вбраного майже в лахміття, який сидів, захопившись читанням. То був переклад книжки «Небо і пекло». В ті часи на всю французьку імперію тільки Сен-Мартен, де Жане та кілька французьких письменників, наполовину німців за походженням, знали ім'я Сведенборга. Вкрай здивована, пані де Сталь з притаманною їй різкістю, яку вона завжди підкреслювала у своїх запитаннях, поглядах і жестах, узяла книжку; потім, кинувши погляд на Ламбера, запитала:

— Хіба ти це розумієш?

— А ви молитесь Богу? — відповів хлопчик запитанням на запитання.

— Ну... звичайно.

— І ви його розумієте?

Приголомшена баронеса на мить заніміла, а тоді сіла біля Ламбера і стала з ним розмовляти. На жаль, моя пам'ять, хоч узагалі непогана, не може рівнятися з пам'яттю Луї, і я геть забув, про що вони там говорили, крім перших слів. Та розмова дуже вразила баронесу де Сталь; повернувшись до свого замку, вона мовчала, хоч потреба висловитись у неї завжди виливалася цілими потоками красномовства; вона здавалася вельми стурбованою після зустрічі з Луї. Єдиний із досі живих свідків, котрий зберіг спогад про ту подію і котрого я розпитував, щоб узнати бодай кілька слів із тих, які вихопилися тоді в пані де Сталь, насилу пригадав, що баронеса казала про Ламбера: «Це справжній ясновидець». В очах світського товариства Луї не виправдав чудових сподівань своєї заступниці. Її тимчасову прихильність до нього пояснювали жіночою примхою, однією з фантазій, властивих митцям. Як казала пані де Сталь, вона хотіла визволити Луї Ламбера з-під влади імператора і з-під влади церкви, щоб він міг віддатися високій меті, яка була йому

призначена. Він здався їй таким собі новим Мойсеєм, врятованим із води. Перед від'їздом вона доручила одному зі своїх друзів, панові де Корбіньї, який був тоді префектом у Блуа, в належний час помістити її Мойсея у Вандомський колеж; потім вона, очевидно, забула про нього.

Ламбер вступив до колежу на початку 1811 року — на той час йому виповнилося чотирнадцять — і мав вийти з нього в другій половині 1814 року по закінченні курсу філософії. Я сумніваюся, щоб за весь час навчання добродійниця Луї бодай раз згадала про нього, і чи можна вважати справжнім добродіянням те, що вона три роки платила за утримання хлопця, зовсім не думаючи про його майбутнє, після того як змусила його зійти з того життєвого шляху, на якому він, можливо, знайшов би своє щастя! Обставини тієї епохи та характер Луї Ламбера можуть цілком виправдати і безтурботність, і щедрість пані де Сталь. Коли юнак закінчив колеж, чоловік, якого вона обрала за посередника між собою та Луї, уже покинув Блуа. Байдушність пана де Корбіньї до баронесиноного протезе легко пояснити в часи, коли відбувалося стільки грізних політичних подій. Автор «Корінни» більше нічого не чула про свого Мойсея. Сто лудорів, що їх вона дала панові де Корбіньї, який, здається, помер у 1812 році, не були настільки великою сумою, щоб пробудити спогади пані де Сталь, чия екзальтована душа повсюди знаходила собі поживу, а інтереси були цілком поглинуті подіями 1814—1815 років. Луї Ламбер був у ту пору і надто бідний, і надто гордий, щоб розшукувати свою добродійницю, яка мандрувала по Європі. І все ж він пройшов пішки від Блуа до Парижа, щоб із нею побачитися, та, на своє лихо, прибув до столиці в той самий день, коли баронеса померла. Два листи, які раніше написав Ламбер, залишилися без відповіді. Спогад про добрі наміри пані де Сталь щодо Луї зберігся лише в кількох юних умах, вражених, як і я, цією дивовижною історією. Тільки той, хто навчався в нашому колежі, може уявити собі, як хвилювала нас поява новачка і які почуття пробудила в наших душах незвичайна історія, що сталася з Ламбером.

Тут необхідно бодай коротко описати суворі й прості порядки нашого навчального закладу, наполовину військового, напо-

ловину релігійного, щоб читач міг краще уявити собі, яким життям віднині належало жити Ламберові.

До Революції орден ораторіанців, що, як і орден єзуїтів, присвятив себе народній освіті й успадкував від нього не одну школу, мав у провінції кілька навчальних закладів, найвідомішими з яких були колежі в містечках Вандомі, Турноні, Ла-Флеші, Пон-ле-Вуа, Сорезі та Жюїї. Наскільки мені відомо, у Вандомському колежі — як, до речі, й у інших — виховувалася певна кількість молодших синів, яких готували до служби у війську. Декрет Конвенту про закриття колишніх шкіл мало вплинув на становище Вандомського колежу. Коли минула перша криза, він знову оселився у своїх стінах, ораторіанці, що розбрелися по околицях, повернулися назад і відновили колеж, зберігши його стародавній статут, звички, правила й традиції, які надавали йому цілком особливих рис, — нічого подібного не бачив я в жодному з навчальних закладів, де мені довелося побувати, після того як я вийшов із Вандома.

Розташований у центрі міста на березі річечки Луар, яка омиває його будівлі, колеж утворює велику, дбайливо обгороджену територію, де стоять усі будівлі, необхідні для такого закладу: каплиця, театр, лазарет, пекарня, а також сади і криниці. До цього колежу, найвідомішого з тих, які існують у центральних провінціях Франції, посилали в науку дітей із цих же таки провінцій та з колоній. Великі відстані не дозволяли батькам часто навідувати своїх нащадків. А статут колежу забороняв відпускати учнів на вакації. Вступивши до цього закладу, вихованці виходили з нього тільки по закінченні курсу. Все було розраховано так, щоб тут панувала монастирська дисципліна, — виняток становили лише прогулянки за місто під наглядом отців-вихователів. За моїх часів ще зберігся живий спогад про отця-коректора, а традиційний ремінець, яким били учнів по руках, з честю виконував свою грізну роль. Покарання, винайдені колись єзуїтами, однаково жакливі як у моральному плані, так і в фізичному, зберігалися цілком за первісною програмою. Листи до батьків були обов'язкові в певні дні, так само як сповідь. Отже, не тільки наші гріхи, а й наші почуття були суворо регламентовані. На всьому лежав відби-

ток монастирського розпорядку. Серед інших допотопних правил я пригадую інспекцію, якій ми підлягали щонеділі. Ми вбиралися в парадну форму, шикувалися, як солдати, і стояли, виструнчені, чекаючи двох директорів, котрі в супроводі постачальників та вчителів обстежували нас із погляду вбрання, гігієни, моралі.

Двісті—триста учнів, яких міг умістити колеж, ділилися за давнім звичаєм на чотири групи, що традиційно називалися: малюки, молодші, середні й старші. Малюки навчалися у двох класах — так званих восьмому й сьомому; молодші вихованці — в шостому, п'ятому і четвертому; середні — в третьому й другому; і нарешті старші учні вивчали риторику, філософію, спеціальну математику, фізику й хімію. Кожен із цих ніби окремих колегів мав свій корпус, свої класні кімнати і свій двір на великій загальній площі, куди виходили з класних кімнат і яка тяглася аж до їдальні. Ця їдальня, гідна старовинного релігійного ордену, вмщувала усіх школярів. На відміну від правил, запроваджених в інших навчальних закладах, під час трапези нам дозволялося розмовляти, ораторіанська терпимість не забороняла обмінюватися стравами залежно від своїх уподобань. Ця застільна комерція становила одну з найвишуканіших утіх нашого шкільного життя. Скажімо, котрийсь із середняків, посаджений на чолі столу, віддавав перевагу порції червоного гороху над десертом — бо нам давали й десерт, — і тоді з уст до уст передавали пропозицію «десерт за горох», аж поки якийсь ласун приймав її, і його порція гороху переходила з рук у руки, кінець кінцем доходила до учня, який запропонував обмін, і той посилав тією ж таки дорогою свій десерт. Помилка ніколи не виникало. У випадку кількох однакових пропозицій, їх нумерували й казали, наприклад, так: «Перший горох за перший десерт». Столи були довгі, й над ними безперервно ходили туди-сюди наші передачі. Отож під час трапези ми розмовляли, їли й поводитися жваво та весело. Балаканина трьохсот хлопчаків, біганина слуг, що приносили страви, забирали порожні тарілки й подавали хліб, постійний нагляд вихователів створювали з їдальні Вандомського колежу єдине у своєму роді видовище, яке завжди вражало гостей.

Щоб скрасити наше життя, відокремлене від зовнішнього світу, позбавлене ласки батьків, нам було дозволено розводити голубів і вирощувати садові рослини. Двісті-триста наших куренів, тисяча голубів, що гніздилися попід муром, і близько тридцяти садків утворювали видовище не менш цікаве, ніж наші трапези. Та читач знудився б, якби я став розповідати про всі подробиці, завдяки яким Вандомський колеж відрізняється від усіх інших шкіл і залишає безліч спогадів у душі кожного, хто провів там дитинство. Котрий із нас, незважаючи на всі прикриті навчання, не згадує залюбки про втіхи й рідкісні розваги нашого монастирського життя? Солодоці, куплені потай під час прогулянок; на вакаціях — дозвіл грати в карти і влаштовувати театральні вистави; дрібні крадіжки та відчуття свободи, породжене самотністю; ще виразніше згадується військова музика — те, що нам лишилося від колишнього військового навчання; наша академія, капелан, отці-вчителі; і, нарешті, наші особливі ігри — і заборонені, і дозволені: перегони на дибах, взимку — ковзання на обледенілих доріжках стукіт наших дерев'яних галльських підошов, а особливо товари в крамничці, яка була в нас у дворі. Ту крамничку держав такий собі метр Жак, і в нього як дорослі, так і діти могли купити безліч усякої всячини, переліченої в спеціальному оголошенні: коробочки різної форми та розмірів, диби, інструменти, голубів із барвистими шиями, з кошлатими лапками, требники (цей товар купували рідко), складані ножики, папір, пера, олівці, чорнило всіх кольорів, м'ячі, кульки. Одне слово, тут можна було знайти безліч найцікавіших товарів дитячого вжитку — від соусу з голубів (бо нам іноді доводилося їх убивати) до череп'яних горщиків, у яких ми зберігали на завтрашній сніданок рис, що залишився від вечері. Хіба може хтось із нас забути, як калатало у нього серце, коли його погляд падав на цю крамничку. По неділях — у наш вихідний день — вона відчинялася, й ми по черзі заходили туди витратити свої гроші; та оскільки батьки давали нам на кишенькові витрати зовсім мізерні суми, доводилося вибирати між речами, такими спокусливими для наших душ. Молода дружина, якій у перші дні медового місяця чоловік дає гаманець із золотом, обіцяючи дарувати такого гаманця дванадцять разів

на рік — розкішний бюджет її забаганок! — чи коли-небудь мріяла вона так палко про стільки різних покупок, кожна з яких здатна поглинути всю наявну суму, як мріяли ми напередодні першої неділі місяця? Всю ніч ми не стуляли очей і за шість франків володіли всіма скарбами невичерпної крамнички! Свої таємні підрахунки ми провадили й під час меси, раз у раз уриваючи їх, коли треба було відповісти на вигук священика. І хто з нас може похвалитися, що в нього лишалося бодай кілька су і він міг купити хоч якусь дрібничку в другу неділю місяця? І, нарешті, хто вже тоді не підкорявся суспільним законам, то жаліючи, то зневажаючи нещасливців, яких батьківська скнарість або вбогість залишали без грошей, а іноді й допомагаючи їм?

Отже, досить уявити собі усамітненість великого колежу з його монастирськими будівлями в центрі невеликого містечка, чотири парки, де ми розміщалися за ієрархією, і стане зрозуміло, з яким інтересом завжди зустрічали ми новачка, нового пасажера на нашому кораблі. Жодна юна герцогиня, уперше відрекомендована при дворі, ніколи не ставала мішенню для стількох дошкульних дотепів, як новачок, коли його вперше до нас приводили. Повідомлення: «Завтра з'явиться новачок!» чули насамперед підлесники, які під час вечірнього відпочинку перед молитвою крутилися біля одного з двох отців-вихователів, які наглядали за нами по черзі, кожен протягом тижня. І тоді негайно в усіх дворах здіймався багатоголосий крик: «Новачок! Новачок!» Ми збігалися звідусіль, з'юрлювалися навколо класного керівника й наполегливо допитувалися: «Звідки він? Як його звати? У якому класі він навчатиметься?»

Навколо появи Луї Ламбера виникла легенда, гідна казок із «Тисячі й однієї ночі». Я тоді навчався в четвертому класі, серед молодших. Вчителювали у нас два мирянини, яких ми, проте, за традицією називали отцями. У ті часи у Вандомському колежі залишалось тільки троє ораторіанців, яким це звання належало законно. А в 1814 році й вони знайшли собі притулок на сільських парафіях, за прикладом мого дядька — кюре в містечку Мер, а колеж відтоді став цілком світським закладом. Отець Огу, наш вихователь, що чергував на тому тижні, був чоловік славний, хоч і не володів великими знаннями та відчуттям такту,

яке допомагало б йому зрозуміти різні дитячі характери й призначати покарання залежно від здібностей та здоров'я того або того учня. Отець Огу охоче розповів нам про дивовижні події, внаслідок яких завтра тут мав з'явитися незвичайний новачок. Усі ігри вмить припинилися, й малюки мовчки з'юрилися навколо вчителя, щоб вислухати історію про Луї Ламбера, якого пані де Сталь знайшла в глухому закутні лісу, мов осколок метеорита. Отець Огу мусив розповісти нам і про пані де Сталь. Протягом усього того вечора я уявляв її зростом у десять футів. Згодом я бачив картину «Корінна», де Жерар теж зобразив її дуже високою й дуже гарною. Проте ідеальна жінка, створена моєю уявою, переважала її настільки, що справжня пані де Сталь завжди тьмяніла у моїй свідомості перед цим образом, навіть після того як я прочитав її цілком чоловічу книжку «Про Німеччину». А Ламбер тоді уявлявся нам ще дивовижнішим чудом: мовляв, коли завідувач навчальної частини пан Марешаль зробив йому іспит, то він — так розповів нам отець Огу — навіть завагався, чи не помістити його у старший клас. Ламбера довелося залишити в четвертому, бо він слабо знав латину, але, безперечно, він щороку перескакуватиме через клас, і як виняток його приймуть до академії.

Отже, ми матимемо честь побачити серед молодших сурдук, прикрашений червоною стрічкою, яку носили академіки Вандомського колежу. Академіки в нас мали великі привілеї. Їх часто запрошували на обід за директоровим столом, а двічі на рік для них влаштовували літературні вечори, на яких ми знайомилися з їхніми творами. Академік був у Вандомі знаменитістю в мініатюрі. Всякий вандомець, якщо тільки він не захоче покривити душею, признається, що справжній академік справжньої Французької академії ніколи не здавався йому таким дивовижним створінням, як хлопчик-гігант, прикрашений хрестом та неоціненною червоною стрічкою — відзнаками нашої академії. Здавалося неможливим увійти до цієї уславленої компанії, не досягши другого класу, адже на вакаціях академіки щочетверга повинні були влаштовувати публічні читання, де ми вислуховували їхні оповідання, поеми, послання, трактати, трагедії і комедії, а вважалося, що така творча діяльність недо-

сяжна для учнів молодших класів. Я довго зберігав у пам'яті одне оповідання під назвою «Зелений віслюк» — як на мене, найвидатніший твір цієї мало кому відомої академії. І ось учень четвертого класу стане академіком! Серед нас житиме хлопець, якому тільки чотирнадцять років, а він уже поет, улюбленець пані де Сталь і майбутній геній — так сказав нам отець Огу; чарівник, здатний написати твір або зробити переклади за ті хвилини, поки в класі роблять перекличку, і вивчити уроки, прочитавши їх лише один раз. Луї Ламбер збурих усі наші думки. Цікавість, яку виявляв сам отець Огу, його нетерпляче бажання скоріше побачити новачка ще дужче розпалювали нашу й без того розтривожену увагу.

— Якщо він має голубів, для нього не знайдеться куреня. Усі вже зайняті. Як шкода! — вигукнув один з нас, той, хто згодом став ушлавленим агрономом.

— А з ким він сидітиме? — запитав інший.

— Як би я хотів бути його односумом! — схвильовано вигукнув третій.

На жаргоні нашого колежу слово «односум» (в інших школах кажуть однокашник) має значення, яке майже неможливо перекласти. Так називали друга, який по-братському ділив із тобою не тільки радість, а й прикрощі нашого дитячого життя, мав із тобою одні інтереси, виступав на твоєму боці й у бійках, і в замиреннях, у наступі й у обороні. Але дивна річ! У мої часи я не знав такого випадку, щоб рідні брати були й односумами. Якщо людина живе почуттями, вона, либонь, боїться збіднити себе, домішуючи до природженої прихильності прихильність набуту.

Враження, яке того вечора справили на мене розбалакування отця Огу, залишилося одним із найяскравіших вражень мого дитинства, і я можу порівняти його хіба з читанням «Робінзона Крузо». Саме завдяки спогаду про ті дивовижні відчуття у мене значно пізніше виникла думка — можливо, цілком нова — про те, що однакові слова по-різному діють на різні уми. У слові немає нічого абсолютного — ми самі більше на нього впливаємо, ніж воно впливає на нас; його сила в образі, який ми у нього вкладаємо; але детальний опис цього явища вимагає досить гли-

бокої наукової розвідки — недоречної у творі такого жанру. У ту ніч я довго не міг заснути; між мною і моїм сусідом по дортуару спалахнула гостра суперечка про дивовижне створіння, яке мало з'явитися серед нас завтра. Цей сусід, Баршу де Пеноан, згодом став офіцером, а потім письменником великої філософської глибини, не зрадивши ні свого призначення, ні випадку, що поєднав в одному класі, під одним дахом і на одній парті тих двох єдиних учнів, про яких у Вандомському колежі говорять і нині. (На той час, коли вийшла друком ця книжка, наш товариш Дюфор ще не ступив на парламентську стежку.) Баршу — сьогодні він перекладач Фіхте, коментатор і друг Баланша — уже тоді цікавився, як і я, питаннями метафізики. Ми часто верзли з ним удвох усіяку нісенітницю про Бога, про нас самих, про природу. Тоді він оголошував себе послідовником пірронізму. Ревниво прагнучи грати свою роль, він заперечував Ламберові здібності; а що я тільки недавно прочитав «Знаменитих дітей», то я так і сипав доказами, посилаючись на малого Монкальма, на Піко делла Мірандолу, на Паскаля — одне слово, на всі рано сформовані інтелекти, на знамениті аномалії в історії людського духу, на людей, яких можна було вважати попередниками Ламбера. У ті часи я палко приохотився до читання. Мій батько хотів послати мене до Політехнічної школи і тому оплачував для мене приватні уроки з математики. Виконуючи в колежі обов'язки бібліотекаря, мій репетитор дозволяв мені користуватися книжками і не надто стежив за тим, що саме виносив я з бібліотеки, затишного притулку, куди у вільний від обов'язкового навчання час я ходив до нього брати уроки. Я думаю, що він або не вмів давати їх, або був заклопотаний якоюсь важливою справою, бо охоче дозволяв мені читати під час занять, а сам працював, не знаю над чим. Отож ми наче уклали між собою мовчазну угоду: я не скаржився, що мене нічого не навчають, а він мовчав про те, що я беру книжки. Захоплений цією несвоєчасною пристрастю, я занедбав обов'язкові уроки і складав поеми, які, звичайно, не вселяли великих надій, якщо судити з одного довгого віршованого рядка, що став серед моїх товаришів знаменитим, — з нього починалася епопея про інків:

О Инка! Повелитель нещасливий і невдатний!

Кепкуючи з моїх творчих спроб, товариші дражнили мене Поетом, але їхні глузи не могли мене виправити. Я й далі римував рядки, попри мудру пораду пана Марешаля, нашого директора, який спробував вилікувати мене від моєї застарілої хвороби, розповівши мені притчу про лихі пригоди кропив'янки, яка випала з гнізда, бо захотіла літати раніше, ніж у неї вирости крила. Я все читав і читав і став найбездіяльнішим, найледачішим, найзамисленішим школярем молодшого відділення, а отже, мене й карали частіше, ніж інших. Цей автобіографічний відступ має пояснити, чому з таким хвилюванням я чекав появи Ламбера. Мені було тоді дванадцять років. Я відразу почув невиразну симпатію до хлопця, з яким у мене була певна схожість у темпераментах. Я сподівався знайти нарешті спільника у своїх мріях і роздумах. Ще не знаючи, що таке слава, я пишався, що моїм товаришем буде хлопець, якому пані де Сталь провістила безсмертя. Луї Ламбер здавався мені гігантом.

І ось настало довгосподіване завтра. За кілька хвилин до сніданку ми почули на безлюдному подвір'ї кроки пана Марешаля та новачка. Усі голови негайно обернулися до дверей класу. Отець Огу, котрий поділяв із нами муки цікавості, не засвистів, як звичайно, щоб урвати перешіптування в класі й закликати нас до праці. І ось ми побачили славнозвісного новачка — пан Марешаль тримав його за руку. Наш вихователь спустився з кафедри, і директор, згідно з етикетом, урочисто сказав йому:

— Пане вчителю, я привів до вас пана Луї Ламбера. Він навчатиметься в четвертому класі й завтра прийде на уроки.

Потім, тихо перемовившись із отцем Огу, директор голосно запитав:

— Де ви його посадите?

Було б несправедливо заради новачка потривожити котрогось із нас, а що була вільна одна тільки парта, поруч зі мною, — бо я останній прийшов у клас, — то Луї Ламбер за неї і сів. Хоч урок ще не закінчився, ми всі попідхоплювались на ноги, щоб подивитися на Ламбера. Пан Марешаль чув наші розмови, він зрозумів, що ми вкрай збуджені, й мовив із тією добротою, за яку ми його так любили:

— Принаймні не бешкетуйте, не заважайте навчатися іншим класам.

Цими словами він трохи раніше відпустив нас на перерву, під час якої ми снідали, й ми всі оточили Ламбера, поки пан Марешаль прогулювався у дворі з отцем Огу. Нас було близько вісімдесятьох чортенят, зухвалих, як шуліки. Хоч кожному довелося пройти крізь жорстокі випробування вступу в колеж, ми ніколи не давали пощади жодному новачкові; щоб посоромити неофіта, на нього сипалися глузи, запитання, його дражнили, під'юджували і в такий спосіб випробовували його звички, силу, характер. Ламбер — чи то незворушний, чи то приголомшений — не відповідав на наші запитання. Тоді хтось вигукнув, що новачок, мабуть, закінчив школу Піфагора. Вибухнув загальний сміх, і Луї Ламбер на все своє перебування в колежі дістав прізвисько Піфагор. І водночас його пильний погляд, зверхній вираз, яким він відповідав на наші дитячі вихватки — хоча зверхність була йому невластива, — спокійна поза, в якій він стояв, його видима сила, що була в гармонії з віком, — усе це викликало певну повагу навіть у найбешкетніших із нас. Щодо мене, то я стояв біля нього й мовчки спостерігав.

Луї мав чотири з половиною фути зросту, він здавався худим і тендітним. Засмагле обличчя й почорнілі від сонця руки начебто свідчили про фізичну силу, а насправді він був слабкіший, ніж йому належало бути в його віці. Через два місяці після вступу до колежу, коли внаслідок постійного перебування в класі первісна засмага з нього зійшла, ми побачили, що він блідий і білий, мов жінка. Усіх вразило, яка в нього велика голова. Кучеряве волосся прегарного чорного кольору надавало дивовижної краси чолу, що здавалося величезним навіть нам, цілком байдужим до висновків френології — науки, яка була тоді лише в зародку. У прегарних обрисах цього чола ввижалося щось незвичайне, пророче, завдяки чистій лінії надбрівних дуг, ніби вирізьблених в алебастрі над блискучими вуглинами очей; ці дуги сходилися на переніссі й видавалися ідеально симетричними, що буває дуже рідко. А втім, важко було скласти чітке уявлення про Ламберове обличчя з його досить-таки неправильними рисами, зате його очі дивували багатством та мінливістю виразу, вони, зда-

валося, віддзеркалювали душу. То світлий і дивовижно проникливий, то ніжний і неземний, їхній погляд тьмянів, ставав ніби безбарвним у ті хвилини, коли Луї віддавався спогляданню. Тоді його очі ставали схожі на віконні шибки — щойно вони яскрили бризками сонця, і раптом на них насунула тінь. Сила і голос Луї мали ту саму властивість, що й погляд: вони то завмирили в нерухомості, то примхливо змінювалися. Його голос то звучав ніжно, мов голос жінки, котра признається в коханні, то робився натужним, ламким, нерівним, якщо цими словами можна виразити незвичайні відтінки звуку. Щодо його фізичної сили, то звичайно він стомлювався від найлегшої гри і здавався кволим, майже калікою. Але в перші дні його життя в коледжі, коли один із наших розбишак посміявся з цієї хворобливої тендітності, що робила його нездатним до бурхливих розваг, якими ми захоплювалися, Ламбер ухопився обома руками за кінець столу, що складався з дванадцяти парт-пюпітрів, збитих у два ряди спадями в протилежні боки, уперся спиною в кафедру, а ногами в нижню поперечину парт і сказав:

— Беріться вдесьтьох і спробуйте зрушити стіл!

Я був при цьому і можу засвідчити: Ламбер справді виявив тоді фантастичну силу, і видерти стіл з його рук десятеро учнів не змогли. Він володів здатністю зосереджувати в собі у певні хвилини надприродну могутність, збирати всі сили і спрямовувати їх до якоїсь однієї мети. Але діти — втім, як і дорослі — звикають про все судити за першими враженнями, а за Луї вони спостерігали тільки в перші дні по його приїзді. А тоді він ні в чому не виправдав пророцтва пані де Сталь і не здійснив жодного чуда, яких від нього сподівалися.

Після першого випробувального триместру Луї стали вважати за звичайного пересічного учня. Отож мені одному пощастило проникнути в цю високу душу — і чому б мені не назвати її навіть божественною? Хіба є щось ближче до Бога, ніж душа геніальної дитини? Завдяки спільності вподобань і думок ми стали друзями й односумами. Наша братська приязнь стала такою міцною, що товариші стулили наші прізвиська в одне. Їх більше не вимовляли окремо і, щоб покликати одного з нас, гукали: «Поет-і-Піфагор!» Правда, разом вимовлялися імена

й декотрих інших учнів. Отож протягом двох років я був шкільним товаришем бідолашного Луї Ламбера, і моє життя у ті часи було настільки тісно поєднане з його життям, що сьогодні я можу написати історію його духовного розвитку.

Довгий час я не розумів, які багатства сховані в серці й у мозку мого товариша. Мені треба було дожити до тридцяти років, щоб мої спостереження достигли й відстоялися, щоб промінь живого світла осяяв їх знову, щоб я зрозумів значення явищ, наївним свідком яких мені довелося бути; я втішався ними, не усвідомлюючи собі ні їхньої величі, ні механізму, деякі з них я навіть забув і запам'ятав лише найяскравіші; але сьогодні моя пам'ять упорядкувала їх, і я прилучився до таємниць невичерпного розуму Луї, спогадуючи чудові дні нашої дитячої дружби. Тільки час допоміг мені проникнути в суть подій і фактів, що їх було так багато в цьому житті, яке минуло в невідомості, подібно до життя багатьох інших людей, втрачених для науки. Отож із погляду опису та оцінки фактів історія наших взаємин сповнена анахронізмів чисто духовного порядку, та, можливо, це не зашкодить її своєрідному інтересу.

Протягом перших місяців перебування у Вандомі Луї страждав від хвороби, симптоми якої були непомітні для вихователів, а проте вона неминуче мала перешкодити виявленню його видатних здібностей. Звикши до свіжого повітря, звикши сам здобувати освіту, не скоряючись нічиїм розпорядженням, оточений ніжним піклуванням старого кюре, що обожнював племінника, звикши думати просто неба, Луї Ламбер нелегко зважав до шкільних правил, йому було тяжко марширувати в загальній шерензі, скніти в чотирьох стінах класу, де вісімдесят підлітків мовчки сиділи на дерев'яних лавах, кожен за своєю партою-пюпітром. Його чуття були такі вигострені, що це розвинуло в ньому виняткову душевну витонченість, і він дуже страждав від цього життя у великому гурті. Випари, які псували повітря, змішані із запахами брудного класу, завжди засміченого рештками наших сніданків та підвечірків, драгували його нюх, це чуття, що перебуває в тіснішому зв'язку із системою мозку, ніж інші, й, подразнюючись, викликає спочатку непомітні зміни в органах мислення. Були й інші причини того, що повітря в класах по-

стійно псувалося: там стояли ящики, де ми зберігали свою здобич: голубів, забитих до свята, або страви, тайкома поцуплені з їдальні. Нарешті, у класних кімнатах були кам'яні постаменти; там завжди стояло по два відра з водою, і ми сходилися туди щоранку, мов коні до корита, й у присутності вчителя по черзі ополіскували собі обличчя та мили руки. Звідти ми переходили до столу, де жінки причісували нас і пудрили. Прибирали наше приміщення лише раз у день, перед нашим пробудженням, і воно завжди було брудне. Хоч вікон у ньому було багато, а двері — високі, запахи умивальника, перукарських знадобів, ящиків, де зберігалися речі кожного учня, не кажучи вже про випари від вісімдесяти скупчених тіл, постійно лоскотали нам нюх. Цей шкільний humus, змішаний із багнюкою, яку ми весь час приносили з двору, утворював ніби купу гною, і смерділо від неї страх! Брак чистого, запашного повітря, яким він досі дихав у полях та в лісах, переміна звичок, дисципліна — усе це пригнічувало Ламбера. Поставивши лікоть правої руки на парту й підперши щоку долонею, він усі уроки дивився на листя дерев у дворі або на хмари в небі. Здавалося, він учить урок, але, бачачи, що його перо нерухоме, а сторінка лишається чистою, вчитель кричав йому:

— Ви нічого не робите, Ламбере!

Знову й знову шпигала Луї в саме серце ота шпилька: «Ви нічого не робите!» Через те в нього ніколи не було вільного часу, на перервах його змушували писати «пенсуми». «Пенсум» — кара для учня, в різних колежах вона була різною; у Вандомі тому, хто завинив, належало за перерву переписати стільки-то рядків. Ми з Ламбером були так завалені «пенсумами», що за два роки нашої дружби навряд чи мали бодай шість днів відпочинку. Якби не книжки, що їх я приносив з бібліотеки — тільки вони підтримували життя в нашому мозку, — подібне існування довело б нас до цілковитого отупіння. Відсутність фізичних вправ впливає на дітей фатально. Звичка поводитися по-царському, засвоєна з юних літ, кажуть, помітно псує будову тіла в монарших осіб, якщо вони не кидають виклик долі, розвиваючи свої м'язи на полях битви та на ловах. Коли навіть закони придворного етикету до такої міри впливають на спинний мозок,

що роблять тазові кістки королів жіночними, розм'якшують їхню мозкову речовину і призводять до виродження, то якої глибокої шкоди, і фізичної, і духовної, завдає школярам постійна нестача свіжого повітря, руху, веселощів? Отож каральна система, якої дотримуються в наших колежах, неодмінно повинна привернути увагу авторитетів у галузі народної просвіти, коли серед них з'являться мислителі, що думатимуть не лише про себе.

Ми наклика́ли на себе «пенсуми» з тисячі причин. У нас була така добра пам'ять, що уроків ми ніколи не вчили. Досить було, щоб хтось із наших товаришів прочитав уривок з латини, французької або граматичне правило, і ми запам'ятовували його; але якщо, на наше лихо, вчитель у першу чергу запитував нас, а не когось іншого, ми часто навіть не знали, що було задано, й тоді призначався «пенсум», хоч як ми хитрували та викручувались. У всякому разі, приготування уроків ми завжди відкладали до найостаннішої миті. То нам треба було дочитати книжку, то ми поринали у мрії, забуваючи про уроки, і знову заробляли собі «пенсуми». А як часто встигали ми написати свій переклад за той час, поки учень першого класу, якому доручали зібрати їх, по черзі підходив до кожного школяра! До моральних труднощів, які переживав Ламбер, зважаючи до життя в колежі, додавалося не менш важке випробування, крізь яке пройшли ми всі: треба було витерпіти безліч найрозмаїтіших тілесних страждань. Дитяча шкіра надзвичайно чутлива й вимагає пильного догляду, а надто взимку, коли доводиться часто переходити з крижаного повітря в жарко натоплений клас і навпаки. Отож через відсутність материнської турботи малюки та молодші учні були суціль укриті болячками та тріщинами від обмороження, такими болючими, що під час сніданку їм вводилося робити спеціальні перев'язки, але, звісно, робили їх не дуже дбайливо, бо надто багато було зраних рук, ніг і п'ят. А втім, чимало дітей терпіли біль, не вдаючись до лікування. Адже їм часто доводилось обирати: чи закінчувати приготування уроків, чи втішатися ковзанням на кризі, чи йти на перев'язку, яку недбало накладали і так само недбало берегли. До того ж шкільні звичаї запровадили моду сміятися з бідолашних слабаків, які ходили

на перев'язку, й не один учень сам зривав бинти, що їх санітарка намотала йому на руку. Тому взимку в багатьох боліли пальці й ноги були покриті виразками; звичайно ж, їм було не до навчання, і їх карали за те, що вони не вчилися. Дуже часто отець-вихователь, якого обманювали вигаданими хворобами, не зважав і на хвороби справжні. Учні були на повному утриманні колежу — це входило у плату за навчання. Тому про одяг і взуття для школярів дбала адміністрація, влаштовуючи з цією метою торги; звідси і щотижневий огляд за участю постачальників, про який я вже згадував. Вигідний для шкільного начальства, такий метод мав найсумніші наслідки для самих учнів. Горе було малому, схильному до поганої звички стоптувати або рвати черевики, або передчасно протирати підметки через якусь ваду ходи чи внаслідок човгання на уроках, коли дитина скоряється властивому для її віку бажанню рухатися. Протягом усієї зими бідолаха терпів під час прогулянок люті муки: відморожені місця шпигали болем, як під час нападів подагри; гачки на черевику ламалися, а шнурки рвалися; через стерті підбори клятуще взуття погано прилягало до ноги; малому доводилося ходити, човгаючи по закрижанілих доріжках або глибоко грузнучи в глинистій багнюці Вандома; вода і сніг проникали крізь тріснуті шви, крізь дірочки, з яких повипадали цвяхи, нога мерзла й опухала. З шістдесяти хлопчаків не було й десятка, які ходили б, не відчуваючи болю; проте на прогулянках ніхто ніколи не відбивався від гурту, всі скорялися загальному ритму — так ото й дорослих людей само життя затягує у свій потік. Скільки разів благородний малюк, плачучи від гніву, знаходив мужність, щоб примусити себе йти вперед або повернутися у свій брудний закапелок, попри нестерпний біль! Так боїться в цьому віці недосвідчена душа і насмішки, і співчуття — двох видів знуцання. В колежі, як і в суспільстві, сильний уже зневажає слабкого, не розуміючи, в чому проявляється істинна сила. Та то були ще дрібниці. Ніхто з наших не носив рукавичок. Якщо, бувало, батьки, санітарка або директор давали їх комусь із найслабших, вартівники або старші учні клали їх на грубку і сушили, поки вони зморщувалися; ну а коли й щастило видерти рукавиці в бешкетників, вони відволочувались і швидко жолобилися від недба-

лого користування. Жодні рукавиці не витримували такого. Їх вважали за привілей, а діти прагнуть рівності.

Усі ці муки терпів і Луї Ламбер. Усі люди, схильні до роздумів та замріяності, часто розвивають у собі звичку до якогось машинального руху, і він постійно човгав черевиками, зношуючи їх дуже швидко. Ніжна, як у жінки, шкіра на його обличчі, вухах і губах тріскалася від найменшого холоду. Його руки, такі м'які і білі, робилися червоними й шкарубкими. У нього був постійний нежить. Отож Луї натерпівся чимало, поки нарешті й він пристосувався до вандомських звичаїв. Тривалий та жорстокий досвід, часті неприємності змусили його «потурбуватися про свої справи», як казали в нас у колегі. Йому довелося приділити увагу своєму ящику, парті, одягу, своїм черевикам; не дозволяти красти в себе книжки, чорнило, зошити, пера; одне слово, подумати про тисячу подробиць нашого дитячого життя, про які так ретельно дбали егоїсти та пересічні душі, що їм незмінно діставалися нагороди за відмінне навчання і зразкову поведінку, нагороди, до яких байдужісінько ставився хлопець, обдарований справді блискучими здібностями, хлопець, котрий під тиском майже божественної уяви палко віддавався потокам своїх думок. Та це було ще не все. Між учителями й учнями скрізь і завжди точиться боротьба, нещадна боротьба, яку в суспільстві можна порівняти хіба тільки з боротьбою опозиції проти уряду за конституційного правління. Але журналісти та оратори опозиції навряд чи вміють так швидко користатися з тієї чи тієї переваги, так жорстоко дорікати за якусь провинку, так дошкульно глузувати, як це вміють діти у своєму спілкуванні з людьми, яким доручено їхнє виховання. Навіть янгол утратив би терпець, займаючись такою професією. Отож навряд чи варто ставити на карб бідолашньому, часто не вельми проникливому вчителю, якому до того ж і платять погано, коли він іноді драгується і буває несправедливий. Постійно відчуваючи на собі насмішкуваті погляди, оточений пастками, він іноді мстить за свої помилки, що їх діти помічають умить.

Коли йшлося не про великі провини, за які карали іншими способами, *ultima ratio patrum*¹, у Вандомі був ремінь. За неви-

¹ Останній засіб отців (лат.).

конані домашні завдання, за погано вивчені уроки, за бешкетні витівки було досить і «пенсума», але за ображене самолюбство вчитель віддячував нам ремінцем. З усіх фізичних страждань, які доводилося нам терпіти, найдужче дошкуляв той біль, коли розлючений учитель з усієї сили шмагав по наших слабких руках шкіряною смужкою завширшки десь у два пальці. Засуджений до цієї класичної кари повинен був стати навколішки посеред класу. Спершу він мав вийти з-за парти, а потім уже вклякнуті біля кафедри під цікавими, а часто й глузливими поглядами товаришів. Для вразливих душ то були подвійні тортури — так ото колись засуджений на смерть здійснював подорож від зали суду до ешафота на Гревській площі. Залежно від характеру одні кричали або плакали гіркими слізьми до чи після шмагання, інші мужньо терпіли біль, але навіть найстійкіші в чеканні кари ледве втримувалися від конвульсивної гримаси страху. Луї Ламбер постійно наражався на покарання ременем, і то завдяки одній властивості його вдачі, про яку він і сам довгий час нічого не знав. Коли вигук учителя: «Ви нічого не робите!» — брутально відривав його від роздумів, він часто — і спочатку цілком несвідомо — кидав на вихователя погляд, сповнений якоїсь дикої зневаги і заряджений думкою, як заряджена електрикою Лейденська банка. Цей погляд, звісно, дошкуляв учителеві, й, роздратований такою безмовною епіграмою, він прагнув відучити учня від його палахкотючих поглядів. Першого разу, коли вихователь перехопив зневажливий погляд Луї, що вразив його, наче блискавка, він промовив фразу, яку я запам'ятав:

— Якщо ви ще раз так подивитесь на мене, Ламбере, я вас почастую ременем.

На ці слова усі носи задерлися, й учні стали зиркати по черзі то на вчителя, то на Луї. Погроза прозвучала так по-дурному, що хлопець метнув на отця-вихователя ще один блискавичний погляд. Так між учителем і Ламбером виникла напруга, яка розряджалася тільки шмаганням учня по руках. Отоді Луї й відкрив разючу силу свого погляду.

Бідолашний поет із його чутливими нервами, часто істеричний, мов жінка, пригнічений хронічною меланхолією, хворий своїм генієм, як юна дівчина хворіє коханням, якого прагне, ще

не знаючи його, цей хлопчина, такий сильний і водночас кволий, хлопчина, що його Корінна відірвала від рідних полів і запхала в жакливу матрицю колежу, де кожен інтелект, кожне створіння, незалежно від свого таланту, свого темпераменту, мусить пристосовуватися до правил, до однієї форми (так золото перетворюється на круглі монети під карбувальним пресом), отож Луї Ламбер витерпів усі різновиди болю, які могли вразити його тіло й душу. Ніби прикутий до лави за своєю партою, битий ременем, змучений хворобами, ображений у всіх своїх почуттях, здавлений зашморгом неприємностей, скоряючись безлічі тиранічних вимог навчального розпорядку, він глибоко страждав, і вся його тілесна оболонка терпіла люті муки. Подібно до святих мучеників, що всміхалися під тортурами, він утік на небо, куди підносила його думка. Може, це внутрішнє життя й допомогло йому заглянути в таємниці, в які він так вірив.

Наше прагнення до незалежності, наші незаконні заняття, наше позірне неробство, замріяність, у якій ми постійно перебували, безперервні покарання, наша відраза до уроків та «пенсумів» здобули нам незаперечну славу дітей нікчемних і невиправних. Вчителі зневажали нас, а товариші, від яких ми приховували свої таємні захоплення, боячись їхніх глузів, ставилися до нас із жахливим презирством. Ця подвійна недооцінка була несправедлива з боку вчителів, але цілком виправдана з боку учнів. Ми не вмели ані грати в м'яча, ані бігати, ані ходити на дибах. У дні амністії або коли нам випадала вільна хвилина, ми не брали участі в жодних розвагах, що були тоді у моді в колежі. Чужі забавам наших товаришів, ми усамітнювалися від усіх і в задумі сиділи під яким-небудь деревом на подвір'ї. Поет-і-Піфагор були винятком, вони жили поза життям школярської громади. Притаманний дітям проникливий інстинкт та вразливе самолюбство були причиною того, що одні школярі відчували в нас вищу духовну силу, а другі — нижчу; одні ненавиділи нашу мовчазну аристократичну гординю, інші — зневажали нашу нікчемність. Такі почуття виникали в нашому середовищі незалежно від нашої свідомої волі, й, мабуть, я розгадав їх лише сьогодні. Отже, ми жили, наче двоє щурів, ховаючись у кутку класу, де були наші парті, і нам доводилося сиді-

ти там не лише на уроках, а й на перервах. Це виняткове становище мало призвести і призвело до того, що ми опинилися у стані війни з учнями нашого відділення. Майже завжди всіма забуті, ми сиділи там спокійні й майже щасливі, ніби дві рослини або дві прикраси, що випадали у класній кімнаті з гармонії загального стилю. Бувало, найзабіякуватіші з учнів ображали нас, прагнучи показати, що можуть безкарно зловживати своєю силою, а ми на їхні прискіпування відповідали презирством; і не раз закінчувалося це тим, що на Поета-і-Піфагора сипався град ударів.

Ламбер сумував за домівкою кілька місяців. Я не знаю, чи можна описати його журбу. Принаймі в мене це не вийшло — Луї зіпсував мені не один шедевр. Обидва ми були в ролі «Прокаженого з долини Аости» і спізнали почуття, описані в книжці пана де Местра, значно раніше, ніж прочитали про них у його красномовному переказі. Звичайно, літературний твір не може оживити спогади дитинства, але заглушити їх йому ніколи не вдасться. Ламберові зітхання звучали для мене набагато прекраснішими гімнами смутку, ніж найнатхненніші сторінки «Вертера». Та, можливо, не слід порівнювати страждання, яких завдає справедливо чи несправедливо осуджена нашими законами пристрасть, з муками бідолашної дитини, яка прагне сонячного проміння, мріє про росяні долини, про волю. Вертер був рабом одного бажання, а в Луї Ламбера була поневолена вся душа. Хоч геній у всьому однаково талановитий, але якщо він передає почуття зворушливе, засноване на щирих, а отже, й цілком чистих бажаннях, це виходить у нього переконливіше, ніж коли він бідкається й нарікає. Бувало, Ламбер довго дивився у вікно, милуючись листям липи, а тоді казав мені одне тільки слово, але в тому слові розкривалася неозора мрія.

— На моє щастя, — вигукнув він якось, — у мене бувають радісні хвилини, коли мені здається, що стіни класу обвалились і я далеко звідси, в полях! Яка втіха летіти за своєю думкою, як летить пташка в синьому небі! Чому зелений колір такий поширений у природі? — запитував він мене. — Чому в ній рідко зустрічаються прямі лінії? Чому в творіннях людини так мало кривих? Чому лише людина відчуває пряму?

Ці слова свідчили, що він уже довго блукав широкими просторами, й милувався краєвидами, і вдихав пахощі лісу. Він сам здавався живою і трепетною елегією, завжди мовчазний, готовий скоритися своїй недолі; він страждав і не осмілювався сказати: «Я страждаю!» Цей орел, який мріяв ширяти над усім світом, був замкнений між чотирма вузькими й брудними стінами; і тому він став жити — у повному значенні цього слова — життям ідеальним. Сповнений презирства до пустого вчення, на яке ми були приречені, Луї йшов своєю піднебесною дорогою, цілком відірваний від речей, що оточували його. А я, підкоряючись властивій дитинству потребі наслідувати когось, намагався погодити своє існування з його життям. Особливо заражав мене Луї своєю пристрастю до того напівдрімотливого стану, в який занурюється тіло, коли людина віддається глибокому спогляданню, тому що я був молодий і вразливий. Наче двоє коханців, ми звикли разом думати, звиряти один одному свої мрії. Його інтуїтивні відчуття уже й тоді були гострі, як духовні прозріння великих поетів, такі близькі до божевілля.

— Чи здатний ти, як я, — спитав він мене одного разу, — мимоволі відчувати уявні страждання? Наприклад, коли я думаю про те, що я відчув би, якби в тіло мені увійшло лезо складаного ножика, мене раптом пронизує гострий біль, ніби я й справді порізався — не вистачає тільки крові. Причому це відчуття опановує мене зненацька, наче крик, що розриває глибоку тишу. Думка завдає фізичних страждань! Ну, що ти на це скажеш?

Коли він висловлював такі тонкі думки, ми обидва віддавалися наївним мріям. Ми шукали в нас самих незбагненні явища, які мали стосунок до виникнення думки, — Ламбер сподівався простежити її в найменших проявах, щоб коли-небудь мати змогу описати невідомий механізм її утворення. Потім, після суперечок, часто по-дитячому несерйозних, Ламбер втуплював у мене осяйний погляд, стискав мою руку, і з його душі вихоплювалися слова, якими він намагався підвести підсумок.

— Мислити — це бачити, — сказав він одного разу, збуджений якимсь нашим міркуванням про основи психічної організації людини. — Усе людське знання спирається на дедукцію, тобто на повільне роздівляння від причини до наслідку й у зво-

ротному напрямі — від наслідку до причини. Навпаки, поезія, як і інші види мистецтва, прагне до ширшого виразу і проявляється в миттєвому баченні явищ.

Ламбер був спіритуалістом; але я не наважувався суперечити йому, озброївшись його ж таки спостереженнями й доводячи, що розум — продукт фізичних взаємодій. Обидва ми мали слухність. Можливо, терміни «матеріалізм» і «спіритуалізм» виражають дві сторони одного й того самого факту. Дослідження Луї про субстанцію думки давало йому мужність майже з гордістю приймати нелегке життя, на яке нас прирікали наші лінощі та зневага до шкільних уроків. Він знав собі ціну, і це підтримувало його в духовних пошуках. З якою приємністю піддавався я впливу його душі на свою! Скільки разів сиділи ми на нашій лаві, читаючи одну книжку, й, не розлучаючись, забували один про одного, і разом із тим відчували, що обидва ми плаваємо в океані ідей, наче дві рибини, що живуть в одній воді! Отож зовні наше життя здавалося рослинним, але ми жили тільки серцем і розумом. Почуття й думки були єдиними подіями в нашому шкільному побуті.

Ламбер так сильно впливав на мою уяву, що я й досі відчуваю цей вплив. Я слухав його розповіді, які занурювали мене в атмосферу чудесного, з тією самою жадібністю і втіхою, з якою діти — а також дорослі — поглинають казки, де дійсність набуває найбезглуздіших форм. Його пристрасть до таємничого і властива дітям довірливість часто спонукали нас заводити розмови про рай і пекло. У таких випадках Луї, пояснюючи мені погляди Сведенборга, намагався переконати мене, щоб я розділив його віру в янголів. Навіть у найсумнівніших міркуваннях Ламбера вже тоді прозирали дивовижні спостереження над могутністю людини, що надавали його словам того відтінку правдивості, без якого неможливе жодне мистецтво. Він вважав, що людство чекає романтичний кінець, і це розбуркувало в ньому властиву непорочній уяві схильність до віри. Хіба не в пору юності народи створюють собі догми та ідолів? А надприродні істоти, перед якими вони тремтять, — хіба вони не втілюють у перебільшеному вигляді їхні почуття, їхні потреби? Ось короткий виклад того, що залишилось у мене в пам'яті від наших із

Ламбером напоених поезією розмов про шведського пророка, чий твори я згодом прочитав із чистої цікавості.

У людині поєднуються дві різні істоти. За Сведенборгом, янгол — це людина, в якій істота духовна перемогла істоту матеріальну. Якщо людина хоче розвивати в собі янгольське поклонання, вона повинна всіляко плекати витончену природу оселеного в ній янгола — як тільки думка розкриє перед нею двоїстість її буття. Якщо їй не вдасться здобути просвітлене знання про своє призначення, вона, замість того щоб зміцнювати своє духовне життя, дозволяє запанувати в собі тілесному началу, усі її сили згорають у полум'ї зовнішніх відчуттів, обидві сховані в ній істоти матеріалізуються, і янгол поступово гине. В протилежному ж випадку, коли людина зуміє підтримати свій внутрішній світ необхідними йому есенціями, душа торжествує над матерією і прагне відокремитися від неї. Коли таке відокремлення відбувається у формі, яку ми називаємо смертю, янгол, досить сильний, щоб звільнитися від своєї оболонки, не гине і починає своє справжнє життя. Тільки цією двоїстістю буття можна пояснити, чому існують стільки індивідуальностей, які відрізняються одна від одної; вони служать доказом такого роздвоєння і допомагають зрозуміти його. Справді, очевидна відстань між людиною, чий бездіяльний розум прирікає її на тупість, і людиною, яку внутрішній зір обдарував певною духовною силою, змушує нас припустити, що між людьми геніальними й людьми пересічними існує не менша різниця, ніж та, яка існує між зрячими і сліпими. Ця думка, що до нескінченності розширює всесвіт, дає в якомусь розумінні ключ до небес. Хоч зовні видається, ніби ці істоти на землі перемішані одні з одними, насправді вони поділені на окремі сфери залежно від досконалості їхнього духовного «я». В кожній такій сфері свої звичаї і своя мова. У невидимому світі, як і в світі реальному, якщо котрийсь житель нижчої сфери досягне вищого круга, не будучи його гідним, він не лише не розуміє ні його звичаїв, ні розмов, а й сама його присутність паралізує голоси та серця вищих істот. У «Божественній комедії» Данте, можливо, проявилася невиразна інтуїція щодо цих сфер, які починаються у світі скорботи і кругами здіймаються до самих небес. Учення Сведенборга —

витвір проясненого духу, що показує, в яких незліченних формах янголи з'являються серед людей.

Це вчення, яке сьогодні я намагаюся викласти стисло й логічно, Ламбер подав мені як таємниче одкровення, огорнуте поволокою особливої фразеології, притаманної містикам; то були туманні й сповнені абстрактних узагальнень розмови, що впливали на мозок не менш сильно, ніж книжки Якоба Беме, Сведенборга або пані Гійон, при уважному читанні яких пробуджуються фантазії, розмаїті, наче марева, породжені опієм. Ламбер розповідав мені про такі дивовижні містичні явища, він так сильно впливав на мою уяву, що в мене паморочилася голова. А проте я любив поринати в цей таємничий неприступний для зовнішніх відчуттів світ, у якому всім подобається жити і тоді, коли він являється в туманних обрисах майбутнього, і тоді, коли вбирається в барвисті одіння казки. Ці могутні відгуки душі на пережиті нею ж такі відчуття попри мою хіть переконували мене в незаперечній реальності духовного світу і привчали до поглиблених роздумів.

Щодо Ламбера, то своєю теорією про янголів він пояснив мені геть усе. Скажімо, чисте кохання, таке, про яке мріють у юності, він уявляв собі як зустріч двох янгольських душ. Отож можна собі уявити, з яким палким жаданням мріяв він зустріти жінку-янгола. А хто сильніше, ніж він, міг би вселити й відчутти кохання? Що може яскравіше свідчити про дивовижну витонченість душі, як не мила невимушеність і дух доброти в його почуттях, словах, діях, у кожному, навіть незначущому, жесті, нарешті, у братській приязні, яка нас поєднувала і яку ми виражали в слові «односуми». Не було ніякої різниці між нашими думками або вчинками. Ми навчилися підробляти почерк один у одного, щоб один міг робити уроки за двох. Коли котрийсь із нас дочитував книжку, яку ми повинні були повернути моему вчителеві математики, він міг читати її, не відриваючись, бо другий тим часом робив за нього й урок, і «пенсум». Ми виконували уроки з таким відчуттям, ніби платили податок, що забезпечував нам спокійне життя. Якщо пам'ять мене не зраджує, Ламбер часто виконував їх бездоганно. Та оскільки нас обох вважали за ідіотів, учитель перевіряв наші завдання під впливом

цього фатального упередження й мав звичай відкладати їх, щоб розважити ними наших товаришів. Пригадую, якось надвечір наприкінці уроку, що тривав від другої до четвертої, учитель узяв Ламберів переклад. Текст починався словами: «Caius Gracchus vir nobilis»¹. Цю фразу Луї переклав так: «У Кая Гракха було благородне серце».

— Де ви бачите «серце» у слові *nobilis*? — різко запитав учитель.

Учні засміялися, а Ламбер втупився в учителя приголомшеним поглядом.

— Що скаже пані баронеса де Сталь, коли довідається, що ви спотворюєте при перекладі значення слова, яке означає приналежність до шляхетного роду, патриціанське походження?

— Вона скаже, що ви йолоп, — упівголоса промовив я.

Та, на біду, вчитель почув мою репліку.

— Пане Поет, ви на тиждень сядете в карцер, — оголосив він.

Ламбер подивився на мене невимовно ласкавим поглядом і тихо повторив:

— *Vir nobilis!*

Пані де Сталь часто була для Ламбера джерелом прикростей. З усякого приводу вчителі та учні кидали йому в обличчя це ім'я, то з іронією, то як докір.

Луї не забарився й сам потрапити до карцеру, щоб скласти мені товариство. Там ми почували себе більше на волі, ніж будь-де, й могли розмовляти цілими днями посеред тиші, яка панувала в дортуарах, де кожен учень мав власну нішу в шість квадратних футів із ґратами в горішній частині перегородки; двері з просвітами щовечора зачиняли і щоранку відчиняли під пильним оком отця-наглядача, зобов'язаного бути присутнім і при нашому пробудженні, і коли ми вкладалися спати. Скрипіння дверей, які слуги дортуарів відчиняли надзвичайно швидко, було однією з прикметних ознак нашого колежу. Ці тісні альковні також правили нам і за карцер — траплялося, нас зами-

¹ Кай Гракх, благородний муж (лат.).

кали туди на місяць, а то й на більше. За учнями, посадженими в клітку, стежило пильне око наглядача, якого тут називали «префектом», — він приходив, намагаючись ступати нечутно, і в точно визначені години, і несподівано, щоб перевірити, чи не базикаємо ми замість виконувати «пенсуми». Але горіхові шкаралупки, розкидані по сходах, і витонченість нашого слуху майже завжди дозволяли нам почути кроки наглядача здалеку, й тому ми могли спокійно віддаватися своїм улюбленим заняттям. А що читати нам було заборонено, то години, проведені в карцері, ми звичайно присвячували метафізичним дискусіям або розповідям про різні дивовижні випадки, які стосувалися чудесних проявів думки.

Я хочу розповісти тут про один такий випадок, і не лише тому, що йдеться про Ламбера, а й тому, що він, можливо, вирішив наукову долю мого друга. Згідно з правилами колежу днями відпочинку були неділя й четвер, але церковні відправи, на які ми мусили ходити, так заповнювали неділі, що четвер ми вважали своїм єдиним вихідним днем. Прослухавши месу, ми могли розпоряджатися часом вільно й використовували своє дозвілля для тривалих прогулянок в околицях Вандома. Особливо любили ми ходити в замок Рошамбо, можливо, тому, що дорога до нього була неблизька. Молодші учні рідко здійснювали таку далеку прогулянку; але раз чи двічі на рік учителі дозволяли їм похід у Рошамбо як винагороду за зразкову поведінку. Ми з Луї вперше вибралися туди наприкінці весни 1812 року. Бажання побачити знаменитий маєток, хазяїн якого іноді частував школярів молоком, змусило нас усіх поводитися бездоганно. Отож ніщо не перешкодило прогулянці. Ні я, ні Ламбер ніколи не бачили прегарної долини Луари, де стояв замок. Тому і його, і моя уява були вельми збуджені напередодні прогулянки, якій у колежі завжди раділи. Ми розмовляли про неї цілий вечір і всі гроші, які нам пощастило приберегти усупереч вандомським законам, збиралися витратити на фрукти та молоко. Назавтра, пообідавши, ми вирушили о пів на першу дня в дорогу; кожен отримав по кубічному шматку хліба, який нам видавали на полуденок. Нас був цілий гурт, і ми йшли до знаменитого замку так легко, наче летіли, і з таким завзяттям, що спершу зовсім не

відчували втоми. Коли всі вибралися на пагорб, звідки можна було милуватися замком, що приліпився на протилежному схилі, і звивистою долиною, де блищала річка, петляючи по красиво закруглених луках, — одним із тих чудесних краєвидів, яким невимовного чару надають тільки неповторні враження юності або кохання, і тому ніколи не слід дивитись на них уже в зрілому віці, — Луї Ламбер раптом сказав:

— Але ж усе це я вже бачив уві сні, минулої ночі.

Він упізнав і гайок, у якому ми зупинилися, і обриси крон та просвіти в листі, і колір річкової води, і вежі замку, і пагорки та узвишшя, і далечинь, і нарешті всі подробиці краєвиду, який сьогодні бачив уперше в житті. Обидва ми були ще дітьми, а надто я — адже мені тоді не виповнилося й тринадцяти років; і хоча Луї у свої п'ятнадцять іноді мислив, як геній, у ту пору ні він, ні я не могли брехати один одному навіть у дрібницях — така міцна була наша дружба. Якщо, завдяки могутності свого розуму, Ламбер і передчував значення деяких фактів, він був далекий від того, щоб оцінити їх у повному обсязі, отож спочатку він лише здивувався, та й годі. Я спитав, чи не бував він у Рошамбо в дитинстві. Моє запитання вразило його, але, поміркувавши, він відповів, що ні, не бував. Той випадок, — а таке трапляється уві сні з багатьма людьми, — засвідчив, що вже тоді у Ламбера пробудилися неабиякі здібності, бо на цьому окремому явищі він зумів побудувати цілу систему; озброївшись фрагментом думки, він створив усеосяжну теорію, як зробив колись Кюв'є в іншій науковій сфері.

Ми сіли під старим дубовим пеньком. Луї замислився на кілька хвилин, а тоді сказав:

— Якщо цей краєвид не приходив до мене — а таке припущення малоїмовірне, — значить, я сам приходив сюди. Якщо ж я був тут у той час, коли спав у себе в алькові, то хіба це не доводить можливість повного відокремлення мого внутрішнього «я» від тіла? Хіба це не свідчить, що дух здатний у якийсь спосіб пересуватися в просторі або що існують духовні явища, подібні до пересування тіла? Ну а якщо мій дух і моє тіло змогли роз'єднатися під час сну, то невже мені не вдасться відокремити їх одне від одного, коли я не сплю? Я не бачу ніякого третього розв'я-

зання між цими двома можливостями. Але ходімо далі, розгляньмо подробиці. Або розглянуті факти відбулися завдяки таємній силі, що приводить у рух іншу істоту, для якої моє тіло править за футляр, бо ж я бачив краєвид, нікуди не виходячи з алькова, а це спростовує безліч систем; або все сталося в якомусь нервовому центрі, де киплять почуття, центрі, назви якого ми ще не знаємо, чи в тому осередді мозку, де утворюються думки. Це останнє припущення породжує досить дивні запитання. Я ходив, я бачив, я чув. Рух не можна мислити поза простором, звук проявляється лише в кутках і на поверхнях, а забарвлення не сприймається без світла. Якщо вночі із заплющеними очима я бачив у собі забарвлені предмети, якщо чув звуки у цілковитій тиші й без тих неодмінних умов, за яких вони утворюються, якщо, перебуваючи в нерухомості, я пересувався в просторі, то, виходить, ми наділені внутрішніми здібностями, незалежними від зовнішніх фізичних законів. Виходить, дух здатний проникнути в матеріальну природу. Чому досі люди так мало замислювалися про явища, з якими ми стикаємося уві сні і які доводять, що людина живе подвійним життям? Хіба це явище не відкриває перед нами нової науки? — додав він, сильно ляснувши себе по лобі. — Та навіть якщо його й не можна покласти в основу нової науки, воно, безперечно, свідчить про наші необмежені можливості і, в усякому разі, доводить, що роз'єднання наших двох «я» — факт, над яким я давно міркую, — відбувається досить часто! Я знайшов нарешті доказ того, що наші приховані чуття переважають чуття зовнішні! Номо duplex!¹ Але, — провадив він після паузи, висловлюючи сумнів мимовільним жестом, — можливо, і немає в нас ніяких двох істот? Може, ми просто обдаровані внутрішніми якостями, які можуть удосконалюватись, і, розвиваючи які, ми відкриваємо в собі здатність до активності, прозирання, світобачення, здатність, що про неї ми раніше й не підозрювали? У своїй любові до чудесного, породженій гордістю, ми схильні називати ці явища виплесками нашого другого поетичного «я», бо ми ніколи не розуміли їхньої суті. А так зручно обожествляти незрозуміле! О, повір, я плакав би, коли б до-

¹ Двоїста людина (лат.).

велось попроситися з цією ілюзією. У мене потреба вірити в роздвоєність нашої природи і в Сведенборгових янголів. Невже нові знання їх уб'ють? Адже дослідження наших невідомих здібностей вимагає начебто матеріалістичної науки, бо дух використовує, розділяє, оживляє субстанцію, але він не може зруйнувати її.

Луї замислився, посмутнів. Можливо, мрії юності здалися йому пелюшками, які скоро доведеться викинути.

— Зір і слух, безперечно, тільки футляри для чудесних інструментів, — сказав він, засміявшись із власного порівняння.

Розмовляючи зі мною про рай і пекло, він мав звичай розглядати природу як її володар; але, вимовляючи ці останні слова, насичені глибоким знанням, він ширяв над краєвидом сміливіше, ніж будь-коли, а чоло Луї, здавалося мені, ось-ось розколеться під натиском його генія; його сили, які я назву духовними, поки немає кращого терміна, так і струменіли крізь органи, призначені для їхнього вияву: очі Ламбера випромінювали мисль, його піднесена рука, його стиснуті тремтячі губи говорили, його палахкотючий погляд метав іскри. Та ось його голова впала на груди, ніби раптом стала надміру важка або знемоглася від надто бурхливого вияву почуттів. Цей хлопчик, цей титан думки похнюпився, потім узяв мою руку і стиснув її у своїй, що змокріла від жару, розпаленого в ньому гарячковим пошуком істини; помовчавши хвилину, він сказав:

— Я стану знаменитим! І ти теж, — швидко додав він. — Ми вдвох створимо хімію людської волі.

Яке шляхетне серце! Я визнавав його вищість, але він усіляко прагнув не дати мені її відчути. Він ділився зі мною скарбами своїх думок, дарував мені якусь частку своїх відкриттів і залишав мені у цілковиту власність мої нікчемні міркування. Завжди лагідний, як любляча жінка, він виявляв свої почуття сором'язливо, з тією душевною делікатністю, яка вносить стільки радості й блаженства в наше життя.

Уже наступного дня він почав писати працю, яку назвав «Трактат про волю». Унаслідок своїх роздумів він часто змінював і план твору, і метод дослідження, але перший поштовх, безперечно, дали йому події того знаменного дня — так від-

чуття електричного струму, що завжди виникало в Месмера при наближенні одного слуги, стало джерелом його відкриттів у магнетизмі, науці, колись захованій у глибині таємничого культу Ізиди, в Дельфійському храмі, у проваллі Трофонія і знову віднайденій цим дивовижним ученим безпосередньо перед Лафатером, попередником Галля. Осяяні тим раптовим спалахом, Ламберові ідеї набрали грандіозних пропорцій; спочатку він розібрався в кожній окремій істині з тих, які сам відкрив, а потім, наче ливарник, сплавив їх в одне ціле. Півроку наполегливо працював Ламбер, аж поки його труди розбуркали цікавість наших товаришів і стали предметом жорстоких глузувань, що призвели до фатальних наслідків. Якось один із наших переслідувачів, котрий неодмінно захотів побачити рукописи, під'юдивши ще кількох мучителів, силоміць видер у нас із рук скриньку, де лежав неоціненний скарб, який ми обидва, і я, і Ламбер, захищали з нечуваною хоробрістю. Скринька була замкнена, й вороги не змогли відкрити її; але під час бою вони спробували її зламати, і ця чорна злість змусила нас підняти розпачливий крик. Кілька товаришів, натхнені духом справедливості, а може, вражені нашою героїчною обороною, радили дати нам спокій, ображаючи нас презирливою жалістю. Але тут, приваблений шумом битви, втрутився отець Огу, зацікавившись, чому виникла колотнеча. Вороги відірвали нас від виконання «пенсумів», і вчитель прийшов захистити своїх рабів. Щоб виправдатися, нападники сказали отцеві Огу про існування рукопису. Грізним голосом вихователь звелів віддати скриньку йому. Якби ми стали чинити опір, він, мабуть, звелів би розбити її, і Ламбер віддав йому ключ. Отець Огу взяв рукопис, погортав його, а тоді сказав, забираючи папери собі:

— То оце та нісенітниця, задля якої ви нехтуєте свої обов'язки?

Великі сльози покотилися з очей у Ламбера; він плакав і від усвідомлення ображеної гідності, і від незаслуженої кривди, і через підлу зраду товаришів. Ми кинули на наших обвинувачів докірливий погляд: адже вони нас виказали спільному ворогові! Якщо згідно з неписаними законами школи вони мали право

відлупцювати нас, то хіба не повинні вони були зберігати мовчанку про наші провини перед учителем? Тому протягом кількох хвилин їм було соромно за свою підлість.

Отець Огу, не маючи уявлення про наукову цінність «Трактату про волю», мабуть, продав рукопис вандомському бакалійникові на обгортковий папір, і зародки геніальних Ламберових думок розійшлися по руках невігласів.

Через півроку по тому я покинув колеж. Не знаю, чи поновив свою працю Ламбер, якого наша розлука вкинула в чорну меланхолію. В пам'ять катастрофи, що спіткала книгу Луї, я використав у повісті, з якої починаються мої «Філософські етюди», для вигаданого твору заголовок, справді придуманий колись Ламбером, і дав ім'я дорогої для нього жінки одній зі своїх героїнь — молодій самовідданій дівчині. Але це не єдине запозичення, яке я в нього зробив: його характер, його заняття дали мені багато для цієї повісті, сюжет якої виник зі спогадів про роздуми, що їм ми віддавалися в колежі. Вона написана з метою поставити скромний пам'ятник тому, хто заповів мені найдорогоцінніший скарб — свої думки. У своєму дитячому трактаті Ламбер розвинув ідеї дорослої людини. Зустрівши згодом кількох учених, що дуже серйозно досліджували явища, які нас колись вразили і які Ламбер так чудесно проаналізував, я тільки через десять років зрозумів важливість його висновків, забутих, як дитяча забава. Отож я присвятив кілька місяців, щоб пригадати головні відкриття свого бідолашного друга. Упорядкувавши свої спогади, я маю всі підстави твердити, що уже в 1812 році він у своєму трактаті установив, передбачив і розглянув кілька вельми важливих фактів, істинність яких, казав він мені, рано чи пізно буде доведено. За його філософські розвідки Луї Ламбера, безперечно, можна зарахувати до великих мислителів, що вряди-годи з'являються серед людей, аби відкрити їм у первісному вигляді засади майбутньої науки, коріння якої розростається повільно, але потім приносить у царині розуму чудові плоди. Так бідний ремісник Бернар, що колупався в землі, прагнучи розгадати таємницю емалі, ще в XVI сторіччі з непохитною авторитетністю генія проголосив геологічні істини, доведення яких уславило в наші дні Бюффона та Кюв'є. Я сподіваюся дати

читачеві деяке уявлення про Ламберів трактат, виклавши головні засади, що лежали в його основі; та незалежно від своєї волі, я муситиму очистити їх від багатьох побічних ідей, які теж належали Ламберові. Оскільки я йшов іншою стежкою, аніж він, я брав із його досліджень тільки ті, які служили моїй власній системі. Я лише учень Ламбера, і я не певен, чи зможу точно викласти його думки, після того як я засвоїв їх до такої міри, що надав їм власного забарвлення.

Для нових ідей потрібні були нові слова або розширені чи точніше означені смисли давно відомих слів. Щоб виразити фундаментальні принципи своєї системи, Ламбер узяв кілька слів буденної мови, значення яких невиразно відповідали його задумам. Слово *воля* означало для нього середовище, в якому розвивається думка, або, якщо висловитися менш абстрактно, згусток сили, за допомогою якої людина може творити поза межами самої себе дії, що складають її зовнішнє життя. *Хотіння* — слово, запозичене в Локка, — означало акт, яким людина здійснює свою волю. Слово *думка* виражало найістотніший продукт волі, але також середовище, де народжуються *ідеї*, для яких воно править за субстанцію. *Ідея* — загальна назва для всіх витворів мозку — означало акт, за допомогою якого людина реалізує свою здатність мислити. Отже, воля, думка позначали творчі сили; хотіння, ідея — їхні утворення. Хотіння він сприймав як ідею, котра з абстрактної стадії перейшла в конкретну, із рідкого стану — в майже твердий, якщо тільки в цих словах можна сформулювати міркування, що їх так важко розмежувати. Згідно з Ламбером, *думка* (*мислення*) та *ідея* — це дії і прояви нашого духовного організму, а *хотіння* й *воля* — вияви зовнішнього життя.

Луї вважав, що воля первинна, а думка — вторинна. «Щоб думати, треба хотіти», — мав звичай казати він. Багато живих створінь існують на стадії волі, не добираючись до стадії мислення. На півночі життя триває довго, на півдні — коротко; але водночас на півночі воля ціпеніє, а на півдні — безперервно збуджується, і таке можна спостерігати аж до тих кліматичних поясів, де від надмірного холоду або від надмірної спеки органи стають майже нечутливими.

Своє поняття середовища він запозичив з одного спостереження, яке зробив у дитинстві, ще не усвідомлюючи, наскільки виявиться воно важливим, але воно здалося малому Луї таким дивним, що не могло не вразити його витончену уяву. Його мати, тендітна і нервова, ніжна й ласкава, була одним із тих створінь, які втілюють жінку в усій досконалості її якостей, хоча немилосердна доля закинула її на саме дно суспільства. Вона надто любила і через те багато страждала, померши молодою і всю себе віддавши материнському почуттю. Шестирічний Луї спав біля материного ліжка у великій колісці, але засинав не відразу й часто бачив, як сипляться з материних кіс електричні іскри, коли вона розчісувалася. П'ятнадцятирічний підліток використав для науки цей факт, який дитині здавався грою, факт тим більше незаперечний, що такою властивістю наділені майже всі жінки, чия доля складалася трагічно, чії нерозтрачені почуття прагнуть виразити себе, а надмір сил — вирватися назовні.

Ламбер не тільки запропонував нові означення, а й висунув кілька проблем, які вимагали розв'язання, кинувши цим сміливий виклик науці. Він сподівався розв'язати їх, поставивши перед собою такі запитання: чи принцип, який породжує електрику, не входить як основа в особливий флюїд, з якого виникають наші ідеї і наші хотіння? Чи не утворює волосся, яке то знебарвлюється, то світлішає, то випадає почасти або цілком, залежно від ступеня розпорошення або кристалізації думок, таку собі систему сполучених посудин, яка або всмоктує, або виділяє електричні струми? Чи флюїди нашої волі — субстанція, яка виникає в нас і несподівано починає діяти внаслідок досі не досліджених причин, — чимось відрізняються від тих невидимих, невідчутних флюїдів-струмів, які утворюються у вольтових елементах і діють на нервову систему мерця? Чи формування і постійне випромінювання наших ідей — явище більш загадкове, ніж випаровування невидимих, але надзвичайно активних часточок, скажімо, з мускусного зерна, яке начебто втрачає їх, а проте не зменшується у вазі? Чи апарат кровообігу — враховуючи, що шкірний покрив нашої тілесної оболонки виконує тільки захисні функції, лише поглинає та виділяє піт і реагує на дотик, — не сприяє передачі імпульсів волі, подібно до того як

циркуляція нервових флюїдів сприяє передачі думок? І нарешті, чи активність потоку цих двох цілком реальних субстанцій не залежить від більшої або меншої досконалості в будові органів тіла, будові, яку слід усебічно вивчити?

Установивши ці засади, Ламбер визнав за потрібне поділити явища людського життя на дві серії різних ефектів і наполегливо, з палкою переконаністю вимагав для кожної з них спеціального аналізу. Ці два ряди неоднакових явищ він простежив майже в усіх створіннь і дійшов висновку, що такий розподіл притаманний самій нашій природі. Ламбер назвав цей життєвий антагонізм: *дія і протидія*.

— Бажання, — казав він, — це явище, здійснюване виключно нашою волею, перш ніж воно відбудеться у зовнішньому світі.

Таким чином, сукупність хотінь та ідей складає *дію*, а сукупність зовнішніх проявів — *протидію*.

Коли значно пізніше я прочитав про спостереження над дуалізмом зовнішніх відчуттів, які проводив Біша, мене мов оглушило спогадами, і я відкрив разуючий збіг між ідеями цього знаменитого фізіолога й Ламберовими. Обидва вмерли передчасно, й обидва йшли до істин, які так і лишилися нерозкритими. Природа любить давати подвійне призначення різним механізмам, якими вона наділяє живі істоти, й роздвоєна діяльність нашого організму — факт, нині цілком доведений і до того ж щодня підтверджуваний безліччю очевидних доказів, — не лишає сумніву у правильності Ламберових висновків з приводу *дії* та *протидії*. *Створіння дії* — так Луї назвав невідоме внутрішнє «я» людини, таємниче поєднання волокон, яке визначає різноманітні й досі мало досліджені вияви *мислення* та *волі*; згідно з його уявленнями, це поки що умовно назване створіння, здатне бачити, діяти, доводити усе до кінця, усе здійснювати, перш ніж з'являться будь-які тілесні прояви такої діяльності, не повинне, якщо воно цілком відповідає своїй природі, скорятися жодній із фізичних умов, які визначають і обмежують активність *створіння протидії* — або зовнішнього «я», тобто людини видимої. Ця теорія давала змогу логічно пояснити безліч найдивовижніших виявів роздвоєності нашої натури і внести істотні

поправки до деяких систем, водночас правильних і хибних. Деякі люди, спостерігаючи окремі факти, в яких виявляє себе *створіння дії*, надто захопилися і під впливом своєї палкої душі, закоханої в поезію, одурманеної потягом до божественного начала, вийшли за межі реального світу — як Сведенборг. І, мабуть, кожному, хто, не розуміючи причин, милувався наслідками, хотілося обожествити цей внутрішній механізм, побудувати містичний усесвіт. Звідси й янголи! Чарівна ілюзія, від якої не хотів відмовитися й Ламбер; він милувався своїми янголами й у ту мить, коли меч його наукового аналізу обтинав їхні сліпучі крила.

— Рай, — казав він мені, — це, зрештою, тільки потойбічне існування наших удосконалених здібностей, а пекло — небуття, в якому зникають здібності недосконалі.

У ті століття, коли всі наукові теорії були просякнуті релігійними та спіритуалістичними уявленнями, які панували в історичному проміжку від Христа до Декарта, від Віри до Сумніву, чи можна було пояснити таємничі прояви нашої внутрішньої природи інакше як втручанням божественних сил? У кого ж, як не в самого Бога, могли вчені шукати пояснення того, звідки взялося невидиме створіння, таке чутливе до дій і до протидій, обдароване багатогранними якостями, здатними вдосконалюватися в процесі діяльності, й такими могутніми за певних окультних умов, що іноді воно за допомогою видінь або пересувань спроможне подолати величезні відстані у часі й у просторі, з яких перша — це відстань розумова, а друга — фізична? Те саме створіння, яке володіє здатністю поновлювати минуле, проникаючи в нього поглядом або в таємничий спосіб відроджуючи його, — так людина з обрисів чи оболонки одного зернятка або зародка в ньому довідується про безліч відтінків, пахощів і форм, яких колись прибирала квітка цієї рослини. Створіння, яке, хоч і не зовсім точно, вміє провіщати майбутнє, то вивчаючи першопричини, то завдяки фізичному передчуттю.

Інші люди, менш поетичні й менш релігійні, люди холодні та схильні до раціоналізму, а може, й до шарлатанства, ентузіастичні більше розумом, аніж серцем, теж спостерігали окремі такі явища і вважали їх незаперечними, проте не розглядали як ви-

промінювання з одного спільного центру. Кожен із них на підставі одного окремого факту прагнув створити цілу науку. Звідси й виникли демонологія, астрологія, чаклунство та всілякі ворожіння, засновані на явищах чисто випадкових, таких, які різняться залежно від темпераменту індивіда, від обставин, досі зовсім не вивчених. Але саме з цих наукових помилок, із церковних процесів, коли через свої виняткові здібності загинуло стільки мучеників, виникли блискучі докази чудесної могутності, якою володіє *створіння дії*, яке, на думку Ламбера, може цілком відокремитися від *створіння протидії*, розбити свою оболонку, повалити стіни, що обмежують його всемогутній зір. Це явище, за словами місіонерів, індуци називають *tokeiade*. А завдяки іншим своїм здібностям *створіння дії* може прочитати в мозку, посеред його найгрубіших звивин, ідеї, які там формуються або сформувалися, і весь пройдений свідомістю шлях.

— Якщо видіння можливі, — казав Ламбер, — то вони відбуваються завдяки нашій здатності схоплювати ідеї, що зображують людину в її чистій субстанції, тобто людину, чие життя — можливо, незнищенне — наші зовнішні чуття не сприймають, але воно може стати відчутним для нашого внутрішнього «я», коли заховане в нас *створіння дії* досягає високого ступеня екстазу або духовного прозріння.

Сьогодні я знаю, що крок за кроком простежуючи, як проявляються думка та воля в усіх своїх різновидах, з'ясувавши закони цих проявів, Ламбер зумів пояснити безліч явищ, які доти слушно вважалися незбагненними. Таким чином, цілком природне пояснення дістали чаклуни, одержимі, люди, наділені другим зором, і всілякі демонічні натури — ці жертви доби Середньовіччя, — і сама простота такого пояснення часто здавалася мені запорукою істини. Дивовижні здібності, за які ревнива до чудес римсько-католицька церква карала вогнищем, були, на думку Луї, результатом спорідненості між первісними началами матерії та мислення, які походили з одного джерела. Коли людина з ліщиновим прутиком у руці знаходить підземну воду, вона скоряється якимсь незбагненим для неї самої силам притягування або відштовхування; саме незвичайність таких явищ і забезпечила багатьом із них історичну достовірність. Про випад-

ки таємничого притягування відомо мало. Тут ідеться про втіху, а про це люди, щасливі, що обдаровані такими здібностями, розповідають рідко, лише в тому разі, коли явище вражає їх своєю незвичайністю, — і розповідають завжди по секрету в інтимній атмосфері, де все забувається. Але відштовхування виникає внаслідок порушення спорідненості, і його помічали досить-таки часто, особливо коли йшлося про людей знаменитих. Так у Бейля починалися корчі, коли він чув дзюркотіння води. Скалігер бліднув, побачивши хрінницю. Еразма лихоманило від запаху риби. Ці три випадки відштовхування спричинялися водяною субстанцією. Герцог д'Епернон втрачав тяму, коли бачив зайця, Тіхо Браге — лисицю, Генріх III — kota, маршал д'Альбре — поросся; усі ці випадки можна пояснити дією тваринних випарів, часто відчутних на величезній відстані. Шевальє де Гіз, Марія Медічі та кілька інших історичних персонажів почували себе зле, коли дивилися на троянди, хай навіть намальовані. Канцлерові Бекону ставало погано під час місячного затемнення, незалежно від того, знав він чи не знав, що воно відбувається; і поки воно тривало, його життя було в небезпеці, та тільки-но воно закінчувалося, він умить одужував і потім уже не чув ні болю, ні слабості. Цих незаперечних явищ відштовхування, вибраних із числа випадково відзначених історією, досить, щоб зрозуміти і менш відомі явища притягування. Вищенаведені фрагменти з трактату Луї Ламбера, які мені пощастило пригадати, дають уявлення про метод, що ним він керувався у своїх дослідженнях. Гадаю, нема потреби наголошувати, що наукові студії Галля і Лафатера близько споріднені з теорією, яку створив Ламбер; вони стали ніби її продовженням, і кожен, хто бодай трохи знайомий із науковим методом, помітить відгалуження, якими сполучаються з нею френологічні спостереження одного та фізіогномічні дослідження другого. Месмерове відкриття, таке важливе і досі так мало оцінене, цілком укладається в розвиток одного з положень Луї, хоча мій друг не був знайомий з трудами — дуже лаконічно, до речі, викладеними — знаменитого швейцарського лікаря. Прості й логічні виновки зі своїх принципів навели Ламбера на думку, що внутрішнє «я» людини може концентрувати волю, а потім рвучко випліскувати її на-

зовні й навіть передавати матеріальним предметам. Таким чином людина має змогу подіяти на когось іншого всією своєю силою і пронизати його чужою для нього сутністю, якщо він не захиститься від нападу. Доведення цієї теореми «людинознавства» стають усе численнішими, але прямих свідчень на користь її істинності немає. Потрібні були або катастрофічна поразка Марія і звернення до Кімвра, який мав убити його, або врочистий наказ однієї матері флорентійському левові, щоб деякі блискавичні удари думки ввійшли до історії. Для Ламбера *воля, думка були живими силами*; і говорив він про них так, що ви починали поділяти його переконання. Для нього ці дві сили були в якомусь розумінні й видимі, й відчутні. Думку він сприймав як повільну або швидку, важку або легку, ясну або темну; він наділяв її всіма якостями рухливих істот, змушував її борساتися, відпочивати, пробуджуватися, виростати, старіти, стискатися, відмирати, воскресати; він вивчав її життя, позначаючи її вияви рідкісними словами нашої мови; він уловлював її раптовість, силу та інші якості за допомогою особливої інтуїції, яка допомагала йому розпізнати усі властивості цієї субстанції.

— Часто посеред тиші і спокою, — казав він мені, — коли наші внутрішні здібності засинають, коли ми віддаємося блаженству відпочинку, коли усе в нас ніби занурюється в темряву і ми спрямовуємо всю увагу на споглядання зовнішнього світу, несподівано вихоплюється яка-небудь ідея і зі швидкістю блискавки мчить крізь неозорий простір, уявлення про який дає нам внутрішній зір. Ця блискуча ідея, спалахнувши, мов перебіжний вогник, зникає без сліду, її існування швидкоплинне, як життя тих дітей, котрі приносять батькам і глибоку радість, і глибоке горе; вона схожа на мертвонароджену квітку на рівнинах мислі. Іноді, замість рвучко вилетіти з нас і вмерти неоформленою, ідея починає проростати в бездонних глибинах тих органів, які її спородили; вона виходить із нас повільно і в муках, розвивається, стає плідною, виростає в зовнішньому світі, прикрашена всіма принадами юності та ознаками довговічності; вона витримує найцікавіші погляди, приваблює їх і ніколи не втомлює; вона вимагає, щоб її обмірковували, і викликає захват, як усякий ретельно оброблений витвір. Іноді ідеї народжуються роями, одна

веде за собою іншу, вони утворюють ланцюг, потім розпадаються, вони тривожать нас, метушаться, наче опановані безумом. То вони утворюються бліді, розпливчасті й швидко гинуть, бо їм бракує сили, бракує поживи, не вистачає життєвої субстанції. А то в якісь певні дні вони скочуються в провалля, щоб освітити бездонні глибини; вони жахають нас і гнітять нашу душу. Ідеї утворюють усередині нас завершену систему, схожу на одне з царств природи, скажімо, на флору, точний опис якої коли-небудь складе геній, що його, вельми ймовірно, оголосять безумцем. Атож, усі факти — і внутрішні, і зовнішні — свідчать про існування цих чудесних створінь, які я порівнюю з квітами, завдяки сам не знаю яким одкровенням щодо їхньої природи. Процес утворення ідей у людині — по суті, те саме, що й утворення пахоців та кольорів у рослині. Можливо, пахоці — теж ідеї! Коли ми погодимося, що лінія, де кінчається плоть і починається ніготь, ховає в собі незбагненну таємницю безперервного перетворення наших флюїдів у рогівку, то чи слід дивуватися іншим чудесним переминам людської субстанції? А хіба у світі духовному не буває явищ руху й тяжіння, схожих на подібні явища у світі фізичному? Розгляньмо, наприклад, чекання, яке гостро переживає кожна людина, — чому воно здається таким гнітючим? Тільки завдяки закону, згідно з яким вага тіла збільшується залежно від швидкості. Хіба гнітючість почуття, спричиненого чеканням, не зростає внаслідок безперервного додавання смутку, пережитого раніше, до смутку нинішнього? Нарешті, хіба не електричній субстанції слід приписати магічну властивість, завдяки якій воля владно зосереджується в погляді, щоб за велінням генія знести всі перешкоди, гримить у голосі або, незважаючи на лицемірство, просочується крізь людську оболонку? Потік цього володаря флюїдів, який під високим тиском думки або почуття котиться хвилями або вичерпується, перетворюється на тонку струминку, а потім знову збирається, щоб розрядитися стрілами блискавиць, і є тим таємничим знаряддям, якому ми завдячуємо згубним або добродійним впливом мистецтва і пристрастей; а ще інтонації голосу — грубі, лагідні, грізні, хтиві, різкі, знадливі, інтонації, які вібрують у серці, нутрощах або в мозку, залежно від нашої хоті; а ще чари до-

тику — джерело розумової снаги, яка керує творчими руками стількох художників, котрим після безлічі накиданих із палким хвилюванням начерків щастить відтворити на полотні природу; а ще нескінченне розмаїття поглядів, від безвиразного й байдужого до палахкотючого й грізного. В цій системі Бог не обмежується в правах. Матеріальна думка розкрила мені в ньому нову велич!

Вислухавши ці міркування Луї Ламбера, прийнявши в душу як осяяння його погляд, було важко не піддатися на його переконання, не захопитися красою його аргументів. Таким чином, думка з'явилася переді мною як чисто фізична сила в супроводі своїх незліченних породжень. Вона лишалася людською, але прибрала зовсім нової форми. Цього короткого огляду законів, із яких Ламбер виводив формулу нашого мислення, досить, щоб уявити, з якою дивовижною активністю його душа поглинала себе саму. Докази на користь своєї теорії Луї полюбляв знаходити в історії великих людей, чиє життя, переказане біографами, дає чимало цікавих подробиць про особливості їхнього мислення. Пам'ять Луї підказала йому факти, які згодилися для обґрунтування його поглядів, і він розмістив їх у тих розділах трактату, де вони могли служити прикладами, — і завдяки цьому його висновки набували характеру майже математичної достовірності. Справді неоціненний матеріал дали Ламберові твори Кардано, людини, обдарованої дивовижною могутністю прозріння. Він не забув ні Аполлонія Тіанського, який провів смерть тирана й описав його муки в Римі, хоча сам у ті хвилини перебував в Азії; ні Плотіна, який відчув, що Порфирій збирається накласти на себе руки, і прибіг до нього, щоб відмовити його; ні події, яка сталася вже у XVIII сторіччі за панування найагресивнішої за всю історію людства невіри і яка приголомшила людей, звичних перетворювати сумнів на зброю проти самого Бога, але видалася цілком буденною для більшості віруючих: Альфонс-Марія де Лігурі, єпископ Святої Агати, дав останнє напучення папі Климентові XIV, який бачив його, чув, відповідав йому; і в той самий час, на дуже великій відстані від Рима єпископа бачили у нього вдома — він сидів, поринувши в екстаз у кріслі, де мав звичай сидіти, коли повертався з церкви. Прийшовши до

тями, єпископ побачив, що всі слуги стоять круг нього навколішки, вважаючи його мертвим. «Друзі мої, — сказав він їм, — святий отець щойно упокоївся». Через два дні прибув кур'єр і підтвердив цю новину. Папа помер саме в ту мить, коли єпископ опритомнів. Ламбер не пропустив повз увагу й пригоди, ще ближчої до нас у часі, яка сталася в минулому сторіччі з молодою англійкою: палко закохана в одного моряка, вона виїхала до нього з Лондона і знайшла його самого, без провідника, в північноамериканській пустелі, де вона опинилася саме вчасно, щоб урятувати йому життя. Луї посилався на античні містерії, на діяння святих мучеників, де можна знайти найушлявленіші приклади могутніх виявів людської волі, на демонологію середніх віків, на кримінальні процеси, на медичні дослідження, з дивовижною проникливістю знаходячи повсюди правдиві випадки, вірогідні явища. Ця багата колекція науково обґрунтованих фактів, вибраних із безлічі книжок і гідних усілякої довіри, пішла, безперечно, на виготовлення паперових кульків; ось так судилося загинути науковому трактату мого друга, щонайменше дуже цікавому й породженому просто-таки дивовижною людською пам'яттю. Серед доказів, що збагачували Ламберову працю, була й історія, яка сталася в його родині й про яку він мені розповів, перш ніж почав писати трактат. Цей факт, що стосувався *потоїбічного буття* внутрішнього «я» людини, — якщо мені дозволено утворити новий термін для означення ще не названого явища, — вразив мене так сильно, що я запам'ятав його з усіма подробицями. Батько й мати Ламбера мали позиватися в суді, і якби вони програли процес, це плямою лягло б на їхню честь — єдине добро, яким вони володіли у світі. Отож вони страшенно хвилювалися, коли заходила мова про те, чи доведеться їм поступитися перед несправедливими вимогами позивача, чи вдасться захиститися від його домагань. Однієї осінньої ночі вони влаштували нараду, яка відбувалася біля печі, що топилася торфом, у кімнаті чинбаря та його дружини. На нараду запросили двох-трьох родичів і прадіда Луї по материнській лінії; то був старий селянин, уже геть спорохнілий, але з благородним і величним виразом обличчя, світлими очима та рідкими пасмами сивого волосся, яке ще збереглося на пожовклому від старості

черепі. Подібно до *обі* в негрів або *сагамори* у дикунів, він був ніби оракулом, з яким радилися в надзвичайно важливих випадках. Онуки обробляли його землю, вони годували свого діда й доглядали. Він провіщав їм дощ і сонячну погоду і вказував час, коли вони мали косити або звозити снопи та сіно до сто-доли. Барометрична точність його застережень здобула йому бучну славу і ще підсилила довіру та пошану, з якою всі ставилися до нього. Цілими днями старий просиджував нерухомо на своєму стільці. Цей стан екстазу став для нього звичним після смерті дружини, до якої він плекав щиру й незмінну прихильність. Суперечка відбувалася при ньому, але він, здавалося, не слухав.

— Діти мої, — сказав він, коли його попросили висловити свою думку, — це справа надто серйозна, щоб я міг з'ясувати її сам-один. Мені треба порадитися з дружиною.

Старий підвівся, взяв свого ціпка й вийшов на превеликий подив присутніх, які подумали, що він змалів розумом. Та незабаром дід повернувся й сказав:

— Мені не довелося йти аж на кладовище; ваша бабуса вийшла мені назустріч, і ми поговорили з нею біля струмка. Вона сказала, що в одного нотаря в Блуа ви знайдете квитанції, які вам допоможуть виграти процес.

Ці слова він промовив твердим голосом. Уся його поведінка й вираз обличчя свідчили, що такі видіння були для нього звичні. Справді, згадані квитанції знайшли, і справу було залагоджено без суду.

Ця історія, що відбулася під батьківським дахом на очах у Луї, якому було тоді дев'ять років, чимало сприяла тому, що він повірив у чудесні видіння Сведенборга, котрий за своє життя дав не один доказ прозорливості свого внутрішнього «я». Стаючи дорослішим і в міру того, як розвивався його розум, Ламбер майже неусвідомлено став шукати в законах людської природи причину чуда, яке з дитинства привернуло його увагу. А як інакше назвати випадок, що зібрав навколо нього безліч фактів та книжок, які стосувалися цих явищ, і перетворив його на сцену, де відбувалися грандіозні й чудесні вистави в царині думки, й водночас на актора, котрий на тій сцені грав? Луї мав би право на славу навіть у тому випадку, якби висунув тільки ось це психо-

логічне твердження (а він висунув його в п'ятнадцять років!): «Події, в яких виражається діяльність людства і які є продуктом людського інтелекту, мають причини, де вони наперед угадані, оскільки наші вчинки здійснюються в думках, перш ніж знаходять зовнішній вираз; передчуття або пророцтва — перший натяк на ці причини», і я переконаний, що в його особі слід оплакувати втрату генія, рівного Паскалю, Лавуазьє, Лапласові. Можливо, химеричні уявлення про янголів надто довго панували над його трудами; але хіба не в пошуках золота алхіміки, самі того не усвідомлюючи, створили хімію? Адже недарма Ламбер згодом заходився вивчати порівняльну анатомію, фізику, геометрію та інші науки, які мали зв'язок із його відкриттями; немає сумніву, що він мав намір зібрати факти й піддати їх аналізу, а це єдиний смолоскип, який може провести нас крізь найтемніші, найтуманніші сфери буття. Звичайно ж, він мав досить тверезого глузду, щоб плутати в лабіринті теорій, які можна викласти в кількох словах. Хіба в наші часи найпростіший досвід, що спирається на факти, не вартий більшого, ніж найдосконаліші системи, хай навіть обґрунтовані блискучими умовисновками? Правда, я не спілкувався з ним у ту пору життя, коли його дослідження були, безперечно, найпродуктивнішими, і можу тільки припускати, ґрунтуючись на перших міркуваннях та роздумах Луї, яку велику вагу мали його наукові розвідки.

Легко зрозуміти, в чому була слабкість «Трактату про волю». Хоч Ламбер і був обдарований якостями, властивими видатним людям, він усе ж таки був ще дитиною. Хоч він уже вмів мислити абстрактно, вмів звертатися до глибоких і блискучих аналогій, його розум легко піддавався принадливим віруванням, до яких такі схильні молоді люди. Його концепція була позначена зрілістю генія лише в кількох пунктах, у більшості ж — вона була сформована тільки в зародку. Для людей, закоханих у поезію, найбільша вада Ламбера видалася б привабливою. Його творіння несло на собі сліди боротьби, яка точилася в цій прекрасній душі між двома великими принципами — спіритуалізмом та ідеалізмом; скільки геніїв переживали цю душевну боротьбу, й жоден не наважився злити ці начала воедино! Спершу Ламбер був спіритуалістом у чистому вигляді, але він неминуче мусив рано чи пізно визнати матеріальність думки. Розбитий виснов-

ками аналізу, проведеного в ту пору, коли серце ще спонукало його милуватися рожевими хмаринками, розсіяними в Сведенборгових небесах, він не знайшов у собі зразу мужності створити цілісну, строгу, злику воєдино систему. Звідси й виникли певні суперечності, які відбилися навіть у моєму короткому нарисі про його перші дослідження. Та хоч яким незавершеним видається нині його творіння, чи не було воно чернеткою нової науки, таємниці якої він мав намір згодом дослідити, ретельно опрацювавши її засади, вивівши та пов'язавши наслідки?

Через півроку після того, як у нас вилучили «Трактат про волю», я покинув колеж. Наша розлука була раптовою. Моя мати, стривожена тим, що в мене протягом тривалого часу не спадала висока температура і що внаслідок сидячого способу життя в мене може початися коматозний стан, симптоми якого вона помітила, забрала мене з колежу, оформивши все за чотири чи п'ять годин. На звістку про мій від'їзд Ламбер дуже зажурився. Ми сховалися, щоб разом поплакати.

— Чи побачу я тебе коли-небудь? — ніжно казав він мені, стискаючи мене в обіймах. — Ти, звісно, житимеш, — провадив він, — а от я умру. Якщо зможу, я явлюся тобі.

Тільки підліток може вимовити подібні слова з такою переконаністю в голосі, що вони сприймаються як провістя, як обіцянка, жажливого здійснення якої слід справді остерігатися. Довго переслідувала мене думка про цю з'яву, яку пообіцяв мені мій найближчий друг. І досі я знаю дні смутку, сумнівів, страху, самоти, коли змушений гнати від себе спогад про те журливе прощання, яке, правда, було не останнім. Коли ми йшли через двір до виходу, Ламбер припав до одного із заґратованих віконць їдальні, щоб востаннє подивитись на мене. Тоді я попросив матір здобути для Луї дозвіл пообідати з нами в готелі. Надвечір я провів його до фатальних воріт колежу. Ніколи коханець зі своєю коханкою не проливали стільки сліз при розлуці, скільки пролили ми.

— Прощай же! Я залишуся сам-один у цій пустелі, — сказав він мені, показуючи на двір, де гралися й галасували дві сотні дітей. — Коли я повертатимуся, стомлений, напівмертвий, після тривалих мандрів по просторах своєї думки, в чиему серці знай-

ду я спочинок? Щоб сказати тобі все, досить було одного погляду. А хто зрозуміє мене тепер? Прощай! Краще б я ніколи не зустрів тебе, я не знав би тоді, чого мені так бракуватиме.

— А зі мною, що станеться зі мною? — відповів я йому. — Хіба моє становище не жахливіше? — І додав, ляснувши себе по лобі: — Я не маю тут нічого, що могло б мене втішити.

Він сумно й водночас граційно похитав головою, й ми розлучилися. В ту пору Луї Ламбер мав п'ять футів і два дюйми зросту — більше він уже не виріс. Його обличчя, в ті роки надзвичайно виразне, свідчило про добру вдачу. Божественна терпимість, розвинута поганим ставленням, постійна зосередженість, якої вимагало споглядальне життя, стерли з його погляду вираз зухвалої гордості, що на обличчі Луї справляв приємне враження, хоч наші вчителі читали в ньому виклик. Тепер на його обличчі завжди відбивався спокій, його чарівливу погідність ніколи не порушували ні іронія, ні насмішка, бо природжена доброзичливість Луї пом'якшувала в ньому відчуття своєї духовної сили та вищості. У нього були тонкі, гарні руки, майже завжди вологі. Його тіло було гідною моделлю для скульптора, але наша сіра, мов залізо, форма із золотими гудзиками та коротенькі штанці надавали нам такого непривабливого вигляду, що милуватися досконалістю пропорцій та м'якістю обрисів Ламберового тіла можна було тільки в лазні. Коли ми плавали в нашій купальні на Луарі, тіло Луї різко відрізнялося своєю білістю від шкіри інших учнів, що набувала найрозмаїтіших тонів — пухирилася від холоду, ставала у воді ліловою. Його форми були витончені, постава граційна, шкіра мала ніжне забарвлення; виходячи з води, він ніколи не тремтів, можливо, тому, що завжди уникав затінку і шукав сонця; Луї скидався на квітку, з тих, які завдяки особливій чутливості вмить закривають свої чашечки, коли повіє прохолодний вітерець, і прагнуть цвісти лише під безхмарним небом. Він їв дуже мало, пив тільки воду; крім того — чи інстинктивно, чи скоряючись своїм уподобанням — він був скупий на рухи, що вимагали витрати сил; його жести були прості й стримані, як у людей Сходу або в дикунів, для яких поважність — стан природний. Взагалі, у своїй поведінці він уникав манер, що могли б здатися вишуканими. Він мав звичку нахи-

ляти голову ліворуч і так часто спирався на лікоть, що рукави нової курточки протиралися вмиль. До цього начерку портрета Луї я хочу додати короткий опис його духовного обличчя, бо, думаю, тепер я можу судити про нього неупереджено.

Хоч від природи Луї був релігійний, він не визнавав дріб'язкової обрядності римо-католицької церкви. Його погляди були особливо близькі до поглядів святої Терези, Фенелона та кількох отців церкви і святих, яких у наші часи оголосили б еретиками й безвірниками. До церковної служби він був байдужісінкий. Молився поривами, під певний душевний настрій, який навідував його вряди-годи; він скорявся своїй природі й не хотів ні думати, ні молитися у точно визначений час. У церкві міг і віддаватися роздумам про Бога, й обмірковувати яку-небудь філософську ідею. Ісус Христос був для нього найдовершенішим зразком його системи. *Et verbum carno factum est*¹ — здавалися йому високими словами, призначеними особливо наочно виразити традиційну формулу волі, слова, дії. Те, що Христос не заважив своєї смерті, що божественними діяннями він довів своє внутрішнє «Я» до високої досконалості і його безплотний дух зміг навіть явитися перед учнями, нарешті описані в Євангелії чудеса, магнетичні зіцлення Христа і його здатність говорити всіма мовами були для Луї Ламбера доказом правильності його вчення. Пригадую, як він колись сказав із цього приводу, що найпрекрасніший трактат, який можна було б у наші дні написати, — це історія перших років християнської церкви. Ніколи не висловлювався він поетичніше, як у ті хвилини, коли під час наших вечірніх розмов говорив про чудеса, здійснені силою волі в добу великої віри. Він знаходив найпереконливіші докази на користь своєї теорії майже в усіх історіях про мучеників, загиблих у першому столітті християнства, яке він називав «великою ерою мислі».

— Хіба явища, які відбувалися тоді, коли християни героїчно терпіли муки у славу своєї віри, не доводять, що матеріальні сили ніколи не зможуть протистояти силі ідей або людській волі? — казав він. — Кожен може оцінити можливості своєї волі на підставі того, як вона проявляється в інших людей.

¹ І слово стало плоттю (лат.).

Я не вважаю за потрібне говорити про його погляди на поезію та історію або на шедеври нашого письменства. Чи цікаво було б викладати тут думки, які нині стали майже загальноприйнятими, але тоді, та ще в устах дитини, могли видатися незвичайними? Луї в усьому був на висоті. Щоб у двох словах розкрити його талант, досить сказати, що він написав би «Задіга» не менш дотепно, ніж Вольтер; він подав би діалог між Суллою й Евкратом так само сильно, як і Монтеск'є. Благородство поглядів спонукало Ламбера передусім прагнути, щоб його твір був корисний людям, а витончений розум вимагав новизни, і не лише від форми, а й від змісту, до всього, що не улягало цим вимогам, він ставився з глибокою зневагою. В моїй пам'яті збереглося одне з його найгеніальніших літературних означень, яке дає уявлення про суть усіх інших і водночас показує глибину і ясність його аналізу: «Апокаліпсис — це записаний екстаз». Він розглядав Біблію як уривок із традиційної історії допотопних народів, до якої мало стосунок і сучасне людство. Він вважав, що джерелом міфології стародавніх греків були і єврейська Біблія, і священні книги Індії, але цей залюблений у красу народ переказав усе на свій лад.

— Неможливо, — казав він, — сумніватися в тому, що священні книги народів Азії мають пріоритет над нашим Святим Письмом. Для кожного, хто повірить у цю історичну істину, межі світу розступляться неймовірно. Хіба не на азіатському плоскогір'ї знайшла собі притулок жменька людей, котрі зуміли пережити катастрофу, що спостигла нашу земну кулю, якщо, звичайно, люди існували до того землетрусу або удару? Відповідь на це дуже важливе запитання записана у глибинах морів. Отож антропogонія Біблії — це генеалогія тільки одного рою, який вилетів з людського вулика, що завис на гірських кручах Тибету, між вершинами Гімалаїв і Кавказу. Первісні уявлення орди, яку той, хто дав їй закон, назвав божим народом (мабуть, із метою зміцнити її єдність і щоб цей народ краще зберіг його настанови, адже Мойсейові книги не тільки дають закон, а й визначають систему управління, державного й релігійного), позначені печаттю жаху: могутня думка пророка пояснила двигіння земної кулі помстою божества. А що

цей народ не пережив жодної з радостей, яку дає життя на землі предків, то лихі пригоди кочівництва підказали йому поезію лише похмуру, величну й криваву. У протилежність цьому індуци, спостерігаючи, як швидко поліпшувалися умови життя на землі, завжди осяяній благодійним промінням сонця, склали собі веселі уявлення про блаженство кохання, про культ вогню, створили незліченні образи відтворення життя. Цих чудесних образів немає у священних книгах юдеїв. Необхідність зберігати себе перед лицем небезпек, що постійно чигали на них у тих країнах, через які їм доводилося проходити на своєму шляху до Землі обітованої, породили у євреїв почуття власної винятковості й ненависті до інших націй. Священні книги трьох народів — греків, юдеїв та індусів — це архіви світу, який пішов у небуття. Ось у чому таємниця грандіозної величі їхніх мов та міфів. Велична історія ховається під іменами людей та місцевостей, під легендами, що приваблюють нас невтримно, хоч ми й не знаємо чому. Можливо, вони доносять до нас повітря стародавньої батьківщини нинішнього людства.

На думку Ламбера, в цих трьох літературах зосередилося все мислення людей. Відтоді, вважав він, не з'явилося жодної книги, змісту якої, бодай у зародку, не можна було б у них знайти. Звідси видно, як глибоко дослідив він Біблію вже після першого її прочитання і куди це його привело. Він завжди ніби ширяв над суспільством, яке знав тільки з книжок, і судив його холодно й неупереджено.

— Закони, — казав він, — ніколи не перешкоджають задумам можновладців та багатіїв і завжди карають людей слабких, які, навпаки, потребують захисту.

Отже, доброта Луї не дозволяла йому співчувати політичним ідеям; але його система приводила до пасивної покори, приклад якої подав Ісус Христос.

В останні дні мого перебування у Вандомі Луї вже не мріяв про славу. В якомусь абстрактному розумінні він уже натішився нею; подібно до стародавніх жерців, котрі роздивлялися майбутнє в серцях відданих на офіру людей, він розітнув цю химеру й нічого не знайшов у її нутрошах. Відтоді Луї почав ставитися

зневажливо до особистих почуттів. «Слава — це обожнений егоїзм», — казав мені він.

Перш ніж закінчити оповідь про це незвичайне дитинство, я, мабуть, повинен востаннє окинути його швидким поглядом.

Незадовго до нашої розлуки Ламбер сказав мені:

— Існують загальні закони нашого організму, формулювання яких, можливо, принесе мені славу, але життя окремої людини — це рух, який унаслідок невідомих нам впливів особливим чином розподіляється в кожному індивіді, зумовлюючи діяльність мозку, серця, нервів. Ці три начала, названі словами нашої повсякденної мови, поєднуючись у різних пропорціях із субстанцією, яку вони всотують у тому середовищі, де живуть, сприяють утворенню незліченних різновидів людської породи.

Він замовк, ляснув себе по лобі, а тоді сказав:

— Дивна річ! У всіх великих людей, чії портрети привернули мою увагу, коротка шия. Можливо, природа хоче, щоб серце в них було ближче до мозку?

Потім він провадив:

— Звідси й розмаїття дій, що складають суспільне життя. Людина, яка живе нервами, випромінює активність або силу. Людина, в чиєму організмі панує мозок, — геній. Людина серця — віру. Але, — додавав він засмучено, — вірі приступні лише тумани святилищ, і тільки янгол досягає світла.

Сам він, згідно з його власною теорією, підкорявся тільки серцю й мозкові.

У моєму уявленні життя його інтелекту поділяється на три фази.

Змалку він був приречений на завчасну активність, спричинену, безперечно, якоюсь хворобою або надмірним розвитком певних органів. Уже в дитинстві його сили проявлялися у грі внутрішніх почуттів і в надмірному утворенні нервових флюїдів. Як людина інтелекту він відчував постійну потребу самовдосконалюватися — його мозок прагнув засвоювати всі нові ідеї. Звідси — любов до читання. А міркування над прочитаним дозволили йому звести усе суще до найпростішого виразу, всотати його в себе, щоб потім піддати науковому дослідженню. Благодійні наслідки цього чудового періоду, який у житті інших

людей настає лише після тривалого навчання, Ламбер спізнав у пору свого тілесного дитинства; то було дитинство щасливе, розцвічене успіхами дослідника й radoщами поета. Межа, до якої тільки прагнуть більшість інтелектів, для нього стала відправним рубежем, звідки одного дня він мав вирушити в пошуках нових духовних світів. Так, сам того не усвідомлюючи, він створив собі життя, сповнене вимогливості й жадібно-ненаситне. Щоб тільки жити на світі, хіба не мусив він безперервно наповнювати безодню, яка розкрилася в ньому? Хіба не міг він, подібно до деяких світських шанолюбів, загинути через брак поживи для своїх надмірних ошуканих прагнень? Чи не влаштував він у себе в душі оргію, яка мала призвести там до пожежі — так раптово згорають тіла, насичені алкоголем? Ця перша фаза інтелектуального розвитку Луї була мені невідома; тільки тепер я зміг її собі уявити, пояснивши в такий спосіб її дивовижні наслідки. Ламберові було тоді тринадцять років.

Мені пощастило, і я дістав змогу бути біля нього на початку другої фази його духовного розвою. Ламбер — і, можливо, це його врятувало — мусив пережити всі нещастя життя в колежі, й на це він потратив надмірне багатство своїх думок. Після того як він очистив свої відчуття від усього зайвого, перевів слова в їхню ідеальну субстанцію, від субстанції дійшов до принципів, після того як зумів від усього абстрагуватися, він, щоб жити, став мріяти про нові творчі зусилля розуму. Пригнічений тяжким існуванням у колежі і кризами свого фізичного життя, він заглибився в роздуми, осягнув почуття, відгорнув завісу нових наук, поринув у море ідей. Зупинений на бігу і надто слабкий для того, щоб роздивлятися вищі сфери, він присвятив себе самоспогляданню. У ті часи він показав мені боріння думки, яка намагалася проникнути сама в себе й прагнула розкрити таємниці природи, провадячи спостереження подібно до лікаря, що стежить за розвитком власної хвороби. Перебуваючи в цьому стані сили і слабкості, дитячої привабливості й надприродної могутності, Луї Ламбер на своєму прикладі подав мені найпоетичніший і найправдивіший образ створіння, яке ми називаємо янголом. Правда, цей образ подала мені також одна жінка, чие ім'я, риси і життя я хотів би приховати від світу, щоб залиши-

тися єдиним охоронцем таємниці її існування і поховати цю таємницю в глибині свого серця.

Третю фазу мені не судилося спостерігати. Коли вона почалася, я вже розлучився з Луї, який вийшов із колежу тільки близько середини 1815 року. Йому було тоді вісімнадцять. Десь за півроку до закінчення колежу Луї втратив батька й матір. Не маючи з рідні більше нікого, з ким міг би зблизитися душею, як і раніше щирою, але після нашої розлуки завжди пригніченою, він знайшов притулок у дядька, призначеного йому в опікуни; на той час старого вигнали з парафії за те, що колись він присягнув на вірність Республіці. Отож Луї оселився в Блуа і жив там деякий час. Та незабаром його опанувало бажання завершити освіту, яку, звичайно, він вважав незакінченою, й він вирушив до Парижа, щоб там побачитися з пані де Сталь і одержати знання з найавторитетніших джерел. Старий священник почував велику слабкість до свого племінника й дозволив йому оселитися в Парижі, де за три роки Луї і проїв свій спадок, що складав кілька тисяч франків, хоч і жив там у жадливих злиднях. До Блуа він повернувся десь на початку 1820 року, вигнаний із Парижа стражданнями, на які приречені там бідняки. Весь час, поки Луї там жив, він, напевне, був під владою таємних гроз, жадливих ураганів думки, які шаленіють у душах людей, схильних до мистецтва, так принаймні можна судити з єдиного факту, що залишився в пам'яті його дядька, і з єдиного листа з тих, які написав йому Луї в ту пору; цього листа дядько зберіг, мабуть, тому, що він був останній і з усіх найдовший.

Спочатку опишемо згаданий факт. Одного разу Луї був у Французькому театрі й сидів у другій галереї біля одного з тих стовпів, між якими розміщені треті ложі. Підвівшись під час першого антракту, він побачив жінку, яка щойно увійшла в сусідню ложу. Молода, вродлива, вишукано вдягнена — можливо, декольтована, — вона була в супроводі коханця, для якого її обличчя сяяло усіма чарами кохання. Ця жінка справила на душу й на почуття Ламбера таке болісне враження, що він мусив вийти із зали. Якби він не скористався останніми проблісками глузду, який ще не згас у перші секунди цього безумного почуття, він, мабуть, піддався б раптовому і майже неподоланному

бажанню вбити молодика, якому призначалися погляди тієї красуні. Хіба не було б це сліпучим спалахом пристрасті в дикуна, що раптово опинився в паризькому світі, дикуна, який кидається на жінку, мов хижак на свою жертву, виявом звіриного інстинкту, злитого з яскравим поривом душі, досі придушеної громадям думок? Чи це не стало б тим самим уявним ударом складаного ножики, який Луї пережив у дитинстві і який у дорослому віці проявився блискавичним пробудженням найнагальнішої людської потреби — потреби кохання?

А ось і той лист, у якому Луї описує стан своєї душі, приголомшеної видовищем паризької цивілізації. Безперечно, в тій безодні егоїзму його серце почувало себе вельми незатишно, і він завжди страждав. Цілком можливо, він не зустрів там ані друзів, котрі втішили б його, ані ворогів, які урізноманітнюють життя. Змушений постійно замикатися в собі, він, мабуть, шукав духовного притулку в екстазі, ні з ким не ділячись своїми вишуканими радощами й бажаючи жити майже рослинним життям, як відлюдники перших віків християнства, котрі в такий спосіб зрікалися світу, де панував розум. Лист начебто вказує, що Луї плекав саме такий задум, який надихає високі душі в усі епохи, коли відбувається суспільне оновлення. Але це рішення дехто приймає, прагнучи зовсім іншого: зібрати всі сили протягом тривалої мовчанки, щоб потім її порушити, набувши здібності правити світом за допомогою слова або дій. Звісно, Луї пережив чимало гірких хвилин, обертаючись серед людей, тому й ставився до суспільства з такою жахливою іронією, тому й не шукав собі вигоди, тому й вихопився у нього — у нього, бідняка! — такий розпачливий зойк і виникло бажання, яке з'являється в можновладців унаслідок пересичення і своєю могутністю, і всім на світі. Можливо, він замкнувся в самотині, щоб завершити великий твір, неясні обриси якого миготіли в його мозку? Кожен охоче повірить у це, читаючи уривки думок, у яких відбилися боріння його душі в ті дні, коли юність для нього закінчувалася й починав розквітати фатальний хист до творчості, що йому Ламбер завдячував своїми зрілими творами. Цей лист має безпосередній зв'язок із пригодою в театрі. Думки, викладені на папері, пояснюють ту подію, душа й тіло були настроєні на один

тон. Ця буря сумнівів і категоричних тверджень, хмар і спалахів блискавки, що закінчується палким поривом до небесного сяйва, в достатній мірі освітлює третій період духовного виховання Ламбера, щоб я міг зрозуміти його весь цілком. Коли читаєш ці недбало накидані рядки, які він то уривав, то повертався до них залежно від примхливих випадковостей паризького життя, в уяві постає образ дуба в процесі внутрішнього зростання, коли тріскається його гарна зелена кора, коли поступово вона стає нерівною, шкарубкою і з плином часу утворюється величезне й могутнє дерево, якщо, звичайно, воно не впаде раніше від грому небесного або людської сокири.

Отже, цим листом як для мислителя, так і для поета закінчуються дивовижне дитинство і юність, якої ніхто не зрозумів. У ньому вимальовуються обриси його духовного зародку; філософи пошкоднують його зелене листя, вражене приморозками ще в бруньках, але, безперечно, вони побачать і квіти, що розпустили пелюстки у сферах вищих, аніж найвищі гори на землі.

«Париж. Вересень-листопад 1819 року

Любий дядечку, скоро, мабуть, я покину це місто, де мені дуже важко жити. Я не зустрів тут жодної людини, яка любила б те, що люблю я, робила б те, чим захоплююся я, дивувалася б із того, що дивує мене. Змушений замикатись у собі, я живу одними роздумами і страждаю. Довго й терпляче вивчав я суспільство, поки прийшов до дуже сумних висновків і до глибоких сумнівів. Тут відправна точка для всього — гроші. Гроші потрібні навіть на те, щоб обходитися без них. Та хоч цей метал потрібний і людині, яка хоче спокійно віддаватися роздумам, я не почуваю бажання будувати на ньому своє життя. Щоб скласти статок, треба обрати для себе поле діяльності, тобто за допомогою клієнтури або певних привілеїв, законних чи вміло створених, купити собі право щодня брати в чужому гаманці невеличку суму, яка за рік утворить скромний капітал; а через двадцять років такий капітал почне приносити людині, котра живе чесно, чотири або п'ять тисяч ліврів ренти — і не більше. У такий спосіб адвокат, нотар, крамар — усі трудівники з патентом — років через п'ятнадцять-шістнадцять після того як за-

кінчують навчання, забезпечують собі хліб на старість. Я зрозумів, що я на таке нездатний. Я віддаю перевагу думці над дією, ідеї — над діловою оборудкою, спогляданню — над рухом. Мені бракує зосередженої уваги, необхідної тому, хто прагне досягти успіху. Будь-яка ділова афера, пов'язана з випрошуванням у когось грошей, для мене закінчиться погано, і я швидко розорюся до цурки. Якщо в мене нічого немає, то принаймні я досі нічого нікому не заборгував. Тому, хто поставив собі за мету звершити високі діяння у сфері духу, не потрібне багатство; та хоч для мого насиченого трудами дозвілля й вистачило б двадцятьох су на день, я не маю навіть таких засобів. Я хочу віддатися роздумам, а нужда виганяє мене зі святилища, де нуртує моя уява. Що станеться зі мною? Злидні мене не лякають. Якби жебраків не садовили до в'язниці, не таврували ганьбою, не зневажали, я залюбки просив би милостиню, щоб спокійно працювати над проблемами, які мене цікавлять. Але це високе смирення, завдяки якому я розкріпачив би свою думку, звільнивши її від тіла, мало чим мені допоможе: однаково гроші потрібні на проведення деяких дослідів. Якби не це, я змірився б із видимою вбогістю мислителя, якому водночас належать і земля, й небо. Щоб бути великим у вбогості, досить ніколи не принижуватися. Людина, яка бореться і страждає, прямуючи до благородної мети, — це, звичайно, чудове видовище. Але в кого вистачить снаги боротися? Можна дертися на скелі, та кому охота вічно брѣхатися в багні? Тут усе перешкоджає прямолінійному польоту душі, яка рветься в майбутнє, я не боявся б жити в печері посеред пустелі, але тут я боюся. В пустелі я жив би наодинці з собою, і ніщо не відвертало б моєї уваги; тут же людина стикається з безліччю потреб, які принижують її. Коли ви виходите на вулицю, замріяний, заклопотаний, голос бідняка кличе вас назад у світ голоду й спраги, просячи у вас милостиню. Тут потрібні гроші навіть для того, щоб прогулятися. Безперервно стомлюючись від дрібниць, ваші органи ніколи не відпочивають. Нервові збудження поета тут безперервно руйнується, і те, що має бути його славою, стає для нього мукою: уява перетворюється на його лютого ворога. Тут знаходять притулок і увагу покалічений робітник, жебрачка з немовлям, хвора повія, ди-

тина-підкидьок, старий інвалід, пороки, навіть злочини — і водночас світ безжальний до винахідника, до мислителя. Тут від усього чекають негайного результату; тут глузують із дослідів, які спочатку не вдаються, хоча згодом вони можуть привести до великого відкриття; тут не шанують наполегливих і глибоких наукових студій, які вимагають тривалої напруги сил. Держава могла б оплачувати послуги генія, як оплачує вона послуги багнета; але вона боїться, що людина з інтелектом ошукає її, так ніби генієм можна прикинутись, не будучи ним насправді. О дядечку, коли люди зруйнували хатини святих відлюдників, що тулилися біля підніжжя гір під зеленою, мовчазною тінню дерев, хіба не повинні вони були спорудити притулки для страждених душ, які лише своєю думкою поліпшують добробут народів або готують поступ науки?

20 вересня

Вам відомо, що привела мене сюди жадоба до знань. Я знайшов тут людей по-справжньому освічених, часто гідних захвату; але роз'єднаність наукових пошуків зводить нанівець майже всі їхні зусилля. Ні освітою, ні наукою ніхто не керує. Ви маєте можливість послухати в Музеумі професора, який доведе вам, що його колега з вулиці Сен-Жак верзе несосвітенну нісенітницю. Викладач Медичного факультету паплюжить викладача з Французького колежу. Відразу по своєму приїзді я пішов послухати старого академіка, який доводив п'ятистам молодикам, що Корнель — могутній і гордий геній, що Мольєр незрівнянний, Вольтер дуже розумний, а Боссює й Паскаль — люди надзвичайно високого інтелекту. Професор філософії стає знаменитим, пояснюючи, що Платон — це Платон. Інший складає історію із слів, анітрохи не турбуючись про ідеї. Один тлумачить Есхіла, другий переможно доводить, що міські комуни були комунами, а не чимось іншим. Ці нові блискучі теорії, що їх переживують по кілька годин, і складають ту вищу освіту, завдяки якій людські знання повинні просуватися вперед велетенськими кроками. Якби уряд міг мислити, я запідозрив би його в тому, що він боїться справжньої геніальності, боїться, що пробуджені таланти підкорять суспільство владі інтелекту. Нації тоді пішли б упе-

ред надто далеко і надто швидко, а професорам дісталася б роль йолопів. Як інакше пояснити викладання без методу, без ідеї майбутнього? Інститут міг би стати урядом у світі духовності й розуму, але його недавно зруйнували, поділивши на окремі академії. Отож людські знання розвиваються без керівництва, без системи і спрямовуються невідомо куди. Така недбалість і непевність характерні не лише для науки, а й для політики. У світі природи засоби прості, а результат чудовий; у науці ж засоби могутні, а результат нікчемний. Ця сила, яка в природі рухається розміреною ходою і додає результат до результату, ця формула $A + A$, яка лежить в основі процесу творення, руйнівна для суспільства. Сучасна політика протиставляє людські сили одним, щоб нейтралізувати їх, замість об'єднувати і спрямовувати до певної мети. Якщо говорити тільки про Європу, то від Цезаря до Константина, від маленького Константина до великого Аттіли, від гуннів до Карла Великого, від Карла Великого до Лева X, від Лева X до Філіппа II, від Філіппа II до Людовіка XIV, від Венеції до Англії, від Англії до Наполеона, від Наполеона до Англії я не бачу постійності в політиці, її безперервне нуртування не спричинило ніякого поступу. Нації засвідчують свою велич або пам'ятниками, або добробутом громадян. Та хіба сучасні пам'ятники можна рівняти зі стародавніми, я в цьому сумніваюся. Мистецтва, породжені творчістю індивідів, витвори людського генія або людських рук дуже мало розвинулися. Лукуллові втіхи нічим не відрізняються від утіх Самюеля Бернара, Божона або баварського короля. Тривалість людського життя не збільшилася — навпаки. Отож, якщо судити неупереджено, нічого, по суті, не змінилося, людина лишилася тією самою: сила для неї — єдиний закон, успіх — єдина мудрість. Ісус Христос, Магомет, Лютер лише розфарбовували в різні кольори той круг, у якому оберталися народи. Жодна політика не зупинила цивілізації, не знищила її багатств, не скасувала її звичаїв, її ідей, не зруйнувала союзу сильних проти слабких, не вплинула на її пристрасть кочувати з Мемфіса в Тір, із Тіра в Баальбек, з Тедмора в Карфаген, з Карфагена — в Рим, з Рима — в Константинополь, з Константинополя у Венецію, з Венеції в Іспанію, з Іспанії в Англію; причому сьогодні жодних

слідів не лишилося ні від Мемфіса, ні від Тіра, ні від Карфагена, ні від колишнього Рима, ні від колишніх Венеції та Мадрида. Дух покинув ці величезні тіла. Ніщо не змогло врятуватися від руїни, ніхто не розгадав аксіоми: коли наслідок втрачає зв'язок із причиною, настає дезорганізація. Найпроникливіший геній не може виявити зв'язку між цими грандіозними суспільними явищами. Жодна політична теорія не існувала вічно. Уряди зникають, як і люди, не залишаючи після себе ніякого досвіду, і жодна система не була досконалішою за ті, які її породили. Що можна сказати про політику, коли уряди, які спиралися на Бога, загинули і в Індії, і в Єгипті; коли уряди меча і тіари без сліду зникли; коли уряд, де править один, валиться; коли уряд, де правлять усі, ніколи не існує довго; коли жодна теорія про могутність інтелекту не витримує зіткнення з матеріальними інтересами, і нині все вимагає переробки, як і в кожен історичну епоху, коли людина кричала: «Я страждаю!» Кодекс законів, що його вважають найдовершенішим творінням Наполеона, найбільш драконівський з усіх, які я знаю. Доведена до нескінченності територіальна подрібненість, в основі якої лежить рівний розподіл спадків, неминуче призведе до виродження нації, до загибелі мистецтв і наук. На невеличких ділянках землі можна вирощувати тільки збіжжя, там зберігається лише невисока рослинність; ліси, а отже, й більшість джерел зникнуть; ніхто більше не розводитиме ні биків, ні коней.

Народ утратить засоби як для нападу, так і для захисту. Почнеться вторгнення чужоземців, народ буде розчавлений, він утратить волю до опору, втратить своїх вождів. Ось історія пустель! Отже, політика — це наука без певних засад, без твердих основ; вона дозволяє розв'язувати лише сьогоденні проблеми, застосовувати силу залежно від вимог нинішнього дня. Людина, здатна заглянути на два сторіччя вперед, помре на ешафоті від прокляття народу; або — і це видається мені навіть страшнішою карою — буде затаврована ганьбою, осипана градом глузувань. Нації — ті ж таки індивіди, вони не мудріші й не сильніші за окремих людей і мають однакову з ними долю. Міркувати про людину — хіба не означає думати про народ? Дивлячись на наше суспільство, в якого такі хисткі основи, й те, що на них стоїть, —

і причини, і наслідки, на суспільство, в якому філантропія — чудесна помилка, а поступ — нісенітниця, я утвердився в переконанні, що справжнє життя всередині нас, а не зовні; що підвестися над людьми, аби керувати ними, — це майже те саме, що грати роль класного керівника в школі; і що люди, достатньо сильні, аби піднятися на вершину, звідки вони можуть утішатися, одним поглядом охоплюючи світи, не повинні дивитися собі під ноги.

5 листопада

Я, безперечно, заклопотаний серйозними думками, я йду до певних відкриттів, неподоланна сила вабить мене до світла, яке з юних літ сяяло в сутінках мого духовного життя; але як назвати силу, що зв'язує мені руки, затикає рота і тягне мене в сторону, протилежну від мого покликання? Доведеться покинути Париж, попрощатися з книгами тутешніх бібліотек — з цими прекрасними вогнищами просвіти, — попрощатися з ученими, такими поблажливими й приступними для спілкування, з молодими геніями, до яких я відчуваю щирю прихильність. Що звідси мене відштовхує? Випадок? А може, провидіння? Ідеї, позначені цими двома словами, непримиренні між собою. Якщо нічого випадкового не буває, то лишається тільки прийняти фаталізм, згідно з яким усі явища нерозривно пов'язані й відбуваються не стихійно, а за чітким планом. Чому ж тоді ми чинимо опір? Якщо людина у своїх вчинках не вільна, то що таке мораль? Якщо ж вона сама визначає свою долю, якщо завдяки своєму вільному вибору вона може зупинити здійснення загального плану, то що таке Бог? Навіщо я прийшов у світ? Коли я досліджую самого себе, я це розумію — я знаходжу в собі зародки сил, які можна розвинути. Але навіщо мені дано могутні здібності, коли застосувати їх мені не дозволено? Якби мої муки послужили для когось наукою, я погодився б страждати далі; але ні, я мучуся в цілковитій невідомості. Моя фатальна доля нагадує долю квітки, яка вмирає у гущавині пралісу, де ніхто не вдихне її пахоців, не натішить її барвами. Як вона марно розливає в самотині свій аромат, так і я створюю тут, у себе на горищі, ідеї, яких

ніхто не сприймає. Учора біля свого вікна я вечеряв хлібом і виноградом у товаристві молодого лікаря на ім'я Мейро. Ми розмовляли як люди, що їх лихо зробило братами, і я сказав йому:

«Я йду звідси, а ви лишаєтеся. Візьміть мої наукові ідеї й розвиньте їх!»

«Я не зможу, — відказав він мені з гірким смутком. — У мене надто слабе здоров'я, щоб витримати такі труди, і я помру молодим, змагаючись із нуждою».

Ми подивились на небо й потисли один одному руки. Ми познайомилися на лекціях із порівняльної анатомії й не раз зустрічалися в галереях Музеуму. Нас захоплювала одна проблема — єдність побудови живих організмів. Для нього це було передчуття генія, посланого, щоб відкрити новий шлях на ціліні інтелекту; для мене — висновок із загальної системи. Моя думка прагне з'ясувати, які реальні зв'язки існують між людиною і Богом. Хіба не в цьому найнагальніша потреба епохи? Без віри у високі істини неможливо накласти шори на суспільство, дух доскіпливого сумніву й дискусій розбестив його, і воно кричить сьогодні: «Ведіть нас дорогою, де ми не ризикуємо звалитися в прірву!» Ви запитаете в мене, який стосунок має порівняльна анатомія до питання, такого важливого для майбутньої долі людства? Чи не слід переконати себе, що людина — мета всіх земних можливостей, а потім уже запитати, чи не є вона можливістю, яка не знайде свого завершення? Якщо все пов'язане з людиною, то чи немає чогось над нею, з чим вона пов'язана у свою чергу? Якщо вона кінцевий результат непояснених змін, що сходяться в ній, то чи не є вона сполучною ланкою між видимою й невидимою природою? Діяльність світу не абсурдна, вона прагне до певної мети, і такою метою не може бути суспільство, подібне до нашого. Між нами й небом існує жахлива прогалина. В нашому нинішньому становищі ми не можемо ні весь час веселитися, ні весь час страждати; необхідні величезні переміни, щоб ми відчували рай і пекло, — а без цих понять Бог не існує в очах загалу. Я знаю, люди вигадали душу, щоб вийти із цього скрутного становища, але мені прикро думати, що Бог приймає як належне людську підлість, зневіру, огиду й занепад.

І чи маємо ми право вважати, що несемо в собі божественну іскру, якщо її можуть загасити кілька склянок рому? Хіба можна уявити собі надматеріальні здібності, які обмежені рамками матерії і застосування яких можна скувати одним зернятком опію? Як уявити собі, що ми будемо щось відчувати, коли позбавити нас умов, за яких проявляються наші відчуття? Якщо субстанція здатна мислити, то невже від цього загине Бог? Хіба одухотворення субстанції в її численних різновидах, прояви її інстинктів легше пояснити, аніж діяльність мислення? Хіба руху, притаманного світам, не досить, щоб довести існування Бога, не звертаючись до всіляких безглуздь, породжених нашою гординою? Хіба для створіння, яке відрізняється від інших тільки досконалішими інстинктами, не досить знати, що після всіх життєвих випробувань воно може досягти кращого буття, хоч в одному відношенні й приречене на загибель? Якщо в царині моралі не існує жодного принципу, який не вів би до абсурду або не суперечив очевидності, то чи не пора зайнятися пошуками догматів, начертаних у глибині самої природи суцього? Чи не слід переглянути всю філософську науку? Ми дуже мало цікавимося так званим небуттям, що нам передувало, і намагаємося ретельно дослідити небуття, яке нас чекає. Ми складаємо на Бога відповідальність за майбутнє і не вимагаємо від нього звіту про минуле. А тим часом нам не менш важливо знати, чи не маємо ми коріння в минулому, аніж те, на що приречені ми в майбутньому. Якщо ми були богопоклонниками чи безбожниками, то тільки з одного боку. Чи вічний світ? Створено його чи виник він сам собою? Ми не уявляємо собі нічого середнього між цими двома твердженнями. Одне з них правильне, друге помилкове — вибирайте! Хоч яким буде наш вибір, велич Бога, такого, яким ми собі його уявляємо, применшиться, що рівнозначно його запереченню. Припустімо, світ вічний: у такому разі Бог йому підлеглий, сумніватися не доводиться. Припустімо, світ створено — і тоді існування Бога неможливе. Хіба міг він існувати цілу вічність, не знаючи, що в нього виникне задум створити світ? Невже він заздалегідь не знав, як воно буде? Звідки він узяв матеріал? Звичайно, із самого себе — звідки ж іще? Якщо світ від Бога, то звідки зло? Якщо зло виникло з добра, ми

приходимо до абсурду. Якщо зло не існує, то як могли виникнути суспільства з їхніми законами? Всюди безодні! Всюди прірва для розуму! Значить, треба докорінно перебудувати науку про суспільство. Ось що я вам скажу, дядечку: поки якийсь високий геній не пояснить очевидну нерівність інтелектів, загальну суть людства, до слова «Бог» завжди будуть прискіпуватись, і суспільство стоятиме на сипучих пісках. Таємницю духовних зон, через які проходить людина, буде розгадано в процесі аналізу тваринного світу в цілому. Досі тваринний світ розглядали лише в його відмінностях, але не в явищах схожості; у його органічних зовнішніх виявах, а не в справжніх властивостях. Тваринні властивості поступово вдосконалюються згідно із законом, який ще треба дослідити. Ці властивості відповідають силам, які їх виражають, і ці сили матеріальні за своєю суттю й можуть ділитися. Матеріальні властивості! Вдумайтесь у ці два слова. Адже це питання так само нерозв'язне, як і питання про те, що привело матерію в рух, — досі не досліджена безодня, труднощі якої Ньютонова система більше змістила, ніж розв'язала. А постійне сполучення світла з усім живим на землі? Тут є над чим помірковувати. Одна й та сама тварина буде не такою в жарких краях, як у холодних, у Індії буде іншою, ніж на півночі. Залежно від того, як падає на землю сонячне проміння, прямовисно чи похило, розвиваються різні форми живої природи, єдині за своєю суттю, але не схожі за результатами ні внутрішньо, ні зовнішньо. Те, що вражає наш зір у світі зоологічному, коли ми порівнюємо бенгальських метеликів з європейськими, ще яскравіше проступає у світі духовному. Потрібен точно визначений кут обличчя, точно визначена кількість мозкових звивин, щоб одержати Колумба, Рафаеля, Наполеона, Лапласа, Бетховена; долина, куди не проникає сонце, породжує кретинів — зробіть із цього висновки. Звідки такі відмінності в людях, залежні від більш або менш вдалого розподілу світла? А хіба легко пояснити, чому безліч людей, і освічених, і неосвічених, страждають, живучи більш або менш діяльно, годуючись більш або менш пристойно? Думаючи про це, мимоволі засумніваєшся в справедливості Бога. Чому коли ми щасливі по-справжньому, у нас виникає бажання покинути землю, чому в кожного створіння з'являється і з'явля-

тиметься мрія підвестись у височінь? Рух — це незора душа, злиття якої з матерією не легше пояснити, ніж утворення думки в людині. У наші дні наука єдина, неможливо вивчати політику, не торкнувшись духовності, а духовність пов'язана з усіма проблемами. Мені здається, що ми напередодні великої битви людства; військо вже зібралося, я тільки не бачу полководця...

25 листопада

Повірте, дядечку, важко без жалю зрестися життя, яке нам властиве. Я повертаюся в Блуа, але моє серце болісно стискається. Я помру й заберу із собою в могилу істини, дуже потрібні людству. Жоден особистий інтерес не оскверняє мого жалю. Чого варта слава для людини, яка знає, що може підвестись у вищу сферу? Я не почуваю ніякої любові до двох складів «лам» і «бер»: вимовлять їх над моєю могилою шанобливо чи неухважно, це нічого не змінить у моїй потойбічній долі. Я почуваю себе сильним, енергійним, і я міг би стати могутнім; я почуваю в собі життя таке осяйне, що воно могло б оживити світ, але я наче поміщений у якийсь мінерал — так само, либонь, просвічують крізь мінерал чудесні барви, які переливаються на шиях у птахів з Індійського півострова. Щоб переробити цей світ, треба було б обняти його, обхопити. Але ті, кому щастило отак схопити його й переплавити, хіба не були спочатку коліщатками в машині? Я ж коліщатком бути не міг — мене відразу розчавило б. Магометові — меч, Ісусові — хрест, а мені — смерть у невідомості. Завтра я приїду в Блуа і через кілька днів ляжу в домовину. А знаєте чому?

Бо я повернувся до Сведенборга, після того як довго й терпляче вивчав різні релігії; я прочитав усі твори, які сумлінна Німеччина, Англія та Франція опублікували за шістьдесят років, і довів самому собі глибоку істинність своїх поглядів на Біблію, які сформувалися ще в ранній юності. Немає сумніву, що Сведенборг підбиває підсумок усім релігіям, чи, точніше, єдиній релігії людства. Якщо культури й існують у нескінченно розмаїтих формах, то їхній зміст і їхня метафізична структура ніколи не зазнавали змін. Одне слово, людина завжди мала лише одну релігію. Шиваїзм, вішнуїзм і брахманізм — три перші людські

культи, що виникли в Тибеті, в долині Інду та на широких рівнинах Гангської низовини, ще за кілька тисяч років до появи Христа закінчили свої війни прийняттям індійського Трімурті. Трімурті — це наша Трійця. З цього вчення утворилися: у Персії — магїзм; у Єгипті — африканські релігії та маздеїзм; потім кабіризм і греко-римський політеїзм. Поки промені культу Трімурті, рознесені по світу мудрецами, яких люди перетворили у напівбогів (Мітру, Вакха, Геракла та інших), насаджували азіатські міфи в кожній країні, куди вони досягали, в Індії з'являється Будда, славетний реформатор трьох первісних релігій, і засновує свою церкву, до якої й сьогодні належить на двісті мільйонів більше людей, ніж до християнської, проголошує вчення, що згодом живило могутню волю Христа й Конфуція. Потім підносить свій стяг християнство. Згодом Магомет зливає до купи християнство і маздеїзм, Біблію та Євангеліє в одну книгу Коран, де він пристосовує ці вчення до духовного світу арабів. І нарешті, Сведенборг бере з магїзму, брахманїзму, буддизму та з християнського містицизму все те, що є спільного, реального та божественного в чотирьох великих релігіях і надає їм, так би мовити, математичного доведення. Для того, хто поринає в ріки цих релігій, не всі засновники яких нам відомі, цілком очевидно, що Зороастр, Мойсей, Будда, Конфуцій, Ісус Христос, Сведенборг керувалися одними засадами й ставили перед собою одну мету. А останнього з них, Сведенборга, мабуть, назвуть Буддою Півночі. Хай які темні та неясні його книги, в них можна виявити елементи грандіозного суспільного вчення. Його теократія чудова, і це єдина релігія, яку може прийняти високий дух. Тільки Сведенборг дає можливість торкнутися божества, пробуджує потяг до віри, він звільняє велич Бога від пелюшок, у які загорнули її інші культу. Він залишив Бога там, де Він перебуває, змусивши притягуватись до нього усі створені Ним речі та істоти через «послідовні перетворення, які малюють нам майбутнє ближчим і природнішим, ніж католицька вічність. Він змив із Бога докір, який роблять Йому добрі душі, докір у тому, чому Він признає вічну кару за помилки однієї хвилини, адже в такому порядку немає ні справедливості, ні доброти. Кожна людина має право знати, чи судилося їй жити

іншим життям і чи має цей світ якийсь сенс. От я й хочу провести такий дослід. Моя спроба може врятувати світ не менш успішно, аніж хрест Єрусалима і меч Мекки. Обидва ті пророки були синами пустелі. З тридцяти трьох років Ісусового життя нам відомі лише дев'ять; роки його невідомості підготували його славу. І мені — мені теж потрібна пустеля!»

Незважаючи на труднощі такого задуму, я вважав за свій обов'язок спробувати описати Ламберову юність, це приховане від усіх життя, якому я завдячую єдиними щасливими годинами і єдиними приємними спогадами зі свого дитинства. За винятком двох років дружби з Луї, усе моє життя було сповнене тривоги і прикроців. Якщо згодом мене й навідувало щастя, воно завжди було неповним. Я, звичайно, був дуже багатослівним, але той, хто не проникне в глибину серця й розуму Ламбера — ці два слова вельми приблизно виражають нескінченне розмаїття його внутрішнього життя, — навряд чи зрозуміє останню фазу його інтелектуального розвитку, однаково невідому як світу, так і мені, хоч протягом кількох годин я й спостерігав її окультну розв'язку. Всі ті, у кого ця книжка ще не випала з рук, я сподіваюся, зрозуміють події, про які мені залишається розповісти, події, що якоюсь мірою становлять ніби друге існування цієї людини; чому б не сказати — цього творчого духу, у якого все було незвичайним, навіть його кінець?

Коли Луї повернувся до Блуа, дядько всіляко намагався його розважити. Але бідолашний священик жив у цьому побожному містечку як прокажений. Ніхто не хотів бачити в себе позбавленого сану священнослужителя, який колись присягав Революції. Отож його товариство складали лише кілька осіб, вірних, як тоді казали, переконанням ліберальним, патріотичним або конституційним, — до цих людей він іноді ходив зіграти партію у віст або в бостон. У першому такому домі, куди привів його дядько, Луї зустрів молоду особу, яку обставини змушували залишатися в цьому товаристві, осуджуваному людьми великого світу, хоч статок у неї був чималий і можна було припустити, що згодом вона знайде собі чоловіка серед найвищої аристократії краю.

Поліна де Вільнуа була єдиною спадкоємицею багатств, зібраних її дідом, євреєм на прізвище Соломон, який, усупереч звичаям свого народу, одружився в старості з католичкою. Він мав сина, вихованого у вірі своєї матері. По смерті батька молодий Соломон купив посаду, яка давала дворянство, й перетворив землі Вільнуа на баронство, здобувши право на цей титул. Помер він неодруженим, але залишив незаконну дочку, якій і заповів більшу частину свого статку й зокрема маєток Вільнуа. Опікуном сирітки він призначив у заповіті одного зі своїх дядьків, пана Жозефа Соломона. Цей старий єврей так прихилився до своєї підопічної, що був готовий на будь-які жертви, аби почесно видати її заміж. Та через упередження, які збереглися в провінції проти євреїв, панну де Вільнуа, попри її багатство та багатство опікуна, не приймали в те обране аристократичне товариство, яке слухно чи неслухно називають шляхетним. Правда, пан Жозеф Соломон запевняв, що, за браком провінційного дворянчика, його підопічна поїде в Париж і там знайде собі чоловіка серед перів — лібералів або монархістів; що ж до її щастя, то добрий опікун вважав за можливе забезпечити його особливими умовами шлюбного контракту. Панні де Вільнуа виповнилося тоді двадцять років. Дивовижна краса і витончений розум давали їй більше підстав сподіватися на щастя, ніж на багатство. В її рисах можна було побачити високий зразок найчистішої єврейської краси: бездоганний овал обличчя виражав дівочу невинність і щось невимовно ідеальне, дихаючи всіма втіхами Сходу, голубінню його неба, щедрістю землі та казковим багатством життя. Чудові мигдалеподібні очі були затінені густими загнутими війми. Біблійна невинність осявала чоло. Шкіра була матово-біла, як одіння левітів. Вона здебільшого мовчала, але її жести, її рухи свідчили про стриману чарівність, а в словах пробивалася м'яка і ласкава жіночність. Однак в неї не було ні рожевої свіжості, ні яскравого рум'янцю, що палахкотить на щоках у жінки в її безтурботні літа. Рум'янець на цьому обличчі замінювали оливково-брунатні відтінки, свідчачи про рішучу вдачу та нервову збудливість — риси характеру, яких багато чоловіків у жінках не люблять, але в яких інші розпізнають ознаку цнотливої вразливості й горду силу при-

страсті. Коли Ламбер побачив панну де Вільнуа, він угадав під цією оболонкою янгола. Багатство його душі, його схильність до екстазу — все це вилилося в неосяжну любов, першу любов молодого хлопця, в ту пристрасть, яка й у інших буває надзвичайно бурхливою, в Луї — людини палких і невтримних почуттів, особливого складу ідей та замкнутого способу життя — вона набула незмірної могутності. Ця пристрасть стала для нього безоднею, куди бідолаха кинув усе, безоднею, куди страшно й заглянути, бо навіть думка самого Ламбера, така гнучка й сильна, потонула в ній. Тут усе таємниця, бо все відбулося в духовному світі, закритому для більшості людей, але чії закони відкрилися для Ламбера, можливо, йому на лихо. Коли випадок звів мене з його дядьком, старий провів мене до кімнати, де мешкав Луї в ту пору свого життя. Я сподівався знайти там які-небудь сліди його праць, якщо він їх залишив, але знайшов серед безладно розкиданих паперів — дядько поставився до цього безладу з повагою, просякнутою гідним подиву співчуттям, характерним для старих людей, — кілька листів, написаних надто нерозбірливо, щоб їх можна було послати панні де Вільнуа. Я добре знав Ламберів почерк, і це допомогло мені з часом розшифрувати ієрогліфи цієї стенографії, створеної гарячковим нетерпінням пристрасті. Підхоплений почуттями, він писав, не помічаючи кострубатості своїх рядків, що не встигали за потоком його думок. Мабуть, він потім переписував ці безформні начерки, де літери часто наповзали одна на одну. Крім того, він, певне, боявся, що надає своїм думкам не найкращої форми, і тому не раз уривав листа десь на початку й на цьому ж таки аркуші писав його заново. Хай там як, але знадобився весь мій запал, роздмухуваний культом його пам'яті та своєрідним фанатизмом, який знаходить на людину за подібних обставин, щоб розгадати й відновити зміст наведених нижче п'ятьох листів. Ці папери — а я зберігаю їх майже з релігійною шанобою — єдині матеріальні свідки його палкої пристрасті. Панна де Вільнуа, звичайно, знищила чистовики надісланих їй листів, красномовних літописів гарячкової маячні, яку вона розбудила. В першому листі — мабуть, і задуманому як чернетка, дивному за формою й багатослівному — розкривалися вагання Луї, тривоги серця,

нескінченні побоювання, викликані бажанням сподобатися, а суперечливі й плутані фрази свідчили про невпевненість, що опановує молодика, який пише першого любовного листа; такий лист пам'ятають завжди, кожне його речення виникає внаслідок тривалих роздумів і палких мрій, кожне слово будить тривожні сумніви; як ото велетень, що низько нахиляється, коли входить у хатину, так і найбурхливіше почуття шукає якомога стриманішого виразу, прикидається скромним і боязким, щоб не сполохати душу юної дівчини. Жоден антиквар не вивчав свої палімпсести з більшою увагою, ніж я вивчав і відновлював ці скалічені пам'ятки мук і радощів, священних для тих, хто спізнав у своєму житті такі самі муки й такі самі радощі.

I

«Мадемуазель, коли ви прочитаєте цього листа — якщо все-таки ви його прочитаєте, — моє життя буде у ваших руках, бо я вас кохаю; а сподіватися, що й ви мене покохаєте — це жити. Можливо, інші, говорячи про себе, уже багато разів вживали слова, якими я користуюся, щоб змалювати вам стан своєї душі; і все ж таки повірте у правдивість моїх запевнень, вони жалюгідні, але цілком щирі. Можливо, не годиться отак признаватися вам у коханні. Атож, моє серце радило мені мовчки ждати, поки ви помітите мою пристрасть, а тоді затамувати її, якщо ці німі ознаки вам не сподобаються; або виразити її ще цнотливіше, ніж у словах, якби я помітив милосердя у вашому погляді. Я довго скорявся голосу розважливості, який радив мені не тривожити ваше юне серце і, пишучи вам тепер, я скоряюся інстинкту, який зриває марні зойки з уст умирущого. Мені знадобилася вся моя мужність, щоб подолати гордість, притаманну людям нещасливої долі, і переступити через стіну, яку поставили між нами суспільні забобони. Мені довелося пригнітити в собі чимало застережливих думок, щоб покохати вас, незважаючи на ваше багатство. Осмілившись написати вам, хіба не ризикував я наразитися на зневагу, якою жінки часто зустрічають освідчення в коханні, сприймаючи його лише як зайвий комплімент. Воістину треба з усієї сили шарпнутися до щастя,

потягтися до життя й кохання, як тягнеться до світла рослина, відчути себе глибоко нещасливим, щоб подолати муки і тривоги таємних вагань, коли тверезий розум у тисячу способів доводить марність наших жадань, схованих на самому дні серця, і все ж таки надія змушує ризикнути всім. Я був невимовно щасливий, мовчки спостерігаючи за вами, я забував про все на світі, споглядаючи вашу прекрасну душу. Ні, я все-таки не зважився б написати, якби не почув звістку про ваш від'їзд. Яких страждань завдало мені це одне слово! Моє горе змусило мене оцінити силу мого кохання — йому немає меж! Мадемуазель, ви ніколи не спізнаєте — принаймні я хочу, щоб ви ніколи не спізнали, — горя, що виникає від страху втратити єдине щастя, яке розквітло для тебе на землі, єдину радість, що кинула бодай промінчик світла в темряву безнадії. Учора я відчув, що відтепер моє життя не в мені, а у вас. У всьому світі для мене існує тепер одна тільки жінка, а в моїй душі жевріє одна лише думка. Я не смію признатися, перед яким вибором ставить мене моє кохання до вас. Прагнучи здобути вашу прихильність лише з вашої доброї волі, я не повинен показувати вам усю глибину свого безталання; адже горе впливає на благородні душі куди сильніше, аніж щастя. Отож я багато про що мовчатиму. Так, моє уявлення про любов надто прекрасне, щоб я затьмарив його невеселими думками. Якщо ваша душа гідна моєї, якщо життя моє чисте, ваше серце великодушно відчує це, і ви мене зрозумієте. Чоловікові судилося пропонувати себе тій, котра змусила його повірити в щастя; але ваше право відкинути це найщиріше почуття, якщо воно не узгоджується з неясними покликами вашого серця, — я знаю. Коли доля, яку ви мені готуєте, не виправдає моїх сподівань, я звертаюся до вашої ніжності, до вашої дівочої душі, до шляхетного милосердя, притаманного жінці, і благаю вас, благаю навколішках — спаліть мого листа, забудьте про все. Не смійтеся зі святого почуття, воно закарбувалося в моїй душі надто глибоко і зникнути не може. Розбийте моє серце, але не терзайте його. Хай признання в першому коханні, коханні юному й чистому, відгукнеться в серці, так само юному й чистому! Хай замре воно в ньому, як завмирає молитва в лоні Бога! Я дякую вам за радісні години, які я провів, милуючись вами, відда-

ючись найсолодшим у моєму житті мріям; не гасіть же це тривале, але тимчасове щастя насмішкою, що так властиво молодій дівчині. Задовольніться тим, що залиште мене без відповіді. Я зумію правильно витлумачити вашу мовчанку, і ви мене більш не побачите. Якщо я приречений на те, щоб, зрозумівши, в чому моє щастя, відразу його втратити; якщо мені судилася доля грішного янгола, який зберіг спогад про небесне блаженство, але навечно прикутий до світу скорботи, то що ж, я збережу і таємницю свого кохання, і таємницю свого горя. Прощайте! Атож, я доручаю вас Богові, я молитимуся за вас, я проситиму, щоб Він дав вам прекрасне життя; бо навіть вигнаний із вашого серця, куди я проник крадькома, супроти вашого бажання, я вас не покину ніколи. Інакше яку вартість мали б святі слова цього листа, моє перше і, можливо, останнє прохання? Якби одного дня я перестав думати про вас, кохати вас, щасливий чи нещасливий, хіба це не означало б, що я негідний своїх страждань?

II

Ви не від'їжджаєте! Отже, я вам любий! Я — бідолашне, нікому не відоме створіння! О кохана моя Поліно, ви не знаєте сили свого погляду, але я повірив йому, ви подарували його мені і сказали ним, що обрали мене — ви, молода і прекрасна, біля чийх ніг лежить весь світ! Щоб ви зрозуміли, який я щасливий, я повинен розповісти вам про своє життя. Якби ви мене відштовхнули, для мене усе було б скінчено. Я страждав надто багато. Атож, моя любове, ця благодійна й чудесна любов була останнім поривом до щастя, якого прагнула моя душа, уже надломлена в марних зусиллях, змучена страхом, що змушував мене сумніватися в самому собі, роз'їдена розпачем, який уже не раз штовхав мене на самогубство. Ні, ніхто у світі не знає, який жах уселяє мені моя фатальна уява! Вона часто підносить мене до небес і раптово кидає на землю з величезної висоти. Внутрішні пориви сили, рідкісні й таємні свідчення особливого ясновидіння підказують мені іноді, що можливості мої необмежені. Тоді я охоплюю думкою світ, я виліплюю його, створюю, проникаю в нього, я розумію його чи думаю, що розумію; але

несподівано прокидаюся сам-один, жалюгідний, оточений непроглядною ніччю; я забуваю про осяйні простори, що відкривалися моїм очам, я почуваю себе безпорадним, і немає серця, де я міг би знайти притулок! Знегоди життя духовного відбиваються і на моєму фізичному існуванні. Природа мого духу така, що я безоглядно віддаюся і радісним відчуттям щастя, і жахливому ясновидінню мислі, яке руйнує їх, піддаючи нещадному аналізу. Обдарований прикрою здатністю однаково ясно бачити перешкоди й успіхи, я щасливий або нещасливий, залежно від миттєвого настрою. Ось чому, зустрівши вас, я відчув у вас янгола, я вдихав повітря, що остуджувало мої розпалені груди, я слухав у собі той голос, який ніколи не обманює, і він провіщає мені щасливе життя; але я усвідомив також, який високий бар'єр нас розділяє, я вперше зрозумів, наскільки неблаганні заботони суспільства, я збагнув усю їхню дріб'язковість, і перешкоди почали тривожити мене дужче, аніж хвилювала можливість щастя. Відразу я пережив той жахливий стан, коли моя палка душа замикається в собі, усмішка, що завдяки вам розквітла на моїх устах, перетворилася на гірку гримасу, і я спробував напустити на себе байдужий вигляд, хоча кров моя кипіла, збуджена тисячею суперечливих почуттів. Одне слово, я знову спізнав болісне хвилювання, до якого мене досі не привчили мої двадцять три роки, повні стримуваних зітхань та признань, яких ніхто не хотів зрозуміти. А проте, Поліно, погляд, яким ви пообіцяли мені щастя, умить зігрів моє життя і перетворив моє горе на радість. Тепер я шкодую, що страждав надто мало. Моє кохання несподівано набуло величі. Моя душа досі була неозорим краєм, якому бракувало благодійних променів сонця, а ваш погляд зненацька осяяв її світлом. Дорогоцінне провидіння! Ви будете всім для мене, бідолашного сироти, який не має іншої рідні, крім старого дядька. Ви мій єдиний скарб, ви станете для мене сім'єю, ви — мій всесвіт. Хіба не обдарували ви мене всіма багатствами світу, подивившись на мене своїм цнотливим, щедрим і сором'язливим поглядом? Атож, ви вселили мені віру в себе, ви пробудили в мені неймовірну сміливість. Я здатний тепер на будь-який подвиг. Адже в Блуа я повернувся зневірений. П'ять років навчання в Парижі вселили

у мене переконаність, що світ — в'язниця. Я осягав науки й не зважувався заговорити про них. Слава здавалася мені шарлатанством, якому не повинна піддаватися істинно висока душа. Отож мої ідеї могли здобути розголос тільки в тому випадку, коли б ними зацікавилася людина, достатньо смілива, щоб піднятися на кін преси й громовим голосом звернутися до йолопів, яких вона зневажає. Мені самому такої хоробрості бракувало. Я жив, надломлений осудом юрби, не сподіваючись, що коли-небудь вона захоче вислухати мене. Я був водночас і на вершині, й на самому дні. Я ковтав свої думки, як інші ковтають приниження. Я дійшов до того, що став зневажати науку, докоряючи їй за те, що вона нічим не може сприяти істинному щастю. Але від учора у мені все змінилося. Заради вас я тепер палко прагну пальмового вінка слави і всіх тріумфів таланту. Я хочу, щоб погляди всього світу впали на мою голову, коли я покладу її вам на коліна, я хочу прикрасити своє кохання всіма своїми ідеями, всією могутністю знань! Тільки сила генія гідна найвищої похвали. І я зможу, коли захочу, встелити ваше ложе лаврами. А якщо мирна хвала науці вас не задовольнить, то я вихоплю вогненний меч слова і вмиць зйду на вершину почестей і шани, куди інші повзуть черепашачою ходою. Наказуйте, Поліно, і я стану тим, ким ви захочете, щоб я був. Моя залізна воля здатна на все. Мене кохають! Озброєний такою впевненістю, чоловік примусить усе схилитися перед ним! Усе доступне тому, хто прагне всього. Будьте винагородою за успіх, і я вже завтра вийду на арену. Щоб здобути такий погляд, яким ви мене вчора обдарували, я переступлю через найглибше провалля. Завдяки вам мені стали зрозумілі легендарні подвиги рицарів і найхимерніші оповідки з «Тисячі й однієї ночі». Тепер я вірю в найфантастичніші історії про кохання і в успіх найбезнадійніших спроб, до яких удаються в'язні, щоб вирватися на волю. Ви розбудили тисячу чеснот, які в мені дрімали: терплячість, смирення, усі сили серця, усю могутність душі. Я живу вами і — яка солодка думка! — для вас. Тепер усе в цьому житті має для мене сенс. Я все розумію, і мені близьке навіть марнославне прагнення забагатіти. Я ловлю себе на думці, що хотів би кинути до ваших ніг усі перли Індії. Мені так приємно уявляти, як ви лежите або

серед прекрасних квітів, або на чудових тканинах, і всі скарби землі здаються мені ледве чи гідними вас; заради вас я хотів би розпоряджатися осяйною музикою янгольських арф і блиском зірок у небі. Бідолашний раб науки й поезії! Я пропоную вам скарби, яких у мене нема, і все, що я можу вам дати, це моє серце, де ви царюватимете вічно. У ньому всі мої багатства. Та хіба мало скарбів у вічній вдячності, в усмішці, вираз якої безперервно змінюватиметься від непохитного щастя в постійному прагненні мого кохання вгадати бажання вашої люблячої душі? Хіба ваш небесний погляд не сказав мені, що ми завжди зрозуміємо одне одного? Відтепер я щовечора звертатимуся до Бога з молитвою, в якій благатиму: «Дай, Господи, щастя моїй Поліні!» А ви хіба не наповните собою мої дні, як уже наповнили моє серце? Прощайте, я можу доручити вас тільки Богові!

III

Поліно! Скажи, чим я міг скривдити тебе вчора? Відмовся від гордості серця, яка змушує нас таємно терпіти біль, завданий коханим створінням. Свари мене! Від учора якийсь невиразний страх, що я образив тебе, огортає смутком моє серце, якому ти принесла стільки щастя й радості. Часто найтонша вуаль між душами перетворюється на бронзову стіну. В коханні не буває дрібних провин! Якщо ти оволоділа духом цього прекрасного почуття, ти повинна відчувати і притаманні йому страждання, і нам треба постійно дбати про те, щоб не образити одне одного якимсь необережним словом. Отож, моя кохана, провинна тут, безперечно, моя, якщо справді хтось із нас завинив. Я не настільки самовпевнений, щоб претендувати на розуміння жіночого серця в усій повноті його ніжності, в усій глибині його відданості; я тільки спробую завжди вгадувати, яка ціна таємниць твого серця, що їх ти захочеш мені відкрити. Озвися, дай мені відповідь! Жахлива та печаль, у яку вкидає нас відчуття провини, вона лягає тягарем на життя і змушує сумніватися в усьому. Сьогодні я цілий ранок просидів над яром, у якому в'ється стежка, дивлячись на вежі Вільнуа і не зважаючи підійти до нашої загорожі. Коли б ти знала, які видіння виник-

ли у мене в душі, які сумні привиди маячили переді мною під цим сірим небом! Від нього віяло холодом, і це тільки погіршувало мій і так смутний настрій. У мене виникли зловісні передчуття. Я відчув страх, що не зможу дати тобі щастя. Треба все тобі сказати, кохана моя Поліно. Бувають хвилини, коли мене ніби покидає дух, яким я осяяний. Тоді я наче втрачаю сили, усе мене гнітить, усі фібри мого тіла завмирають, почуття слабнуть, погляд затьмарюється, язик німіє, уява гасне, бажання вмирають, і підтримує мене тоді одна лише фізична сила. Навіть якби в цю мить ти була поруч у всьому сьайві своєї краси, навіть якби ти обдаровувала мене своїми найяснішими усмішками і найлагіднішими словами, в мені пробудилася б зла сила, вона засліпила б мене і перетворила б на безладні звуки найчарівнішу мелодію. У такі хвилини — так принаймні мені здається — з'являється якийсь розважливий дух і розкриває переді мною безодню небуття на дні найбагатшої скарбниці. Цей невблаганний диявол скошує всі квіти, сміється з найніжніших почуттів і каже мені: «Ну гаразд, а що далі?» Він знебарвлює найпрекрасніші творіння, показуючи їхню основу, він розкриває мені механізм речей, ховаючи гармонійний результат їхньої дії. У жахливі хвилини, коли злий янгол оволодіває моїм еством, коли з невідомої причини божественне сьайво гасне в моїй душі, мені стає сумно, і я страждаю, я хотів би оглухнути й оніміти, я прагну смерті, вбачаючи у ній відпочинок. Ці години сумніву й неспокою, можливо, необхідні, принаймні вони вчать мене не пишатися поривами, які підносять мене в небеса, де я повними пригорщами черпаю ідеї; бо саме після цих тривалих мандрів по неосяжних просторах розуму, після просвітлених роздумів я падаю, знеможений і стомлений, у те пекло, про яке згадував. У такі хвилини, мій янголе, жінка матиме підстави засумніватися в моїй ніжності, така думка неминуче в неї промайне. Буваючи примхливою, недужою або засмученою, вона зажадає скарбів ласки, захоче проникливої ніжності, а в мене не знайдеться навіть погляду, щоб її втішити! Мені соромно, Поліно, признатися, що в такі хвилини я залюбки поплакав би з тобою, але жодна сила не змусила б мене усміхнутися. А тим часом жінка знаходить у коханні силу, яка допомагає їй приховувати свій біль! Для

своєї дитини і свого коханого вона вміє засміятись і тоді, коли страждає. Невже заради тебе, Поліно, я не зможу наслідувати жінку в її витонченій делікатності? Від учорашнього дня я сумніваюся в самому собі. Якщо одного разу я зміг прикро тебе вразити, якщо не зрозумів тебе, я боюся, мій фатальний демон часто виноситиме мене за сферу, в якій ми знайшли своє щастя. А якщо в мене буде багато таких жахливих миттєвостей, якщо моє безмежне кохання не допоможе мені легко пережити похмурі години життя, якщо мені роковано лишитися таким, який я є? Фатальні запитання! Могутність — це згубний дар, якщо нестямні пориви мого розуму — справді могутність. Поліно, жени мене геть від себе, покинь мене! Краще я знесу всі страждання, всі миттєві знегоди, ніж мучитимуся свідомістю, що ти нещаслива з моєї вини. Але, може, демон так оволодів моєю душею тільки тому, що не було поруч лагідних білих рук, які прогнали б його? Ніколи ще жодна жінка не пролила на мене бальзаму втішань, і я не знаю, чи не пробудяться в моєму серці нові сили, якщо у хвилину втоми наді мною розгорне крила кохання. Можливо, ці жорстокі напади журби — просто наслідок моєї самоти, біль покинутої душі, яка стогне і платить за свою втіху нечуваними муками. Легким радощам — легкі прикrostі; незмірному щастю — люті страждання. Який вирок! Якщо це правда, чи не повинні ми тремтіти від страху — адже ми так по-нелюдському щасливі? Якщо природа відпускає нам усе за найвищою вартістю, в яку ж безодню судилося нам упасти? Чи не найбагатше обдаровані ті закохані, які помирають разом у розквіті молодості й кохання? Як це сумно! Чи не передчуває моя душа гіркого майбутнього? Я досліджую себе і думаю, чи немає в мені чогось, що могло б завдати тобі найменшого клопоту. Можливо, я тебе кохаю як егоїст? Можливо, я покладу на плечі коханої ношу, яка переважить радість, що її дає твоєму серцю моя ніжність? Якщо справді існує в мені незбагненна сила, якій я скоряюся, якщо я проклинатиму, коли ти складатимеш руки для молитви, якщо смуток гнітитиме мене, коли я хотів би сісти біля твоїх ніг і гратися з тобою, як дитя, то хіба не ревнуватимеш ти мене до цього вимогливого й химерного духа? Серце моє, чи ти розумієш, що я боюся не належати тобі

цілком, що я залюбки відмовився б від усіх скіпетрів, від усіх пальмових вінків світу, щоб зробити тебе своєю вічною думкою; щоб у нашому чудесному коханні бачити прекрасне життя й прекрасну поему; щоб утопити в ньому мою душу, віддати йому всі сили й від кожної години вимагати всіх радощів, якими вона може нас обдарувати? Але тепер, коли на мене напливають спогади кохання, хмари мого смутку розвіюються. Прощай, я йду від тебе, щоб належати тобі ще більше. Душе моя кохана, я чекаю одного слова, яке поверне мир моему серцю. Я хочу знати, чи справді засмутив я свою Поліну, чи то якась швидкоплинна хмарка на твоєму обличчі обманула мене. Після стількох щасливих годин я не хотів би докоряти собі, що прийшов до тебе без усмішки, яка сяяла б коханням, без ласкавого слова. Засмутити кохану жінку — для мене злочин, Поліно. Скажи правду, не треба великодушної брехні, але якщо ти даруєш мені прощення, то й не будь надто жорстокою.

УРИВОК

Чи можна вважати щастям таку всеосяжну любов? Звичайно, бо навіть роки страждань не рівноцінна плата за одну годину нашого кохання. Учора крізь мою душу промайнула швидкоплинна тінню твоя ледь помітна зажура. Стало тобі просто сумно чи ти страждала? Твій смуток передався мені. Звідки ця печаль? Напиши мені скоріше. Чому я сам про все не здогадався? Значить, ми ще не цілком поєдналися в думках. Я повинен однаково відчувати твій біль і твою журбу і за два, й за тисячу льє від тебе. Я не повірю у своє кохання, поки моє життя не зіллється з твоїм нерозривно, щоб у нас було одне життя, одне серце, одні думки. Я повинен бути там, де перебуваєш ти, бачити те, що ти бачиш, відчувати те, що ти відчуваєш, і всюди ходити за тобою в думках. Хіба не я перший дізнався, що твій екіпаж перекинувся, що тобі було боляче? Бо в той день я подумки був із тобою, я бачив тебе весь час. Коли дядько спитав мене, чому я раптом зблід, я сказав йому: «Панна де Вільнуа щойно впала!» Чому ж учора не зміг я заглянути в твою душу? Може, ти хотіла приховати від мене причину свого смутку?

Правда, я здогадався, що ти намагалася схилити на мою користь, хоч і невдало, грізного Соломона, один вигляд якого заморожує мою кров. Ця людина не з нашого неба. Чому ти прагнеш, щоб наше щастя, не схоже на жодне інше, підкорялося законам суспільства? Але я надто люблю твою сором'язливість у всіх її нескінченних проявах, твою віру, твої забобони і ладен скорятися найменшим твоїм забаганкам. Усе, що ти робиш, має бути прекрасним; нема нічого чистішого, ніж твоя думка, як нема нічого гарнішого, ніж твоє обличчя, в якому віддзеркалюється божественна душа. Я чекатиму від тебе листа, перш ніж помчу назустріч солодкій миті, яку ти мені подаруєш. О, коли б ти знала, як я тремчу, коли дивлюся на вежі твого замку, обрамлені світлом місяця — нашого друга, нашого єдиного повірника!

IV

Прощай слава, прощай майбутнє, прощай омріяне життя! Віднині, моя кохана, уся моя слава в тому, щоб належати тобі, бути тебе достойним; моє майбутнє — лише в надії бачити тебе; а моє життя хіба не в тому, щоб бути біля твоїх ніг, засинати під твоїм поглядом, дихати на повні груди в небесах, які ти для мене створила? Усі мої сили, усі мої думки повинні належати тобі, тобі, яка сказала мені п'янки слова: «Я хочу розділити твої муки!» Віддавати час науці, ідеї — світу, вірші — поезії хіба не означало б викрадати радощі в кохання, хвилини — в щастя, почуття — в твоєї божественної душі. Ні, ні, дорогоцінне моє життя, я хочу все зберегти для тебе, подарувати тобі всі квіти душі своєї. Чи серед земних скарбів і скарбів людського розуму існує що-небудь достатньо прекрасне, достатньо чудесне, щоб винагородити таке щедре, таке чисте серце, як твоє, а я ж іноді наважуюся поєднувати з ним своє серце! Атож, іноді я маю зухвалість вірити, що вмю кохати так само сильно, як ти. Але це неправда, ти ж бо жінка-янгол. У твоїх почуттях завжди буде більше чару, ніж у моїх, більше гармонії у твоєму голосі, більше делікатності в усмішці, більше чистоти в погляді. О, дозволь мені вірити, що ти створіння з вищої сфери, аніж та, в якій живу я; ти можеш пишатися тим, що спустилася з неї, а я тим, що тебе

заслужив, я сподіваюся, ти не будеш розчарована, прийшовши до мене, бідного й нещасливого. І якщо серце, віддане жінці, — найкращий для неї притулок, ти завжди будеш володаркою мого серця. Жодна думка, жодна дія ніколи його не затьмарять, і воно залишиться дорогоцінним святилищем, поки ти погодишся царювати в ньому; а хіба ти не залишишся в ньому навіки? Хіба не дала ти мені чудової обіцянки: «І нині, і завжди!»? Et nunc et semper! Я закарбував під твоїм портретом ці ритуальні слова, гідні тебе, як вони гідні самого Бога. «І нині, і завжди» триватиме моє кохання до тебе. Ні, ні, я ніколи не вичерпаю того, що величезне, нескінченне, неосяжне; а таке моє почуття до тебе, я збагнув його безмір, як осягаємо ми простір, вимірюючи якусь із його частин. Саме так переживав я невимовні радощі, години солодких роздумів, пригадуючи один твій жест, один відтінок твоєї фрази. Отже, згодом виникнуть спогади, які розчавлять мене своєю вагою, коли навіть невиразна згадка про одну годину ніжної приязні змушує мене плакати від щастя, пестить мою душу, проникає в неї і стає невичерпним джерелом блаженства. Кохати — це жити життям янголів. Мені здається, я ніколи не вичерпаю втіху, яку переживаю, дивлячись на тебе. Ця втіха найскромніша з усіх, — хоч і для неї ніколи не вистачає часу, — вона допомогла мені зрозуміти, що таке одвічне споглядання Бога, якому віддаються серафими та вищі духи; у цьому немає нічого дивного, якщо з його субстанції променіє світло, не менш багате почуттями, ніж сяйво твоїх очей, твого величного чола, твого прекрасного обличчя — небесного образу твоєї душі; а душа — це наше друге «я», чия чиста безсмертна форма надає безсмертя й нашому коханняю. Я хотів би, щоб існувала інша мова, а не та, якою я користуюся, щоб описати тобі втіхи свого кохання — а вони постійно розквітають у мене в серці. А проте існує вже одна така мова, яку ми створили, адже наші погляди — це живі слова, і хіба не слід нам бачити одне одного, щоб чути очима запитання й відповіді наших сердець, такі виразні й такі проникливі, що ти сказала мені одного вечора: «Мовчіть!», хоч я не промовив жодного слова? Ти пам'ятаєш про це, радосте моя? Та хіба не змушений я користатися словами людської мови, надто слабкими, щоб виразити божественні почуття, коли я блукаю далеко від тебе, в сутінках розлуки?

Слова принаймні допомагають виявити сліди, які ці почуття залишили в моїй душі — так слово «Бог» недосконало відтворює наше уявлення про таємниче начало начал. Та незважаючи на глибину і неосяжні можливості людської мови, я ніколи не знаходив у ній виразів, які могли б передати блаженство обіймів, які еднають нас, зливаючи моє життя з твоїм, коли я про тебе думаю.

І якими словами закінчити листа, якщо я однаково не розлучаюся з тобою, хоч і перестаю писати? Прощання — хіба не смерть? А хіба смерть — прощання? Хіба моя душа не зіллється з твоєю іще повніше? Хіба моя думка не вічна? Раніше я вже пропонував тобі навколішках своє серце і своє життя; чи ж я знайду у себе в душі квіти почуття, яких я тобі досі не дарував? Чи це не те саме, що послати тобі часточку скарбів, якими ти володієш цілком? Хіба не в тобі моє майбутнє? Як шкодую я за минулим! Я хотів би віддати тобі й ті роки, над якими ми вже не маємо влади, щоб ти царювала й над ними, як царюєш нині над моїм життям. Та який сенс мало моє існування до того, як я взяв тебе? Я міг би назвати його небуттям, якби не пережив за той час стільки нещастя і горя.

УРИВОК

Мій коханий янголе, який чарівний вечір ми провели учора! Скільки скарбів у твоєму дорогому для мене серці! Отже, твоє кохання так само невичерпне, як і моє? Кожне слово несло мені нові радощі, а кожен погляд робив їх ще глибшими. Спокійний вираз твого обличчя відкривав безмежний обрій для наших думок. Атож, усе було нескінченним, як небо, і ніжним, як його голубінь. Витончені риси твого любого обличчя відбивалися не знаю вже якими чарами у твоїх лагідних рухах, у кожному твоєму жесті. Я добре знав, що ти вся — чарівність, що ти вся — любов, але я не уявляв собі, наскільки розмаїті твої чари. Все поєдналося, щоб розбудити в мені палке жадання, щоб спонукати мене просити першої ласки, в якій жінка завжди відмовляє, безперечно, лише для того, щоб примусити коханого викрасти її в неї. Але ти, дорогоцінна душе мого життя, ти ніколи не зна-

тимеш, скільки ти можеш дати моєму кохання, але даватимеш, можливо, не усвідомлюючи цього сама. Ти правдива, і тому скоряйся тільки своєму серцю. Як твій ніжний голос зливається з лагідною гармонією прозорого повітря і безхмарного неба! Ні пташиного щибету, ні подмуху вітерцю — пустеля і ми! Нерухоме листя навіть не тріпотіло, залите чудовими барвами надвечірнього сонця, в яких поєднувалися світло й тіні. Ти відчула цю небесну поезію — ти, в якій поєдналося стільки почуттів! — і так часто звертала погляд у небо, аби не відповідати мені! Ти, горда і сміхотлива, скромна і деспотична, ти, яка цілком віддаєшся душею і думкою, але уникаєш найцнотливішої ласки! Дорогоцінне кокетство серця! Вони ще бринять у моїх вухах, ще перекочуються там і грають, ці невимовно ніжні, схожі на дитячий лепет слова, які не були ні обіцянками, ні признаннями, але залишали кохання осяйні надії, не затьмарені ні страхом, ні тривогами. Який цнотливий спогад на все життя! Як пишно розцвіли квіти, народжені в глибині душі! Вони можуть зав'язнути від будь-якої дрібнички, але нині все допомагає їм буюти й розквітати. Так буде завжди, правда ж, моя кохана? Згадавши вранці живі й свіжі почуття, що в ту мить звучали приглушено, я відчув у душі блаженство, яке дало мені зрозуміти, що справжнє кохання — це океан вічних і завжди нових почуттів, у який занурюєшся з дедалі більшою насолодою. Кожен день, кожне слово, кожна ласка, кожен погляд повинні віддати данину колишнім радощам. Атож, серця достатньо благородні, щоб нічого не забувати, повинні з кожним ударом жити всіма минулими втіхами, як і тими, що їх обіцяє майбутнє. Ось про що я колись мріяв, і сьогодні це вже не тільки мрія. Хіба не зустрів я на землі янгола, який дав мені спізнати всі радощі, щоб, можливо, винагородити мене за те, що я витерпів стільки страждань? Янголе небесний, я вітаю тебе поцілунком.

Я посилаю тобі цей гімн, що вихопився з мого серця, я повинен був проспівати його тобі. Але він надто недосконало висловить мою вдячність і вранішні молитви, що їх моє серце кожного ранку посилає тій, яка переказала мені всю євангелію серця одним божественним словом: «Сподівайся!»

О, невже, серце моє кохане, невже немає більше перешкод?! І ми вільно належатимемо одне одному щодня, щогодини, щомиті, завжди? І ми зможемо втішатися щастям у всі дні нашого життя, як тепер утішаємося лише крадькома і в рідкі хвилини! Невже справді? Невже наші почуття, такі чисті, такі глибокі, наберуть чарівливої форми незліченних ласк, про які я мріяв? Твоя маленька ніжка роззується для мене, і ти вся будеш моєю! Це щастя убиває мене, пригнічує. Моя голова надто слабка, вона розламається під натиском думок. Я плачу і сміюся, я марю. Кожна втіха, мов розжарена стріла, пронизує мене й обпікає. В моїй уяві ти з'являєшся перед моїм захопленням, затуманеним зором у незліченних і примхливих образах, створених любострастям. Усе наше майбутнє життя ось тут, переді мною, із своїми бурхливими потоками, годинами відпочинку, радіощами; воно кипить, розливається, засинає; потім прокидається молодим, свіжим. Я бачу обох нас разом, ми йдемо однією дорогою, живемо однією думкою, завжди серце біля серця, розуміючи одне одного, чуючи одне одного, ото луна підхоплює звуки і повторює їх через простір. Чи можна прожити довго, отак щомиті пожираючи своє життя? Чи не помремо ми в перших своїх обіймах?

І що це буде, адже вчора увечері наші душі уже злилися в ніжному поцілунку, який забрав усі наші сили, короткому поцілунку, який став розв'язкою усіх моїх бажань, безсилим виразом стількох молитв, що чаїлися на самому дні мого серця як докори сумління і вихоплювалися з моєї душі тільки під час нашої розлуки? І я, той, хто ховався в кущах живоплоту, щоб підслухати твої кроки, коли ти поверталася в замок, я зможу милуватися тобою скільки захочу, коли ти що-небудь робитимеш, сміятимешся, розважатимешся, розмовлятимеш, ходитимеш! Яка безмежна радість! Ти не знаєш, яку втіху я відчуваю, коли бачу, як ти ходиш туди-сюди! Треба бути чоловіком, щоб збагнути всю глибину цих відчуттів. Мати радіє менше, коли спостерігає, як грається або спить її дитя, ніж радію я, милуючись кожним твоїм рухом. Я кохаю тебе всіма своїми чуттями водночас. Принадність кожного твого жесту щоразу нова для мене. Мені здається,

я всі ночі дихав би твоїм диханням, я хотів би проникнути у всі твої справи, бути субстанцією твоїх думок, бути тобою. Нарешті я зможу ніколи з тобою не розлучатись! Жодне людське почуття не потурбує більше нашу любов, нескінченну у своїх перетвореннях і чисту, як усе, що єдине; нашу любов, незору, як море, неосягну, як небо! Ти моя! Ти вся цілком належиш мені! Тепер я зможу заглядати у глибину твоїх очей і бачити там дорогу мені душу, яка то ховається, то з'являється, зможу вгадувати кожне твоє бажання! Моя кохана, послухай, зараз я скажу тобі те, чого досі не зважувався сказати, але в чому сьогодні можу признатися. Я відчував у душі якусь сором'язливість, що не давала мені повністю виразити свої почуття, і я намагався убрати їх у форму думок. Але тепер я хотів би оголити своє серце, сказати тобі про те, якими палкими були мої мрії, як бурхливо кипіло шанобство моїх почуттів, роздратованих самотою, в якій я жив, завжди розпалених сподіванням щастя і розбуджених тобою, такою досконалою у своїх формах, такою привабливою в манерах! Та хіба можна висловити, як хвилююся я в передчутті невідомого блаженства, що його дає володіння коханою жінкою, коли дві душі, поєднані коханням, зливаються в безумному пориві! Знай же, моя Поліно, я годинами перебував у заціпенінні, породженому силою твоїх палких жадань, поринаючи у відчуття незнаной ласки, як падають у бездонну прірву. В такі хвилини усе моє життя, мої думки, мої сили плавилися й зливалися в те, що я називаю жаданням, бо не знаходжу слів, якими міг би виразити це п'янке марення почуттів. Тепер я можу тобі признатися, що в той день, коли я, виявивши жалюгідну розважливість, яка змусила тебе засумніватися в моєму коханні, відмовився взяти твою руку, простягнуту мені таким чарівним рухом, я був під владою одного з тих нападів божевілля, коли чоловік здатний на вбивство, щоб оволодіти коханою жінкою. Атож, коли б я відчув ніжний потиск, який ти мені запропонувала, так само виразно, як відлунював у моєму серці твій голос, я не знаю, куди привело б мене шаленство моїх жадань. Але я можу мовчати і довго страждати. Навіщо говорити про ці печалі, коли мої марення скоро стануть дійсністю? Отже, тепер мені буде дозволено перетворити наше життя на безперервну ласку! Люба моя, кохана, бувають такі від-

блиски на твоїх чорних косах, що я годинами зі слізьми на очах милувався б тобою, дорогоцінний мій скарбе, якби ти не казала мені, відвертаючись: «Годі! Мені ж соромно!» Отже, завтра про наше кохання стане відомо всім! О, Поліно, серце моє стискається, коли я думаю про те, що треба буде знести погляди сторонніх, цікавість юрби. Поїдьмо у Вільнуа, житимемо далеко від усього. Я хотів би, щоб жодне створіння з людським обличчям не заходило до святилища, де ти станеш моєю; я навіть хотів би, щоб після нас воно не існувало, щоб було зруйноване. Атож, я хотів би сховати від усього живого в природі щастя, яке можемо зрозуміти, відчутти тільки ми двоє, щастя, таке незглибиме, що я кидаюся у нього, аби померти, — бо це безодня. Не лякайся сліз, які зросили мого листа, — це сльози радості. Моє єдине щастя, отже, ми ніколи більше не розлучимося!»

У 1823 році я їхав диліжансом із Парижа в Турень. У Мері кондуктор посадив пасажира до Блуа. Завівши його в те відділення екіпажа, де сидів я, він жартома сказав:

— Вам тут не буде тісно, пане Лефевр!

Справді, я був сам-один.

Почувши це прізвище, побачивши старого з білим волоссям, якому було років вісімдесят, не менше, я, цілком природно, згадав про Ламберового дядька. Після кількох навідних запитань мені стало ясно, що я не помилився. Старий щойно вправся зі збиранням винограду в Мері й тепер повертався до Блуа. Я відразу спитав у нього про свого колишнього «односу-ма». При першому ж моєму слові обличчя старого ораторіанця, і так поважне та суворе, мов обличчя солдата, якому довелося багато вистраждати, спохмурніло й посмутніло. Зморшки на його чолі ніби поглибшали, він стиснув губи, скося глянув на мене і запитав:

— То ви з ним не зустрічалися після колежу?

— Правду кажучи, ні, — відповів я. — Але ми обидва однаково винні, якщо забули один про одного. Ви ж бо знаєте, коли молоді хлопці покинуть шкільну лаву, в них починається життя, в якому буває стільки пригод і пристрастей, що їм треба зустрітися, аби зрозуміти, як люблять вони один одного. Та все ж таки

іноді зринають спогади дитинства, і неможливо усе забути, а надто таку міцну дружбу, яка була в нас із Ламбером. Нам навіть дали одне прізвисько — Поет-і-Піфагор.

Я сказав старому, як мене звать, і він спохмурнів ще дужче.

— Отже, ви не знаєте, що з ним сталося? — запитав він. — Мій бідолашний небіж мав одружитися з найбагатшою спадкоємицею в Блуа, але напередодні весілля він збожеволів.

— Ламбер збожеволів? — приголомшено вигукнув я. — З якого дива? Я не зустрічав людини, яка мала б таку багату пам'ять, так бездоганно організований розум, уміла б так проникливо схоплювати суть речей! Могутній геній, може, трохи надміру захоплений містиккою; але найбагородніше серце у світі! Мабуть, із ним сталося щось справді надзвичайне?

— Я бачу, ви його добре знали, — сказав мені старий священник.

Усю дорогу від Мера до Блуа ми розмовляли про мого бідолашного товариша, причому обом довелося робити довгі відступи від головної нитки подій, щоб ознайомити один одного з подробицями, які я вже повідомив читачам з метою описати події в тій послідовності, що надала б їм найбільшого інтересу. Я розповів дядькові Луї про наші таємні дослідження, про те, що найдужче цікавило в ті часи його небожа; потім старий розповів мені, що сталося в житті Луї, відколи ми розлучилися. За словами пана Лефевра, у Ламбера з'явилися деякі ознаки божевілля ще до його одруження; але ті прояви нічим не відрізнялися від тих, які бувають у всіх палко закоханих, і мені вони здалися ще менш вартими уваги, коли я довідався про силу його пристрасті та познайомився з панною де Вільнуа. У провінції, де мало хто цікавиться ідеями, людина, котра мислить не зовсім звично і перебуває під владою системи, як Ламбер, може видатися щонайменше диваком. Його мова мала вражати людей тим дужче, що озивався він досить рідко. Він казав: «Ця людина не з мого неба», в тих випадках, коли інші казали: «З ним каші не звариш». Кожна талановита людина іноді висловлюється не так, як усі. Чим глибший геній, тим яскравіше проступають у нього дивацтва, що позначають різні ступені оригінальності. А в провінції оригінала вважають напівбезумцем. Тому вже після перших слів пана

Лефевра я засумнівався в божевіллі свого товариша. Слухаючи розповідь старого, я в душі ставився до неї критично. Найсерйозніший випадок стався за кілька днів до весілля. У Луї був напад каталепсії — дуже характерний, протягом п'ятдесяти дев'яти годин він лишався нерухомий, втупивши погляд в одну точку, не їв і не пив; суто нервовий стан, у який западають деякі люди, охоплені бурхливою пристрастю. Це явище рідкісне, але його ознаки добре відомі кожному лікарю. Більше дивувало те, що доти Луї ніколи не хворів на цю хворобу, хоч до неї схилили і його звичка часто поринати в екстаз, і суть ідей, які він розвивав. Але зовнішня та внутрішня будова його організму були настільки досконалі, що змогли довго витримувати надмірну витрату душевних сил. Екзальтація, в яку, мабуть, привело його сподівання найвищого фізичного блаженства, ще підсилена в ньому цнотливістю тіла та могутністю душі, певне, й спричинила цю кризу, наслідки якої відомі не більше, ніж її причина. Втім, листи, що випадково збереглися, досить ясно передають, як він перейшов від чистого ідеалізму, в якому жив, до яскраво вираженої чуттєвості. Свого часу ми назвали дивовижним подібне явище людської природи, коли, як вважав Ламбер, дві наші основи несподівано розділяються і внутрішнє «я» завдяки якимсь своїм невідомим властивостям і під дією ще нерозгаданої причини цілковито зникає. Хвороба Луї — прірва не менш глибока, ніж сон — мала безпосередній стосунок до системи доказів, яку він сам-таки дав у своєму «Трактаті про волю». У ту мить, коли пан Лефевр заговорив зі мною про перший напад, який стався в Ламбера, я раптом пригадав розмову, що відбулася в нас на цю тему після прочитання однієї медичної книжки.

— Глибока медитація, повний екстаз, — сказав тоді Луї на завершення, — це, можливо, каталепсія в зародку.

У той день, коли він так коротко сформулював думку, він намагався пов'язати духовні явища ланцюжком взаємозалежностей, крок за кроком простежуючи усі прояви розуму, починаючи від найпростіших, інстинктивних, чисто тваринних порухів, якими задовольняються чимало людей, а надто тих, хто витрачає усі свої сили на чисто механічну роботу; потім він переходив до виникнення думок, до їхніх сполучень, до порівнян-

ня, обмірковування, споглядання і нарешті до екстазу й каталепсії. Звичайно, вишикувавши в такий ряд різні ступені внутрішньої могутності людини, Ламбер з усією наївністю юного віку вирішив, що в нього виник план чудової книжки. Пригадую, що внаслідок однієї з випадковостей, які змушують повірити у фатальну невідворотність долі, ми натрапили на Великий мартиролог, де подаються дивовижні факти про цілковите пригнічення тілесного життя, якого людина досягає завдяки неймовірному напруженню духовних сил. Міркуючи про наслідки фанатизму, Ламбер прийшов до думки, що згустки ідей, названі почуттями, можуть являти собою матеріальні потоки якого-небудь флюїда, що його люди виробляють більше або менше залежно від способу, яким їхні органи всмоктують живодайні субстанції з навколишнього середовища. Ми не на жарт захопилися каталепсією і з тим запалом, з яким діти віддаються своїм витівкам, намагалися терпіти біль, думаючи про щось інше. Ми виснажували себе, роблячи різні експерименти, уподібнюючись до причинних релігійних фанатиків минулого сторіччя, чий досвід коли-небудь згодиться для науки. Я ставав Ламберові на живіт і стояв на ньому по кілька хвилин, причому він не відчував найменшого болю; та, незважаючи на ці шалапутні витівки, ніхто з нас не зазнав нападу каталепсії. Цей відступ здався мені необхідним, щоб пояснити сумніви, які виникли у мене спершу і які пан Лефевр цілком розвіяв.

— Коли напад минув, — сказав мені він, — мій небіж поринув у стан глибокого жаху, в меланхолію, якої ніщо не могло розвіяти. Він вирішив, що вражений безсиллям. Я став стежити за ним із турботливістю матері й, на щастя, встиг зупинити його в ту саму мить, коли він хотів зробити собі операцію, якій Оріген начебто завдячував своїм даром. Я негайно повіз його до Парижа, щоб доручити там турботам пана Ескіроля. Під час подорожі Луї майже весь час дрімав і не впізнавав мене. У Парижі лікарі оголосили його хворобу невиліковною й одноставно порадили залишити його в цілковитій самоті, помістити в прохолодній кімнаті, де завжди панувала б сутінь, і намагатись не порушувати тиші, необхідної для його малоймовірного одужання. Панна де Вільнуа, чие весілля вважали розладнаним і від якої я прихо-

вав стан Луї, — провадив старий, закліпавши очима, — приїхала до Парижа й довідалася про вирок лікарів. Вона негайно захотіла побачитися з Луї, який ледве її впізнав. Після цього вона вирішила, як то властиво шляхетним душам, присвятити себе турботам, необхідним для його одужання. «Я повинна була б зробити це для свого чоловіка, — сказала вона. — Невже для коханого треба робити менше?» Отож вона забрала Луї у Вільнуа, де вони й живуть ось уже два роки.

Замість їхати далі в Турень, я зійшов у Блуа, маючи намір побачитися з Луї. Добрий священник зажадав, щоб я зупинився в його домі, де він показав мені кімнату племінника, книжки та всі речі, що йому належали. Під час цього огляду з грудей у старого раз у раз вихоплювався журливий вигук, що свідчив і про ті надії, які пробудив у ньому рано сформований геній Ламбера, і про гірку скорботу, спричинену непоправною втратою.

— Цей юнак знав усе, шановний добродію, — сказав він, кладучи на стіл том із творами Спінози. — Як усе-таки такий бездоганно організований розум міг схибнутися?

— До цього, пане, якраз і могла призвести розумова напруга, в якій він жив, — відповів я. — Якщо справді він став жертвою тієї ще не вивченої у всіх своїх наслідках кризи, яку ми називаємо «божевіллям», я схильний вважати причиною всього пристрасть. Наукові дослідження Луї, спосіб життя, яке він провадив, довели його сили та здібності до такої напруги, що його дух уже не міг витримати найменшого додаткового збудження; отож кохання мало або зламати його, або піднести до незвичайних виявів духу, які, можливо, ми дарма принижуюмо, іменуючи їх «божевіллям» без належного розуміння їхньої суті. А могло бути й так, що у втіхах шлюбу він побачив перешкоду на шляху вдосконалення своїх внутрішніх почуттів і свого польоту через світи духовності.

— Ваші міркування, добродію, мабуть, вельми логічні, — відповів старий, уважно вислухавши мене. — Та навіть якби я їх зрозумів, чи це сумне знання допомогло б мені змиритися з втратою племінника?

Дядько Ламбера належав до людей, які живуть лише серцем.

Наступного дня я пішов у Вільнуа. Старий провів мене до околиці Блуа. Коли ми звернули на дорогу, що вела до маєтку, він зупинився й сказав мені:

— Ви ж розумієте, я туди не ходжу. Але не забудьте того, що я сказав. При панні де Вільнуа не показуйте виду, що Луї здається вам божевільним.

Він нерухомо стояв там, де я з ним розлучився, і дивився мені навздогін, аж поки втратив мене з очей. Я йшов до замку Вільнуа, опанований глибоким хвилюванням. Я поринав у дедалі глибшу задуму з кожним кроком, який ступав по дорозі, де Луї проходив безліч разів, коли його серце було сповнене надії, а душа збуджена любовним томлінням. Кущі, дерева, примхливі закрути дороги з неглибокими рівчачками обабіч — усе набувало для мене незвичайного інтересу. Я намагався перейнятися тут враженнями й відгадати думки свого бідолоашного товариша. Безперечно, що вечірні розмови біля пролomu в мурі, куди приходила до нього на побачення кохана, прилучили панну де Вільнуа до таємниць цієї душі, такої шляхетної і багатой, як кілька років тому прилучився до них і я. Та поряд із майже релігійним почуттям, яке мене сюди привело, мою увагу привертав і пробуджував у мені гостру цікавість один факт — непохитна віра панни де Вільнуа, про яку повідомив мені старий. Чи з часом вона заразилася божевільям коханого, чи так глибоко проникла йому в душу, що могла зрозуміти всі його думки, навіть найтуманніші? Я губився перед цією дивовижною загадкою почуття, що виявилось сильнішим за найнатхненніше кохання, за найшляхетнішу самопожертву. Померти за іншого — жертва майже буденна. Жити, залишаючись вірною єдиному кохання, — це героїзм, який приніс безсмертя панні Дюпюї. Якщо навіть великий Наполеон і лорд Байрон у своєму коханні мали наступників, то тим більшого захвату гідна вдова Болінгброка. Але панна Дюпюї могла жити спогадами про кілька років щастя, тоді як панна де Вільнуа спізнала тільки перші хвилювання пристрасті, і тому саме вона була для мене взірцем відданості у найглибшому значенні цього слова. Сама майже збожеволівши, вона досягла небаченої духовної висоти; але, розуміючи й пояснюючи безумство коханого, вона додавала до скарбів свого шляхетного серця гідний для вивчення ідеал пристрасті. Коли я побачив високі вежі замку, на які стіль-

ки дивився, тремтячи від хвилювання, сердешний Ламбер, моє серце закалатало. Я, так би мовити, яскраво уявив себе на його місці, згадавши про нашу юність. Нарешті я перейшов через широке пустельне подвір'я і проник у передпокій замку, нікого не зустрівши. На шум моїх кроків з'явилася літня жінка, який я їй передав листа від пана Лефевра до панни де Вільнуа. Незабаром та сама жінка повернулася і привела мене в залу з низькою стелею, з опущеними шторами, вистелену плитами з білого та чорного мармуру. В глибині тієї зали я невиразно побачив Луї Ламбера.

— Сідайте, пане, — сказав мені ніжний голос, що проникав у саме серце.

Я їй не помітив, коли панна де Вільнуа опинилася поруч мене і безшумно підсунула мені стілець, на який я сів не зразу. Було так поночі, що в першу мить панна де Вільнуа і Луї видалися мені двома чорними силуетами, які вирізнялися на тлі сірої сутні. Я сів, весь під владою почуття, яке мимоволі опановує нас під темними склепіннями церкви. Мої очі, ще засліплені блиском сонця, лише поступово звикали до цієї штучної ночі.

— Цей добродій — твій товариш по колегі, — сказала панна де Вільнуа, звертаючись до Луї.

Він нічого не відповів. Я зміг нарешті його роздивитися, й то було одне з тих видовищ, які навіки закарбовуються в пам'яті. Він стояв, спершись обома ліктями на виступ, утворений дерев'яними панелями і, здавалося, гнувся додолу під вагою схиленої голови. Волосся, довге, як у жінки, спадало на плечі й обрамляло обличчя, надаючи йому схожості з бюстами великих людей доби Людовіка XIV. Обличчя було дуже бліде. За своєю давньою звичкою він машинально й безупинно тер ногу об ногу, і постійне шарудіння від тертя кістки об кістку справляло гнітюче враження. Біля нього лежав на дошці матрац, набитий мохом.

— Іноді він лягає, хоч і дуже рідко, — сказала мені панна де Вільнуа. — Але щоразу спить по кілька діб поспіль.

У тій позі, в якій я його побачив, Луї стояв і днями, й ночами, стояв, утупивши погляд в одну точку, ніколи не опускаючи й не піднімаючи повік, як ми звичайно робимо. Спитавши в панни де Вільнуа, чи не зашкодить Ламберові, якщо впустити до кімнати трохи більше світла, я з її згоди трохи відхилив штору й зміг

роздивитися обличчя свого друга. Гай-гай! Це обличчя уже вкрилося зморшками, побіліло, його очі ніби віддзеркалювали світло, ставши скляними, як у сліпого. Усі його риси, здавалося, судомно витяглися вгору. Я кілька разів спробував заговорити з ним, але він мене не почув. Це був осколок людини, викопаний із могили, перемога життя над смертю або смерті над життям. Я пробув у тій залі близько години, поринувши в неоясненну задуму, під владою тисячі скорботних думок. Панна де Вільнуа з усіма подробицями розповіла мені про це життя — життя дитини в колисці. Несподівано Луї перестав терти ногу об ногу й протяжним голосом сказав:

— Янголи — білі.

Я не можу передати, яке враження справили на мене ці слова, звук дорогого голосу, що його я так болісно прагнув почути, уже втративши на це всяку надію. Мимоволі мої очі наповнилися слізьми. Несподіване передчуття промайнуло в моїй душі й змусило мене засумніватися, що Луї втратив розум. А проте я був цілком певний, що він не бачить мене й не чує. Але гармонія його голосу, що, здавалося, виражала небесне блаженство, надала його словам неподоланної сили. Ця фраза відбилася в наших душах, як чудесний церковний передзвін серед глибокої ночі, в ній ми відчули неповне одкровення якогось невідомого нам світу, і я більше не дивувався, що панна де Вільнуа вважала Луї цілком при здоровій тямі. Можливо, життя душі поглинуло в ньому життя тіла. Можливо, подруга Луї, як і я в ті хвилини, була опанована невиразним відчуттям іншої природи, мелодійної і квітучої, яку ми називаємо небом у найширшому розумінні. Ця жінка, цей янгол, завжди перебувала тут, сидючи за кроснами, і щоразу, витягуючи голку, вона дивилася на Ламбера із сумним і ніжним почуттям у погляді. Неспроможний далі витримати це жахливе видовище, бо мені не вдалося, як панні де Вільнуа, проникнути в усі його таємниці, я вийшов, і ми погуляли кілька хвилин, розмовляючи про неї і про Ламбера.

— Звичайно, Луї може здатися божевільним, — сказала мені вона. — Але він не божевільний, якщо так називають тих, у кого з невідомої причини занедужує мозок і вони перестають усвідомлювати свої вчинки. Поведінка мого чоловіка цілком осмислена. Якщо він не впізнав вас фізично, не думайте, що він вас не

бачив. Він зумів визволитися від свого тіла і бачить нас в іншій формі, не знаю, в якій. Коли він починає говорити, то висловлює дивовижні думки. Але часто він тільки закінчує словами думку, що вже розвинулася в його душі, або, навпаки, починає якусь фразу, та закінчує її подумки. Іншим людям він видається безумним; я живу в атмосфері його мислення, і всі його ідеї мені зрозумілі. Я йду дорогою, яку прокладає його дух, і, хоч не знаю всіх її поворотів, сподіваюся, що дійду до мети разом із ним. З ким не траплялося — і не раз, — що, почавши думати про дрібничку, він приходив до дуже важливої думки через низку ідей або спогадів? Часто, заговоривши про щось малозначуще, мислитель використовує це як відправну точку перебіжної думки, потім забуває або замовчує довгий ланцюг абстрактних зв'язків, що приводять його до певного висновку, і знову заговорює тільки тоді, коли йому лишається подати останню ланку цього ланцюга роздумів. Люди пересічні, для яких незвичне таке швидке на низування думок та образів, не здогадуючись про напружену внутрішню діяльність душі, починають сміятися з мрійника й оголошують його безумцем, якщо в нього часто трапляються подібні провали пам'яті. А Луї завжди такий: він зі швидкістю ластівки невтомно літає в просторах думки, і я вмю стежити за всіма звивинами його лету. Ось історія його божевілля. Можливо, коли-небудь Луї повернеться до життя, в якому ми нидіємо; але якщо він почав дихати повітрям небес раніше, ніж це судилося нам, то чому ми маємо прагнути, щоб він знову опинився серед нас? Для мене велика радість чути, як б'ється його серце, і все моє щастя в тому, щоб бути біля нього. Хіба він не належить мені цілком? За останні три роки двічі він був моїм протягом кількох днів: у Швейцарії, куди я його возила, і в глибині Бретані, на острові, де він приймав морські ванни. Двічі я була дуже щаслива! Я вмю жити спогадами.

— Але чи запишете ви слова, які в нього вихоплюються? — запитав я.

— Навіщо? — відповіла вона.

Я змовчав, людська наука здалася мені нікчемною порівняно з цією жінкою.

— Коли він тільки почав говорити, — сказала вона, — я, здається, записала кілька його фраз, але потім перестала це робити; тоді я нічого не розуміла.

Я поглядом попросив показати мені її записи; вона мене зрозуміла, і ось що мені вдалося врятувати від забуття.

I

Усе на землі походить від ефірної субстанції, спільної основи для явищ, відомих під неточними термінами: електрика, теплота, світло, гальванічний і магнетичний струм тощо. Усі види перетворень цієї субстанції і складають те, що в просторіччі називають матерією.

II

Мозок — посудина, в яку живе створіння поміщає все, що всмоктує із названої вище субстанції за допомогою цього досконалого органу та зовнішніх чуттів. У мозку субстанція перетворюється на волю.

Воля — це флюїд, притаманний кожному створінню, здатному рухатися. Звідси незлічені форми, яких набуває живе створіння внаслідок різноманітних сполучень із субстанцією. Його інстинкти породжені необхідністю, яку обумовлює середовище, де воно розвивається. Звідси розмаїття живого світу.

III

В людини воля стає характерною для неї силою, що переважає за напругою волю всіх інших різновидів живого.

IV

Воля залежить від субстанції, постійно живлячись нею, знаходячи її у всіх своїх перетвореннях, проникаючи в неї думкою, яка є особливим утворенням людської волі в поєднанні з різними видами субстанції.

V

Незліченні форми, яких набуває думка, залежать від більшої або меншої досконалості системи людських органів.

VI

Воля знаходить вияв через органи, які в буденній мові називають п'ятьма чуттями, хоча насправді вони зводяться до одного: здатності бачити. Дотик, смак, слух і нюх — це той-таки зір, але пристосований до перетворень субстанції, яку людина може сприймати в двох станах: перетвореному й неперетвореному.

VII

Всі речі, що завдяки формі потрапляють у сферу єдиного чуття — здатності бачити, — зводяться до кількох елементарних тіл, начала яких у повітрі, світлі або у повітрі й світлі водночас. Звук — це видозміна повітря. Усі кольори — видозміни світла. Всякий запах — це комбінація світла й повітря. Таким чином, чотири аспекти матерії в її відношенні до людини: звук, колір, запах і форма — мають спільне походження; бо недалеко той день, коли всі визнають спорідненість двох начал — світла й повітря. Думка, породжена світлом, виражається в словах, породжених звуком. Отож усі різновиди звуку пов'язані із субстанцією, перетворення якої відрізняються лише кількістю, тобто певним дозуванням, пропорції якого виробляють індивіди або речі, приналежні до того, що ми називаємо царствами природи.

VIII

Поглинаючи субстанцію в достатній кількості, людина перетворюється на інструмент могутньої сили, який вступає у взаємодію з основою субстанції і впливає на природу, організовану за принципом великого потоку, що поглинає усі дрібні струмочки. Цю силу, цілком незалежну від думки, приводить в рух акт хотіння, і вона, завдяки своїй концентрації, набуває деякі властивості *субстанції*, такі як швидкість світла, усепроникність

електрики, здатність насичувати тіла, до чого слід додати здатність усвідомлювати свої можливості. Але в людини є первісна і визначальна сутність, яка не піддається жодному аналізу. Якщо людину розчленувати на складові частини, то, можливо, вдасться виділити елементи думки і волі; та завжди там виявиться таке собі непояснене «х», через яке колись спіткнувся і я. Це «х» — *слово*, воно спалює і пожирає тих, хто не підготовлений сприйняти його. *Слово* породжує *субстанцію* — і безперервно.

IX

Гнів, як і всі вияви наших пристрастей, — це потік людської сили, що діє, як електричний струм. Коли він проривається, виникає струс, що впливає на всіх присутніх осіб, навіть якщо вони не є ні його об'єктом, ні причиною. Хіба не зустрічаються люди, які актом своєї волі очищають почуття мас?

X

Фанатизм і всі інші почуття — це живі сили. Такі сили в деяких людей стають потоками волі, які об'єднують і підхоплюють усе.

XI

Якщо простір існує, то деякі здібності дають можливість долати його з такою швидкістю, що це рівнозначно знищенню простору. Від твого ліжка до межі світу лише два кроки: воля — віра!

XII

Факти — ніщо, вони не існують, після нас залишаються тільки ідеї.

XIII

Світ ідей ділиться на три сфери: інстинкту, абстракцій та ясновидіння.

XIV

Найбільша частина доступного для спостереження людства — частина найслабкіша — живе у сфері інстинкту. Люди інстинкту народжуються, трудяться й помирають, так і не піднявшись до другого ступеня людського інтелекту — абстракції.

XV

Сферою абстракції починається суспільство. Якщо порівняно з інстинктом абстракція — майже божественна сила, то порівняно з даром ясновидіння вона — нікчемна слабкість; тільки за допомогою ясновидіння можна пояснити Бога. Абстракція охоплює собою всю природу в зародку, хоч і менш явно, аніж зерно, яке містить у собі всі властивості рослини та її плодів. З абстракції народжуються закони, мистецтва, ділові інтереси, соціальні ідеї. Вона і слава, і лихо світу. Слава тому, що суспільство виникло завдяки їй, лихо — бо вона звільняє людину від необхідності підноситись у сферу ясновидіння, через яку проходить одна з доріг до нескінченності. Людина судить про все на підставі своїх абстракцій — добра, зла, доброчесності, злочину. Вона все зважає на терезах формул своїх законів, її правосуддя — сліпе. Правосуддя Бога зряче — і в цьому суть. Між царством інстинкту і царством абстракції неминуче існують проміжні створіння, в яких інстинкт і абстракція змішані в найрізноманітніших пропорціях. У одних більше інстинктивного, ніж абстрактного, в інших — навпаки. Є також істоти, в яких обидві ці дії нейтралізуються, бо проявляються з однаковою силою.

XVI

Ясновидіння полягає в здатності однаково добре бачити не тільки предмети матеріального світу, а й світу духовного у всіх його розмаїтих проявах та наслідках.

Найпрекрасніші генії людства — це ті, хто покинув темні лабіринти сфери абстракції й піднявся до світла ясновидіння. (Ясновидіння — це здатність «бачити наскрізь», оцінити й збагнути будь-яку річ.) Ісус був ясновидцем: він у кожному явищі

бачив його коріння й плоди, бачив минуле, яке його породило, його існування в теперішньому, його розвиток у майбутньому. Ісусів погляд проникав і у свідомість інших людей. Досконалість внутрішнього бачення породжує дар ясновидіння. Ясновидіння породжує інтуїцію. Інтуїція — одне з чуттів внутрішнього «я», отже, ясновидіння — його властивість. Інтуїція діє за допомогою невловного відчуття, не усвідомлюваного тим, хто йому скоряється: Наполеон підсвідомо відступав від того місця, куди мало влучити гарматне ядро.

XVII

Між сферами ясновидіння й абстракції, як і між сферами абстракції та інстинкту, перебувають істоти, в яких різноманітні властивості двох царств зливаються, породжуючи змішані створіння — геніальних людей.

XVIII

Ясновидець — це, звичайно, найдосконаліший вияв людини, сполучна ланка, що поєднує світ видимий зі світами вищими; він діє, бачить і відчуває своїм внутрішнім «я». Абстрактивіст міркує. Інстинктивіст діє.

XIX

Звідси три шаблі для людини: інстинктивіст перебуває нижче середнього рівня; абстрактивіст — на рівні; ясновидець — вище. Ясновидіння виводить людину на її істинну дорогу, воно відкриває перед нею нескінченність, завдяки йому вона передбачає свою долю.

XX

Існують три світи: природний, духовний і божественний. Людство проходить через природний світ, який змінюється

і в своїй основі, і в проявах. Духовний світ, незмінний у своїй основі, але рухливий у проявах. Світ божественний не змінюється ні в основі, ні в проявах. Отже, існують три культу: матеріальний, духовний, божественний, яким відповідають три форми, що виражаються дією, словом, молитвою, тобто існують *факт, розуміння, любов*. Інстинктивіст шукає фактів, абстрактивіст має справу з ідеями, ясновидець бачить кінцеву мету — він прагне до Бога, тому що він передчуває Його або споглядає.

XXI

Отож коли-небудь зворотний зміст вислову «*Et verbum caro factum est*»¹, можливо, виразить суть нової Євангелії, яка проголосить: «*І плоть стане словом, і вона стане СЛОВОМ БОГА*».

XXII

Воскресіння здійснюється вітром із небес, який розвихрює світи. Янгол, несений вітром, не каже: «Мертві, встаньте!» Він каже: «Хай встануть живі!»

Такими були думки, яким я не без зусиль зумів надати форми, приступної нашому розумінню. Були в нього й інші, які Поліна дуже точно запам'ятала, не знаю, з якої причини, і я їх записав із її слів. Та вони доводять до розпачу, коли, знаючи який геній їх висловив, намагаєшся їх збагнути. Я наведу кілька з них, щоб завершити малюнок цього образу. Можливо, їх варто навести й тому, що в цих висловлюваннях Ламберова теорія охоплює світи повніше, ніж у попередніх, які переважно мають стосунок до живої матерії. Але між обома фрагментами існує взаємозв'язок, очевидний для тих небагатьох, кому до вподоби поринати в безодні таких ідей.

¹ І слово стане плоттю (*лат.*).

I

Усе на землі існує тільки в русі й у числі.

II

Рух — це якоюсь мірою число в дії.

III

Рух походить від сили, породженої словом і опором, який інакше називають матерією. Без опору рух не мав би наслідків, його дія була б нескінченною. Ньютонове всесвітнє тяжіння не закон, а тільки наслідок закону універсального руху.

IV

Між рухом та опором виникає певна рівновага, яка і є життям. Як тільки одна з цих двох сил перемагає, життя припиняється.

V

Ніде рух не буває безплідним, повсюди він породжує число. Але він може бути нейтралізований опором великої сили, як, наприклад, у мінералі.

VI

Породжуючи всіляке розмаїття, число створює водночас і гармонію, яка у своєму найвищому значенні являє собою зв'язок між єдністю і частинами.

VII

Без руху все було б однією й тією самою єдністю. Результати руху, однакові у своїй суті, відрізняються лише числом, яке породжує їхні властивості.

VIII

Людина залежить від властивостей, янгол — від суті.

IX

Прилучаючи своє тіло до елементарної дії, людина може прилучитися своїм внутрішнім «я» до світла.

X

Число — розумний свідок, властивий тільки людині, і саме завдяки йому вона приходить до розуміння слова.

XI

Є число, якого нечистий не може переступити. Це число, що ним закінчується творіння.

XII

Єдність була відправною точкою для всього створеного; в результаті виникли складні сполучення, але їхній кінець має бути схожий на початок. Звідси духовна формула: складна єдність, змінна єдність, єдність усталена.

XIII

Всесвіт — це розмаїття в єдності. Рух — засіб. Число — результат. Кінець — це повернення всього сущого до єдності, яка і є Бог.

XIV

Три і сім — найвагоміші числа в духовному світі.

XV

Три — це формула створених світів. Воно — духовний знак творіння й матеріальний знак кола. Справді, Бог творив лише за допомогою сферичних ліній. Пряма лінія — знак нескінченності. Отож людина, яка прозирає нескінченність, використовує пряму у своїх творіннях. Два — число розмноження. Три — число, яке виражає існування, куди входить розмноження і його плоди. Додайте четвірку, і ви одержите сім — тобто формулу небес. Бог вищий від усього цього, Він — єдність.

Після того як я ще раз побачився з Ламбером, я розлучився з його дружиною і знову опинився під впливом ідей, таких суперечних суспільному життю, що хоч я їй і пообіцяв навідатись у Вільнуа знову, я так туди й не поїхав. Від зустрічі з Луї в мене залишилося гнітюче і якесь зловісне враження. Я боявся знову опинитися в тій п'яній атмосфері, де екстаз здавався таким заразливим. Кожен на моєму місці відчув би бажання кинутися в нескінченність; так ото солдати, стоячи табором біля Булоні, усі накладали на себе руки, опинившись у будці вартового, де один з них заподіяв собі смерть. Відомо, що Наполеонові довелося спалити ту будку, заражену уявленнями, які дійшли до стану смертоносних міазмів. Можливо, в кімнаті Луї відбувалося те саме, що й у тій будці? Ці два факти можуть служити зайвим доказом правильності його вчення про передачу вольових спонук. Я пережив незвичайне хвилювання, яке годі порівняти навіть із тривожними мареннями, що виникають під впливом чаю, кави, опію, сну, лихоманки, таємничих збудників, які часто роздмухують у нашому мозку справжнє полум'я тривоги і маячні. Можливо, я міг би створити завершену книгу з тих уривків думок, зрозумілих лише для деяких умів, що звикли нахилитися над краєм безодні у надії побачити її дно. Розповівши з усіма подробицями про духовні видіння цієї людини, чия незмірна сила, а може, слабкість надавали їй рис створіння ніби незавершеного, я, мабуть, створив би життєпис цього грандіозного розуму, який, безперечно, почав розпадатися, як розпадається занадто велика ім-

перія. Але я волів просто описати свої враження, ніж створювати художній твір у вузькому розумінні цього слова.

Ламберові було двадцять вісім років, коли 25 вересня 1824 року він помер на руках у своєї подруги. Вона поховала його на одному з островів у парку Вільнуа. На його могилі стоїть простий кам'яний хрест без імені, без дати. Квітка, що виросла на краю безодні, в безодню й упала, ніхто не бачив її кольору, не вдихав її аромату. Подібно до багатьох людей, яких ніхто не розуміє, Луї часто прагнув гордо провалитись у небуття, забравши таємницю своїх роздумів із собою. І все ж таки панна де Вільнуа мала право написати на тому хресті ім'я Ламбера, приєднавши до нього своє. Хіба по смерті чоловіка цей новий союз не залишився її єдиною надією? Але гординя скорботи чужа вірним душам. Маєток Вільнуа стоїть занедбаний. Ламберова дружина не живе там більше — безперечно, тому, що здалеку вона виразніше бачить себе в ньому такою, якою була в той час. Усі чули, як вона недавно сказала:

— Мені належить його серце, а Богові — його геній.

Замок Саше. Червень-липень 1832 р.

ПОШУКИ АБСОЛЮТУ

Пані Жозефіні Деланнуа, уродженій Думерк

Дай Боже, пані, щоб цьому твору судилося довше життя, ніж мені самому. В такому разі моя вдячність до вас, яка, сподіваюся, не поступиться вашому доброму, майже материнському ставленню до мене, переживе термін, призначений нашим почуттям. Цей високий привілей — духовно жити в своїх творах і по смерті (хоча не кожному авторові це вдається) — цілком утішає в тих муках, яких зазнає кожен, хто його домагається. Отож я знову повторюю: дай Боже!

Де Бальзак

У місті Дуе, на Паризькій вулиці, стоїть будинок, зовнішній вигляд, внутрішнє розташування кімнат і різні деталі якого більше, аніж будь-де, зберегли характер давніх фламандських будівель, так наївно пристосованих до патріархальних звичаїв цієї доброї країни. Але, перш ніж описувати цей дім, мабуть, варто, в інтересах письменників, обґрунтувати необхідність подібних повчальних вступів, проти яких нерідко протестують люди необізнані й нетерплячі, які прагнуть почуттів, але зовсім не цікавляться причинами, що їх породили, хочуть зривати квіти, але не хочуть сіяти зерна в ґрунт, прагнуть мати дитину, але не бажають, щоб жінка ходила вагітною. А хіба мистецтво має жити за іншими законами, ніж природа?

Події людського життя, і громадського, і приватного, так тісно пов'язані з будівлями, що більшість спостерігачів можуть відновити життя нації або окремих людей, їхній побут та звичаї, вивчаючи рештки споруд громадського призначення або те, що

лишилося від домашніх осель. Археологія для суспільної природи — те саме, що порівняльна анатомія для природи живої. Яка-небудь мозаїка дає відомості про ціле суспільство — так у скелеті іхтіозавра можна роздивитися весь тогочасний тваринний світ. Усе поєднується в один ланцюг — хоч би з якого кінця почати. Причина веде до наслідку, а від наслідку можна піднятися до причини. Саме в такий спосіб учений воскрешає лице давньої епохи — аж до бородавок на ньому. Тому опис будівель і набуває такого величезного інтересу, якщо, звичайно, фантазія письменника не спотворює реальної картини до невпізнання; адже кожен за допомогою строгих умовисновків може пов'язати цю картину з картиною життя людей у минулому, а люди, зрештою, сприймають минуле майже так само, як і майбутнє, — розказати їм, що було, хіба, в переважній більшості випадків, не означає повідати їм, що буде? Адже рідко буває, щоб картина тих місць, де минало її життя, не нагадала людині про невиконані обітниця або юні надії. У контрасті між теперішнім, що завжди ошукує потаємні бажання, і майбутнім, яке може здійснити їх, вона знаходить невичерпне джерело смутку або солодкої втіхи. Так, читач неодмінно буде розчулений, якщо письменник зуміє точно відтворити середовище, в якому жили і живуть фламандці. Чому? Можливо, тому, що жодне інше життя не ставить такі вузькі межі для притаманних людині сумнівів, для невпевненості. Життя фламандців — це й неодмінні сімейні свята, і домашній затишок, і жирне самовдоволення, яке свідчить про постійний добробут, і відпочинок, близький до блаженства; та насамперед — це спокій й одноманітність наївно-почуттєвого щастя, де втіха завжди випереджає бажання. Хай би як високо цінувала людина з палкою вдачею сум'яття почуттів, вона ніколи не байдужа до суспільства, в якому життя організоване так, що серця там завжди б'ються розмірено. І лише той, хто мислить поверхово, може звинуватити їх у холодності. Адже юрба здебільшого надає перевагу силі невимірній, силі, що вихлюпує з берегів, перед силою цілеспрямованою і постійною. Юрба не має ні часу, ні терпіння переконатися в тому, яка величезна могутність ховається під нічим не примітною зовнішністю. Щоб справити враження на юрбу, під-

хоплену потоком життя, пристрасть, як і великий митець, може вдатися лише до одного засобу — переступити через межу; так робили Мікеланджело, Б'янка Капелло, панна де Лавальєр, Бетховен і Паганіні. Тільки люди мудрі й розважливі дотримуються думки, що переступати через межу ніколи не слід, вони цінують насамперед уміння все робити досконало, що надає будь-якому витвору людських рук того чару, який так вражає кожного, хто мислить непересічно.

Спосіб життя фламандців, людей ощадливих за самою своєю суттю, цілком відповідає поширеним уявленням про щастя — як у суспільному, так і в домашньому житті. Найвишуканіша матеріальність характерна для всього фламандського побуту. Скажімо, англійському комфорту властиві сухі відтінки, строгі тони; а у Фландрії старовинна обстава помешкань тішить око м'якими барвами, приємним затишком; вона свідчить про невтомну працю; люлька курця говорить про вдале застосування неаполітанського *far niente*¹; тут панує урівноважене художнє чуття, його найнеобхідніша умова — терплячість і запорука його довговічності — сумлінність. Весь фламандський характер у цих двох словах: терплячість і сумлінність; може здатися, що вони виключають собою багаті відтінки поезії і роблять звичай країни нудними, як її широкі рівнини, холодними, як її захмарене небо. Насправді ж усе не так. Цивілізація скористалася своєю могутністю, щоб змінити тут усе, навіть наслідки клімату. Якщо уважно придивитися до виробів, створюваних людьми в різних країнах світу, то насамперед дивує, що там, де клімат помірний, їм властиві сірі та бурі кольори, тоді як у жарких краях вони відзначаються надзвичайно яскравими барвами. Звичай, безперечно, теж підкоряються цьому закону природи. Але обидві Фландрії, де колись переважав темний колір і панував смак до одноманітних барв, знайшли засіб поживити свою похмуру, як сажа, атмосферу, вряди-годи віддаючись бурхливим політичним потрясінням, які підкоряли їх то бургундцям, то іспанцям, то французам і побратали їх із німцями та голландцями. Від Іспанії вони запозичили розкіш червоногарячих тканин, блис-

¹ Байдикування (*итал.*).

кучий атлас, яскраво-строкаті килими, плюмажі, мандоліни та придворні манери. Від Венеції за своє полотно та мережива дістали фантастичні вироби зі скла, в яких вино світиться і здається приємнішим на смак. Від Австрії взяли громіздку дипломатію, що, як кажуть у народі, не відріже, поки сім разів не відміряє. Завдяки торгівлі з Індією сюди проникли чудернацькі витвори з Китаю та японські дивовижі. А проте, незважаючи на терплячість фламандців, на їхню звичку все накопичувати, нічого не віддавати, все витримати, обидві Фландрії можна було вважати не більше як такий собі загальноєвропейський склад, аж поки відкриття тютюну поєднало димом розрізнені риси їхнього національного обличчя. Відтоді, попри роздрібненість своєї території, весь народ фламандський об'єднався у своїй пристрасі до люльки та пива.

Коли ця країна — за своєю природою тьмяна й позбавлена поезії — завдяки здержливості й ощадливості засвоїла смак до розкоші та погляди своїх володарів і сусідів, у ній склалося своєрідне життя і характерні звичаї, анітрохи не заплямовані рабським наслідуванням. Мистецтво втратило тут свій ідеальний зміст, зберігши тільки зовнішню форму. Отже, не вимагайте від цієї країни, де народилася пластична поезія, ні комедійної дотепності, ні драматично напруженої дії, ні зухвалих поривів оди або епопеї, ні геніальних сплесків у царині музики; але вона щедра на відкриття та вчені дискусії, які вимагають часу і світла лампи. Тут усе позначене печаттю скороминущих земних утіх. Людина бачить тут тільки те, що є, її гнучка думка так добре пристосовується до потреб життя, що навіть у творах мистецтва не виходить за межі реального світу. Єдина політична ідея, спрямована в майбутнє, виникла в цього народу з чисто економічних міркувань, його революційна сила народилася, коли він захотів сісти у себе вдома з ліктями за стіл і мати цілковиту волю самому розпоряджатися у своїх стайнях та під своїми повітками. Відчуття добробуту і навіяний багатством дух незалежності тут раніше, аніж будь-де, породили той потяг до свободи, який згодом став хвилювати Європу. Таким чином, завдяки сталим поглядам на життя та впертості, яку фламандці набували з вихованням, вони колись стали грізними оборонцями своїх прав.

Цей народ нічого не звик робити недбало — ні будинків, ні меблів, ні гребель, ні трудитися на землі, ні бунтувати. Тому він не має суперників у всьому, за що береться. Вміння виробляти мережива та полотно — а це вимагає терплячого вирощування льону і ще терплячішої праці на фабриках — передається тут у спадщину від батька до сина. Якби виникла потреба показати людську постійність у її найчистішій формі, то найсправедливіше, думаю, було б узяти для цього портрет доброго нідерландського бургомістра, здатного, як не раз і траплялося, чесно та скромно померти за інтереси свого Ганзейського союзу.

Тиха поезія такого життя проявиться сама собою, як тільки ми почнемо описувати будинок — один з останніх у Дуе будинків, які ще зберігали свій патріархальний вигляд у ті часи, коли починається наша історія.

З усіх міст Північного департаменту Дуе — на жаль! — найшвидше змінюється на сучасний лад; дух оновлення зробив тут найбільші успіхи, а любов до суспільного поступу поширилася як ніде. З кожним днем у Дуе зникають старовинні будівлі й стираються давні звичаї. Паризький тон, моди, манери тут переважають, і незабаром у мешканців Дуе тільки й залишиться від колишнього фламандського життя що доброзичливість і гостинність, іспанська гречність, голландська пишнота та охайність. Білокамінні особняки прийдуть на зміну будинкам із червоної цегли. Невпорядкована гармонія батавських форм поступиться мінливій витонченості французьких новинок.

Будинок, де відбулися події, описувані в нашій повісті, стоїть майже насередині Паризької вулиці, й ось уже понад двісті років, як у Дуе його знають під назвою «дім Клаасів». Ван-Клааси належали колись до найушлавленіших ремісничих родин, котрим Нідерланди завдячують комерційною першістю у багатьох виробництвах, яку вони зберігають і досі. Довгий час Клааси очолювали в Генті багате цехове братство ткачів, передаючи свою владу від батька до сина. Коли це велике місто збунтувалося проти Карла V, що хотів скасувати його привілеї, найбагатший із Клаасів брав у повстанні надто активну участь і, передбачаючи катастрофу та будучи змушений розділити долю своїх товаришів, потайки послав під захист Франції свою дру-

жину, дітей та багатства ще до того, як війська імператора обложили Гент. Передчуття синдика ткачів цілком виправдалися. Коли місто здалося на ласку переможця, його, разом із кількома іншими городянами, повісили як заколотника, хоч насправді він був оборонцем незалежності Гента. Смерть Клааса та його товаришів принесла свої плоди. За ці марні stratи іспанський монарх поплатився згодом втратою більшості своїх володінь у Нідерландах. Кров мучеників, пролита на землю, — це той засів, урожай від якого пожинають найраніше. Коли над Дуе простер свій залізний скипетр Філіпп II, що карав заколотників аж до другого покоління, Клаасам пощастило зберегти свої багатства, поріднившись із дуже вельможним родом де Моліна, чия старша гілка, на той час убога, згодом так забагатіла, що змогла викупити графство Ноуро в королівстві Леон, яке доти належало їй тільки за титулом.

На початку XIX століття після багатьох мінливостей долі, опис яких не становить ані найменшого інтересу, представником тієї гілки роду Клаасів, що оселилася в Дуе, був Валтасар Клаас-Моліна, граф де Ноуро, який волів називатися просто Валтасар Клаас. Його предки, котрі приводили в рух тисячу ткацьких верстатів, наскладали величезне багатство, і Валтасар дістав від них у спадок близько п'ятнадцяти тисяч ліврів річного прибутку з маєтків, розташованих в околицях Дуе, і дім на Паризькій вулиці, одна обстава якого була варта цілого багатства. Що ж до земельних володінь у королівстві Леон, то вони стали предметом судової тяганини між Моліна фламандськими і тією гілкою цього роду, що залишилася в Іспанії. Леонські Моліна виграли процес і прийняли титул графів де Ноуро, хоча носити його мали право тільки Клааси. Проте гординя бельгійських городян переважала кастильську дворянську пиху, і після запровадження Цивільного кодексу Валтасар Клаас знехтував лахміття своєї іспанської вельможності заради своєї слави гентського громадянина. Патріотичне почуття буває таке сильне в родинях, які змушені жити у вигнанні, що навіть наприкінці XVIII століття Клааси лишилися вірні своїм традиціям, побуту і звичаям. Вони ріднилися тільки з предковою буржуазією: нареченій треба було мати серед своїх предків не менше як

стільки-то і стільки старшин та бургомістрів, щоб Клааси погодилися прийняти її у свою родину. Крім того, щоб увічнити звичаї свого домашнього вогнища, вони брали собі дружин лише в Брюгге або в Генті, у Льежі або в Голландії. Коло людей, з якими вони підтримували близькі взаємини, з плином років дедалі зменшувалося і на кінець минулого сторіччя обмежувалося сімома-вісьмома родинами судейської знаті, чия поведінка, чия тога з великими складками й сувора напівіспанська поважність не заходили в суперечність із їхніми звичаями. Жителі Дуге почували до роду Клаасів майже святоблиту пошану, схожу на забобон. Непохитна чесність Клаасів, їхня бездоганна порядність і незмінна добропристойність — усе це перетворило їх на предмет не менш закоренілого марновірства, аніж традиційне свято Геяна, марновірства, яке чудово виражалося в словах «дім Клаасів». Одвічним духом старої Фландрії віяло від цієї оселі, що становила для любителів буржуазної старовини типовий взірць скромних будинків, які в середні віки ставили для себе багаті городяни.

Головною окрасою фасаду були двостулкові дубові двері, оздоблені великими головками цвяхів, забитих у шаховому порядку; в центрі дверей Клааси з гордості звеліли вирізати два схрещені ткацькі човники. Дверний отвір, вимуруваний з пісковіку, вивершувався загостреною аркою, на якій у маленькій увінчаній хрестом башточці виднілася статуетка святої Женев'єви, що сиділа за прядкою. Час, звичайно, наклав свій відбиток на витончені прикраси дверей і башточки, але слуги так дбайливо доглядали за ними, що перехожі й тепер могли роздивитися їх у всіх подробицях. Мініатюрні колонки, які утворювали одвірок, теж зберігали свій темно-сірий колір і блищали, наче їх недавно покрили лаком. Обабіч дверей у нижньому поверсі було по два вікна, таких самих, як і всі інші вікна будинку. Їхне обрамлення з білого каменю нижче підвіконня закінчувалося пишно оздобленою раковиною, а вгорі — двома аркадами, розділеними навпіл стояком хреста, що ділив вікно на чотири неоднакові шибки, бо для того, щоб утворювався хрест, поперечка розміщувалася вище, і дві нижні шибки були майже вдвічі більші, ніж заокруглені верхні. Подвійна аркада була охоплена бор-

дюром із трьох рядів цеглин, що нависали один над одним, причому цеглини то вгрузали в стіну, то виступали на дюйм уперед, утворюючи грецький орнамент. Великі шибки були не суцільними, а склалися з малесеньких ромбоподібних шибчок, вставлених у тонке залізне плетиво віконної рами, пофарбованої в червоний колір. Стіни, вимурувані з цегли, скріпленої білим вапном, були зміцнені на кутах і через рівні проміжки по фасаду кам'яною в'язю. На другому поверсі було п'ять вікон, на третьому лише три, а в мансарду світло проникало крізь великий круглий отвір, облямований пісковиком, розділений на п'ять частин і пробитий посеред трикутного фронтона зі шпилем, наче роза над соборним порталом. Над гребенем даху крутився флюгер у вигляді веретена з прядивом. Бічні сторони великого трикутника, який утворювала стіна, вивершена вгору шпилем, були вимурувані з прямокутними виступами — своєрідними сходами, що вели аж до верхньої лінії другого поверху, де ліворуч і праворуч дім був прикрашений пащами фантастичних звірів — ринвами для стікання дощової води. Внизу попід стіною тяглася призьба, викладена з брил пісковіку. Нарешті ще один слід старовинних звичаїв: по обидва боки дверей, між вікнами виходили на вулицю два люки, крізь які спускалися до льохів, — їх накривали дерев'яні, окуті широкими залізними смугами, ляди. Відтоді, як дім було збудовано, його фасад дбайливо чистили двічі на рік. Якщо десь випадав шматочок вапна, ямку негайно замазували. Шибки, підвіконня, стіни протирали від пилюки ретельніше, ніж протирають у Парижі найдорогоцінніший мармур. Тому на фасаді будинку не було помітно найменшого занепаду. Хоча цегляні стіни потемніли від давності, дім зберігся так само добре, як зберігається дорога для любителя стара картина або стара книга, що завжди залишалися б новими, коли б не зазнавали в нашій атмосфері згубного впливу шкідливих газів, які загрожують і нам самим; захмарене небо, вологе повітря Фландрії й постійна тінь на вузькій вулиці часто затьмарювали блиск цієї будівлі, якому вона завдячувала своєю вишуканою охайністю, що, проте, надавала їй холодного і похмурого вигляду. Поет захотів би, щоб крізь віконця башточки пробілися кілька травинок, щоб у розколинах піскові-

кових брил зазеленів мох; він волів би, щоб цеглини потріскалися, щоб під аркадами вікон між червоних квадратиків їхнього потрійного орнаменту зліпила собі гніздо яка-небудь ластівка. Отож надто опоряджений і охайний фасад, напівстертий від постійної чистки, надавав будинку вигляду сухої доброчесності та статечної пристойності, й романтик, либонь, став би шукати собі інше мешкання, якби йому довелося поселитись навпроти. Коли гість смикав за сплетену з дроту шворку, яка звисала уздовж одвірка, і служниця, з'явившись на дзвінок, відчиняла одну стулку дверей із заґратованим віконцем посередині, ця стулка під дією власної ваги виривалася з рук і гримала так, ніби була відлита з бронзи, — відлуння глухо розкочувалося під склепіннями просторої галереї з плитковою підлогою та в глибині дому. Розмальована під мрамур, завжди прохолодна й посипана дрібним пісочком, галерея вела у великий квадратний внутрішній двір, вимощений широкими глазуrowаними плитами зеленого кольору. Ліворуч були кухні, челядня, комірчина, в якій прасували білизну; праворуч — дров'яна повітка, склад кам'яного вугілля та різні служби, двері, вікна і стіни яких були вкриті розписами й підтримувалися у винятковій чистоті. Світло, проникаючи у двір, оточений чотирма червоними стінами з білими смугами, віддзеркалювалося і грало рожевими відтінками, які надавали фігурам та найменшим деталям розпису таємничої витонченості й фантастичності.

Другий будинок, у якому, власне, й жила родина (у всьому схожий на той, що виходив на вулицю), стояв у глибині двору — у Фландрії такі будівлі називають *заднім помешканням*. Перша кімната нижнього поверху там правила за вітальню, освітлювана двома вікнами з боку подвір'я і ще двома, які виходили в сад, такий самий завширшки, як і будинок. Одні скляні двері виводили в сад, другі — у двір, а що двері в сад були якраз навпроти дверей на вулицю, то гість, який прийшов сюди вперше, міг уже на порозі охопити поглядом і внутрішню обставу цієї оселі, й зелені хаші в глибині саду. Передній дім, призначений для прийомів, — там, на третьому поверсі, були й покої для приїжджих гостей, — звичайно, містив у собі предмети мистецтва та розкоші, нагромаджені протягом віків; але ні в очах Кла-

асів, ні з погляду знавця ніщо не зрівнялося б зі скарбами, які прикрашали помешкання, де впродовж двох сторіч минало життя родини. Клаас, який помер за свободу Гента, ремісник, про котрого читач дістав би надто слабке уявлення, якби історик забув відзначити, що він нажив на виготовленні вітрил для всемогутнього венеційського флоту близько сорока тисяч срібних марок — цей Клаас мав другом знаменитого різьбярра по дереву Ван-Гуїзія з Брюгге. Не раз митцеві доводилося черпати з ремісничого гаманця. Незадовго перед повстанням Гента Ван-Гуїзій, що на той час забагатів, приготував для свого друга несподіваний подарунок: вирізьбив для нього з великого шматка чорного дерева грандіозний барельєф, де було подано головні сцени з життя Артевелде, пивовара, який свого часу був правителем обох Фландрій. Ця дерев'яна панель складалася з шістдесяти окремих панно, на яких було зображено близько тисячі чотирьохсот тільки головних персонажів, і її вважали за найвидатніше творіння Ван-Гуїзія. Капітан, що стеріг городян, яких Карл V звелів повісити у день свого в'їзду в рідне місто, кажуть, пообіцяв влаштувати Клаасові втечу, якщо той подарує йому шедевр Ван-Гуїзія; але ткач уже відіслав панно до Франції. Вся вітальня оздоблена цими панно, що їх, із глибокої пошани до страченого мученика, Ван-Гуїзій власноруч повставляв у дерев'яні рами, пофарбовані ультрамарином із золотими прожилками, і сьогодні найменші клаптики найдосконалішого творіння великого майстра цінуються на вагу золота. Сам Ван-Клаас, якого Тиціан намалював у костюмі голови суду в справах розділу майна, дивився з простінка над каміном і, здавалося, досі керував родиною, яка шанувала в ньому великого предка. Високий камін, змурований з простого каменю, в минулому столітті обличкували білим мармуром; на ньому стояли старовинні дзигарі та два свічники, виготовлені з масивного срібла, кожен з п'ятьма крученими відгалуженнями досить поганого смаку. Чотири вікна були задраповані широкими шторами з червоної в чорну квітку камки, підбитої білим шовком; такою самою тканиною було обтягнуто й меблі, якими залу обставили наново за часів Людовіка XIV. Явно сучасний паркет складався з білих дерев'яних плиток великого розміру, облямованих дубом. Сте-

лю, поділену на кілька картушів з вирізьбленим у центрі маскаронном роботі Ван-Гуїзія, залишили в первісному вигляді, й вона зберегла темні тони голландського дуба. В чотирьох кутках зали височіли зрізані колони зі свічниками, такими, як і на каміні; посередині стояв круглий стіл. Обабіч зали, уздовж стін, були розставлені картярські столи. В ті часи, коли починається наша повість, на двох мармурових поличках, підтримуваних позолоченими консолями, стояли дві наповнені водою скляні кулі, де над піском та мушлями плавали червоні, золоті і сріблясті рибки. Зала здавалася водночас осяйною й похмурою. Стеля звичайно поглинала промені, нічого не віддзеркалюючи. Хоча з боку саду вливалось щедре світло, виблискуючи на чорному дереві різьблених панно, але крізь вікна, які виходили у двір, його соталося так мало, що на протилежній стіні тільки ледь-ледь зблискували золоті прожилки. Тому у вітальні, де все сяло в сонячний день, здебільшого панували темні барви, червонясті, меланхолійні тони, такі, як ото осіннє сонце сипле на верхівіття дерев. Немає потреби далі описувати дім Клаасів, хоча різні сцени нашої історії відбуватимуться, звичайно, і в інших кімнатах, поки що вистачить загального погляду.

В один з останніх днів серпня 1812 року біля вікна, яке виходило в сад, сиділа у глибокому кріслі жінка, котра щойно повернулася з недільної вечерні. Навскісні промені вечірнього сонця падали на будинок, перетинали вітальню, химерними зблисками завмирили на різьблених дерев'яних панно, що прикрашали стіну з боку подвір'я й охоплювали жінку пурпуровим світінням, яке відкидала камкова штора на вікні. Навіть пересічний художник, просто змалювавши жінку цю так, як вона сиділа, либонь, створив би шедевр — таким глибоким смутком, такою скорботою було затьмарене її обличчя. Положення тіла й витягнутих ніг свідчило про пригнічений настрій людини, яка так зосереджено віддалася одній невідчепній думці, що навіть перестала усвідомлювати своє фізичне буття; її думка відкидала промінь у майбутнє — так іноді, сидючи на березі моря, можна бачити, як пробивається крізь хмари сонячний промінь і прокреслює на обрії світляну смугу. Руки в жінки звішувалися з підлокітників крісла, а голова відкинулася на спинку, мовби була

занадто важка для неї. Дуже простора сукня з білого перкалю не давала змоги судити про форми тіла, а перса й стан ховалися під складками шарфа, зав'язаного на грудях. Навіть якби світло й не падало їй на обличчя, мовби умисне його вирізняючи, то й тоді кожен зосередив би увагу виключно на ньому; і найбезтурботнішу дитину вразила б глибока пригніченість, що проступала в його заціпенілому виразі, холодному, незважаючи на кілька гарячих сльозинок. Немає нічого страшнішого, як спостерігати таку безнадійну скорботу, що лише зрідка перехлюпує через край і знову застигає на обличчі, ніби лава навкруг вулкана. Можна було подумати — це мати, яка, помираючи, залишає своїх дітей у безодні вбогості, без найменшої надії, що якась людська душа прихистить їх і догляне. В обличчі цієї жінки — хоч їй було років сорок, але на той час вона виглядала гарнішою, ніж будь-коли в юності — не було жодної риси, характерної для фламандок. Густі чорні коси облямовували щоки і спадали на плечі. Чоло, опукле і звужене в скронях, було з жовтавим відтінком, але під ним сяяли чорні палахкотючі очі. Її суто іспанське обличчя, смугляве, майже без рум'янцю, подзьобане віспинками, приваблювало погляд бездоганним овалом своєї форми; незважаючи на трохи спотворені риси, його контури зберегли тонкість і величну вишуканість, що іноді проступали аж надто виразно, коли якийсь порух душі повертав їй її первісну чистоту. Найбільшого благородства надавав її мужньому обличчю орлиний ніс, і хоч через високу горбинку він здавався неправильним, усе ж у його будові переважала витонченість, яку годі описати; носова перегородка була тоненька, аж прозора, й відсвічувала рожевим. Широкі, густо покриті зморщечками губи виражали гордість, навіяну високим походженням, але разом із тим несли на собі відбиток природженої доброти й привітної вдачі. Можна було заперечувати красу цього обличчя, водночас рішучого й по-жіночому лагідного, але воно приковувало до себе увагу. Низенька на зріст, горбата й кульгава, ця жінка свого часу довго просиділа в дівках ще й тому, що їй уперто відмовляли в розумі; проте не один чоловік, глибоко зворушений виразом палкої пристрасті та невичерпної ніжності, що відбивався на її обличчі, свого часу підпадав під її чари, здава-

лося б, несумісні зі стількома фізичними вадами. Вона багато в чому була схожа на свого діда, герцога де КасаРеаль, іспанського гранда. В цю мить чари, що колись так деспотично впливали на закохані в поезію душі, струменіли від її обличчя ще сильніше, ніж у будь-яку хвилину її минулого життя, але вони були спрямовані, так би мовити, в порожнечу, виражаючи чаклунську волю, всемогутню у стосунку до людей, але безпорадну перед фатальною долею. Раз у раз її погляд відривався від скляної кулі, від рибок, на яких вона дивилася, не бачачи їх, і тоді вона підводила очі вгору, ніби в розпачі волаючи до небес. Її страждання, здавалося, були з тих, про які признаються одному Богові. В глибокій тиші чутно було тільки, як стрекочуть і сюрчать коники та цвіркуни в саду, звідки пашіло жаром, мов із печі, як у суміжній із залою кімнаті, де слуга накривав на стіл, глухо подзенькують столове срібло й тарілки, як стукотять там стільці. Зненацька засмучена дама прислухалась і, здавалося, опанувала себе; вона взяла носовичок, утерла сльози, спробувала всміхнутися і з таким успіхом стерла з обличчя вираз скорботи, закарбований на всіх її рисах, що можна було подумати, ніби ніщо її не хвилює, ніби життя її позбавлене будь-яких тривог. Чи тому, що постійно сидючи вдома через свої недуги, вона звикла помічати деякі явища, непривітні для інших, але надзвичайно важливі для людей, охоплених неспокоєм або хвилюванням, чи тому, що природа винагородила її за фізичні вади, обдарувавши тоншими відчуттями, ніж у істот, зовні начебто куди досконаліших, — хай там як, але вона почула чоловічі кроки в галереї, збудованій над кухнями та службовими приміщеннями; та галерея сполучала передній будинок із заднім. Шарудіння кроків чулося все виразніше. Незабаром уже й людина стороння, не обдарована здатністю долати душею простір і воз'єднуватися зі своїм другим «я», що часто буває властиво палким натурам, подібним до цієї жінки, легко почула б чоловічі кроки — уже на сходах, які вели з галереї в залу. Почувши цю ходу, найнеуважніша людина стривожилася б, тому що неможливо було слухати її холоднокровно. Хода кваплива або уривчаста лякає. Коли людина підхоплюється на ноги з криком: «Пожежа!» — її кроки волають не менш красномовно, ніж голос.

Якщо це так, то й хода протилежна за змістом має розбуджувати в душі не меншу тривогу. Поважна, некваплива хода того чоловіка, мабуть, тільки роздратовала б людину, не схильну до роздумів; зате натури спостережливі або неврівноважені спізнали б почуття, близьке до жаху, почувши ті розмірені кроки, здавалося, позбавлені життя, але такі важкі, що дошки рипіли під ними, ніби по них хтось раз у раз бив важкими залізними молотами. У тих кроках ви впізнали б нерішучу й важку ходу старого діда або величний поступ мислителя, який тягне за собою цілі світи. Зійшовши з останньої приступки сходів і нерішуче ступивши обома ногами на плиткову підлогу, він на мить зупинився посеред широкого майданчика, куди виходив коридор, який вів від челядні, і звідки можна було потрапити і до зали, і до їдальні — крізь однакові двері, розташовані поруч і майже не помітні на тлі майстерно вирізьблених панно. У цю мить легке тремтіння, схоже на те, яке спричиняє електрична іскра, пробігло по жінці, що сиділа у кріслі; але водночас найніжніша усмішка торкнула її уста, а обличчя, схвильоване очікуванням радості, засяяло, як у італійської мадонни; вона вмить знайшла в собі сили затаїти свій моторошний страх на самому дні душі й обернула голову до різьблених дверей у кутку вітальні, які зворухнулися, а тоді відчинились так поривчасто, що бідолашна жінка здригнулася.

Валтасар Клаас увійшов, ступив кілька кроків, не глянувши на дружину, а може, й глянувши, та не помітивши, і зупинився посеред зали, підтримуючи правою рукою ледь похилену голову. Жахлива мука, до якої ця жінка досі не могла звикнути, хоч переживала її по багато разів на день, стиснула їй серце, розвіяла усмішку й поглибила борозенку на смуглявому чолі між бровами, яка утворюється як слід сильних пристрастей, що спалахують надто часто; її очі наповнилися слізьми, але вона зразу їх утерла, глянувши на Валтасара. Годі було без глибокого хвилювання дивитися на главу родини Клаасів. Замолоду він, мабуть, був схожий на того прекрасного мученика, який погрожував Карлові V, обіцяючи стати новим Артевелде; але тепер йому можна було дати років шістдесят — хоч насправді йому не виповнилося й п'ятдесяти — і передчасна старість знищила цю

благородну схожість. Його високий стан злегка горбився — чи то робота змушувала Клааса часто нахилитись, чи то спинний хребет скривився під вагою голови. Він мав широкі груди, могутній торс; але нижня частина тіла, хоч і мускулиста, була слабо розвинена, і ця невідповідність у будові тіла, колись, очевидно, збудованого досконало, інтригувала спостерігача і спонукала шукати пояснень, завдяки яким особливостям у собі життя виникла така фантастична зовнішність. Густе русяве волосся, рідко розчісуване, спадало на плечі на німецький зразок, але в безладі, що пасував до химерного вигляду цього чоловіка. На широкому чолі проступали гупі, в яких Галль поміщав поетичні світи. Ясні, бездонно сині очі іноді раптом яскраво спалахували — таке трапляється, як помічено, у захоплених дослідників таємничих явищ природи. Його ніс — колись, мабуть, бездоганий за формою — тепер подовшав, а ніздрі мовби усе більше й більше розширялися внаслідок мимовільного напруження нюхальних м'язів. Волохаті вилиці сильно випинали, і через те уже збляклі щоки здавалися ще більш запалими; прегарно окреслений рот був затиснутий між носом і коротким, різко задертим підборіддям. Обличчя було не так овальне, як довге; отож наукова система, яка твердить, ніби кожне людське обличчя схоже на голову якоїсь тварини, знайшла б собі зайве підтвердження у Валтасарі Клаасі, в чиїх рисах легко було помітити щось коняче. Його шкіра щільно обтягувала кістки, наче її безперервно сушив таємний вогонь; а вряди-годи, коли він дивився в простір, мовби шукаючи там здійснення своїх надій, так і здавалося, що він вивергає крізь ніздрі полум'я, яке спалювало йому душу. Глибокі почуття, що одухотворюють великих людей, відбивалися на цьому блідому, змережаному глибокими зморшками обличчі, на цьому чолі, насупленому, мов у старого короля, змученого турботами, але насамперед в очах — вони палахкотили й від цнотливого горіння, підтримуваного тиранічною ідеєю, і від внутрішнього полум'я, яке роздмухував могутній інтелект. Темні круги біля глибоко запалих очей, мабуть, з'явилися внаслідок безсонних ночей та жахливих ударів вічно ошукуваної надії, яка знову й знову відроджувалась. Непробудний фанатизм, навіяний захопленнями в царині

мистецтва або науки, проявлявся, крім того, в постійній і чудернацькій неувважності цього чоловіка, про яку свідчили його вбрання та манери, що цілком відповідали дивовижній і страховинній зовнішності. Широкі волосаті долоні були брудні, під довгими необрізаними нігтями виднілися чорні смужки. Його черевики завжди були або нечищені, або без шнурків. У всьому домі лише хазяїн міг дозволити собі таку дивну примху — бути вкрай неохайним. Вкриті плямами панталони з чорного сукна, незастебнута камізелька, збита набік нашійна хусточка, роздертий зеленавий фрак доповнювали те фантастичне поєднання жалюгідного і значущого, яке б у когось іншого свідчило про злидні, породжені порочним життям, але у Валтасара Клааса було просто недбалістю генія. Надто часто порок і геніальність призводять до однакових наслідків, збиваючи з пантелику юрбу. Хіба геніальність — не постійне надуживання, яке поглинає час, гроші, тіло і приводить до лікарні ще скоріше, аніж шкідливі пристрасті? Здається, люди шанують порок навіть більше, ніж генія, бо генію вони відмовляють у кредиті. Мабуть, таємні труди вченого через те так нескоро приносять вигоду, що суспільство боїться розрахуватися з ним за життя, воно воліє поквитатися з ним інакше — не прощаючи йому ні його вбогості, ні нещастя. Хоч Валтасар Клаас ніколи не пам'ятав, де він є і що навколо нього робиться, усе ж таки, коли він відривався від своїх таємничих споглядань, коли лагідний і приязний вираз пожвавлював обличчя мислителя, коли втуплений кудись у простір погляд втрачав суворий блиск і в ньому спалахувало щире почуття, коли він озирався навкруг себе, повертаючись до життя реального і буденного, важко було тоді не віддати належне привабливій красі цього обличчя, тонкому розуму, що відбивався у його виразі. Отож кожен, хто бачив його в такі хвилини, жалкував, що ця людина більше не належить світському товариству, кажучи: «А, певно, гарний він був замолоду!» Поширена помилка! Ніколи Валтасар Клаас не здавався таким поетичним, як тепер. Безперечно, Лафатер захотів би вивчити це обличчя, на якому відбивалися терплячість, чисто фламандська порядність, духовна чистота, де все було широким і величним, де пристрасть здавалася спокійною, тому що дихала силою. Звичай

цього чоловіка, мабуть, були цнотливими, слово — святим, дружба — вірною, відданість — бездоганною; але воля, яка спрямовує ці переваги на користь батьківщині, суспільству або сім'ї, внаслідок фатального збігу обставин дала їм інше призначення. Цей громадянин, якому належало оберігати спокій домашнього вогнища, дбати про достаток, спрямовувати дітей до чудового майбутнього, жив поза колом своїх обов'язків та прихильностей у спілкуванні з якимсь близьким йому духом. Священикові він видався б сповненим благодаті, художник привітав би в ньому великого майстра, фанатик вирішив би, що перед ним ясновиदेць Сведенборгової церкви. В цю мить його роздертий, зношений костюм дивно контрастував з чарівливою вишуканістю жінки, яка так скорботно ним милувалася. Люди з фізичними вадами, але розумні й обдаровані чудовою душею, виявляють у своєму вбранні витончений смак. Вони або вдягаються зовсім просто, розуміючи, що їхня привабливість цілком у сфері духовній, або вміють замаскувати свої тілесні вади якими-небудь елегантними дрібничками, що відвертають увагу того, хто дивиться на них, даючи поживу його розуму. А ця жінка не тільки мала добру душу, вона ще й любила Валтасара Клааса тією інстинктивною жіночою любов'ю, яка є прообразом почуття янгольського. Вихована в середовищі найзнаменитіших родин Бельгії, вона могла розвинути свій смак, навіть якби не була обдарована ним від природи; та коли її порадиником стало бажання постійно подобатися коханому чоловікові, вона стала вдягатися з чарівною вишуканістю, що не здавалася недоречною попри її тілесні вади. А втім, помітно псували її стан тільки плечі — одне було вище другого.

Вона виглянула крізь вікно у двір, потім у сад, ніби хотіла переконатися, що крім Валтасара поблизу нікого немає, кинула на нього погляд, сповнений покори, яка відзначає фламандських жінок, бо вже давно кохання витіснило у неї з душі гордість, притаманну іспанській знаті, й лагідно мовила:

— Валтасаре, ти, мабуть, дуже заклопотаний?.. Ось уже тридцять третю неділю ти не ходив ні до обідні, ні до вечерні.

Клаас нічого не відповів. Дружина опустила голову, склала руки й чекала, знаючи, що чоловікова мовчанка не означає ні

погорди, ні зневаги до неї, а є наслідком тиранічної стурбованості, що опанувала його цілком. Валтасар належав до тих, хто довго зберігає в душі юнацьку делікатність, він відчув би себе злочинцем, якби бодай чимось образив жінку, пригнічену усвідомленням своєї фізичної неповноцінності. Можливо, з усіх чоловіків тільки він розумів, що одне слово, один погляд можуть затьмарити роки щастя і що кривда здається ще жорстокішою, коли заходить у різкий контраст зі звичною добрістю; бо внаслідок своєї природи ми схильні більше засмучуватися несподіваною прикрістю у щасті, ніж утішатися раптовою радістю в горі. Через якусь хвилину Валтасар начебто прийшов до тями, вручко озирнувся і сказав:

— Вечерня? А, діти пішли до вечерні...

Він ступив кілька кроків, щоб виглянути в сад, де повсюди росли чудові тюльпани; та раптом зупинився, мов укопаний, і вигукнув:

— Чому, чому за належний час не утворюється сполука?

«Чи не збожеволів він, бува?» — вжахнулася його дружина.

Щоб читач відчув усю напругу вищеописаної сцени, нам слід кинути погляд на колишнє життя Валтасара Клааса та онуки герцога де Каса-Реаль.

У 1783 році Валтасар Клаас-Моліна де Ноуро — а йому тоді виповнилося двадцять два роки — мав усі підстави вважатись, як то кажуть у Франції, красенем. Щоб закінчити свою освіту, він приїхав до Парижа, де засвоїв чудові манери у товаристві пані д'Егмонт, графа де Горна, князя д'Аренберга, іспанського посла, Гельвеція, французів бельгійського походження або осіб, які приїхали з Бельгії і яких за давністю їхнього роду або за багатством зараховували до вельмож — законодавців тодішнього світського тону. Молодий Клаас знайшов серед них кількох родичів та друзів, і ті ввели його у вищий світ перед самим його падінням; та, як і більшість молодиків, Валтасара спершу куди дужче вабила слава й науки, аніж марнославна суєта. Він часто зустрічався з ученими, а надто з Лавуазьє, який тоді приваблював увагу публіки більше завдяки своєму величезному багатству — адже він був генеральним відкупником, — ніж своїми відкриттями в хімії; хоча згодом знаменитий хімік цілком витіс-

нив у ньому нікчемного відкупника. Валтасар палко захопився наукою, розвиткові якої сприяв Лавуазьє, і став його найвідданішим учнем; але він був молодий, вродливий, як і Гельвецій, і незабаром парижанки навчили його дистилювати лише дотепи й кохання. Хоча спочатку Валтасар завзято вкинувся в науку й спромігся заслужити від Лавуазьє кілька похвал, він незабаром покинув свого вчителя і став брати уроки вишуканого смаку в тих наставниць, у котрих багаті молодики завершували свій курс науки життя і прилучалися до звичаїв вищого світського товариства, яке в Європі складає одну родину. Але п'янкi мрії про світський успіх тривали недовго; надихавшись паризьким повітрям, Валтасар вернувся додому, стомлений пустим існуванням, яке не відповідало ні його палкій душі, ні люблячому серцю. Домашнє життя, таке тихе, спокійне, яке зринало йому в пам'яті, тільки-но хтось згадував у розмові про Фландрію, на думку Валтасара, значно більше пасувало до його вдачі та духовних устремлень. Позолота паризьких салонів не стерла в його душі красу потьмянілої вітальні та садочка, де так щасливо минало його дитинство. Треба не мати ні домашнього вогнища, ні батьківщини, щоб залишитися в Парижі. Париж — місто для космополітів або для людей, які всі свої здобутки в науках, мистецтві або в політиці пов'язують із успіхами на терені вищого світу. Отже, син Фландрії повернувся в Дуе, як голуб у Лафонтена повертається в рідне гніздо, він плакав від радощів, приїхавши до міста в той самий день, коли там влаштовують процесію Геяна. Це свято — джерело забобонних веселощів для всього міста, тріумф фламандських легенд — увійшло в звичай саме тоді, коли родина Клаасів переселилася в Дуе. Після смерті батька й матері Валтасар залишився єдиним хазяїном у домі й протягом якогось часу мусив займатися справами. Коли минуло перше горе, він відчув, що йому пора одружитися, аби надати завершеності тому щасливому існуванню, блаженні принади якого знову підкорили його собі. Не бажаючи відступати від родинного звичаю, він, за прикладом своїх предків, подався шукати собі дружину до Гента, Брюгге, Антверпена; але жодна з дівчат, яких там зустрів Валтасар, не припала йому до вподоби. Мабуть, у нього були якісь особливі погляди на шлюб, бо

з юності його звинувачували в тому, що він не ходить торованими стежками. Якось у свого родича в Генті він почув розмову про одну дівчину з Брюсселя, що стала предметом досить живої суперечки. Одні вважали, що тілесні вади панни де Темнінк затьмарюють її красу, інші, навіть незважаючи на це, вважали її принади бездоганними. Старий родич Валтасара Клааса сказав своїм гостям, що гарна ця дівчина чи не гарна, але вона має душу, й він сам би з нею одружився, якби був молодший. І розповів, як недавно вона відмовилася від спадку, залишеного їй батьком та матір'ю, щоб улаштувати молодшому братові гідний його імені шлюб, поступившись заради братового щастя своїм щастям і, по суті, принісши йому в жертву своє життя. Адже дарма сподіватися, що панна де Темнінк тепер вийде заміж, будучи вже не першої молодості й без посагу, якщо вона не знайшла собі пари, навіть коли була юною і багатою. А через кілька днів Валтасар Клаас уже домагався руки панни де Темнінк, якій було тоді двадцять п'ять років. Він закохався в неї відразу. Хосефіна де Темнінк подумала, що йдеться про скороминущу примху, й відмовилася вислухати освідчення пана Клааса; але пристрасть має притягувальну силу, а для молодії дівчини, неправильно збудованої і кульгавої, любов, яку вона вселила вродливому молодикові, має в собі стільки зваби, що вона дозволила упадати коло себе.

Знадобилася б ціла книжка, щоб з усіма подробицями описати кохання молодії дівчини, яка безвідмовно скорилася суспільній думці, що проголосила її негарною, хоча сама вона почуває в собі неподоланий чар, породжений глибокими почуттями. Це й заздрість до чужого щастя, і невтримне бажання помститися суперниці, яка викрадає бодай єдиний погляд коханого, і, нарешті, тривоги й побоювання, невідомі більшості жінок, про які тут варто згадати трохи докладніше. Сумнів, що призводить до таких драм у коханні, становив би основу цього надзвичайно доскіпливого аналізу, в якому не один знайшов би втрачену, але не забуту, поезію найперших у своєму житті хвилювань: благородний екстаз, схований на самому дні серця, який ніколи не проступає у виразі обличчя; страх, що тебе не зрозуміють, і незглибима радість, коли тебе зрозуміли; вагання

душі, замкненої в собі, й магнетичні струми, які надають очам нескінченного розмаїття відтінків; думки про самогубство, що виникають унаслідок одного слова і розвіюються від інтонації голосу, не менш багатой, ніж почуття, постійність якою вона підтверджує попри всі підозри; боязкі погляди, за якими ховається незламна рішучість; раптові бажання говорити й діяти, пригнічувані власною ж таки силою; внутрішнє красномовство, яке знаходить вияв у фразях незначущих, але вимовлюваних схвильованим голосом; таємничі вияви тієї первісної душевної сором'язливості, тієї божественної скромності, яка примушує людину великодушну залишатись у тіні і надає невимовного чару невисловленим признанням; одне слово, усю красу молодого кохання і всю слабкість його могутності.

Хосефіна де Темнінк була кокеткою через велич своєї душі. Усвідомлення своїх очевидних вад зробило її такою самою неприступною, якою буває найсліпучіша красуня. Острах, що рано чи пізно її роздивляться й розлюблять, пробудив її гордість, зруйнував довіру і надав їй мужності ховати на самому дні серця перші радощі розбудженого почуття, що їх інші жінки люблять підкреслювати усіма своїми манерами, створюючи собі з них ніби гордовитий убір. Чим сильніше штовхало її до Валтасара кохання, тим більше боялася вона висловити йому свої почуття. Чи не здадуться в ній жалюгідними хитрощами ті жести, погляди, відповіді, запитання, що полестили б чоловікові, якби проявилися в іншій жінки? Жінці вродливій дозволено бути самою собою, світ завжди готовий поблажливо простити їй якусь дурницю або недоладність, тоді як досить одного погляду, щоб зігнати найпривабливішу усмішку з уст жінки негарної, затьмарити острахом вираз її очей, підкреслити незграбність її жестів, скувати бентегою її поведінку. Хіба вона не знає, що лише їй заборонено припускатися помилок, адже ніхто не повірить, що вона здатна залагодити їх, і, крім того, ніхто не надасть їй такої нагоди. Хіба необхідність завжди поводитися бездоганно не гасить її здібностей, не сковує їхнього розвитку? Така жінка може жити тільки в атмосфері янгольської поблажливості. Але де ви знайдете серця, здатні виявити поблажливість, не приправлені гіркою й образливою жалістю? Ці дум-

ки, які вона засвоїла, коли зрозуміла, наскільки жахливою може бути чемність у світському товаристві, де знаки уваги ранять жорстокіше, ніж образливі випадки, підкреслено нагадуючи людині про її нещастя, пригнічували панну де Темнінк, постійно пробуджували в ній ту ніяковість, яка заганяла на дно душі найпринадніші почуття і робила холодними її манери, її розмову, погляд. Вона могла виявити закоханість тільки потай, наважувалася стати красномовною і вродливою лише в самотині. Нещаслива при яскравому світлі дня, вона була б чарівною, якби їй дозволили жити лише вночі. Не раз, щоб випробувати Валтасарове кохання, вона свідомо наражалася на ризик утратити його й нехтувала нарядами, які почасти могли б приховати її тілесні вади. Її іспанські очі сяяли чарівною знадою, коли вона помічала, що здається Валтасарові прекрасною й у недбалому одязі. Та все ж недовіра псувала їй рідкі хвилини, протягом яких вона була готова віддаватися щастю. Вона відразу ж починала запитувати себе, чи не тому Клаас хоче одружитися з нею, що йому потрібна в домі рабиня, чи немає в нього якихось таємних вад, і тільки через те змушений він узяти собі бідну, скривджену природою дівчину. Іноді ці постійні тривоги надавали нечуваної ціни тим годинам, коли вона вірила в тривалість і щирість кохання, завдяки якому вона мріяла помститися світському товариству. Щоб проникнути в глиб душі коханого, вона, перебільшуючи свою негарність, викликала його на тонкі суперечки, й у таких випадках Валтасар несамохіть висловлював мало втішні для неї істини; але їй подобалося його збентеження, коли вона змушувала його признатися, що дружину люблять насамперед за чудову душу й відданість, які обіцяють постійне безхмарне щастя, і що після кількох років шлюбного життя чоловікові стає байдужісінько, яка в нього жінка — найгарніша чи найпотворніша у світі. Зібравши все, що тільки є правдивого в парадоксах, які ставлять за мету збавити ціну жіночій красі, Валтасар зненацька помічав, як мало в цих міркуваннях приємного для його співрозмовниці, і вся доброта його серця виявлялася в тих делікатних уточненнях, якими він умів переконати Хосефіну де Темнінк, що для нього вона бездоганна. Відданості, яка, можливо, є вершиною жіночого кохання, бідолашній дівчині не бра-

кувало, бо вона вже була втратила усяку надію, що коли-небудь її покохають; до того ж її захопила перспектива боротьби, в якій почуття мало взяти гору над красою; потім вона знайшла велич у тому, щоб віддати своє серце, не вірячи в кохання; і, нарешті, щастя, хай би як недовго воно тривало, для неї коштувало надто дорого, щоб вона відмовилася спробувати його на смак. Внутрішня непевність і душевна боротьба надали цьому благородному створінню такого чару, а її почуттям — такої несподіваної жаги, що Валтасарове кохання набуло характеру майже лицарського поклоніння.

Вони побралися на початку 1795 року. Подружжя поїхало в Дуе, щоб провести перші дні свого спільного життя в патріархальному домі Клаасів, скарби якого Хосефіна де Темнінк побільшила, привізши із собою кілька прекрасних картин Мурільйо та Веласкеса, діаманти, що дісталися їй у спадок від матері, та чудові подарунки, які надіслав їй брат, котрий став герцогом де Каса-Реаль. Небагато жінок були щасливішими, ніж пані Клаас. Її щастя тривало п'ятнадцять років; жодна хмаринка не затьмарила його за цей час, і, мов сонячний промінь, воно проникало в усі куточки її життя, осявало там усе до дрібниць. У багатьох чоловіків бувають відхилення в характері, що призводять до постійних незгод; отож чоловіки, як правило, руйнують гармонію свого домашнього життя, порушують ідеал сімейного щастя; адже більшості чоловіків властиві дріб'язкові вади, а дріб'язкові вади породжують прикрі сварки. Один буде чесний і діяльний, але черствий і непоступливий; інший буде добрий, але впертий; цей любитиме дружину, але не вмітиме проявити твердість характеру, а той, заклопотаний своїми амбіціями, любитиме так, ніби відбуває повинність, і, надавши дружині усі втіхи багатства, позбавить її буденних радощів життя. Одне слово, чоловіки в нашому суспільстві далекі від досконалості, і ніхто не думає винуватити їх у цьому. Люди розумні мінливі, наче барометр, і тільки геній буває добрий по-справжньому. Отож істинне щастя перебуває на двох кінцях драбини духовних цінностей. Тільки несосвітений дурень і високий геній здатні — один через свою слабкість, другий завдяки своїй силі — на ту рівність настрою, на ту незмінну лагідність, які згладжують ше-

рехатості життя. У одного — це байдужість і млявість; у другого — поблажливість і схильність до високих роздумів не тільки про першооснови буття, а й про повсякденні дрібниці. І той, і той однаково прості й наївні; але в одного — це порожнеча, у другого — глибина. Тому кмітливі жінки, за браком чоловіка геніального, іноді схильні обирати собі дурня як найменше лихо. Так от Валтасар проявив велич своєї душі в найбуденніших життєвих обставинах. Йому хотілося бачити в подружньому коханні витвір мистецтва і, як властиво людям високого духу, що не терплять нічого недосконалого, дати йому розвинутися в усій красі. Його розум постійно вносив розмаїття у спокійне щастя, його шляхетна вдача проявлялася в милосерді й поступливості. Так, хоч Валтасар і поділяв філософські погляди XVIII сторіччя, він аж до 1801 року надав у себе притулок католицькому священикові, зважаючи на чисто іспанську фанатичну пристрасть до католицької віри, яку його дружина всмоктала з молоком матері, і знехтувавши неабияку загрозу для себе з боку революційних законів; а згодом, коли культ у Франції було відновлено, він став щонеділі супроводжувати дружину до меси. Його любов завжди була позначена пристрастю. Ніколи у своєму домашньому побуті не дозволяв він собі виявляти перевагу чоловічої сили, що так подобається жінкам; у відношенні до Хосефіни це могло б здатися виявом жалості. Одне слово, він надзвичайно тонко відчував її настрій, умів потішити її самолюбство і ставився до неї, як до рівної собі, причому іноді прикидався ображеним, як ото ображається чоловік на красуню дружину, що надто любить підкреслювати свої переваги над ним. На його губах завжди сяяла щаслива усмішка, а його мова незмінно дихала ніжністю. Він кохав свою Хосефіну заради неї й заради себе, з тією пристрастю, в якій проявляється глибокий захват перед красою жінки та її духовними якостями. Вірність, яку часто нав'язують чоловікам суспільні закони, релігія або розрахунок, у Валтасара здавалася мимовільним проявом почуттів і не обходилася без милих пустощів, які властиві весні кохання. Ці два однаково люблячі створіння — бо Валтасар Клаас знайшов у Хосефіні де Темнінк постійне і повне втілення своїх надій — не знали такого поняття, як подружній обов'язок. Валтасарове серце тамувало свою жагу,

не знаючи переситу, і як чоловік він був завжди щасливий. Іспанська кров дала про себе знати в онуці герцога де Каса-Реаль і наділила її інстинктивним даром нескінченно урізноманітнювати насолоди кохання, але, крім того, Хосефіна виявилася здатна й на ту безмежну відданість, у якій знаходить собі вияв геній жінки, як у жіночій знаді проявляється її краса. Вона кохала чоловіка зі сліпим фанатизмом і по першому його знаку радісно пішла б на смерть. Валтасарова делікатність пробудила в ній найвеликодушніші жіночі почуття і вселила їй непереборну потребу давати більше, ніж отримувати. Взаємний обмін щастям, яким вони обдаровували одне одного, помітно розхитав її стриманість, вона любила все палкіше, і це почуття, опанувавши її всю цілком, почало проступати в кожному її слові, погляді, вчинках. Вдячність одне до одного надихала й різноманітила життя їхніх сердець, а упевненість у тому, що для коханої людини ти все на світі, усувала з їхнього життя дріб'язковості й надавала значущості кожній подробиці їхнього буденного існування. А крім того, хіба жінка горбата, яку чоловік вважає стрункою, жінка кульгава, яку чоловік і не хоче бачити іншою, жінка вже немолода, яка здається йому молодою, — хіба така жінка не має підстав вважати себе найщасливішою істотою серед своїх подруг? Людська пристрасть не може піднятися вище. Чи не в цьому слава жінки — коли в ній поклоняються тому, що світ вважає каліцтвом? Забути, що жінка кульгава, не може ступати прямо — це хвилиний самообман; але любити її за те, що вона кульгава, — означає обожнювати її фізичну ваду. Чи не слід би в евангелії жіноцтва вигравіювати такий вислів: блаженні негарні, бо царство кохання належить їм? Мабуть, красу треба вважати лихом для жінки, бо ця недовговічна квітка надто впливає на почуття, яке вона вселяє, — чи не схоже таке кохання на шлюб із розрахунку? Зате кохання, яке пробуджує або переживає жінка, позбавлена скороминущих переваг, таких привабливих для синів Адамових, це — кохання воістину справжнє, це — пристрасть правдива й таємнича, це — палкі обійми душ, це — почуття, для якого ніколи не настане день розчарування. Така жінка наділена привабливістю, невідомою для світу, вона вислизає з-під його нагляду, вона прекрасна тоді, коли їй цього треба, й ті хвилини, які змушують її забувати

про свої фізичні вади, наповнюють її такою гордістю, що вона скрізь і завжди домагатиметься успіху. Тому найзнаменитіші в історії випадки вірного кохання були нав'язані жінками, в яких юрба знаходила той чи той гандж. Клеопатра, Джованна Неаполітанська, Діана де Пуатьє, панна де Лавальєр, пані де Помпадур — одне слово, більшість жінок, прославлених у царині кохання, — не були позбавлені вад, як тілесних, так і духовних; а от більшість жінок, чию красу вважають бездоганною, не знали щастя в коханні. Це дивне, на перший погляд, явище, певно, має свої причини. Можливо, чоловік не так прагне насолоди, як живе духовним почуттям? Можливо, привабливість вродливої жінки — за своєю суттю цілком фізична — має свої межі, тоді як чари жінки нічим не примітної, духовні в своїй основі, нескінченні у своєму розмаїтті? Чи не ця істина становить зміст оповіді, яка лежить в основі «Тисячі й однієї ночі»? Якби дружина Генріха VIII була негарна, вона не склала б голови на ешафоті й пододала б непостійність свого володаря.

Хоч як дивно — а втім, для дівчат іспанського походження це не так уже й дивно, — пані Клаас не була освічена. Вона навчилася читати й писати, але до двадцяти років, коли рідні забрали її з монастиря, вона була знайома лише з творами ченців-аскетів. Увійшовши до світського товариства, вона спочатку зажадала світських розваг і засвоїла лише пусту науку добре вдягатися; та вона була настільки пригнічена усвідомленням свого невігластва, що не зважувалася вступати до розмов, і її вважали дуренькою. Однак містичне виховання сприяло тому, що почуття в ній збереглися в усій своїй силі, й анітрохи не зіпсувався її природжений розум. Ця спадкоємиця вельможного роду, дуренька й негарна в очах світського товариства, стала розумною і прекрасною для свого чоловіка. У перші роки їхнього подружнього життя Валтасар намагався дати дружині знання, яких їй бракувало, щоб вона могла впевнено почуватися у вищому світі. Але, мабуть, було вже пізно, у Хосефіни збереглася тільки пам'ять серця. Вона не забувала жодного чоловікового слова, якщо воно стосувалося їх обох; й утримувала в пам'яті найнезначущіші подробиці з їхнього щасливого життя, а вчорашній урок геть-чисто забувала. В іншого подружжя таке неуттво стало б причиною

серйозних непорозумінь, але пані Клаас мала таке наївне відчуття пристрасті, так благоговійно, так свято вона кохала, а бажання зберегти своє щастя робило її такою кмітливою, що вона, здавалося, завжди розуміла чоловіка, й дуже рідко її невігластво знаходило надто очевидний вияв. До того ж коли двоє людей кохають одне одного й так сильно, що для них знову й знову відроджується перший день їхньої пристрасті, це невичерпне щастя має властивості, які впливають на весь триб життя. Хіба тоді не повертається дитинство, якому байдужісінько до всього на світі, крім сміху, радості, задоволення? А коли життя кипить, коли вогнище почуттів яскраво палає, людина надає йому змогу горіти, зовсім про це не думаючи, не сперечаючись, не співвідносячи засобів і мети. Хай там як, а жодна з дочок Євиних не розуміла свого жіночого покликання краще, ніж пані Клаас. Вона була наділена притаманною фламандкам слухняністю, яка надає стільки чару домашньому вогнищу, а відтінена властивою для іспанок гордістю, ця риса набувала особливої витонченості. Хосефіна вміла примусити шанувати себе, вселяла повагу до себе одним поглядом, у якому іскрилося почуття власної гідності і свого високого сану, але перед Клаасом вона схилялася; вона сповідалася йому в усіх своїх діяннях та помислах і кінець кінцем піднесла його так високо, так близько до Бога, що її кохання набуло відтінку святоблого обожнювання і від цього стало ще палкішим. Вона з гордістю перейняла всі звичаї фламандської буржуазії і вважала питанням особистої честі домогтися, щоб у домі всього було вдосталь, щоб його обстава утримувалася в бездоганній чистоті, щоб усе в ньому було тільки найвищого гатунку, щоб на стіл подавалися тільки найкращі, найвитонченіші страви, а домашнє життя минало в цілковитій гармонії з потребами серця. Клааси мали чотирьох дітей — двох хлопчиків і двох дівчаток. Старша з дівчаток, Маргарита, народилася 1796 року. Найменшеньким був трирічний малюк на ім'я Жан-Валтасар. Материнське почуття в пані Клаас майже не поступалося її любові до чоловіка. Через те в душі Хосефіни, а надто в останні дні життя, точилася жахлива боротьба між двома однаково сильними почуттями, з яких одне було ніби ворогом другого. Сльози й жах, що відбивалися на її обличчі в ту мить, коли

ми почали оповідь про домашню драму, яка потай визривала у цьому мирному домі, були спричинені побоюванням Хосефіни, чи не принесла вона своїх дітей у жертву чоловікові.

1805 року брат пані Клаас помер, не залишивши дітей. Згідно з іспанським законом сестра не мала права наслідувати земельні володіння брата, пов'язані з передачею родового титулу; але в окремому заповіті герцог відписав їй близько шістдесяти тисяч дукатів, і спадкоємці бічної лінії не могли висунути проти цього жодних заперечень. Хоч почуття, яке поєднувало Валтасара Клааса й Хосефіну, не було заплямлене міркуваннями вигоди, все ж вона відчула певне задоволення, одержавши статок, який дорівнював статкові чоловіка, й була щаслива, діставши змогу у свою чергу вдячно запропонувати дещо тому, хто з такою шляхетною безкорисливістю віддав їй усе. Отже, доля захотіла, щоб шлюб, у якому люди розважливі вбачали безумну витівку, виявився успішним і з погляду розрахунку. Одначе знайти застосування цій сумі було нелегко. Дім Клаасів був так багато обставлений меблями, картинами, дорогоцінними дрібничками та витворами мистецтва, що здавалося неможливим додати туди щось гідне цього опорядження. Завдяки властивому для Клаасів вишуканому смаку їхня родина збрала у себе справжні скарби. Якось одне покоління захопилося збиранням чудових картин; а потім виникла необхідність поповнювати вже почату колекцію, і смак до живопису став спадковим. Сто картин, що прикрашали галерею, яка сполучала задній дім з приймальними апартаментами, розташованими на другому поверсі переднього будинку, і ще з півсотні інших полотен, розміщених у парадних залах, були зібрані за три століття терплячих пошуків. То були знамениті творіння Рубенса, Рейсдаля, Ван-Дейка, Терборха, Герарда Доу, Тенірса, М'єріса, Пауля Поттера, Вувермана, Рембрандта, Гоббеми, Кранаха і Гольбейна. Картин італійських і французьких художників було менше, але всі справжні й значущі. Ще якомусь поколінню Клаасів заманулося збирати сервізи з японської та китайської порцеляни. Котрийсь там Клаас захопився колекціонуванням меблів, інший — срібного посуду, одне слово, кожен із них мав свою манію, свою пристрасть, що є однією з найприкметніших рис фламандського характеру. Валтасарів батько, останній ула-

мок славетного голландського суспільства, зібрав одну з найбагатших колекцій знаменитих у всьому світі тюльпанів. Окрім цих успадкованих багатств, що становили величезний капітал і чудово прикрашали старий будинок, зовні простий, наче мушля, і так само, як мушля, розцвічений усередині перламутровим мерехтінням найбагатших кольорів і відтінків, Валтасар Клаас володів ще й маєтком на Оршійській рівнині. Він не йшов за прикладом французів, які витрачають усі прибутки, й дотримувався прадавнього голландського звичаю споживати тільки одну чверть; але й тисяча двісті дукатів на рік давали йому змогу витратити на життя не менше, ніж витрачали найбагатші городяни Дуге. З опублікуванням Цивільного кодексу така розважливість стала виправданою. Оскільки тепер спадщину мали розділяти порівну, їхні діти могли залишитися майже бідняками, а з часом розвіялися б і багатства старовинного дому-музею Клаасів. Заручившись згодою Хосефіни, Валтасар розпорядився її статком так, щоб забезпечити кожного з дітей не гірше, ніж були забезпечені батьки. У домі Клаасів і далі жили скромно, а на заощаджені кошти купували лісові угіддя, які трохи постраждали під час недавніх війн, але при належному догляді мали через десять років набути величезної цінності.

Світське товариство Дуге, в якому обертався Валтасар Клаас, так добре зуміло оцінити чудовий характер і високі переваги його дружини, що за своєрідною мовчазною угодою її було звільнено від світських обов'язків, яким у провінції надають неабиякої ваги. Хоч Клааси жили в місті всю зиму, Хосефіна рідко відвідувала світське товариство, і світське товариство почало збиратися в неї. Вона приймала щосереді і давала три парадні обіди на місяць. Усі зрозуміли, що вона краще почувається вдома, де, крім того, її утримували палка любов до чоловіка й турботи, яких вимагало виховання дітей. Так до 1809 року минало життя родини Клаасів, що так мало пристосовувалося до загальноприйнятих звичаїв. Внутрішньо багате любов'ю й радістю, зовні життя цих двох людей було, проте, схоже на будь-яке інше. В палкому коханні Валтасара Клааса, яке дружина вміла підтримувати, мабуть, знайшла застосування, як він сам висловлювався, його природжена схильність плекати щастя, а виплекати щас-

тя було, звичайно, не менш важливо, ніж виростити тюльпани, до чого змалку він мав охоту, і це благородне захоплення звільнило його від необхідності віддатися, за прикладом своїх предків, якій-небудь манії.

Та наприкінці 1809 року розум і поведінка Валтасара зазнали зловісних змін, які почалися так природно, що спершу пані Клаас не визнала за потрібне розпитувати його. Якось увечері її чоловік ліг спати в глибокій задумі, шанувати яку вона вважала за свій обов'язок. Жіноча делікатність і звичка до покори змушували її мовчки чекати Валтасарових признань, адже чоловікова любов така щира й надійна, любов, яка не давала Хосефіні найменшого приводу до ревності, дозволяла їй сподіватись і на його відвертість. Вона була певна, що чоловік відповість, якщо вона зважиться запитати його, але почуття невпевненості, яке лишилося в неї ще від перших життєвих вражень, утримувало її. Крім того, духовна недуга чоловіка пройшла через кілька фаз і лише поступово ставала все виразнішою, аж поки набрала тієї грізної сили, яка зруйнувала добробут і щастя родини. Попри свою заклопотаність, Валтасар протягом кількох місяців був балакучим та уважним, як і раніше, а зміна в характері знаходила вияв тільки в тому, що він часто поринав у задуму. Довгий час пані Клаас сподівалася, що рано чи пізно чоловік відкриє їй таємницю своїх занять; можливо, міркувала вона, він не хоче нічого розповідати, поки не доб'ється сприятливих результатів, адже багато чоловіків з гордості приховують труднощі, з якими їм доводиться боротись, і воліють показуватися лише в ролі переможця. Отож настане день тріумфу, і їхнє щастя засяє ще яскравішим світлом, адже Валтасар не міг не помітити, що в його коханні утворилася прогалина, серце неодмінно мало сказати йому про це. Вона надто добре знає свого чоловіка, і вона певна, він дорікає собі за те, що через нього його Пепіта ось уже кілька місяців почуває себе менш щасливою. І Хосефіна й далі зберігала мовчанку, в душі навіть радіючи, адже страждала вона через нього й задля нього — а в її пристрасті був і відтінок іспанського благочестя, яке ніколи не відокремлює віру від кохання й не розуміє почуття без страждань. Отож вона чекала, що чоловік поверне їй свою прихильність, і щовечора повторювала собі: «Це буде завтра!», ду-

маючи про своє щастя, як думають про людину, котра кудись відлучилася. Посеред цих таємних тривог і зачала Хосефіна свою останню дитину, і саме тоді з невблаганною ясністю вона зрозуміла, яке горе чекає її в майбутньому. Віднині кохання стало для Валтасара лише розвагою, може, тільки трохи приємнішою, ніж інші. Жіноча гордість, уперше скривджена, допомогла їй виміряти глибину провалля, що несподівано розверзлося між нею і колишнім Клаасом. А тим часом стан Валтасара дедалі погіршувався. Чоловік, який раніше весь цілком віддавався сімейним радощам, який годинами грався з дітьми, качався з ними у вітальні на килимі або в піску на алеях саду, який, здавалося, й жити не міг, не зазираючи в чорні очі своєї Пепіти, цей чоловік навіть не помітив, що дружина завагітніла, забув про свою родину, забув про себе самого. Що далі пані Клаас зволікала з розпитуваннями про предмет його зацікавлень, то менше вона почувала в собі сміливості. На одну думку про те, щоб звернутися до нього із запитанням, уся кров шугала їй у голову, а голос замирав. Нарешті вона вирішила, що перестала подобатись чоловікові, й тоді вже неабияк стривожилася. Це побоювання заповонило її думки, довело її до розпачу, до збудження, і тепер по багато годин проводила вона у журливих роздумах та сумних припущеннях. Вона виправдовувала Валтасара й у всьому звинувачувала себе, вважаючи себе негарною і старою; потім їй спало на думку, що то він із великодушності, такої принизливої для неї, хоче бодай формально зберегти їй вірність, а тому шукає забуття в праці, й вона вирішила повернути йому незалежність за допомогою таємного розлучення, в якому й ховається розгадка зовні щасливого існування, що ним утішаються деякі родини. Та перш ніж сказати «прощай» своєму подружньому життю, вона спробувала заглянути в глибину його серця, але воно виявилось закритим для неї. Несамохіть вона помічала, як Валтасар байдужів до всього, що він раніше любив: не звертав найменшої уваги на квітучі тюльпани й зовсім не думав про своїх дітей. Безперечно, він віддався якійсь пристрасті, що не мала стосунку до сердечних почуттів, але такі пристрасті, на думку жінок, висушують серце аж ніяк не менше. Ніхто не викрав у неї чоловікового кохання — воно просто заснуло в ньому. Така втіха не по-

легшувала горе Хосефіни. Тривалість цієї кризи пояснювалася одним словом — надія, яке й ховає в собі таємницю таких подружніх взаємин. Коли сердешна жінка доходила до цілковитого розпачу, що додавав їй сміливості звернутися до чоловіка з розпитуваннями, раптом саме тоді випадали їй щасливі хвилини, протягом яких Валтасар доводив їй, що хай навіть він і перебував під владою диявольських думок, вони вряди-годи дозволяли йому знову ставати самим собою. В такі хвилини, коли небо для неї прояснювалося, вона надто поспішала навітшатися щастям і не хотіла порушувати його, надокучаючи чоловікові, а коли на-решті набиралася духу й уже була готова заговорити з Валтасаром, він вислизав від неї в ту саму мить, коли вона уже розтуляла рота, — зненацька йшов геть або поринав у безодню роздумів, від яких ніщо не могло його відірвати. Напружене духовне життя незабаром почало відбиватися руйнівними ознаками на тілі — спершу непомітно, але відчутно для жінки люблячої, бо вона намагалася вгадати таємні думки чоловіка з його зовнішнього вигляду. Не раз Хосефіна ледве стримувалася від сліз, бачачи, як після обіду Валтасар сідав у крісло біля каміна, похмурий, замислений, втупивши погляд у темне панно і не помічаючи мовчанки, яка панувала навколо нього. З жахом відзначала вона майже непомітні зміни, що спотворювали обличчя, в якому вона своїм закоханим поглядом знаходила стільки одухотвореної краси; а тепер із кожним днем воно втрачало свою духовну наснагу, й застигли риси ставали безвиразними. Іноді очі ніби скляніли — здавалося, його погляд обертався кудись усередину. Бувало, що, поклавши дітей спати, а потім просидівши кілька годин у мовчанці, змучена відчуттям самотності й своїми моторошними думками, бідолашна Пепіта осмілювалася спитати: «Тобі погано, любий?» На таке запитання Валтасар часто зовсім не відповідав, а якщо й відповідав, то здригався, ніби людина, щойно розбуджена від жаского сну, і сухо, глухим голосом казав «ні», яке го-стрим болем відбивалося в тремтячому серці дружини.

Хоча Хосефіна воліла б приховати від друзів безглузде становище, в якому вона опинилася, їй усе ж таки довелося про це говорити. Як то ведеться в малих містечках, майже в усіх салонах почалися розмови про те, що Валтасар схибнувся, а в деяких

гуртках були відомі й такі подробиці, про які Хосефіна нічого не знала. Дехто з друзів вирішив порушити мовчанку, приписувану правилами пристойності, й висловив сильну стурбованість, і тоді Хосефіна поквапилася знайти виправдання чоловіковим дивацтвам. Пан Клаас, пояснювала вона, почав велику роботу, яка поглинає всі його сили, зате її успіх послужить славі його родини та його батьківщині. Це таємниче пояснення вельми полестило амбіціям городян і вплинуло на уми у сприятливий для Клааса спосіб, адже в Дуге більше, ніж у будь-якому іншому місті, люблять свою країну і прагнуть її прославити. Такі припущення Клаасової дружини здавалися до певної міри слухними. На горищі переднього будинку, куди Валтасар тепер ішов щоранку, довго щось обладнували робітники різних професій. А Клаас затримувався на тому горищі усе довше й довше, до чого дружина та слуги поступово звикли, і нарешті почав пропадати там цілими днями. Але яке нечуване горе! Лише з принизливих для дружини розповідей приятельок, здивованих її незнанням, довідалася пані Клаас, що її чоловік весь час купував у Парижі всілякі фізичні прилади, дуже дорогі хімічні речовини, книжки, устаткування і, як казали, розорився заради пошуків філософського каменя. Вона повинна подумати про дітей, додавали приятельки, про своє власне майбутнє; було б злочином не застосувати всього свого впливу на те, щоб відвернути чоловіка з хибного шляху, який він для себе обрав. Хоч пані Клаас, віднайшовши в собі всю гордість вельможної дами, зуміла припинити ці безглузді балачки, але, попри зовнішній спокій, її опанував такий моторошний жах, що вона вирішила відмовитися від політики цілковитого послуху. Якось вона влаштувала так, що виникла атмосфера, коли дружина почуває себе нарівні з чоловіком, і, набравшись духу, запитала у Валтасара, чому він так змінився і чому постійно усамітнюється. Фламандець спохмурнів і сказав:

— Люба, ти нічого в цьому не розумієш.

Одного дня Хосефіна стала наполегливо просити, щоб він відкрив їй свою таємницю, ніжно нарікаючи, що не розділяє всіх думок того, з ким розділила життя.

— Якщо це тебе цікавить, — відповів Валтасар, тримаючи дружину в себе на колінах і пестячи її чорні коси, — то скажу

тобі, що я повернувся до хімії, і тепер я найщасливіша людина у світі.

Минуло два роки після тієї зими, коли Клаас став хіміком, і все у його домі змінилося. Чи товариство було ображене постійною неуважністю вченого, чи боялося потурбувати його, а може, через свої таємні тривоги пані Клаас стала менш люб'язною, тільки тепер її навідували лише найближчі друзі. Валтасар не покидав свого дому, він зачинався у себе в лабораторії на цілий день, а бувало, залишався там і на ніч, і виходив до своєї сім'ї лише під час обіду. Наступного року він не захотів провести, як звичайно, літні місяці в селі, і його дружина теж не мала охоти жити там сама. Іноді Валтасар виходив із дому прогулятися й не повертався аж до наступного ранку, не думаючи про те, що пані Клаас усю ніч мучитиметься в смертельній тривозі; вона посилала слуг розшукувати його в місті, але все було марно, а що увечері брами зачинались, як то заведено у містах-фортецях, то вона не мала змоги послати людей на пошуки за міські мури. Отож нещасливій жінці не лишалося навіть болісної надії, яку дає нам чекання, і вона страждала до ранку. А Валтасар із неуважності просто забував повернутися до міста раніше, аніж зачинають браму, і спокійнісінько з'являвся вранці, не здогадуючись, яких страждань завдає він родині своєю забудькуватістю. Щаслива знову бачити його, дружина, проте, мучилася не менш, ніж від недавнього страху, адже вона мовчала, не зважуючись розпитувати його, бо коли після першої такої пригоди запитала, де він пропадав, Валтасар лише здивовано відповів:

— А що таке? Не можна й прогулятися?

Пристрасть не вмє обманювати. Отож внутрішня тривога пані Клаас тільки підтверджувала чутки, які їй хотілося б спростувати. Уже замолоду вона досить вивчила, що означає ввічливе співчуття світського товариства; щоб не переживати його вдруге, вона ще більше замкнулася у себе вдома, куди перестали приходити навіть найближчі друзі. Безлад в одязі, що завжди так принижує гідність людини з вищих шарів суспільства, дійшов у Валтасара до крайньої межі й служив новою, далеко не останньою причиною для гіркого смутку дружини, бо вона звикла до вишуканої, суто фламандської охайності, якої раніше завжди до-

тримувався чоловік. Спершу, домовившись із Мюлькіньє, чоловіковим лакеєм, Хосефіна намагалася чистити й лагодити Валтасарову одіж, яка щодня перетворювалася на брудне ганчір'я, але потім довелося відмовитися від цього. І коли потай від Валтасара вона міняла забруднені, роздерті або діряві одєжини на нові, він того ж таки дня перетворював їх на лахміття. Ця жінка, що п'ятнадцять років була щасливою, жінка, в чиєму серці ніколи не пробуджувалися ревності, ця жінка несподівано відкрила, що вона, мабуть, не займає ніякого місця в серці, де раніше неподільно царювала. Вона походила з Іспанії, й палкі почуття іспанки збунтувалися в ній, коли вона виявила суперницю в науці, яка забрала в неї чоловіка; муки ревності терзали їй серце й роздмухували її любов. Але що можна вдіяти проти науки? Як боротися з її безнастанною, тиранічною й дедалі могутнішою владою? Як знищити суперницю, коли та невідчутна й невидима? Хіба жінка, чиї сили обмежені природою, може змагатися з думкою, яка невичерпна у своїх насолодах і завжди нова у своїй привабливості? Як протистояти знадливій могутності ідей, адже вони здаються ще цікавішими і прекраснішими, коли до них треба пробиватися крізь труднощі, й заманюють людину так далеко від реального світу, що вона забуває про найніжніші почуття до своїх близьких? Нарешті, незважаючи на суворі розпорядження Валтасара, його дружина вирішила, що вона принаймні не розлучатиметься з чоловіком, вона замкнеться з ним на тому горіщі, де він усамітнюється, й віч-на-віч зітнеться зі своєю суперницею, допомагаючи чоловікові в ті довгі години, які він віддавав своїй жажливій володарці. Вона надумала потай проникнути до майстерні, що так невтримно вабила до себе Валтасара, й домогтися дозволу залишитися там назавжди. Отож вона хотіла принаймні розділити з Мюлькіньє право входити до лабораторії; але, щоб не робити його свідком сварки, якої вона боялася, Хосефіна стала чекати такого дня, коли чоловік працюватиме сам-один, без лакея. Віднедавна вона з гнівним роздратуванням стежила, як знову й знову слуга підіймається на горіще: хіба не знав він усього того, що так хотілося знати їй, що чоловік приховував від неї, а вона не сміла його спитати! Своєму слугі Валтасар довіряє більше, ніж їй, дружині!

І ось, тремтяча, майже щаслива, Хосефіна піднялася на горішче до чоловіка — але тут уперше в житті вона довідалася, який Валтасар у гніві. Не встигла вона відчинити двері, як він стрибнув до неї, схопив її й грубо виштовхав на сходи, аж вона мало не покотилася вниз.

— Слава Богу, ти жива! — вигукнув Валтасар, підводячи її.

Вся обсипана скалками якоїсь скляної кулі, пані Клаас побачила перед собою чоловікове обличчя — від жаху воно було біле мов крейда.

— Моя любя, я ж тобі заборонив сюди приходити, — сказав він, знесилено сідаючи на приступку сходів. — Тільки святі щойно врятували тебе від смерті. Завдяки якій щасливий випадковості я в ту мить дивився на двері? Ми обоє мало не загинули.

— Я була б така щаслива! — відповіла вона.

— Мій дослід пропав, — провадив Валтасар. — Лише тобі я можу простити жаль, якого завдала мені ця жахлива невдача. Можливо, я розклав би азот. Іди-но, займися своїми справами.

І Валтасар пішов до себе в лабораторію.

— Можливо, я розклав би азот! — повторила бідолашна жінка, повернувшись до своєї кімнати, й залилася слізьми.

Ця фраза була для неї незрозуміла. Звикши завдяки своїй освіченості розбиратися геть у всьому, чоловіки не знають, який то для жінки жах, коли вона не в спроможі збагнути думки того, кого вона любить. Ці небесні створіння поблажливіші за нас, і якщо ми неспроможні збагнути мову їхніх душ, вони від нас це приховують; вони остерігаються показати, що їхні почуття тонші, й притлумлюють своє горе з тією самою радістю, з якою мовчать про свої потаємні втіхи; але в коханні вони вимогливіші, аніж ми, й не задовольняються лише серцем коханого чоловіка, вони прагнуть, щоб їм належали і всі його помисли. Пані Клаас нічого не тямилася в науці, якою займався її чоловік, і це породжувало в її душі досаду сильнішу, ніж могла б у ній пробудити краса суперниці. Коли жінка змагається з жінкою, то та з них, яка кохає по-справжньому, завжди зберігає одну перевагу — здатність кохати сильніше; але невдача Хосефіни свідчила про цілковиту її безпорадність і принижувала в ній усі почуття, які допомагають нам жити. Вона нічого не розуміла! І це невігластво

розлучало її з чоловіком. Але найдужче мучило її пекуче усвідомлення того, що Валтасар часто перебував між життям та смертю, і, будучи зовсім близько від неї — і водночас так далеко! — наражався на небезпеки, яких вона не могла розділити з ним, яких навіть не могла зрозуміти. Все це було наче пекло — або в'язниця, в якій розпачливо борсалася її душа, не бачачи виходу, не знаючи надії. Тоді пані Клаас захотіла принаймні довідатися, чим же так приваблива ця наука, і з книжок почала таємно вивчати хімію. Після цього дім Клаасів перетворився на монастир.

Такими були послідовні фази нещастя, через які пройшла родина Клаасів, перш ніж дійшла до стану своєрідної громадської смерті, що спостигла її на той час, з якого починається наша оповідь.

Це жахливе становище ускладнюється ще й чисто практичною стороною справи. Як усі жінки з палкою душею, пані Клаас відзначалася нечуваною безкорисливістю. Ті, хто справді кохає, знають, яка то дрібничка гроші супроти почуттів і як не хочеться про них і думати. Однак Хосефіна не могла приглушити в собі гострої тривоги, коли довідалася, що чоловік має триста тисяч франків боргу, позичених під заставу своїх маєтностей. Наявність цих закладних документально підтверджувала, що не марними були тривожні чутки та припущення, які ходили по місту. Опанована цілком зрозумілим неспокоєм, пані Клаас була змушена, пригнітивши гордість, звернутися за поясненнями до нотаря, який вів справу Клааса, втаємничити його у своє горе або принаймні дозволити йому про все здогадатися і нарешті почути від нього таке принизливе запитання:

— То ваш чоловік досі нічого вам не сказав?

На щастя, Клаасів нотар доводився йому майже родичем, і ось яким чином. Дід Валтасара узяв за дружину дівчину з родини антверпенських П'єркенів, що були ріднею П'єркенам із Дуе, які від часів того шлюбу і вважали Клаасів своїми родичами, хоч і не мали з ними якихось близьких взаємин. Пан П'єркен, двадцятишестирічний молодик, який щойно успадкував справу свого батька, був єдиним, хто досі мав доступ у дім Клаасів. Останні кілька місяців Хосефіна жила в такому цілковитому усамітненні, що нічого не знала про крах, про який говорили

в усьому місті. Нотар мусив повідомити їй цю новину. Він сказав, що Клаас, мабуть, заборгував великі суми фірмі, яка постачала для нього хімічні речовини. Навівши довідки про Клаасів статок та про довіру, якою він користувався, фірма приймала всі його замовлення і, незважаючи на великий розмір боргу, без побоювань надсилала йому посилки. Пані Клаас доручила П'єркенові зажадати рахунки на виконані для чоловіка замовлення. Через два місяці Проте й Шифревіль, фабриканти хімічних реактивів, надіслали підсумковий рахунок, що досягав майже ста тисяч франків. Вивчаючи докладений до рахунку опис, пані Клаас і П'єркен дивувалися дедалі дужче. Хоч багато пунктів лишилися для них незрозумілі через ужиті там чисто наукові або комерційні терміни, вони відчували страх, побачивши в рахунку назви багатьох цінних металів і навіть діамантів — правда, в малих порціях. Велика сума боргу легко пояснювалася кількістю замовлених товарів, тим, що пересилання деяких реактивів і дорогих апаратів вимагало застережних заходів, надзвичайно високою ціною хімічних речовин, що пояснювалося або їхньою рідкістю в природі, або складним процесом добування й нарешті дорожчею фізичних та хімічних приладів, виготовлених за спеціальними замовленнями Клааса. В інтересах свого родича нотар навідки щодо Проте й Шифревіля, і добра слава цих торговців не давала підстав сумніватися в правильності їхніх розрахунків із Клаасом, якого, до речі, вони часто навіть звільняли від зайвих витрат, повідомляючи його про результати, добуті паризькими хіміками. Пані Клаас попросила нотаря нікому не розповідати в Дуге про ці закупи чоловіка — інакше його визнали б за божевільного. П'єркен відповів, що він, не бажаючи завдавати шкоди добрій славі Клааса, і так до останнього моменту не складав нотаріальних зобов'язань, нині неминучих, оскільки суми, довірені Клаасові його клієнтами на чесне слово, були надто значними. Він відкрив своїй родичці справжні розміри лиха, сказавши їй, що коли вона не знайде способу перешкодити чоловікові так безумно марнотратити свій статок, через півроку спадкова маєтність буде обтяжена іпотечними заставами, які перевищуватимуть її вартість. Що ж до нього, П'єркена, то він уже остерігав свого родича з усією обережністю, необхідною

у стосунку до людини, яка здобула собі таку цілком заслужену пошану, але нічого не домогся. Раз і назавжди Валтасар йому відповів, що трудиться заради слави й добробуту своєї родини.

Таким чином, до сердечних мук, які терзали пані Клаас ось уже два роки, накладаючись одна на одну, так що кожна нова прикрість обтяжувалася всіма колишніми, тепер додався і страх — моторошний, невтолимий страх перед майбутнім, яке обіцяло їй жахливі випробування. Жінки наділені передчуттями, правдивість яких іноді межує з чудом. Чому жінки здебільшого бояться, а не плекають радісних надій, коли йдеться про найважливіші життєві інтереси? Чому вони вірять лише у те щасливе майбутнє, яке їм обіцяє релігія? Чому так точно вони вгадують катастрофи з маєтністю або кризи, що загрожують нашим долям? Можливо, почуття, яке єднає їх із коханим чоловіком, допомагає їм навдивовижу добре зважувати його сили, оцінювати здібності, вивчати вподобання, пристрасті, вади і переваги; постійне спостереження за цими рушійними причинами, які завжди діють у них на очах, наділяє жінок справді фатальним даром передбачати наслідки цих причин за всіх можливих обставин. Те, що вони бачать у сучасному, дозволяє їм судити про майбутнє — цю проникливість легко пояснити досконалістю їхньої нервової організації, яка дає їм змогу вловлювати найнепомітніші прояви в царині думки й почуттів. Усе в них вібрує в унісон із могутніми духовними струсами. Вони або передчувають, або передбачають. Таким чином, хоч пані Клаас уже два роки була, по суті, розлучена з чоловіком, вона передчувала, що він змарнує свій статок. Вона правильно оцінила нестямний порив Валтасарової думки, його незламну впертість; якщо справді він хоче відкрити спосіб виготовляти золото, то він спокійно кине у горнило дослідів і свій останній шматок хліба; але чого все-таки він шукає? Досі материнське почуття і подружня любов так зливалися в серці цієї жінки, що між ними ніколи не вставали діти, яких однаково міцно любили і вона, і її чоловік. Та іноді вона раптом починала більше почувати себе матір'ю, ніж дружиною, хоча частіше була більше дружиною, аніж матір'ю. Вона завжди була готова пожертвувати своїм статком і навіть дітьми заради щастя чоловіка, який обрав її за дружину, покохав, обо-

жествив, чоловіка, для якого й тепер вона була єдиною жінкою в світі, але часто її мучили докори сумління, що вона не досить любить дітей, й обсідали гнітючі сумніви. Як жінка вона страждала за того, кому віддала серце; як мати — страждала за своїх дітей; як християнка — страждала за всіх. Вона мовчала, ховаючи в душі жорстоку бурю, адже тільки чоловікові дано право вирішувати долю родини, тільки йому дозволено влаштовувати їхнє життя за своїм уподобанням, і за свої вчинки він звітує лише перед Богом. Та й чи могла вона докоряти Валтасарові за те, що він користується її статком, після того як за десять років подружнього життя він стільки разів доводив свою некорисливість? Чи їй бути суддею його задумів? Проте совість у згоді з почуттям та законами твердила їй, що батьки лише оберігають майно дітей і не мають права позбавляти їх матеріального достатку. Щоб ухилитися від розв'язання цих пекучих питань, Хосефіна воліла заплющувати очі, наслідуючи людей, які відвертають погляд від провалля, на дно якого, вони знають, їм доведеться впасти. Ось уже півроку чоловік не давав їй грошей на домашні витрати. Вона розпорядилася таємно продати в Парижі дорогі діамантові прикраси, які брат подарував їй у день весілля, й запровадила в домі сувору ощадливість. Вона відпустила гувернантку дітей і навіть Жанову годувальницю. В давнину така розкіш, як власні екіпажі, була невідома буржуазії, скромній у своїх звичаях і гордій у почуттях, а отже, й дім Клаасів був непристосований до цього новітнього звичаю, і Валтасар мусив улаштувати стайню та каретний сарай у чужому будинку, який стояв навпроти через вулицю. Але тепер він був такий заклопотаний, що зовсім перестав стежити за цією частиною господарства, яка, звичайно ж, вимагає чоловічого нагляду, і пані Клаас відмовилася від обтяжливих видатків на екіпажі й обслуговування — зрештою, цілком зайвих, адже останнім часом жили вони усамітнено; та попри переконливість останнього аргументу, вона не стала прикривати свій вимушений захід слухним приводом. Вона воліла мовчати, бо досі факти майже завжди спростовували її пояснення. До того ж у Фландрії, де, як і в Голландії, вважають безумством витратити усі прибутки, ощадливість, запроваджена віднедавна в домі Клаасів, і не потребувала виправдання. Правда, Маргариті, їхній най-

старшій дочці, виповнювалося шістнадцять років, і Хосефіна, звичайно, хотіла б знайти для неї достойного чоловіка і ввести її до світського товариства, як то годилося дівчині, спорідненій з Моліна, з Ван-Острон-Темнінками, з Каса-Реаль.

За кілька днів до того, коли починається наша оповідь, усі гроші, виторгувані за діаманти, було витрачено. А сьогодні, коли пані Клаас вела дітей до вечерні, вона перестріла П'єркена, який саме йшов до неї. Він провів її до самої церкви Святого Петра і дорогою пошепки розповів про становище, в якому опинилася її родина.

— Шановна родичко, — сказав він, — я знехтував би дружбу, що поєднує мене з вами, якби приховав від вас справжні розміри небезпеки, яка вам загрожує. Ви повинні поговорити зі своїм чоловіком. Хто, крім вас, зупинить його на краю прірви, куди ви швидко наближаєтеся? Ваші маєтки заставлено, а прибутки з них уже не покривають процентних виплат за позику — отже, вам від цих прибутків не лишається нічого. Якщо ви зрубаєте свій ліс, то позбавите себе єдиного засобу, який міг би врятувати вас у майбутньому. Мій родич Валтасар на сьогоднішній день заборгував паризькій фірмі Проте і Шифревіля тридцять тисяч франків. Чим ви їх заплатите? На які гроші ви збираєтеся жити? І що з вами станеться, якщо Клаас і далі замовлятиме реактиви, скляні колби, вольтові батареї та інший мотлох? Уже й так усе ваше багатство, крім будинку та рухомого майна, розвіялося з газом та сажею. Коли позавчора постало питання про те, щоб віддати в заставу й будинок, знаєте, як мені відповів Клаас? «Ох, чорт!» Оце перша ознака розуму, яка в нього проявилася за останні три роки.

Пані Клаас засмучено потисла П'єркенові руку, піднесла очі до неба і сказала:

— Збережіть усе це в таємниці.

Незважаючи на свою побожність, бідолашна жінка, приголомшена змістом почутого, не могла молитися; вона сиділа між своїми дітьми з розкритим молитовником на колінах, але не перегорнула жодної сторінки; гнітючі роздуми опанували її не менш владно, аніж опанувала чоловіка його наукова гарячка. Почуття іспанської честі, фламандської порядності бриніли в її

душі, заглушуючи навіть музику органа. Її дітей розорено! Уже навіть не доводилось обирати між їхнім майбутнім і честю їхнього батька! Її жахала неминучість близької боротьби з чоловіком. У її очах він був такий великий, він уселяв їй таку повагу, що одна думка про його гнів хвилювала її не менше, ніж якби вона зазіхнула на велич самого Господа Бога. Отже, доведеться їй зректись незмінної покірливості перед Валтасаром, якої доти вона свято дотримувалася. Інтереси дітей змушують її виступити проти вподобань чоловіка, якого вона обожнює. Віднині не раз доведеться докучати йому житейськими справами, спускати його додолу з високих сфер науки, де він ширяє, силоміць відривати від прекрасного майбутнього і занурювати в ницу буденність, таку огидну для митців та великих людей! Для Хосефіни Валтасар Клаас був велетом думки, людиною, створеною для слави. Тільки ради грандіозних задумів міг він забути про свою кохану Пепіту. І він такий розважливий, такий розумний! Скільки разів говорив він при ній про найрозмаїтіші речі і з якою проникливістю! Отож немає сумніву, що він цілком щирий, коли обіцяє прославити і збагатити родину своїми трудами! Мало було назвати його любов до дружини й дітей великою, вона не знала меж. Його почуття не могли згаснути, вони, безперечно, тільки посилилися, знайшовши собі іншу форму виразу. І ось вона, Хосефіна, така шляхетна, великодушна і боязка, змусить тепер цього благородного чоловіка постійно чути слово «гроші» й дзенькіт грошей; вона відкриє йому виразки злиднів і зробить усе від неї залежне, щоб крик розпачу заглушив у його душі мелодійну музику слави. А що як після цього Валтасар любитиме її менше, аніж раніш? Якби не було в неї дітей, вона з мужністю й радістю прийняла б нову долю, вготовану їй чоловіком. Жінки, котрі змалку живуть у багатстві швидко починають розуміти, яка порожнеча ховається під матеріальним достатком; і коли серце такої жінки, більше стомлене, ніж зів'яле, допоможе їй знайти щастя в постійному і справжньому єднанні почуттів, вона ніколи не відступить перед труднощами скромного життя, якщо воно відповідає бажанням чоловіка, чие кохання зробило її щасливою. У цьому житті, що відбувається ніби поза її внутрішнім «я», джерело всіх помислів і радощів для такої жінки. Втратити його — ось чого найдужче

вона боїться. Тому діти віддаляли тепер Хосефіну від її істинного життя, як віддаляла від неї Валтасара наука. Повернувшись додому з вечерні, вона упала в крісло й відіслала дітей, суворо заборонивши їм здійснювати галас; потім звеліла переказати чоловікові, що просить його прийти; та, незважаючи на всю свою наполегливість, старий лакей Мюлькінє не міг витягти Валтасара з його лабораторії. Таким чином у пані Клаас був час помірковувати. І вона не помічала його плину, не рахувала годин, вона забула, який сьогодні день, віддавши гнітючим роздумам. Думка про борг у тридцять тисяч франків і про те, що немає чим віддати його, розбудила в її душі всі колишні прикrostі, об'єднавши їх із прикrostями теперішніми й майбутніми. Витримати цей вихор розрахунків, думок, почуттів було їй несила, і вона заплакала. Коли увійшов Валтасар, чиє обличчя своїм страшним виразом цілковитої самозаглибленості й відчуженості вразило її в цю мить сильніше, ніж будь-коли, коли він нічого не відповів їй, вона спочатку була заворожена нерухомістю його пустого, тьмяного погляду, нестямною круговертю думок, які клекотіли під його облісіним чолом. І таким гнітючим було це враження, що їй захотілося вмерти. Та коли у нього вихопилися слова, які свідчили, що він весь у полоні своїх наукових проблем у ту мить, коли її серце мало не розривалося від розпуки, мужність повернулася до неї, і вона вирішила боротися проти жадливої сили, яка забрала у неї — коханого, у дітей — батька, в родини — багатство, у всіх — щастя. Проте Хосефіні не вдалося погамувати тремтіння, що опанувало її, бо досі ніколи не доводилося їй переживати сцену, насичену такою моторошною значущістю. Хіба не увібрала в себе ця жадлива мить усе її минуле, хіба не несла в собі зародок її майбутнього?

Отже, люди слабкі, боязкі або такі, на чиїх вразливих чуттях відбиваються найменші труднощі життя, люди, які нездатні стримати мимовільний трепет, коли бачать перед собою вершителей своєї долі, такі люди легко уявляють собі, що за думки тисячами вирували в голові цієї жінки, що за почуття тяжким гнітом лягли їй на серце, коли її чоловік повільно рушив до дверей, які відчинялися в сад. Майже всім жінкам відомі болісні тривоги і внутрішня напруга, з якими змагалася пані Клаас. Отож навіть

ті, чиє серце шалено калатало в очікуванні хвилини, коли треба буде повідомити чоловікові про зайву витрату чи неоплачений рахунок у модистки, зрозуміють, наскільки розпачливо воно б'ється, коли все твоє життя поставлено на карту. Вродлива жінка могла б собі дозволити граційно впасти чоловікові до ніг, скорботні пози допомогли б їй здолати його внутрішній опір, але пані Клаас мучилася відчуттям своєї фізичної неповноцінності, й це тільки посилювало її страх. Побачивши, що Валтасар збирається вийти, вона мало не кинулася до нього, та жахлива думка стримала її порив — адже їй би довелось підвестися на весь зріст! Чи не видасться вона кумедною чоловікові, який уже не засліплений любовною пристрастю і може все побачити у справжньому світлі! Хосефіна ладна була всім пожертвувати — і багатством, і дітьми, — тільки б не зашкодити своїй жіночій владі. Вона не хотіла припуститися найменшої необачності в цю урочисту хвилину й тому тільки покликала голосно:

— Валтасаре!

Він машинально обернувся й кахикнув, проте, навіть не глянувши на дружину, пішов сплюнути в один з чотирикутних ящиків, що стояли під стінами на однаковій відстані один від одного, як у всіх оселях Голландії та Бельгії. Людина, чиї думки завжди витали далеко від буденної дійсності, ніколи не забувала, що плюнути слід у плювальницю, — так закоренилася в Клаасові звичка. Дивна увага чоловіка до предметів домашньої обстави була незбагненна для бідолашної Хосефіни й завдавала їй нечуваних страждань, але цього разу в серце їй шпигонуло таким лютим боєм, що вона вже не могла стриматись і, давши волю всім своїм скривдженим почуттям, нетерпляче вигукнула:

— Я до вас звертаюся, шановний добродію!

— Що ти сказала? — перепитав Валтасар, швидко обернувшись, і метнув на дружину погляд, у якому зажевріло життя і який вразив Хосефіну, наче спалах блискавки.

— Пробач, мій друже, — сказала вона, збліднувши.

Вона хотіла підвестись і подати йому руку, але знеможено відкинулася на спинку крісла:

— Я помираю! — крикнула вона голосом, що уривався від ридань.

Коли Валтасар побачив її в такому стані, з ним — як то буває з людьми, заглибленими в себе, — відбулася різка переміна, і, наче вгадавши таємницю кризи, яку переживала дружина, він підхопив її на руки, відчинив двері до передпокою і так швидко кинувся бігти по старих дерев'яних сходах, аж цілий клапоть із тріском відірвався від дружининої сукні, коли вона зачепилася за пашу одного із страхітливих драконів, що прикрашали перила. Поштовхом ноги він розчинив двері до кімнати, яка правила за спільний передпокій перед їхніми спальнями; але дружинина спальня виявилася замкненою.

Валтасар обережно поклав Хосефіну на крісло, тихо кажучи сам собі:

— О Господи, де ж ключ?

— Дякую, мій друже, — озвалася пані Клаас, розплющуючи очі, — уперше за довгий час я відчула себе так близько до твого серця.

— Куди ж усе-таки подівся ключ? — вигукнув Клаас. — Сюди біжать слуги.

Хосефіна знаком показала на ключ — він висів на стрічці біля кишеньки, пришитій до її сукні. Відчинивши двері, Валтасар поклав дружину на канапу, потім вийшов назустріч переляканим слугам, які підіймалися сходами, й відіслав їх, звелівши накривати стіл для обіду, а тоді покvapно повернувся до дружини.

— Що з тобою, життя моє? — спитав він, сівши біля неї і поцілувавши їй руку.

— Зі мною уже все гаразд, — відповіла Хосефіна, — усе минулося. Шкода тільки, що я не всемогутня, як Бог, і не можу скласти до твоїх ніг усе золото землі.

— Навіщо мені золото? — сказав Валтасар і притяг дружину до себе, обнявши її й поцілувавши в чоло. — Хіба твоє кохання не найдорогоцінніший скарб для мене, моя люба, моя ненаглядна!

— О Валтасаре, своїм голосом ти прогнав з мого серця смуток, але чому ти не розвієш тривоги, яка спостигла нашу родину? Та хай там що, ти такий, як і був, я бачу!

— Про яку тривогу ти говориш, люба?

— Але ж ми розорені, мій друже!

— Розорені?

Він усміхнувся, узяв дружинину руку в обидві свої руки, погладив її і сказав таким ніжним голосом, якого вона давно від нього не чула:

— Може, навіть уже завтра, мій янголе, ми володітимемо справді казковим багатством. Учора, намагаючись розгадати куди важливішу таємницю, я, здається, відкрив спосіб кристалізувати вуглець — речовину, з якої складається алмаз. О моя кохана дружинонько! Через кілька днів ти мені простиш, що я був такий неуважний до тебе. А я справді, мабуть, буваю іноді не уважним. Хіба сьогодні я не повівся з тобою грубо? Але будь поблажлива до чоловіка, який ніколи про тебе не переставав думати, який працював лише для тебе, для нас усіх.

— Годі, годі! — сказала Хосефіна. — Ми поговоримо про все увечері, коханий друже. Я надто страждала від горя, тепер мені аж боляче від радості.

Вона не сподівалася, що його обличчя знову осяє вираз любові, ніжної, як і колись, що його голос зазвучить лагідно, як у давні часи, що вона віднайде, здавалося б, навіки втрачене.

— Гарзд, — погодився він, — увечері ми поговоримо. Я — з великою радістю. Якщо я порину в роздуми й забуду про свою обіцянку, ти мені нагадай. Сьогодні ввечері я облишу свої розрахунки, свою працю й віддамся сімейним радощам, утіхам серця. Бо я потребую цього, моя люба Пепіто, я так за цим знуюдгувався!

— Розповіси мені, що ти шукаєш, Валтасаре?

— Ти нічого не зрозумієш, бідолашна дитино.

— Ти так гадаєш?.. Ох мій друже, вже чотири місяці я вивчаю хімію, щоб навчитися тебе розуміти і щоб ти міг поговорити зі мною на цю тему. Я прочитала Фуркруа, Лавуазьє, Шапталя, Ноле, Руеля, Бертоле, Гей-Люссака, Спалланцані, Левенгука, Гальвані, Вольта — одне слово, всі книжки, де йдеться про науку, якій ти поклоняєшся. Тепер ти можеш відкрити мені свої таємниці.

— Ти янгол! — вигукнув Валтасар, упавши перед дружиною навколішки й залившись розчуленими слізьми, аж вона затремтіла. — Тепер ми розумітимемо одне одного в усьому!

— О, я кинулася б у пекельний вогонь, що палає в твоїх горнах, аби тільки почути ці слова з твоїх уст, аби побачити тебе таким, як зараз! — вигукнула Хосефіна.

В передпокої почувлися кроки старшої дочки, мати вийшла її назустріч.

— Тобі чогось треба, Маргарито? — спитала вона.

— Мамо, прийшов П'єркен. Якщо він залишиться обідати, потрібна столова білизна, ви забули її сьогодні видати.

Пані Клаас дістала з кишені в'язку невеличких ключів, подала їх дочці й мовила, показуючи на шафи з антильського дерева, що стояли попід стінами передпокою:

— Візьми, доню, з шафи праворуч, де скатерті «Грендорж».

Потім обернулась до чоловіка й, лукаво всміхаючись, лагідно сказала йому:

— Якщо мій любий погодився на сьогодні знову бути моїм, дай мені його всього цілком, гаразд? Сходи до себе, коханий друже, і перевдягнися, зроби мені таку ласку. Сьогодні в нас обідатиме П'єркен. Скинь із себе своє лахміття, гаразд? Воно все у плямах, бачиш? А оці дірки з жовтими краями — ти, мабуть, обляпався соляною або сірчаною кислотою. Іди і щоб повернувся до мене молодшим. Я перевдягнуся, а тоді пошлю до тебе Мюлькінє.

Валтасар хотів пройти до себе в кімнату кризь двері, що сполучали її з кімнатою дружини, але забув, що вони були замкнені з того боку. Він пішов через передпокій, де Маргарита саме діставала з шафи скатерть.

Валтасар схопив доньку в обійми, весело повернув до себе й сказав:

— Привіт, моя дівчинко, ти сьогодні дуже гарна в цій мусліновій сукні та з цим рожевим поясом.

Він поцілував її в чоло й ніжно потис її руку.

Пані Клаас покликала дочку й сказала:

— Маргарито, поклади скатертину на крісло й допоможи мені вдягтися, я не хочу кликати Марту.

— Мамо, тато мене щойно поцілував, — повідомила Маргарита, заходячи до матері. — Він здався мені таким радісним, таким щасливим!

— Твій батько, моя доню, справді велика людина, ось уже три роки, як він працює задля нашої слави та нашого щастя, і тепер він каже, що досяг мети своїх досліджень, цей день має стати для нас усіх святом...

— Наші слуги, мамо, так засмучувалися, завжди бачачи його насупленим, що ми не будемо самотні у своїй радості, — сказала Маргарита. — О, надіньте інший пояс, цей дуже заношений.

— Гаразд, але покvapся, я хочу ще поговорити з П'єркеном. Де він?

— У вітальні, грається з Жаном.

— А де Габріель і Фелісія?

— В саду, я чую, як вони там кричать.

— Біжи скоріше туди і подивися, щоб вони не рвали тюльпанів! Твій батько ще не бачив їх цього року і, може, захоче сьогодні помилуватися ними, коли ми встанемо з-за столу. Скажи Мюлькін'є, хай принесе йому все потрібне для того, щоб перевдягтися.

Коли Маргарита пішла, пані Клаас виглянула у вікно, яке виходило в сад, і побачила, що діти уважно роздивляються жука з блискучими зеленими й плямистими крильцями, якого в народі називають «швачкою».

— Не бешкетуйте, мої любі, — сказала вона, підіймаючи віконну раму, яка ковзала в пазах, щоб провітрити кімнату.

Потім вона тихо постукала в двері, які з'єднували її спальню з чоловіковою, — хотіла переконатися, чи Валтасар знову не поринув у роздуми й не забув про все на світі. Він відчинив їй, і вона весело сказала, побачивши, що він перевдягається:

— Ти ж не залишиш мене надовго саму з П'єркеном? Приходь скоріше.

І Хосефіна так швидко спустилася сходами, що, почувши її кроки, людина стороння ніколи не здогадалася б про її кульгавість.

— Коли пан переносив вас, пані, у спальню, — сказав лакей, перестрівши її на сходах, — сукня зачепилася, і хай би тільки відірвався нікчемний клапот, так ні, відламалася й щелепа в цієї звірюки, і не знаю, як її туди притулити. Тепер перила зіпсовано, а вони ж були такі гарні!

— Ет, мій любий Мюлькінє, не клопочи собі голову, це не біда!

«Що ж таке сталося? — міркував Мюлькінє. — Чому це не біда? Чи не знайшов, бува, пан свого абсолюта?»

— Добридень, пане П'єркен, — сказала Хосефіна, заходячи до вітальні.

Нотар підбіг, щоб подати родичці руку, але пані Клаас звикла опиратися лише на руку свого чоловіка. Отож вона подякувала П'єркенові усмішкою й промовила:

— Ви, мабуть, прийшли з приводу тих тридцяти тисяч франків?

— Так, пані. Коли я повернувся додому, я одержав повідомлення від фірми «Проте й Шифревіль», що вони подали панові Клаасові до сплати шість векселів, кожний на суму п'ять тисяч франків.

— Але сьогодні про це Валтасарові не кажіть, — попросила вона. — Залишайтеся з нами обідати. Якщо випадково він питає, чому ви прийшли, будь ласка, вигадайте якийсь імовірний привід. Дайте листа мені, я сама з ним поговорю про цю справу. Все буде гаразд, — провадила вона, помітивши на обличчі нотаря здивування. — Думаю, через кілька місяців мій чоловік розквітається з усіма боргами.

Почувши ці слова, сказані пошепки, нотар подивився на Маргариту, що з'явилася у дверях, які виходили в сад, разом із Габрієлем та Фелісією, і сказав:

— Я ще ніколи не бачив панну Маргариту такою гарною, як сьогодні.

Пані Клаас, яка сіла в крісло, взявши на коліна маленького Жана, підвела голову й подивилася на дочку та нотаря з удаваною неухважністю.

П'єркен був середній на зріст, не гладкий і не худий, із правильними, хоч і досить пересічними, рисами обличчя, зажурений вираз якого свідчив більше про смуток, ніж меланхолію, більше про замисленість безпредметну, ніж насичену думками. Його вважали за мізантропа, але він був надто користололюбний, надто любив пожити, щоб сваритися зі світом насправжки. Погляд, спрямований кудись у простір, байдужий вираз обличчя,

підкреслена мовчазливість, здавалося, свідчили про глибину почуттів, а насправді прикривали душевну порожнечу та нікчемну заклопотаність нотаря, який мав справу лише з матеріальними інтересами і був ще не такий старий, аби не почувати заздрощів. Його прагнення поріднитися з домом Клаасів можна було б пояснити почуттям безмежної відданості, якби жадібність не була однією з найсильніших його спонук. Він прикидався великодушним, але ніколи не цурався тверезого розрахунку. Сам того не усвідомлюючи, він тримався з Клаасами по-різному, залежно від обставин: бував, як то властиво всім діловим людям, різкий, грубий і сердитий, коли йому здавалося, що Валтасар розорився; а тільки-но виникало припущення, що трудно Клааса можуть принести успіх, як у його манерах прозирали люб'язність, згідливість і навіть низькопоклонництво. То він бачив у Маргариті Клаас принцесу, до якої простому провінційному нотареві навіть наблизитися не можна, то вважав її за вбогу дівчину, яка знетямиться від щастя, коли він попросить її руки. Він був провінціал, звичайний собі простодушний фламандець, не позбавлений почуття відданості й доброти; але наївний егоїзм не давав цим якостям розвинути в повну міру, а деякі кумедні риси вдачі псували враження від його особи. У цю мить пані Клаас раптом пригадала, яким сухим тоном розмовляв із нею нотар на паперті церкви Святого Петра, і завважила, що кілька її слів цілковито змінили його поведінку. Вона здогадалася про його таємні наміри і скинула проникливим поглядом на дочку, намагаючись прочитати в її душі, чи має вона бодай якийсь інтерес до їхнього родича, але не прочитала там нічого, крім цілковитої байдужості. Кілька хвилин розмова оберталася навколо останніх міських чуток, потім пані Клаас із невимовною втіхою почула, як у Валтасаровій кімнаті зарипіли по паркету чоботи, і незабаром хазяїн дому вже спускався сходами. Ті кроки звістували, що то йде чоловік молодий і жвавий, вони свідчили про цілковите перетворення, й пані Клаас чекала, коли з'явиться чоловік, із таким нетерпінням, що ледве погамувала дрож у тілі, коли нарешті двері до вітальні відчинились і ввійшов Валтасар, одягнений за найновішою модою. На ньому були до блиску наваксовані чоботи із закотами, які не закривали цілком білих шовкових панчіх, сині

казимирові панталони із золотими гудзиками, біла камізелька в квіточку й синій фрак. Він поголився, причесав волосся, напахтив голову парфумами, підрізав нігті, дбайливо вимив руки і тепер здавався невпізнаним для тих, хто бачив його зовсім недавно. Замість напівбожевільного діда перед дітьми, дружиною й нотарем постав сорокарічний чоловік із привабливим обличчям, з очима, які дивилися весело й привітно. А вираз втоми та пережитих розчарувань, що відбивався на його запалих щоках і туго обтягнених шкірою вилицях, навіть надавав йому своєрідної краси.

— Вітаю вас, П'єркене, — сказав Валтасар Клаас.

Знову ставши батьком та чоловіком, хімік узяв найменшого сина з колін дружини і став підкидати його на руках.

— Погляньте на оцього малюка! — сказав він нотареві. — Чи не виникає у вас бажання одружитися, коли ви дивитесь на таке чарівне створіння? Повірте, друже, сімейні радощі втішають у всіх злигоднях життя. Гопки-гоп! Гопки-гоп! — вигукнув він, високо підіймаючи Жана й опускаючи його додолу. — Гопки-гоп!

Хлоп'як радісно сміявся, то опиняючись під самою стелею, то падаючи майже до підлоги. Мати відвернулася, щоб приховати хвилювання, яке викликала в ній ця гра, здавалося б, така проста, — але для Хосефіни вона означала справжній домашній переворот.

— Подивімося, як ти дибуляєш ніжками, — сказав Валтасар і поставив сина на паркет, а сам відійшов і сів у крісло.

Малий підбіг до батька, приваблений блиском золотих гудзиків, які прикрашали панталони над закатами чобіт.

— Мій малесенький! — сказав батько, обіймаючи сина. — Та ти справжній Клаас, ти ходиш прямо. А як твої успіхи, Габрієлю? — звернувся він до старшого сина, жартівливо смикнувши його за вухо. — Як ся має отець Морильйон? Сподіваюся, ти мужньо воюєш із перекладами на латину і навпаки? Вгризаєшся в математику?

Потім Валтасар підвівся й підійшов до П'єркена.

— Ви, мабуть, у якійсь справі до мене, друже? — сказав він із притаманною йому витонченою люб'язністю — і, взявши нотаря під руку, повів його в сад. — Хочете глянути на мої тюльпани?

Пані Клаас провела чоловіка поглядом і не могла стримати радості, бачачи, що він знову молодий, приязний, що він став самим собою. Вона підвелася, обняла дочку за стан і поцілувала її, сказавши:

— Люба Маргарито, кохана моя дитино, сьогодні я люблю тебе ще більше, ніж звичайно.

— Давно я вже не бачила, щоб тато був такий веселий, — мовила дівчина.

Мюлькінє доповів, що обід подано. Пані Клаас, не бажаючи, щоб П'єркен запропонував їй руку, сама взяла Валтасарову руку, й усі попрямували до їдальні.

В цій кімнаті проступали на стелі оголені сволоки та бруси перекриття — правда, прикрашені розписами, які щороку чистили й промивали; на високих дубових мисниках можна було побачити найцікавіші екземпляри старовинного посуду, що передавалися в родині Клаасів у спадок. Стіни були оббиті фіолетовою шкірою, на якій були витиснені золотом сцени мисливських ловів. Над мисниками там і сям виблискували всіма барвами пера екзотичних птахів та рідкісні мушлі. Стільці збереглися ще від початку XVI сторіччя — квадратні, з крученими стовпцями та невеличкою спинкою, обтягнуті тканиною з торочками, стільці, настільки поширені в давнину, що Рафаель зобразив один із них на картині, яку назвав «Мадонна на стільці». Дерево почорніло, але позолочені цвяшки блищали, наче нові, і старанно підновлювана оббивка тішила зір чудовим червоним кольором. Старовинна Фландрія мовби оживала тут упереміш із новинками, колись завезеними з Іспанії. Пузаті карафи та пляшки на столі мали вельми статечний вигляд, якого надавала їм опукла форма — така поширена в давнину. Келихи були на високих ніжках — достоту такі зображено на старих картинах голландської та фламандської школи. Прикрашений кольоровими фігурками у стилі Бернара де Паліссі, фаянсовий посуд був виготовлений на англійській фабриці Вігвуда. Масивні срібні прибори — грановані, з опуклим орнаментом, справжнє фамільне

срібло, що складалося з предметів, різних на вигляд, різної форми і карбування, — нагадували про те, що добробут Клаасів почався давно, а з плином часу їхнє багатство усе зростало. Серветки були з торочками, на іспанський зразок. Щодо столової білизни, то кожен би зрозумів — її бездоганна чистота була для Клаасів питанням честі. Всі ці столові прибори, це срібло призначалися для повсякденного користування. У передньому домі, де відбувалися звані обіди, обстава й посуд були куди розкішніші, а те, що вони призначалися лише для вжитку в святкові дні, надавало їм величі, яку втрачають предмети, принижувані, так би мовити, в процесі вжитку буденного. У задньому домі усе носило відбиток патріархальної простоти. І ще одна приваблива деталь: вікна, що виходили в сад, іззовні були з усіх боків обплетені пагонами виноградної лози.

— Ви залишаєтеся вірні традиціям, пані, — сказав П'єркен, одержавши тарілку приправленого чебрецем супу, в який фламандські або голландські кухарки кладуть скачані з м'яса кульки та шматочки підсмаженого хліба. — Ось той самий суп, який мали звичай їсти в неділю наші батьки! Тільки у вашому домі та в домі мого дядька Деракє і подають досі цей традиційний нідерландський суп. О, пробачте, ще старий Саварон де Саварю з гордістю частує цим супом гостей у себе в Турне, але деінде добра давня Фландрія зникає. Тепер меблі виготовляють на античний взірець, повсюди тільки й бачиш, що списи, шоломи, щити та лікторські сокири. Кожен прагне перебудувати свій дім, продати старі меблі, переплавити фамільне срібло або обмінати його на севрську порцеляну, що не варта ні старовинної саксонської, ні китайської. Ну, а я в душі — справжній фламандець! Серце кров'ю обкипає, коли бачиш, як мідники скуповують за ціною деревини та металевого брухту наші чудові меблі, інкрустовані міддю й оловом. Мені здається, в суспільному побуті відбуваються круті зміни. Навіть мистецтво — і те здригнуло. Усі кудись поспішають, і тому все робиться похапцем і недбало. Під час моєї останньої поїздки до Парижа мене водили подивитись на картини, виставлені в Луврі. Чесне слово, тільки на ширми й годяться оті полотна — позбавлені перспективи, позбавлені глибини. Художники ніби бояться покласти зайвий мазок. І вони

ж таки, я чув, заперечують досягнення живописців нашої старої школи. Гай-гай!..

— Колись наші художники, — відповів Валтасар, — вивчали різні сполуки та тривкість фарб, піддаючи їх дії сонця й дощу. Але ви маєте слухність: матеріальні засоби мистецтва сьогодні розвиваються менше, ніж будь-коли.

Пані Клаас не дослухалася до розмови. Коли нотар сказав, що порцелянові сервізи нині у великій моді, в неї раптом виникла блискуча думка продати масивне столове срібло, яке дісталось їй у спадок після брата, — вона сподівалася, що грішми, виторгуваними в такий спосіб, пощастить сплатити тридцять тисяч франків чоловікового боргу.

— Он як! — відповів Валтасар нотареві, коли пані Клаас знову стала слухати, про що вони розмовляють. — То моїми дослідями цікавляться в Дуге?

— Авжеж, — відповів П'єркен. — Усі чудуються, на які химєри ви марнуєте стільки грошей. Учора я чув, як пан голова суду висловив жаль, що людина такого знатного роду, як ви, ударилася в пошуки філософського каменя. Тоді я дозволив собі зауважити, що ви людина надто освічена, аби вперто домагатися неможливого, що ви надто християнин, аби змагатися з могутністю Божою, і надто Клаас, аби гайнувати гроші на якийсь чаклунський порошок. Одначе мушу вам признатися, я поділяю загальний жаль із приводу того, що ви перестали бути у світському товаристві. І справді, враження таке, ніби вас немає в місті. Далєбі, ласкава пані, вам би стало приємно, коли б ви почули, з якою пошаною всі говорили про вас і про вашого чоловіка.

— Ви повелись як добрий родич, відкинувши звинувачення, що, може, й не завдають мені великої шкоди, але виставляють мене в кумедному світлі, — відповів Валтасар. — Ага, то в Дуге вважають, що я розорився! Так от, дорогий П'єркєне, через два місяці у нас із пані Клаас річниця нашого весілля, і я влаштую таке грандіозне свято, що мої вельмишановні земляки повернуть мені пошану, яку вони плекають до золотих монет.

Пані Клаас густо зашарілася. Ось уже два роки, як чоловік і не згадував про річницю їхнього весілля. А сьогодні Валтасар був ніжний та ласкавий як ніколи — так у божевільних бувають

хвилини просвітлення, коли їхні здібності набувають особливо-го блиску. Він виявляв надзвичайну уважність до дітей, і його мова чарувала люб'язністю, дотепністю, слухністю зауважень. Цей спалах батьківських почуттів, що не проявлялися так довго, був, безперечно, найрадіснішим святом для дружини; адже знову Валтасар звертав до неї слова і погляд, просякнуті незмінною глибокою симпатією, яка передається від серця до серця і доводить нерозривну єдність почуттів.

Старий Мюлькінє, здавалося, повеселішав і помолодів, він заходив і виходив з незвичною для себе жвавістю, передчуваючи близьке здійснення своїх таємних сподівань. Несподівана переміна в усій поведінці хазяїна для нього означала навіть більше, аніж для пані Клаас. Якщо родина мріяла про щастя, то слуга — про багатство. Допмагаючи Валтасарові в його трудах, він заразився безумством свого хазяїна. Можливо, він збагнув, у чому суть його досліджень, із тих вигуків, які вихоплювалися в хіміка, коли мета вислизала у нього з рук, можливо, природжена схильність людини до наслідування допомогла йому засвоїти ідеї того, з ким він дихав одним повітрям, — хай там як, а Мюлькінє перейнявся до свого пана майже забобонним почуттям, до якого домішувалися страх, захват та міркування егоїстичної вигоди. Лабораторія стала для нього тим самим, чим є для народу лотерейне бюро — організованою надією. Щовечора, лягаючи в постіль, він казав собі: «Завтра ми, можливо, купатимемося в золоті».

І прокидався вранці з вірою не менш твердою, ніж напередодні. Прізвище лакея свідчило про його цілком фламандське походження. Колись кожен простолюдин діставав прізвисько, пов'язане або з його фахом, або з місцем народження, або з фізичними особливостями чи духовними якостями. Це прізвисько потім перетворювалося на прізвище, коли такий простолюдин здобував волю і заводив собі родину. Торговця лляним прядивом називали у Фландрії «мюлькінє», і таким, безперечно, й було ремесло того предка Клаасового слуги, який колись викупився з кріпацтва на волю й став городянином, що, одначе, не завадило нинішньому нащадкові торговця прядивом через якісь життєві невдачі знову перейти в кріпацьку залежність, з тією тільки

різницею, що тепер йому давали платню. Отож у прізвищі старого слуги відбивалася чи не вся історія Фландрії, історія її ткацького ремесла й торгівлі. Його вдача і зовнішність не були позбавлені оригінальності. Широке й довгасте обличчя мало форму трикутника й було подзьобане дрібною віспою, що змережувала його безліччю лискучих білих рубців і надавала йому фантастичного вигляду. Він був худий і високий, обличчя його постійно зберігало поважний і таємничий вираз. Очиці, жовтаві, як і гладенька перука в нього на голові, завжди косували. Отож і його зовнішність приваблювала до себе увагу, збуджувала цікавість. Обов'язки підручного, втаємниченого в досліди свого пана, про чий труди він уперто мовчав, накладали на нього печать чаклунської загадковості. Коли Мюлькінє ішов Паризькою вулицею, городяни проводжали його зацікавленим і боязким поглядом, бо відповіді, які іноді він їм давав, були темні, наче пророцтва Сивілли, і таїли в собі натяки на казкові скарби. Гордий від усвідомлення того, що пан не може обійтися без нього, він покрикував на інших слуг, часто до них прискіпувався і, користуючися своєю владою, домагався для себе різних вигод, завдяки яким почував себе майже хазяїном у домі. На відміну від фламандських слуг, які надзвичайно прихилиються до всієї родини свого пана, Мюлькінє любив одного Валтасара. Мюлькінє їв хліб із маслом та пив пиво, зберігаючи свою незмінну флегматичність, і в тих випадках, коли пані Клаас була в тяжкій зажурі, і тоді, коли в домі відбувалася якась приємна подія.

Після обіду пані Клаас запропонувала випити кави в саду, біля тюльпанової клумби, розташованої в самому його центрі. Череп'яні горщики з тюльпанами, назви яких були витиснуті на грифельних дощечках, були вкопані в землю так, що утворювали піраміду — її вивершував різновид тюльпана під назвою «драконова паща», якого мав один Валтасар. Ця квітка, відома під науковою назвою *tulipa Claesiana*¹, поєднувала в собі сім кольорів, її довгі вигнуті пелюстки здавалися позолоченими на краях. Валтасарів батько, який не раз відмовлявся продати тюльпан навіть за десять тисяч флоринів, уживав таких пильних заходів, аби

¹ Тюльпан Клааса (лат.).

ніхто не зміг украсти в нього бодай одну насініну, що тримав тюльпан у вітальні й часто милувався ним цілими днями. Стебло квітки — високе, пряме, дуже міцне, чудового зеленого кольору — було в цілковитій гармонії з чашечкою, що відзначалася яскравою чистотою барв, завдяки якій ці пишні квіти й цінувалися так високо.

— Тут у вас тюльпанів на тридцять — сорок тисяч франків, — сказав нотар, поглядаючи то на пані Клаас, то на клумбу, яка мінилася тисячею кольорів.

Хосефіна надто замилювалася квітами, схожими в промінні призахідного сонця на самоцвіти, щоб уловити зміст цього зауваження, просякнутого духом нотаріальної контори.

— Навіщо вам усе це? — провадив, звертаючись до Валтасара, П'єркен. — На вашому місці я б їх продав.

— Ет! Чи мені потрібні гроші? — відповів Клаас, махнувши рукою з недбалістю людини, для якої сорок тисяч франків — сута дрібничка.

На мить запала мовчанка, що уривалася лише збудженими вигуками дітей.

— Глянь-но, мамо, глянь на оцей!

— Який гарний!

— А отой як називається?

— Яка безодня! В ній губиться розум людський! — вигукнув Валтасар, у розпачі заламуючи руки. — Одна й та сама сполука водню з киснем в одному й тому самому середовищі породжує — і з одного й того самого начала! — все це розмаїття барв, спричинене тільки неоднаковим співвідношенням елементів!

Дружина розуміла терміни, які вживав чоловік, але він говорив надто швидко, і збагнути зміст усієї фрази вона не змогла. Валтасар згадав, що Хосефіна вивчала його улюблену науку, і сказав, по-змовницькому глянувши на неї:

— Навіть якщо ти зрозуміла мої слова, ти не знаєш, який зміст я вкладаю в них!

І він, здавалося, знову поринув у свої роздуми.

— Мабуть, що так, — мовив П'єркен, узявши з Маргаритиних рук чашку кави. — Природу людську важко подолати, — пошепки додав він, звертаючись до пані Клаас. — Будь ласка, перего-

воріть із ним самі, тепер і диявол не витягне його з цієї задуми. До завтра він уже не отямиться.

Нотар попрощався з Клаасом, який удав, ніби нічого не чує, поцілував малого Жана, що його мати тримала на руках, і, низько вклонившись, пішов. Коли за ним із грюкотом зачинилися надвірні двері, Валтасар обняв дружину за стан і, щоб розвіяти в ній тривогу з приводу його замисленості, сказав їй на вухо:

— Це я умисне, щоб спровадити його.

Пані Клаас обернула голову до чоловіка, не соромлячись показати йому сльози, які набігли їй на очі, — вони були такі щасливі! Потім поклала голову Валтасарові на плече й поставила Жана на підлогу.

— Ходімо до вітальні, — сказала вона, помовчавши.

Весь вечір Валтасар веселився, майже як божевільний.

Він вигадував для дітей усілякі розваги і сам так захопився грою, що навіть не помітив, як дружина двічі чи тричі виходила з вітальні. Десь о пів на десяту, коли малого Жана уже вклали до ліжка, Маргарита допомогла своїй сестрі Фелісії роздягтися на ніч і повернулася до вітальні, але побачила, що батько й мати розмовляють: мати сиділа в кріслі, а батько тримав її за руку. Боячись їх потурбувати, дівчина хотіла була мовчки піти, але пані Клаас побачила дочку і сказала:

— Ходи сюди, Маргарито, ходи, любя моя дитино!

Вона пригорнула її до себе і з глибокою ніжністю додала:

— Візьми із собою книжку й лягай раніше.

— На добраніч, дорога донечко, — сказав Валтасар.

Маргарита поцілувала батька й пішла. Клаас та його дружина залишилися самі й протягом кількох хвилин дивилися на останні багрянні відблиски вечірньої заграви, що згасали на вже темних, розмитих сутінню візерунках листя. Коли зовсім смеркло, Валтасар сказав дружині схвильованим голосом:

— Ходімо нагору.

Спальня фламандки завжди була неприступна для сторонніх — навіть тоді, коли в англійських звичаях ще не закріпилося ставлення до дружининої спальні як до місця священного. Хоча охоронниці домашнього затишку в цій країні анітрохи не хизувалися своєю доброчесністю, але засвоєна ще в дитинстві звич-

ка й домашні забобони перетворювали їхню спальню на принаadne святилище, де повітря було напоєне ніжними почуттями, де простота поєднувалася з усім найприємнішим, з усім найчистішим у людському житті. На місці пані Клаас з її високою душею і тілесними вадами будь-яка жінка захотіла б оточити себе найвишуканішими речами; але вона зробила це з особливо витонченим смаком, знаючи, який вплив справляє на почуття навколишня обстановка. Те, що для жінки вродливої було б розкішшю, для неї ставало необхідністю. Вона збагнула глибоке значення вислову: «Гарною жінкою можна себе зробити» — того афоризму, яким керувалася у всіх своїх діях перша дружина Наполеона, часто скочуючись при цьому до фальші, тоді як пані Клаас у своїй поведінці завжди була природна й щира. Хоча Валтасар добре знав спальню своєї дружини, він уже до такої міри забув про побутову сторону життя, що, увійшовши туди, спізнав солодке тремтіння, ніби побачив усе те вперше. Сповнена пишного торжества радість жінки, яка сьогодні пережила справжній тріумф, мінилася розкішними барвами тюльпанів, що гордо тримали свої голівки над довгими шийками майстерно розставлених ваз із китайської порцеляни, сяяла в потоках світла, ефекти якого можна було порівняти хіба з найурочистішою музикою фанфар. Гармонійно мерехтіли у тьмяному сяйві свічок шовкові тканини червоно-сірого кольору, одноманітність яких пожвавлювалася відсвітами на золоті, яке скромно поблискувало на деяких речах, та розмаїтими відтінками квітів, схожих на дорогоцінне каміння. Уся ця краса була нав'язана таємною думкою про нього, тільки про нього!.. Більш красномовно Хосефіна не могла б сказати Валтасарові, що він завжди — джерело всіх її радощів і страждань. Вигляд цієї кімнати сповнював душу відчуттям блаженства й безтурботного, спокійного щастя, проганяючи геть усі сумні думки. Від шпалерної тканини, купленої в Китаї, струменів тонкий запах, що проникав у всі пори тіла, проте не здавався надокучливим. А дбайливо запнуті штори та порт'єри свідчили про бажання усамітнитися, про ревнивий намір утримати тут у полоні найтихіші звуки голосу та погляди знову завойованого чоловіка. У прекрасному уборі своїх розпучених кіс, які рівненько спадали обабіч лоба, схожі на два чорні крила, закутана до самої

шії в пеньюар, пані Клаас пішла запнути порт'єру-килим, яка не пропускала зовні жодного звуку. Біля самих дверей Хосефіна озирнулась і послала чоловікові, котрий сів біля каміна, веселу усмішку, якою вміє висловити свою палку надію розумна жінка, чия душевна краса відбивається й на обличчі, і воно теж видається прекрасним. Наймогутніші чари жінки — у постійному зверненні до великодушності чоловіка, у милому визнанні своєї слабкості, завдяки якій вона пробуджує в ньому гордість і найшляхетніші почуття. Признатися у своїй слабкості — хіба не означає пустити в хід усі чари своєї зваби? Коли кільця порт'єри з глухим шарудінням ковзнули по дерев'яній рейці, Хосефіна обернулася до чоловіка і сперлася рукою на бильце крісла, ніби хотіла в цю хвилину приховати свої фізичні вади і видатися граційною. То був заклик про допомогу. Спочатку Валтасар замилувався її обличчям, оливкова смуглявість якого виразно проступала на сірому тлі, приваблюючи й тішачи погляд, а тоді встав, підійшов до дружини, взяв її на руки й переніс на канапу. Цього їй і хотілося.

— Ти мені обіцяв, — сказала вона, взявши його за руку й утримуючи її у своїх ніби наелектризованих руках, — утаємничити мене в мету своїх пошуків. Погодься, друже, що я гідна це знати, бо, прагнучи зрозуміти тебе, знайшла в собі навіть мужність вивчити науку, осуджену церквою. Я цікава, і ти нічого не приховуй від мене. Розкажи, що сталося, коли якимось уранці ти встав стурбований, хоча напередодні ввечері я тебе покинула цілком щасливим?

— То ти й одяглася так кокетливо для того, щоб поговорити про хімію?

— Вислухати твою сповідь, аби ще глибше заглянути в твою душу — хіба для мене не найвища втіха, не джерело блаженства й радості? Ти сьогодні повернув мені своє кохання в усій його повноті й чистоті, і я хочу знати, яка ідея виявилася настільки могутньою, що змогла забрати тебе від мене на такий тривалий термін. Атож, я ревную тебе до ідеї більше, ніж до всіх жінок світу, любов грандіозна, але вона не безмежна, тоді як наука веде в бездонні глибини, де ти мандруватимеш сам-один, і я не зможу тебе там навіть побачити. Я ненавиджу все, що стає між нами.

Якби ти здобув славу, до якої прагнеш, я була б нещаслива; адже вона дала б тобі стільки радості! Я і тільки я, вельмишановний пане, повинна бути джерелом вашого щастя!

— Ні, мій янголе, не абстрактна ідея спрямувала мене на цю прекрасну дорогу, а одна людина.

— Людина! — з жахом вигукнула вона.

— Ти пригадуєш, Пепіто, польського офіцера, якому ми надали притулок у тисяча вісімсот дев'ятому році?

— Чи пригадую я його?! Скільки разів сердилася я на свою пам'ять за те, що вона знову й знову показує мені ті очі, схожі на язики полум'я, западини над бровами, чорними, мов пекельні вуглини, великий голісінький череп, закручені вгору вуса, вугласте й суворе обличчя!.. А його хода — в ній було щось моторошно-спокійне!.. Якби тоді знайшлося для нього місце в готелі, він у нас, звичайно, не ночував би.

— Того польського дворянина звали Адам Верхівня, — сказав Валтасар. — Коли увечері ти залишила нас самих у вітальні, ми випадково заговорили про хімію. Злидні відірвали його від занять цією наукою, й він став солдатом. Ми впізнали один в одному втаємничених, здається, завдяки склянці води, яку я звик пити з цукром. Коли я попросив Мюлькінє принести кілька грудочок цукру, в капітана Верховні вихопився жест подиву.

«То ви вивчали хімію?» — запитав він мене.

«У Лавуазьє», — відповів я.

«Вам добре — ви людина вільна й багата!» — вигукнув він.

І з його грудей вихопилося зітхання, чоловіче зітхання, яке свідчить, що в думках або в серці людини зачалося пекло, — одне слово, то було почуття палке, зосереджене, почуття, яке годі виразити людською мовою. Він не договорив і передав свою думку поглядом, від якого в мене мороз пішов поза спиною. Помовчавши, мій гість сказав, що після того, як Польща була приречена на загибель, він оселився у Швеції. Там він спробував знайти собі розраду, займаючись хімією, до якої завжди відчував неподоланий потяг.

«І ось тепер я бачу, — додав він, — ви, як і я, відкрили, що арабська камедь, цукор та крохмаль, коли розтерти їх на поро-

шок, дають одну й ту саму речовину, тотожну при якісному аналізі».

Він знову помовчав, потім зміряв мене пильним поглядом і з приятельською довірою став нашіптувати мені сповнені глибокого змісту слова, від яких у моїй пам'яті сьогодні лишився тільки загальний зміст, але така владна сила звучала в його голосі, така переконаність відчувалася в інтонаціях, така поривчастість — у жестах, що все у мене всередині мовби перевернулось, і кожне його слово било по мені, як молот по ковадлу. Ось короткий виклад його міркувань, що стали для мене тим розжареним вугіллям, яке Господь поклав на язик Ісаї, бо завдяки своєму навчанню в Лавуазьє я міг збагнути всю їхню важливість і глибину.

«Тотожність цих трьох субстанцій, зовсім різних на вигляд, — сказав він, — навела мене на думку, що усі речовини в природі походять від одного начала. Досягнення сучасної хімії підтвердили правдивість цього закону в царині найважливіших явищ природи. Хімія ділить усе суще на дві неоднакові частини: на природу органічну й природу неорганічну. Органічна природа, безперечно, є найважливішою складовою нашого світу, і вона включає в себе усі рослинні й тваринні істоти, організовані більш або менш досконало, тобто більш або менш рухливі, а отже — більш або менш вразливі.

І ось аналіз показав, що продукти цієї природи зводяться до чотирьох простих речовин. Три з них — гази: азот, водень і кисень; четверта тверде тіло, правда, не метал, а вуглець. А от неорганічна природа, така обмежена в своєму розмаїтті, нерухлива, нечутлива і зовсім нездатна розвиватися (хоча Лінней легковажно приписав їй таку здатність), налічує аж п'ятдесят три прості речовини, різноманітні сполуки яких і утворюють усе, що в ній зустрічається. Чи ймовірно, що там, де результатів менше, засобів набагато більше?.. Виходячи з цього простого міркування, мій старий учитель дійшов висновку, що всі ці п'ятдесят три речовини виникли з одного спільного елемента, видозміненого завдяки дії невідомої сили, яка нині згасла, але яку може оживити людський геній. Так от, уявіть собі на мить, що нам пощастило пробудити активність цієї сили — і тоді в нас виникла б єдина

хімія. Дуже ймовірно, що вся природа — й органічна, й неорганічна — стоїть на чотирьох першоелементах, а якби нам пощастило розкласти азот (елемент негативний), їх лишилося б тільки три. Таким чином ми повертаємося до знаменитої «тріади» — великого відкриття стародавніх мудреців та середньовічних алхіміків, з яких ми дарма глузуємо. Десь тут і зупинилася сучасна хімія. Це і багато, і мало. Зрештою, хімія не звикла відступати перед труднощами, і вона, безперечно, піде й далі вперед. Та на цій дорозі пройдено поки що куди меншу відстань, аніж залишається пройти. На щастя, нашій чудовій науці добре прислужився випадок. Хіба не здавалося, що алмаз, ця сльоза кристалізованого чистого вуглецю, — субстанція первісна й неподільна? Навіть стародавні алхіміки, які вважали, що золото можна розкласти, а отже, й виготовляти, ніколи й на думці не поклали штучно відтворювати алмаз, і ось сучасні хіміки відкрили природу алмаза і закон, який визначає його будову. А я, — провадив мій гість, — я пішов ще далі! Провівши один дослід, я зрозумів, що таємничу тріаду, яка цікавить учених із незапам'ятних давен, годі виявити за допомогою сучасних методів аналізу, коли вони не спрямовують дослідження до чітко визначеної мети. Ось вам цей дослід. Посійте зерна хрінниці (в даному випадку ми вибираємо одну із субстанцій органічної природи) в сірчаний цвіт (бо тут нам треба взяти речовину просту). Поливайте зерна дистильованою водою, щоб у продукти проростання не зміг проникнути жоден невідомий елемент. Зерна проростають й утворюють паростки у відомому середовищі, живлячись тільки елементами, які ми визначили з попереднього аналізу. Зріжте в різний час кілька стеблин піддослідної рослини з таким розрахунком, щоб, коли ви їх спалите, набралось кілька драхм попелу й утворилася маса, достатня для проведення дослідів. І що ж? Спаливши стебла й піддавши попіл аналізу, ви в ньому виявите кремнієву кислоту, алюміній, фосфорнокислий та вуглекислий калій й окис заліза, так ніби ваша хрінниця виросла у звичайному собі ґрунті, десь на березі річки. Адже всі ці речовини не були присутні ні в сірці (яка є простою субстанцією й послужила ґрунтом для рослини), ні у воді, використаній для поливання (її склад нам добре відомий); але й у зерні їх також не було, і їхню присут-

ність в рослині ми не можемо пояснити інакше, як припустивши існування невідомого елемента, спільного для речовин, що складають зерно хрінниці, і речовин, які правили йому за середовище проростання. Таким чином повітря, дистильована вода, сірка й речовини, виявлені аналізом у стеблах хрінниці, — тобто поташ, вапно, магnezія, алюміній та інші, — мабуть, мають у собі якесь спільне начало, що переходить із речовини в речовину в умовах атмосфери, насиченої сонячним промінням. Із незаперечних результатів цього досліду, — вигукнув він, — я вивів існування Абсолюту! Наявність субстанції, спільної для всіх речовин, субстанції, яка видозмінюється під впливом єдиної сили, — ось чітка й однозначна постановка задачі про Абсолют, задачі, яку можна розв'язати, я в цьому не сумніваюся. Там ви й зустрінете таємничу тріаду, перед якою в усі часи людство схиляло коліна: первісна матерія, засіб, результат. Це грізне число три є у всіх людських діяннях, воно панує над релігіями, науками і законами. На цьому, — сказав мені він, — я мусив припинити свої дослідження через війну та бідність. Ви учень Лавуазьє, ви багатий і вільно розпоряджаєтесь своїм часом, отже, я залюбки поділюся з вами своїми припущеннями. Ось та мета, яку я поставив перед собою у своїх дослідженнях, унаслідок тривалих роздумів. Первісна матерія — це начало, спільне для трьох газів і для вуглецю. Засіб — начало, яке об'єднує негативний і позитивний електричні заряди. Знайдіть докази, які підтвердять ці дві істини, і ви відкриєте найглибшу першопричину всіх явищ природи. О, тому, хто носить отут, — сказав він, ляснувши себе по лобі, — останнє слово творіння, передчуваючи Абсолют, хіба може видатися життям участь у сновиганні людських юрмищ, які час від часу кидаються одне на одного, не усвідомлюючи, що роблять? Моє реальне життя — тільки зворотний бік моєї мрії. Моє тіло пересувається туди й сюди, щось робить, метушиться під пострілами, бігає між гарматами і людьми, перетинає всю Європу за наказом можновладців, яким я скоряюся, хоч глибоко зневажаю їх. Але душа моя не усвідомлює цих дій, вона лишається нерухомою, вона занурена в ідею й нечутлива до всього, крім цієї ідеї, вона шукає Абсолют — те начало, завдяки якому з абсолютно однакових зерен, поміщених в одне середовище, одні зер-

на дають квіти білі, а інші — жовті! Це саме можна спостерігати й у шовкопрядів: вони годуються листям одного дерева й у своїй будові не мають помітних відмінностей, але одні з них виділяють жовтий шовк, а інші — білий. А якщо перейдемо до людей, то тут часто буває так, що діти народжуються несхожими ні на матір, ні на батька — причому батька незаперечного. Чи не містить у собі логічний висновок із цього факту першопричину всіх явищ природи? Та й нашому уявленню про Бога хіба не найкраще відповідає віра в те, що Він створив усе суще за допомогою засобу найпростішого? А чи не відбилося туманне уявлення про Абсолют і в традиційному поклонінні піфагорейців числу один, з якого виходять усі числа і яке представляє єдність матерії, числу два — першій сполуці і прототипу всіх можливих сполук, і числу три, що його в усі часи вважали знаком Бога, тобто матерії, сили і наслідку? Для Штала, Бехера, Парацельса, Агріппи, для всіх великих дослідників оккультних явищ слово «Трисмегіст», що означає «велика тріада», було ніби своєрідним паролем. Невігласи, котрі звикли засуджувати алхімію, цю трансцендентну науку, звичайно, не знають, що наші сьгоднішні дослідження виправдовують пристрасні пошуки, яким віддавалися ті великі люди! Якби мені пощастило відкрити Абсолют, я став би досліджувати рух матерії. Та поки я ковтаю порошок і посилаю своїх підлеглих на безглузду смерть, мій старий учитель нагромаджує відкриття за відкриттями і все ближче підходить до Абсолюту! А я помру, мов собака, скулившись де-небудь біля гармати!»

Коли цей великий нещасливець трохи заспокоївся, він сказав мені тоном зворушливої, майже братської приязні: «Якщо у мене виникне ідея потрібного досліду, я перед смертю заповімі її вам».

— Ох, Пепіто, — сказав Валтасар, стискаючи руку дружини, — сльози розпачу текли по його запалих щоках у той час, як він обпальовав мою душу вогнем думок, які вже боязко намацував Лавуазьє, не зважаючи, проте, віддатися їм цілком.

— Оце так? — вигукнула пані Клаас, яка не могла далі стримуватись і різко урвала свого чоловіка. — Якийсь чужинець, перебувши під нашим дахом лише одну ніч, зумів забрати в нас твою любов, однією фразою, одним словом зруйнував щастя ці-

лої родини? О мій любий Валтасаре! Та чи він хоч перехрестився? Чи ти роздивився його як слід? Лише в Лукавого можуть бути такі жовті очі, звідки бризкає Прометеїв вогонь. Авжеж, тільки нечистий міг відірвати тебе від мене. Від того дня ти перестав бути батьком, чоловіком, головою родини...

— Он як! — вигукнув Валтасар, підхопившись на ноги і втупивши в дружину пильний погляд. — То ти звинувачуєш чоловіка за те, що він піднявся над людьми, аби кинути до твоїх ніг божественну багрянницю слави — цю невеличку жертву порівняно до скарбів твого серця! То ти зовсім не уявляєш, чого я за ці три роки досяг? Я просувався вперед гігантськими кроками, Пепіто, — сказав він, запалюючись натхненням.

Дружина побачила, що його обличчя палахкотить вогнем генія куди яскравіше, ніж будь-коли палахкотіло вогнем кохання, і вона заплакала, слухаючи його.

— Я сполучив хлор і азот, я розклав деякі тіла, що їх раніше вважали простими, я відкрив нові метали. До речі, — провадив він, побачивши, що дружина плаче, — я розклав сльози на складові елементи. Сльози містять у собі трохи вапнистої фосфорно-кислої солі, хлористий натр, слиз і воду.

Він говорив і говорив, навіть не помітивши, яка жаклива конвульсія спотворила обличчя Хосефіни, він осідлав свого крилатого коня — Науку, й вона несла його все далі й далі від світу матеріального.

— Цей аналіз, моя любо, — один з найпереконливіших доказів тієї істини, що в основі будь-якої природної системи лежить Абсолют. Передумова всякого життя — згорання. Чим яскравіше палахкотить вогнище, тим довше життя триває. Скажімо, мінерал руйнується повільно й до нескінченності або згорання в ньому приховане й невідчутне — можна сказати, потенційне. Скажімо, рослини, безперервно оновлюючись, завдяки певним сполукам, які дає вологість, живуть майже необмежений час, і навіть існують рослини — сучасники останнього катаклізму. Та щоразу, коли природа з невідомою нам метою вдосконалює живий організм, наділяючи його відчуттям, інстинктом, а то й розумом, тобто трьома найвищими ознаками органічного світу, в таких випадках кожен із цих досконалих організмів згорає тим актив-

ніше, чим складніша його будова. Людина являє собою найвищу точку, якої досяг розвиток розуму, а її складна система органів своєю діяльністю породжує майже творчу силу — думку! — і тому серед усіх живих створінь у ній згорання відбувається найінтенсивніше, призводячи до разючих наслідків, і недарма в людському тілі за допомогою хімічного аналізу можна виявити фосфорнокислу, сірчанокислу і вуглекислу солі. Ці субстанції вельми скидаються на сліди, залишені електричними струмами, що лежать в основі будь-якого процесу запліднення. А хіба в людському організмі комбінації електричних струмів не розмаїтіші, ніж у будь-якому іншому? Можливо, здатність засвоювати абсолютне начало у великих кількостях розвинена в людини дужче, ніж у всякої іншої тварі, й вона поглинає його, щоб за допомогою найдосконалішого у живому світі організму виробляти свою силу, свої думки! Мабуть, так воно і є. Людина — це така собі колба. Отже, згідно з моїми уявленнями, мозок ідіота містить у собі найменше фосфору та інших продуктів електромагнетизму, мозок божевільного містить його забагато, у людини звичайної його мало, в мозку генія — якраз стільки, скільки треба. Якщо людина тільки й знає, що закохується, переносить вантажі, танцює або прагне добре попоїсти, значить, у неї змістилася сила, спричинена діяльністю електричного апарата. Таким чином, наші почуття...

— Годі, Валтасаре! Ти жахаєш мене, ти говориш блюзнірства! Як ти можеш! Виходить, моя любов...

— ...це ефірна речовина, яка виділяється з організму, — сказав Клаас, — і саме вона, безперечно, є сутністю Абсолюту. Подумай лишень, що відкрию це я — я перший, я перший, я перший!..

Коли він вимовляв на три різні тони ці два слова, його обличчя поступово набувало виразу людини, натхненої вищою мудрістю.

— Тоді я створю метали, створю діаманти, я творитиму, як сама природа! — вигукнув він.

— А чи станеш ти від цього щасливіший? — в розпачі вигукнула вона. — Проклята наука! Проклятий демон! Ти забуваєш,

Клаасе, що впадаєш у гріх гордині, в якому завинив Сатана. Ти повстаєш проти Бога.

— Ет, Бог.

— О, він заперече Бога! — вигукнула Хосефіна, заламуючи руки. — Не забувай, Клаасе, що Бог володіє могутністю, якою ти не володітимеш ніколи!

Почувши цей аргумент, який зводив до нуля таку любов для нього науку, Валтасар поглянув на дружину й здригнувся.

— Що ти маєш на увазі? — запитав він.

— А те, що тільки Богові підвладний рух — єдина сила у всесвіті. Саме це я зрозуміла з книжок, які ти змусив мене прочитати. Ти, звичайно, можеш проаналізувати квіти, плоди чи вино з Малаги. І ти, звичайно, виявиш їхні складові елементи, котрі, як у випадку з твоєю хрінницею, виникають у, здавалося б, чужому для них середовищі. Припустімо, ти навіть знайдеш їх у природі. Але зібравши їх до купи, чи одержиш ти такі самі квіти, плоди і вино? Чи зможеш ти розпоряджатися незбагненою дією сонця та повітря Іспанії? Розкласти — не означає створити.

— Якщо я відкрию сполучну силу, я зможу творити.

— Ніщо його не зупинить! — вигукнула Хосефіна з розпачем у голосі. — О, моє кохання загинуло, я втратила його...

Вона заплакала, і її очі, натхнені смутком та святим почуттям, яке променилося з них, сяяли крізь сльози і здавалися прекраснішими, ніж будь-коли.

— Так, так, ти помер для всього, — провадила вона, похлинаючись риданнями. — Я бачу, наука убила в тобі всі почуття, і ти піднісся з нею надто високо, щоб коли-небудь спуститися вниз і знову стати супутником бідолоашної жінки. Яке щастя можу я тепер тобі дати? О, я хотіла б вірити — сумна розрада! — що Бог створив тебе, аби ти возвеличив його творіння і проспівав йому хвалу, що він уклав у твої груди неподоланну силу, яка панує над тобою. Але ні, Бог добрий, і він залишив би в твоєму серці бодай трохи любові до жінки, яка тебе обожнює, бодай трохи уваги до дітей, котрі потребують твоєї опіки. Атож, тільки диавол може бути твоїм поводитарем, коли ти сам-один блукаєш у бездонних проваллях посеред мороку, куди не проникає небес-

не сяйво віри і куди тебе закинула фатальна впевненість у своїх силах! Інакше, друже, хіба ти не помітив би, що за три роки ти пустив на вітер дев'яцот тисяч франків? О, постався до мене справедливо, я вважаю тебе своїм земним богом і не дорікаю тобі ні в чому. Якби ми були самі, я впала б перед тобою навколішки і віддала б тобі всі наші багатства, сказавши: «Бери їх, кидай у свою піч і розвій із димом!» І я сміялася б, дивлячись, як воно все летить за вітром. Якби ти був бідний, я не посоромилася б піти жебрати, щоб здобути вугілля, необхідне для твого горна. Та що там казати, Клаасе! Навіть якби мені самій треба було кинутися в піч, щоб допомогти тобі знайти твій клятий Абсолют, я стрибнула б туди з великою радістю, адже всю свою славу і щастя ти бачиш у відкритті цієї таємниці. Але подумай про дітей, про наших дітей, Клаасе! Що станеться з ними, якщо ти не розгадаєш своєї пекельної таємниці найближчим часом? Ти знаєш, чому приходив П'еркен? Він приходив сказати, що ти повинен заплатити тридцять тисяч франків боргу, а платити в тебе немає чим. Твоя власність більше тобі не належить. Я не хотіла, щоб П'еркен збентежив тебе своїми розпитуваннями, і сказала, що ти маєш ці тридцять тисяч; але роздобути їх ми зможемо, тільки продавши наше фамільне срібло — іншого виходу я не бачу.

Їй здалося, що на очах у чоловіка ось-ось заблищать сльози, і вона в розпачі припала йому до ніг, благально простягаючи руки.

— О мій друже, — вигукнула вона, — припини хоч ненадовго свої досліді, поки ми назбираємо грошей, і тоді ти їх продовжиш, якщо не можеш відмовитися від своєї праці! Повір, я тебе не осуджую, я сама роздуватиму вогонь у твоїх печах, якщо ти цього захочеш, але не доводь наших дітей до злиднів! Ти вже їх не любиш, як мав би любити, наука поглинула твоє серце, — так принаймні не прирікай їх на вбогість, якщо вже ти не зміг дати їм щастя, яке повинен був дати. Заради тебе я надто часто пригнічувала у своєму серці материнське почуття, атож, не раз я мріяла не бути матір'ю, щоб мати змогу тісніше поєднатися з твоєю душею, прилучитися до твого життя! І ось тепер мене мучать докори сумління, і я мушу захищати від тебе щастя своїх дітей, не думаючи про власне щастя.

Її коси розпустились і розсипались по плечах, тисяча почуттів, наче тисяча стріл, вилітали з її очей, і вона здобула тріумф над суперницею. Валтасар узяв її на руки, відніс на канапу й опустився перед нею навколішки.

— Отже, я завдав тобі горя? — сказав він голосом людини, яка пробудилася після важкого сну.

— Завдав, бідолашний Клаасе, і ще завдаси чимало, незалежно від своєї волі, — сказала Хосефіна, провівши долонею по його чуприні. — Сядь-но біля мене, — мовила вона, показуючи на канапу. — Ось бачиш, я уже все забула, адже ти повертаєшся до нас. Мій друже, ми все залагодимо, але ти більше не віддалятимешся від дружини, ні? Скажи, що «ні»! О мій великий, о мій прекрасний Клаасе, не бійся підкорити своє шляхетне серце жіночому впливу, такому благодійному для нещасливих митців, для змучених геніїв! Поводься зі мною брутально, бий мене, якщо хочеш, але дозволь де в чому суперечити тобі задля твого ж таки добра. Я ніколи не зловживатиму владою, яку ти мені надаєси. Будь знаменитий, але будь також і щасливий. Не забувай нас заради хімії. Повір, ми будемо дуже поступливі, ми не станемо витісняти з твого серця науку, нехай вона займає там своє місце, але будь же справедливий — віддай нам нашу половину! Скажи, хіба це не найвища некорисливість із мого боку?

Вона змусила Валтасара всміхнутися. З притаманним їй статі витонченим умінням вона перевела надзвичайно серйозну розмову в царину жарту, де жінки почувають себе напрочуд упевнено. Та хоч зовні вона сміялася, її серце болісно стискалося, і їй насилу вдалося опанувати себе, домогтися, щоб воно знову билось спокійно і рівно. Зате вона побачила, як у Валтасарових очах знову з'явився вираз, яким вона захоплювалася і пишалася, — і, зрозумівши, що їй пощастило поновити колишню, здавалося, навіки втрачену владу над ним, вона з усмішкою сказала йому:

— Повір мені, Валтасаре, природа нас створила, щоб ми втішалися почуттями, і хоч би як ти прагнув, аби ми були тільки електричними машинами, ні твої гази, ні твої ефірні матерії не зможуть пояснити нашої здатності передбачати майбутнє.

— Ні, зможуть, — заперечив він. — За допомогою аналогій. Сила передбачення, властива поетові, і сила умовиводу, при-

таманна вченому, засновані на неявних аналогіях, невідчутних і невагомих, що їх люди пересічні зараховують до духовних явищ, хоча насправді це явища фізичні. Пророк передбачає, міркуючи і роблячи висновки. На жаль, ці види аналогій надто рідкісні і майже невідчутні, щоб їх можна було спостерегти і піддати аналізу.

— А ось оце теж аналогія? — спитала вона, цілуючи його, щоб прогнати так недоречно пробуджену хімію.

— Ні, це сполучення: дві субстанції з одним знаком не спричиняють реакції...

— Благаю тебе, замовкни, — сказала вона, — а то я помру з розпуки. Атож, любий, я не витримала б, побачивши, що ти не забуваєш про мою суперницю й у екстазі кохання.

— Але ж, доле моя, я думаю тільки про тебе, мої дослідження мають на меті прославити нашу родину. Всі мої надії пов'язані з тобою.

— Ану, глянь мені у вічі!

У ці хвилини глибокого хвилювання вона здавалася особливо гарною і наче помолодшала; її прекрасне обличчя сяяло, мов сонце, над хмарою мусліну та мережив.

— Ну, звичайно, я чинив несправедливо, що забував про тебе заради науки. Але віднині все буде інакше. Якщо я знову порину в свої турботи, ти відривай мене від них, Пепіто, я так хочу.

Вона опустила очі й дозволила узяти свою руку, — найгарніше, що в неї було, — руку сильну й водночас ніжну.

— Але я хочу більшого, — сказала вона.

— Ти сьогодні така прекрасна, що всього можеш домогтися.

— Я хочу зруйнувати твою лабораторію і посадити на ланцюг твою науку, — сказала вона, кинувши на нього палкий погляд.

— Хай і так! До біса хімію!

— Ця хвилина змушує мене забути про всі колишні прикраси, — сказала вона. — Тепер я здатна витерпіти нові страждання, якщо тобі знову захочеться мене мучити.

На ці слова Валтасар мало не заплакав.

— Твоя правда, я бачив вас ніби крізь туман і не чув ваших...

— Якби йшлося тільки про мене, — мовила Хосефіна, — я й далі б страждала мовчки, не сміючи підняти голос проти свого володаря; але треба подумати про дітей, Клаасе. Запевняю тебе, якщо ти й далі пускатимеш своє багатство на вітер, то хай би яку славну мету ти ставив перед собою, світ її не зрозуміє й осудить не лише тебе, а й твою родину. Зрештою, ти, людина такого високого польоту, повинен тільки радіти, що дружина вчасно остерегла тебе проти небезпеки, якої ти зовсім не помічав. Та облишмо про це, — сказала вона, даруючи йому кокетливу усмішку й ніжний погляд. — Хай сьогодні, мій Клаасе, ніщо не затьмарює нашого щастя.

Наступного дня, після такого важливого в житті родини вечора, Валтасар Клаас, від якого Хосефіна, мабуть, домоглася обіцянки припинити свої досліди, жодного разу не піднявся в лабораторію й цілий день залишався біля дружини. А ще через день родина стала готуватися до від'їзду в сільський маєток, де й прожила близько двох місяців; вони повернулися в Дуе лише тоді, коли настав час готуватися до свята, яким Валтасар хотів відзначити, як це бувало колись, річницю їхнього шлюбу. Тепер він знову й знову переконувався в тому, що справи його геть розладналися через його досліди та безтурботність. Дружина не прагнула роз'ятрювати його рану докорами й, оскільки лихо вже сталося, намагалася хоч якось поправити становище. Із сімох слуг, які були в Клааса, коли востаннє вони приймали в себе гостей, залишилися тільки Мюлькінє, кухарка Жозетта і стара покоївка Марта, яка не розлучалася зі своєю пані, відколи та вийшла з монастиря. З такою кількістю слуг було, звичайно, неможливо прийняти в себе усе вище товариство міста. Пані Клаас зладнала з цими труднощами, запропонувавши запросити кухаря з Парижа, позичити одного слугу в П'єркена й навчити прислужувати гостям садівникового сина. Завдяки цьому ніхто й не помітив би, в якій скруті вони опинилися. Усі двадцять днів, поки готувалися до свята, пані Клаас щодня знаходила для чоловіка якесь діло: то доручала йому вибрати рідкісні квіти для прикрашання парадних сходів, галереї та кімнат,

то посилала його в Дюнкерк роздобути кілька штук тих страховинних риб, які становили славу званих обідів у Північному департаменті. Свято, яке збирався влаштувати Клаас, було справою вельми важливою й вимагало безлічі турбот та діяльного листування, адже у Фландрії традиції гостинності ставлять на карту честь усієї родини, і не лише для господарів, а й для слуг, званий обід нагадує битву, в якій їм неодмінно треба перемогти гостей. Устриці замовляли в Остенде, тетеруків — у Шотландії, фрукти — в Парижі; одне слово, навіть у дрібницях не можна було зганьбити честь успадкованого від предків пишного церемоніалу: зрештою, бали в домі Клаасів мали добру і давню славу. В ті часи Дуе був столицею департаменту, і цією вечіркою в домі Клаасів, що задавала тон усім вечіркам та балам в окрузі, завжди відкривався зимовий сезон. Протягом п'ятнадцяти років Валтасар робив усе, щоб приголомшити гостей, і це завжди йому вдавалося; кожного разу про свято розповідали на двадцять лье навкруги — про те, хто на ньому був присутній, хто в чому був одягнений, згадували про найменші подробиці, про побачені новинки, про все, що там відбувалося. Отже, приготування до свята перешкодили Клаасові думати про пошуки Абсолюту. Повернувшись думками до своєї родини та до світського життя, учений знову став самолюбивим главою родини, фламандцем, господарем дому, і йому було приємно здивувати співгородян. Він вирішив надати вечірці особливого характеру завдяки якійсь новій вигадці й серед усіх фантазій розкоші вибрав найпрекраснішу, найбагатшу на барви і найшвидкоплиннішу, перетворивши свій дім на оранжерею, повну рідкісних рослин, та приготувавши букети для кожної з дам. Цій нечуваній красі відповідали й інші деталі святкового оздоблення кімнат, ніщо не мало суперечити загальному враженню. Але в день балу, надвечір, надійшов двадцять дев'ятий бюлетень, і стало відомо про грандіозну катастрофу, якої зазнала в Росії велика армія, про поразку на Березині. Глибокий і щирий смуток опанував жителів міста Дуе, і з почуття патріотизму вони одноставно відмовилися танцювати. Крім бюлетеня, в Дуе надійшло з Польщі кілька листів і один із них на ім'я Валтасара. Помираючи в Дрездені від рани, отриманої, як він пи-

сав, в одній з останніх сутичок, пан Верхівня захотів передати у спадок тому, хто колись виявив до нього гостинність, деякі думки стосовно пошуків Абсолюту, що виникли в нього від часу їхньої зустрічі. Прочитавши того листа, Клаас поринув у глибоку задуму, що могла б зробити честь його патріотичним почуттям, але Хосефіна не дала себе обманути, і свято для неї несло на собі печать подвійної жалоби. Отож вечірка, на якій дім Клаасів ще раз спромігся вразити гостей своїми розкошами, була затьмарена глибоким смутком, незважаючи на розмаїття барв, на дивовижне зібрання раритетів, поназбируваних шістьма поколіннями, кожне з яких віддавалося своєму особливому захопленню, зібрання, що ним жителі Дуе милувалися того разу востаннє.

Царицею вечора була Маргарита; їй уже виповнилося шістнадцять років, і батьки уперше ввели її у світське товариство. Вона привабила загальну увагу надзвичайною простотою манер, дівочою цнотливістю й тим, що весь її вигляд був у цілковитій гармонії з домом. Це була справжня фламандська дівчина, достоту така, якою завжди малювали її художники того краю: приємне округле личко, гладенько зачесане і розділене на проділ каштанове волосся, сірі, із зеленим полиском очі, прегарні плечі й повнота, яка анітрохи не шкодила красі; вигляд сором'язливий, але на високому рівному чолі — рішучість, що ховалася під зовнішнім спокоєм і лагідністю. Не виявляючи ні смутку, ні меланхолії, вона, мабуть, не була схильна й до веселощів. Розважливість, любов до порядку, почуття обов'язку — три головні риси фламандської вдачі — одухотворювали її обличчя; на перший погляд холодне, воно, проте, затримувало на собі погляд витонченістю обрисів і спокійною гідністю — певною запорукою сімейного щастя. Завдяки дивній випадковості, що її фізіологи досі не змогли пояснити, дочка не успадкувала жодної риси ні від матері, ні від батька, але в ній мовби ожила бабуса по материнській лінії, така собі Конінкс із Брюгге, чий портрет святобливо зберігався в родині й міг засвідчити цю незбагненну схожість.

Вечеря деякою мірою пожвавила свято. Якщо поразка великої армії не дозволяла розважатися танцями, то кожен був тієї

думки, що це не причина, аби псувати собі апетит. Попоївши, патріоти відразу розійшлися по домівках. Залишилися тільки люди, байдужі до ран батьківщини, кілька картярів та близьких приятелів Клааса. Але помалу-малу яскраво освітлений дім, де звечора юрмилася уся знать Дуе, поринав у тишу; і на першу годину ночі галерея спорожніла, у вітальнях почали гасити світло. Темрява — пророчий образ майбутнього, яке чекало родину, — огорнула і внутрішнє подвір'я, ще недавно таке гамірне і яскраво освітлене. Коли подружжя Клаасів повернулося у свої покої, Валтасар дав дружині прочитати лист від поляка. Хосефіна повернула його сумним жестом — вона передбачала майбутнє.

І справді, починаючи від того дня Валтасар майже не приховував смутку та нудьги, які гнітили його. Вранці, після сімейного сніданку, він трохи грався у вітальні зі своїм сином Жаном, розмовляв із дочками, які шили, гаптували або плели мережива, але дуже швидко стомлювався від цих ігор, цих балачок і, здавалося, брав у них участь лише з почуття обов'язку. Коли дружина, перевдягнувшись, знову спускалася вниз, вона завжди заставляла його в кріслі — він сидів навпроти Маргарити та Фелісії, ніби й не чуючи набридливого постукування їхніх коклюшок. Коли приносили газету, він читав її повільно, наче купець, що відійшов від справ і тепер не знає, як згаяти час. Потім підводився, дивився крізь вікно на небо, знову сідав і замислено розворушував вугілля в каміні, як ото людина, що перебуває під владою однієї тиранічної думки і робить усе цілком несвідомо. Пані Клаас гірко шкодувала, що у неї вбога освіта й погана пам'ять. Їй було важко довгий час підтримувати цікаву розмову; втім, навряд чи це й можливо між двома людьми, які давно усе сказали одне одному і змушені шукати собі тему для розмов поза життям серця й поза домашнім побутом. Життя серця має свої хвилини і прагне протиставлень; дрібниці побуту не надовго зацікавлять високий ум, що звик глибоко мислити; а світське життя нестерпне для душ, наповнених любов'ю. Таким чином, два створіння, що живуть усамітнено і пізнали одне одного до самого дна, мусять шукати собі розвагу в найпіднесеніших сферах думки, бо неможливо великому й безмеж-

ному протиставити дріб'язкове. А коли чоловік звик ширяти думкою у високості, його нелегко розважити, якщо тільки він не зумів зберегти в глибині серця тієї щирості й поблажливості, які роблять людей геніальних такими чарівно дитинними; та подібна наївність світосприйняття надто рідко зустрічається в тих, чиє покликання — усе бачити, усе знати, усе розуміти.

Протягом перших місяців пані Клаас виходила із важкого становища завдяки нечуваним зусиллям, які підказували їй любов та необхідність. То вона вирішила навчитися грати в триктрак, у який ніколи не грала, і — чудо цілком поясненне — таки опанувала цю гру. То спробувала зацікавити Валтасара вихованням дочок, попросивши, щоб він керував їхнім читанням. Та ці ресурси зрештою вичерпались, і настала мить, коли Хосефіна відчула себе перед Валтасаром у тому самому становищі, в якому опинилася перед Людовіком XIV пані Де Ментенон, але з тією різницею, що вона не могла розважити свого знудженого володаря ні помпезними торжествами королівського двору, ні хитрими витівками царедворців, що вміли зіграти будь-яку комедію — на зразок появи посольства від сіамського царя або перського суфія. У того монарха, який розорив усю Францію і, мов якийсь дворянський синок, мусив удаватися до принизливих хитрощів, щоб добути грошей, давно лишилися позаду і молодість, і успіхи, й при всій своїй величі він відчував жахливу безпорадність; і королівська нянька, яка заколисувала дітей, не завжди вміла заколисати батька, котрий мучився через те, що зневажив життя, обставини, людей і Бога. Проте Клаас страждав не від безпорадності, а від надмірної могутності свого розуму. Неспроможний позбутися невідчепної думки, він мріяв про тріумф для науки, про скарби для людства і про славу для себе. Він страждав, як страждає митець, що змагається зі злиднями, як Самсон, прикутий до колон храму. Обидва володарі опинилися в однаковому становищі, хоч володар думки був пригнічений своєю силою, а володар Франції — безсиллям. Що могла вдіяти Хосефіна, сама-одна проти цієї туги за наукою? Використавши засоби чисто сімейні, вона покликала собі на допомогу світське товариство, двічі на тиждень запрошуючи гостей до себе на чашку кави. У Дуге запрошують на каву, а не

на чай. Так звана кава — це вечірка, на якій гості досхочу п'ють вишукані вина та інші трунки, що переповнюють погреби в цій благословенній Богом країні, їдять ласощі й п'ють чорну каву з молоком чи з морозивом, а тим часом дами співають романси, базікають про туалети або переказують міські плітки. Це ті ж таки картини М'еріса або Терборха, тільки без червоних пер на гостроверхих сірих капелюхах, без гітар і чудових костюмів шістнадцятого сторіччя. Та попри зусилля, яких докладав Валтасар, прагнучи якнайліпше зіграти роль гостинного хазяїна, попри його награну люб'язність та фальшивий вогонь дотепності, втома, що змагала його на другий день, свідчила, наскільки безпросвітна його туга.

Ці постійні свята тільки вдавано полегшували недугу, підкреслюючи її невиліковність. Наче кущики, за які хапається людина, коли летить у провалля, вони сповільнювали падіння, але робили його ще болючішим. Валтасар ніколи не згадував про свої колишні заняття, не висловлював жалю, відчуваючи, що сам поставив себе в такі умови, за яких для нього неможливо знову почати досліди, але рухи його стали млявими, голос ослаб, і він здавався людиною, котра щойно перенесла тяжку хворобу. Його туга знаходила вияв навіть у тому, як він брав щипці й неухважно будував у каміні піраміду зі шматків кам'яного вугілля. Коли надходив вечір, Валтасар не приховував полегкості — мабуть, сон звільняв його від надокучливих думок. А вранці він прокидався засмучений, бачачи перед собою нескінченний день, який доведеться прожити, і, здавалося, подумки прикидав, скільки ж часу йому треба вбити — так стомлений мандрівник намагається зміряти поглядом пустелю, яку збирається перейти. Хоч пані Клаас і знала причину цієї зажури, вона намагалася не помічати її спустошливих наслідків. Сповнена рішучості витримати докори розуму, вона була безпорадна перед великодушністю серця. Вона не наважувалася запитати Валтасара, що з ним, коли той слухав розповіді дочок або Жанів сміх із виглядом людини, поглинутої своїми думками; але вона здригалася в ті хвилини, коли бачила, як він проганяє від себе смуток і з почуття великодушності, щоб нікому не завадати горя, прикидається веселим. Коли батько жартував із

дочками або грався з Жаном, очі в Хосефіні наповнювалися слізьми, і вона йшла геть, щоб приховати, як хвилює її така самопожертва, ціну якій жінки знають добре, адже вона розбиває їм серце. В такі хвилини пані Клаас хотілося вигукнути: «Убий мене і роби, що хочеш!» Помалу-малу очі у Валтасара втратили живий блиск і набули того тьмяного відтінку, від якого такими сумними здаються очі в старих дідів. Хоч він і далі виявляв до дружини знаки уваги, хоч і говорив їй ласкаві слова, усе це він, здавалося, робив надсилу. Наприкінці квітня подібні симптоми різко посилились і неабияк сполошили пані Клаас. Це видовище стало для неї нестерпним, адже вона вже тисячу разів дорікала собі, захоплюючись тим, із якою фламандською непохитністю зберігає чоловік вірність своєму слову. Одного дня, коли Валтасар видався їй пригніченішим, ніж будь-коли, вона перестала вагатись і вирішила всім пожертвувати, аби тільки вернути його до життя.

— Мій друже, я звільняю тебе від твоєї обіцянки, — сказала вона.

Валтасар подивився на неї здивованим поглядом.

— Ти все думаєш про свої досліди, так? — провадила Хосефіна.

Він відповів удавано безтурботним жестом, і в неї серце стислося. Пані Клаас мала досить часу, щоб виміряти глибину прірви, куди обоє вони мали скотитися, проте вона не збиралася дорікати йому. Навпаки. Вона взяла його за руку й ніжно її потисла.

— Дякую, любий, тепер я певна у своїй владі, адже заради мене ти приніс у жертву щось дорожче для тебе, аніж життя. Тепер моя черга жертвувати! Хоч я уже й продала кілька своїх діамантів, їх ще лишилося досить, а якщо я додам до них ті, які перейшли мені у спадок від брата, я роздобуду гроші, необхідні для твоїх дослідів. Я призначала ці оздоби нашим дочкам, але хіба твоя слава не стане для них ще більшою окрасою? А крім того, коли-небудь ти обдаруєш їх діамантами ще прекраснішими, чи не так?

Радість, яка несподівано осяяла чоловікове обличчя, довела розпач Хосефіні до крайньої межі — вона з болем переконала-

ся, що пристрасть сильніша за нього самого. Клаас вірив у свій успіх і, не вагаючись, ступав на шлях, який, на думку його дружини, вів до безодні. Йому — віра, їй — сумнів. Їй — найтяжча ноша: хіба жінка не страждає завжди за двох? У цю мить вона хотіла б повірити в успіх, щоб виправдатися за свою співучасть у неминучій розтраті їхнього багатства.

— Усього мого життя замало, щоб любов'ю віддячити за твоє самозречення, Пепіто, — сказав розчулений Клаас.

Тільки-но він вимовив ці слова, як увійшли Маргарита й Фелісія і привіталися з ними. Пані Клаас у замішанні опустила очі, не сміючи глянути на дітей, яких щойно вона позбавила статку задля химери. А чоловік, навпаки, посадив дочок на коліна і став весело гомоніти з ними, щасливий вилити радість, яка переповнювала його.

Від того дня пані Клаас стала поділяти з чоловіком його напружене життя. Майбутнє дітей, суспільне становище їхнього батька стали для неї не менш могутніми спонуканими, ніж для Клааса слава й наука. Отже, бідоласна жінка не знала більше й хвилини спокою, після того як за посередництвом абата де Соліса, Хосефіниного духівника, усі фамільні діаманти було продано в Парижі й фабриканти хімічних продуктів поновили свої поставки. Знемагаючи від постійної тривоги за чоловіка, якого терзав демон науки і спопеляла нестямна пристрасть до досліджень, вона жила в постійному чеканні й днями сиділа, наче заціпеніла, прикута до крісла самою силою своїх бажань, які, на протилежність Валтасарові, не знаходили собі поживи в напруженій праці й шарпали її душу, посилюючи страх і сумнів. Іноді, картаючи себе за поблажливість до манії, яка не могла привести до успіху і яку осуджував абат де Соліс, вона вставала, наближалася до вікна, що виходило на внутрішній двір, і з жахом кидала погляд на димар над лабораторією. Коли звідти валував дим, вона дивилася на нього з розпачем у душі, її хвилювали тоді найсуперечливіші думки. Вона бачила, як із димом розвіюється статок її дітей, але ж вона рятувала життя їхньому батькові — а чи не найперший її обов'язок дбати про його щастя? Така думка заспокоювала її на хвилину. Вона здобула право заходити в лабораторію й там залишатися; але незабаром

їй довелось відмовитися від цього сумного привілею. Надто вона страждала, бачачи, що Валтасар зовсім не звертає на неї уваги, а іноді її присутність тільки заважала йому. Там вона пережила напади ревнивого роздратування, її охоплювало нестямне бажання висадити дім у повітря, вона помирала від тисячі нечуваних мук.

Тепер Мюлькінє став для неї своєрідним барометром. Коли, снуючи по дому, накриваючи стіл до сніданку або обіду, він весело насвистував, Хосефіна здогадувалася, що чоловікові досліди були вдалим і Валтасар плекав надію на близький успіх. Якщо ж Мюлькінє ходив сумний та похмурий, Хосефіна дивилася на нього скорботним поглядом — значить, Валтасар невдоволений. Кінець кінцем пані й лакей стали розуміти одне одного, незважаючи на гордість однієї і пихату покору другого. Слабка й безпорадна перед гнітючим жахом, який терзав її думки, ця жінка знемагала від постійної тривоги, коли надія змінювалася розпачем, а розпач — надією, тривоги, ще підсиленої почуттями люблячої жінки і матері, що тремтіла за долю родини. Якщо раніше в неї серце холонуло від моторошної тиші в домі, то тепер вона й сама мовчала, не помічаючи, яка жаска атмосфера панує навколо неї, як цілими днями у вітальні не розквітало жодної усмішки, не чулося жодного слова. Скоряючись сумному материнському передбаченню, вона привчала дочок до праці й намагалася розвинути в них здібності до якогось жіночого ремесла, щоб вони могли заробити собі на прожиток, якщо їх спіткають злидні. Отож під зовнішнім спокоєм жорстока тривога зачалася в домі Клаасів. Уже на кінець літа Валтасар витратив усі гроші, виторговані за діаманти, що їх продали в Парижі за посередництвом абата де Соліса, а крім того, ще заборгував фірмі Проте і Шіфревіля двадцять тисяч франків.

Коли настав серпень 1813 року — приблизно через рік після сцени, описаної на початку цієї повісті, — Клаас (хоч і здійснив на той час кілька надзвичайно цікавих дослідів, які, на жаль, знехтував) не досяг найменшого результату на головному напрямі своїх пошуків. Того дня, коли він завершив останній із задуманої низки дослідів, його розчавило почуття власного безсилля, він укинувся в розпач, зрозумівши, що пустив на вітер

значні суми грошей і нічого не домігся. То була жахлива катастрофа. Він покинув своє горище, повільно зійшов до вітальні, важко опустився в крісло й кілька хвилин просидів серед своїх дітей, наче мертвий, не відповідаючи на запитання, якими засипала його дружина. Сльози душили його, і він утік до своєї кімнати, щоб віддатися горю без свідків. Хосефіна пішла за ним, привела його у свою спальню, і тут, наодинці з нею, Валтасар дав волю своєму розпачу. Ці чоловічі сльози, ці гіркі слова зневіреного митця, це розкаяння батька родини були позначені печаттю такої муки, ніжності та безумства, що завдали пані Клаас більше страждань, аніж вона досі пережила. Жертва стала втішати ката.

— Я нікчемна людина, я граюся життям своїх дітей, твоїм життям, і, щоб ви були щасливі, мені слід накласти на себе руки! — сказав Валтасар.

Мовлені з жахливою переконаністю, ці слова вразили Хосефіну в саме серце. Надто добре знала вона свого чоловіка й боялася, що він негайно здійснить цей намір, навіяний розпачем, отож їй довелося пережити одне з тих потрясінь, які гублять життя в самому його зародку, і тим згубнішим воно було, що Хосефіна приховала свою нестерпну муку під удаваним спокоєм.

— Мій друже, — сказала вона, — я радилася не з П'єркеном, якому дружні почуття до нас не заважають відчувати певну таємну втіху з того, що ми розоряємося, а з людиною старою, котра ставиться до мене наче рідний батько. Абат де Соліс, мій духівник, дав мені пораду, яка врятує нас від розорення. Він приходив подивитися твої картини. За ті, що висять у галереї, можна виторгувати достатньо, щоб виплатити суми, які ти взяв під заставу, і всі твої борги Проте й Шифрєвілю, бо в тебе, думаю, знайдеться ще якийсь неоплачений рахунок, чи не так?

Клаас ствердно кивнув, похиливши вже посивілу голову.

— Отець де Соліс знайомий з Гаппе і з Дункером з Амстердама. Вони схиблені на картинах і, як усі скоробагачки, полюбують хизуватися розкішшю, що личить лише старовинним домам. Вони заплатять за наші картини їхню справжню ціну. Так ми поновимо наші прибутки, а частину з тих грошей, які

складуть суму майже в сто тисяч дукатів, ти візьмеш для продовження своїх дослідів. Мені з дочками багато не треба. З часом, якщо ми житимемо ошадливіше, можна вставити в порожні рами інші картини, й ти знову будеш щасливий.

Валтасар підвів голову й подивився на дружину радісно й водночас боязко. Ролі перемінилися. Дружина стала заступницею чоловіка. Той, хто був такий ніжний у своїх почуттях, той, чиє серце билося в одному ритмі з серцем Хосефіни, тримав її тепер в обіймах, не помічаючи, як тремтіла вона від жахливої конвульсії, як у неї сіпалися нервовим дрожем губи та шкіра на голові.

— Я не наважувався сказати тобі, що перебуваю вже на волосинку від Абсолюту. Мені лишається тільки піддати метали дії величезного жару в середовищі, де зовсім не буде повітря, тобто в абсолютній порожнечі, і я перетворю їх на газ.

Пані Клаас не витримала, почувши цю егоїстичну відповідь. Вона чекала палкої подяки за свої жертви, а натомість зіткнулася з новою хімічною проблемою. Вона рвучко підвелась і, покинувши чоловіка, вийшла до їдальні, де впала в крісло між наполоханими дочками й залилася слізьми. Маргарита та Фелісія взяли її кожна за руку, стали біля крісла навколішки й заплакали разом із нею, не знаючи причини її горя і раз у раз запитуючи:

— Що з вами, матусю?

— Бідолашні діти! Прийшла моя смерть, я це відчуваю.

На ці слова Маргарита здригнулася, тільки тепер помітивши на материному обличчі сліди тієї особливої блідості, яка властива людям смуглявим.

— Марто! Марто! — закричала Фелісія. — Ходіть сюди, ви потрібні мамі!

Стара дуенья прибігла з кухні й, побачивши, що на свіжому, смагляво-рум'яному обличчі пані Клаас проступила зеленава блідість, вигукнула по-іспанському:

— Тіло Христове! Пані вмирає!

Вона прудко вибігла на кухню, звеліла Жозетті нагріти воду для ножної ванни й повернулася до своєї господині.

— Не лякайте пана, нічого йому не кажіть, Марто! — вигукнула Хосефіна. — Сердешні мої дівчатка, — провадила вона, пригортаючи Маргариту та Фелісію до серця рухом, сповненим безнадії. — Хотілося б мені пожити довше, щоб побачити вас щасливими й одруженими. Марто, — вела вона далі, — скажіть Мюлькінє, хай він сходить до абата де Соліса й від мого імені попросить його прийти до нас.

Це було громовим ударом, відлуння якого, звичайно, досягло й кухні. Жозетта й Марта, глибоко віддані пані Клаас та її дочкам, були приголомшені, адже більше нікого на світі вони не любили. Почувши жажливі слова: «Пані помирає, пан її вбив. Скоріше приготуй гірничну ванну для ніг!» — Жозетта не втрималася і сказала на адресу Мюлькінє кілька промовистих слів. Лакей, холодний і незворушний, їв собі, сидячи край столу біля вікна, крізь яке на кухню, чисту й прибрану, немов будуар чепурухи, вливалось з двору світло.

— Так воно й мало статися, — сказала Жозетта, зиркнувши на Мюлькінє, і стала на табурет, щоб зняти з полиці казан, який блищав, мов золото. — Жодна мати не змогла б спокійно дивитись, як батько задля розваги пускає на вітер своє багатство — і то яке багатство!

Жозетта, чиє личко, облямоване круглим чепчиком з рюшем, скидалося на німецькі щипчики для горіхів, кинула на Мюлькінє ядучий погляд, і її зелені оченята із запаленими повіками, здавалося, бризнули отрутою. Старий лакей нетерпляче стеновав плечима з виразом, який зробив би честь самому Мірабо, потім запхав у свого величезного рота шматок хліба з маслом.

— Замість надокучати панові, ліпше пані дала б йому грошей, і скоро всі ми купалися б у золоті! Зовсім трохи нам не вистачає, щоб відкрити...

— То в чому річ? Є ж у тебе двадцять тисяч франків заощаджень, ти б і запропонував їх панові! Він же хазяїн, і ти так віриши у його обіцянки...

— Нічого ти в цьому не розумієш, Жозетто, грій ото свою воду, — відповів фламандець, уриваючи кухарку.

— Одне я розумію добре: було в домі столового срібла фунтів п'ятсот, не менше, а ви з паном усе переплавили, і дай лишень вам волю, то ви не тільки срібло, ви й золото на мідяки перетворите.

— А пан спровадить пані в могилу, — сказала Марта, заходячи до кухні. — Нащо йому дружина, яка його стримує і не дає пустити все на вітер? Мабуть, чорт у ньому сидить. Та й ти, Мюлькінє, йому допомагаючи, занастаєш душу, їй-богу, занастаєш, якщо вона в тебе є, бо всі в нас у домі журяться, а ти холодний, мов крига. Панночки он слізьми заливаються, як Марія Магдалина. Іди ото поклич абата де Соліса.

— Пан звелів мені прибрати в лабораторії, — сказав лакей. — До Ескершенського кварталу звідси не близько. Ідїть самі.

— Та ви гляньте на це страховисько! — сказала Марта. — А хто зробить пані ванну для ніг? Ти хочеш, щоб вона вмерла? У неї кров шугнула в голову.

— Мюлькінє, — сказала Маргарита, заходячи до зали, суміжної з кухнею, — коли йтимете додому від абата де Соліса, загляньте до пана П'єркена, лікаря, й попросіть його негайно прийти сюди.

— Ага, підеш! — кинула Жозетта.

— Пан звелів мені прибрати в лабораторії, мадемуазель, — відповів Мюлькінє, обернувшись до служниць і кинувши на них зневажливий погляд.

— Тату, чи не міг би ти відпустити Мюлькінє? — сказала Маргарита, звертаючись до Валтасара, який у цю мить з'явився на сходах. — Нам треба послати його до міста.

— Підеш, підеш, гаспиде! — озвалася Марта, почувши, що Клаас звелів Мюлькінє виконувати доччине розпорядження.

Через те, що лакей так мало дбав про домашні справи, не раз між ним та двома служницями виникали суперечки й на противагу його байдужості Жозетта та дуенья стали виявляти ще палкішу відданість своїй пані. Ця боротьба, спершу така дріб'язкова, згодом позначилася на всьому майбутньому родині Клаасів, коли їм знадобилася допомога в нещасті.

Валтасар зійшов униз вкрай неуважний і навіть не помітив, як зле стало його дружині. Він узяв Жана на коліна і став машинально його підкидати, думаючи про проблему, якою тепер мав змогу зайнятися. Він побачив, як принесли дружині ванну для ніг, — Хосефіна лишалася у вітальні, не маючи сили підвестися з крісла, в якому напівлежала. Він подивився також на дочок, що упали коло матері, але навіть не спитав себе, чому вони так метушаться. Коли Маргарита або Жан говорили що-небудь, пані Клаас наказувала їм замовкнути, киваючи на Валтасара. Було над чим замислитися Маргариті, дівчині вже досить великій і достатньо розважливій, щоб поспостерігати за матір'ю й за батьком, оцінити їхню поведінку. В житті кожної родини неминуче настає час, коли діти стають суддями батьків, якщо не з власної волі, то несамохіть. Пані Клаас розуміла, наскільки це небезпечно. З любові до Валтасара вона намагалася виправдати в Маргаритиних очах ті риси батькової поведінки, які розумній і чесній шістнадцятирічній дівчині могли здатися вадами. Отож глибока пошана до чоловіка, яка за цих обставин спонукала пані Клаас припинити, щоб не порушувати його роздумів, мала нав'язати дітям своєрідний острах перед величчю батьківського авторитету. Та хоч якою заразливою була ця готовність до самопожертви, вона тільки змушувала Маргариту ще дужче захоплюватися матір'ю, з якою її тісніше пов'язувало повсякденне життя. Це почуття пояснювалося тим, що дівчина чуттям угадувала, як страждає мати, і, природно, дошукувалася, в чому ж причина. Жодна людська сила не могла перешкодити тому, щоб рано чи пізно Маргарита зрозуміла — хай навіть з якогось випадкового зауваження Марти або Жозетти, — чому ось уже чотири роки родина перебуває в такому скрутному становищі. Незважаючи на стриманість пані Клаас, її дочка потроху, помалу, нитка за ниткою розплутувала таємничу інтригу сімейної драми. Рано чи пізно Маргарита неминуче мала стати найближчою повірницею матері, а згодом, коли настане час розв'язки, — найневблаганнішим суддею батька. Тому всю увагу пані Клаас звернула на те, щоб прищепити Маргариті свою відданість Валтасарові. Бачачи тверду вдачу дочки, її розважливість, вона тремтіла на думку, що між нею і Валтасаром може

початися боротьба, коли по смерті матері дівчина замінить її у домашніх справах. Бідолашна жінка дійшла до того, що стала більше боятися наслідків своєї смерті, аніж самої смерті. Саме стурбованість долею Валтасара проявилася в рішенні, яке щойно вона прийняла. Звільнивши чоловікову маєтність від боргів, вона забезпечувала йому незалежність і запобігала всяким суперечкам, відокремивши чоловікові прибутки від прибутків дітей. Вона сподівалася бачити Валтасара щасливим аж до тієї хвилини, коли їй доведеться навіки склепити очі. Крім того, вона хотіла передати Маргариті свою душевну чуйність, хотіла, щоб дівчина взяла на себе її роль янгола-охоронця при Валтасарі й опікувалася б усією родиною, дбаючи про її щастя й добробут. У такий спосіб чи не проливала б вона з могили світло любові на тих, хто був дорогий для неї? Разом із тим Хосефіні не хотілося принизити батька в очах дочки, завчасу втаємничивши дівчину в ті побоювання, які вселяла їй Валтасарова пристрасть до науки. Вона пильно вивчала душу й характер Маргарити, щоб знати, чи зможе ця юна дівчина самохіть замінити матір — своїм братам і сестричці, лагідну й ніжну дружину — своєму батькові. Тому останні дні пані Клаас були отруєні розрахунками та побоюваннями, в яких вона нікому не сміла признатися. Недавня сцена завдала їй смертельного удару, і вона мусила тепер подумати не тільки про нагальні справи, а й про майбутнє. Тоді як Валтасар, неймовірно далекий від усього, що стосувалося ощадливості, багатства, турбот про родину, думав лише про те, як знайти Абсолют. Глибока тиша панувала у вітальні, порушувана тільки постукуванням ноги по підлозі — Клаас і далі підкидав коліно, не помітивши, що Жан уже звідти зліз. Сидячи біля матері, дивлячись на її бліде згорьоване обличчя, Маргарита іноді оберталася до батька, дивуючись його бездушності. Незабаром гримнули, зачиняючись, двері парадного під'їзду, й Клааси побачили абата де Соліса — він повільно йшов через двір, спираючись на руку свого племінника.

— О, й Еммануель прийшов! — сказала Фелісія.

— Чудовий хлопець! — озвалася пані Клаас, помітивши Еммануеля де Соліса. — Я рада його бачити.

Маргарита зашарілася, почувши слова похвали, що мимоволі вихопилися в матері. Два дні тому цей молодик пробудив у її серці незнайомі почуття й розворушив думки, які доти в ній дрімали. Коли священник з'явився до своєї духовної дочки, сталися події начебто непримітні, але з тих, що мають у житті велику вагу, і їхні наслідки виявилися досить важливими, отож виникає потреба змалювати двох нових дійових осіб, які увійшли в коло родини Клаасів. Хосефіна мала за правило відбувати свої релігійні обов'язки в таємниці. Її духівника у неї в домі досі майже не знали, і він прийшов сюди тільки вдруге; але й тут, як і повсюди, всі мимоволі відчували захват і зворушення, побачивши дядька та його небожа. В абата де Соліса, вісімдесятирічного сивого діда, було зморшкувате старече обличчя, де все життя, здавалося, зосередилося в очах. Він насилу переставляв тонкі ноги, одна ступня в нього була жадливо спотворена й захована в якусь оксамитову торбинку, і коли він не мав поруч племінника, на чю руку міг би опертися, йому доводилося користуватися милицею. Його згорблена спина і висхле тіло являли собою видовище стражденного та кволого ества, над яким панували залізна воля й непорочний, сповнений глибокої віри, дух, що не давав ветхій плоті розпастися. Цей іспанський священнослужитель, знаменитий своїми знаннями, справжнім благочестям і широкими зв'язками, побував послідовно домініканським ченцем, вищим духівником у Толедо і головним вікарієм Мехеленського архієпископства. Якби не Французька революція, протекція дому Каса-Реаль дозволила б йому обійняти найвищі церковні посади; але смерть молодого герцога, його учня, так засмутила абата, що він перейнявся відразу до діяльного життя і цілком присвятив себе вихованню племінника, який рано залишився сиротою. Після завоювання Бельгії він оселився неподалік від пані Клаас. З молодих літ абат де Соліс палко захоплювався святою Терезою, і це прихилило його до містичних таїн християнства, що відповідало і його духовним інтересам. У Фландрії, де панна Буріньон — як і письменники ілюмінати та квієтисти — знайшла собі найбільше прихильників, він зустрів безліч католиків свого напрямку і залишився тут тим охочіше, що його прийняли як патріарха в цій своєрідній

релігійній громаді, де й нині дотримуються вчення містиків, незважаючи на те, що церква суворо осудила погляди Фенелона та пані Гійон. Його звичаї були суворі, життя — зразкове, і ходили чутки, ніби він поринав у стан екстазу. Хоча людина таких суворих релігійних правил повинна була б цілком зректися мирської суєти, любов до небожа змушувала абата де Соліса виявляти практичну розважливість. Коли йшлося про якийсь добродійницький захід, старий, перш ніж зачерпнути із власної скарбниці, вимагав внесків від парафіян своєї церкви, і його авторитет патріарха був такий загально визнаний, його наміри — такі чисті, проникливість — така непомильна, що кожен вважав за честь для себе відгукнутися на його прохання. Щоб дістати уявлення про контраст між дядьком і племінником, удамося до такого порівняння: стара дуплиста верба, схилена над річкою, і квітучий пагінець шипшини, прямий і тонкий, який пнеться вгору з дупла цієї верби, ніби намагаючись випрямити її замшлий стовбур.

Вихований у суворих правилах дядьком, який оберігав племінника, як матрона оберігає цнотливу дівчину, Еммануель був сповнений тієї чуйності, тієї мрійливої наївності, які замолodu розквітають у кожного, але вкорінюються лише в душах, виплеканих на релігійних принципах. Старий священник пригнічував у своєму вихованцеві прагнення до чуттєвих утіх, постійними трудами і майже монастирською дисципліною готуючи його до життєвих випробувань. Таке виховання, яке мало ввести Еммануеля у світ цілком невинним і зробити його щасливим, якщо він не помилиться у першому своєму коханні, наділило його янгольською чистотою, що надавала йому дівочого чару. Очі, сором'язливі, але в глибині яких світився вираз сили й мужності, випромінювали сяйво, що бриніло в душах, як бринить у вухах мелодійний передзвін кришталю. Обличчя, з правильними рисами, але дуже виразне, відзначалося незвичайною чіткістю контурів, приємною гармонією ліній і глибоким спокоєм, що свідчив про душевну втихомирениість. Усе в ньому було доладне. Чорне волосся, карі очі й темні брови тільки підкреслювали білість шкіри й рум'янець на щоках. Голос був, якого й можна сподіватися від хлопця з таким гарним обличчям.

Жіночі рухи теж відповідали мелодійному голосу і ясному ніжному погляду. Мабуть, Еммануель і сам не здогадувався, якими привабливими видаються меланхолійна стриманість його манер, мовчазливість і шаноблива турботливість, з якою він ставився до дядька. Досить було побачити, як він стежить за хисткою ходюю абата, щоб пристосуватися до її хворобливих неправильностей, як він здалеку видивляється, щоб старий не спіткнувся або не забив калічну ногу, як намагається обирати для нього найзручніший шлях — досить було це побачити, і ставало цілком очевидно: цей юнак наділений тією великодушністю, яка перетворює людину на істоту вищого порядку. Люблячи свого дядька й ніколи його не осуджуючи, скоряючись йому й ніколи не перечачи його волі, він виявляв таку душевну велич, що кожен побачив би присуд долі в лагідному йменні, яке дала йому хрещена мати. Бувало старий — чи то у себе вдома, чи в гостях — проявляв свій домініканський деспотизм, і Еммануель так гордо підносив голову, виказуючи готовність без вагань підтримати дядька, коли той із ким-небудь зчепиться, що всі люди з тонкою душею відчували глибоке хвилювання — так хвилюється митець, побачивши чудову картину, а дійсність, звичайно ж, пробуджує в душі не менший відгук, ніж її художнє відтворення.

Еммануель супроводжував дядька, коли той прийшов до своєї духовної дочки, щоб подивитися картини дому Клаасів. Довідавшись від Марти, що абат де Соліс у галереї, Маргарита, якій хотілося побачити цю знаменитість, стала шукати привід, щоб підійти до матері й задовольнити свою цікавість. Зайшла вона туди досить безцеремонно, прибравши того легковажного вигляду, під яким молоді дівчата так добре вміють приховувати свої почуття, й раптом побачила біля вбраного в чорне, згорбленого, калічного, мертвотно-блідого діда свіже, прегарне обличчя Еммануеля. Однаково наївні погляди двох однаково юних створінь виразили однаковий подив. Звичайно, й Еммануель, і Маргарита уже бачили одне одного в мріях. Обое опустили очі, потім разом підвели їх, і в обох вихопилося одне признание. Щоб опанувати себе, Маргарита взяла матір під руку й пошепки заговорила до неї, ніби сховалася під материнське крило, і вод-

ночас по-лебединому витягувала шию, щоб знову побачити Емануеля, який підтримував дядька. Хоч галерея була освітлена так, щоб кожне полотно виділялося, в ній панувала півсутінь, сприяючи скрадливим поглядам, що дають стільки радості людям сором'язливим. Звичайно, ні юнак, ні дівчина навіть подумки не вимовили того «так», з якого починається пристрасть; але обоє відчували глибоке хвилювання, яке бентежить серце і в якому юність не признається навіть самій собі, чи то смакуючи це почуття, чи то соромлячись його. У молодій людині на зміну першому враженню, яке ніби повідомляє про неминучий виплеск довго стримуваної чужості, приходять подив і майже цілковита розгубленість, як то буває з дітьми, коли вони вперше почують музику. В таких випадках одні діти сміються, потім замислюються, інші — замислюються, а потім сміються; але ті, чия душа покликана жити поезією або коханням, слухають довго і хочуть, щоб музика звучала ще і ще, і просять про це поглядом, у якому вже світиться насолода, уже зближує цікавість до нескінченного. Якщо ми палко любимо ті місця, де в дитинстві нас утаємничили в красу гармонії, якщо ми з насолодою згадуємо про музиканта і навіть про інструмент, то як можемо ми не любити істоту, котра вперше відкриває нам музику життя? Чи не стає для нас батьківщиною те перше серце, в якому ми розбудили кохання? Емануель і Маргарита стали одне для одного голосом музики, який пробуджує почуття, рукою, що відгортає завісу хмар і відкриває береги, затоплені промінням полуденного сонця. Коли пані Клаас зупинила старого абата перед картиною Гвідо, де був зображений янгол, Маргарита витягла шию, щоб побачити, яким буде враження Емануеля, а юнак шукав очима Маргариту, щоб порівняти образ, відтворений на полотні, з образом, втіленим у живій істоті. Цей мимовільний і палкий комплімент дійшов до серця дівчини, і вона оцінила його належно. Абат статечно нахваляв чудову композицію, й пані Клаас відповідала йому; але юнак і дівчина мовчали. Такою була їхня перша зустріч. Таємниче світло в галереї, тиша в домі, присутність рідних — усе сприяло тому, щоб легкі обриси цього туманного видіння глибоко закарбувалися їм у серці. Тисяча невиразних думок, які завирували в Маргаритиній душі, ніби розлилися

в ній прозорим озером і замерехтіли дзеркальними відблисками, коли Еммануель став прощатися з пані Клаас. Слів вона не розчула, але свіжий, оксамитовий тембр його голосу наповнив її серце п'янкими чарами, і ще яскравіше засяло раптове одкровення, яке вразило Маргариту, коли вона побачила Еммануеля, котрий мав тепер потурбуватися про те, аби пожати його плоди; бо чоловік, якого доля обрала, щоб він пробудив кохання в серці юної дівчини, часто навіть не здогадується про те, яке враження йому пощастило справити, і нічого не робить, щоб закріпити його. Маргарита попросалася з гостями, розгублена й спантеличена, і кинула на них погляд, у якому, здавалося, відбився жаль, що зникає таке чисте, таке чарівне видіння. Їй, як дитині, хотілося слухати чудову музику ще і ще. Прощання відбулося внизу біля старих сходів, перед дверима до вітальні. Потім дівчина простежила поглядом за дядьком і племінником, аж поки за ними зачинилися парадні двері на вулицю. Пані Клаас була надто заклопотана важливими справами, про які розмовляла зі своїм духівником, і не звернула уваги на вираз Маргаритиною обличчя. А коли абат де Соліс та його небіж прийшли вдруге, вона ще не оговталася від прикрого потрясіння і тому не помітила, як зарожевів на щоках у Маргарити рум'янець, свідчачи про перше радісне бродіння почуттів у її незайманому серці. Коли доповіли про візит старого абата, Маргарита схилилася над рукоділлям і, здавалося, так захопилася роботою, що вклонилася дядькові та племінникові, не підводячи погляду. Валтасар Клаас відповів на привітання абата де Соліса цілком машинально і вийшов із вітальні, як людина, надто заклопотана справами. Старий домініканець сів біля своєї духовної дочки і втупив у неї глибокий погляд, яким умів зазірати в душу; йому досить було побачити Клааса та його дружину, щоб здогадатися, яка катастрофа щойно тут відбулася.

— Діти, ходіть-но прогуляйтеся в саду, — сказала мати. — Маргарито, покажи Еммануелю батькові тюльпани.

Зніяковівши, Маргарита взяла під руку Фелісію й подивилася на юнака. Той зашарівся і вийшов із вітальні, взявши з собою Жана, — так йому було легше зберігати самовладання. Коли всі четверо опинилися в саду, Фелісія і Жан кудись пішли собі,

й Маргарита залишилася майже на самоті з молодим де Солісом. Вона повела його до клумби тюльпанів, яку щороку впорядковував Мюлькінє — і завжди однаково.

— Вам подобаються тюльпани? — спитала Маргарита, не зразу порушуючи глибоку мовчанку, якої Еммануель, здавалося, й не думав уривати.

— Це чудові квіти, мадемуазель, але щоб любити їх, треба, либонь, мати смак до них, уміти оцінювати їхню красу. Мене вони просто засліплюють. Мабуть, через те, що, живучи в дядька, я звик працювати в темній невеличкій кімнаті, я надаю перевагу барвам, які ніжно милують зір.

— То ви багато працюєте? — провадила Маргарита, підвівши Еммануеля до пофарбованої в зелене дерев'яної лави зі спинкою. — Звідси ви бачитимете тюльпани не зблизька, і їхні барви не так стомлюватимуть вам зір. Ви маєте слухність, від цих кольорів мерехтять в очах, аж дивитись боляче.

— Так, я працюю багато, — відповів юнак, хвилину помовчавши і розрівнюючи ногою пісок на алеї. — Працюю над усілякими питаннями. Дядько хотів зробити з мене священика...

— Ох! — наївно вихопилося в Маргарити.

— Я чинив опір, бо не відчував покликання. Але багато треба було мужності, щоб піти всупереч дядьковому бажанню. Він такий добрий і так любить мене! Нещодавно він найняв рекрута, щоб урятувати мене від солдатської служби, мене, убогого сироту!

— Які ж у вас наміри? — спитала Маргарита, але затнулася і додала зняковівши: — Пробачте, мабуть, я здаюся вам надто цікавою.

— Що ви, що ви! — мовив Еммануель, дивлячись на неї із захватом і ніжністю. — Хоча й справді, досі ніхто мене про це не запитував, крім мого дядька. Я навчаюся, щоб стати вчителем. А що вдієш? Я небагатий. Якщо мені пощастить стати директором якого-небудь колежу у Фландрії, я матиму скромні засоби для прожитку й одружуся з простою жінкою, яку дуже любитиму. Ось чого я сподіваюся від життя. Певне, тому я й надаю перевагу непримітній стокротці, яку всі топчуть на Оршійській рівнині, перед чудовими тюльпанами, хай вони і виблискують

золотом, пурпуром, сапфірами та смарагдами. Тюльпани — символ життя багатого та розкішного, а стокротка уособлює життя тихе й патріархальне, життя бідного вчителя, яким мені судилося стати.

— А я досі завжди називала ці польові квіти маргаритками, а не стокротками, — зауважила дівчина.

Еммануель де Соліс густо зашарівся і, не знаючи, що відповісти, лише старанно розрівнював ногами пісок. Усі фрази, які спадали на думку, здавалися йому дурними, але його бентежило, що мовчанка затягується, і він нарешті сказав:

— Я не наважувався вимовити ваше ім'я... — і затнувся.

— Отже, ви станете вчителем...

— Я вчителюватиму, мадемуазель, тільки для того, щоб здобути собі певне становище, але я візьмуся за труди, які відкриють переді мною широку дорогу. Мені дуже до вподоби займатися історією.

— О!

Це сповнене таємничих думок «о!» збентежило юнака ще дужче, і він, ні сіло ні впало, засміявся й сказав:

— За вашим бажанням я говорю тільки про себе мадемуазель, а слід би говорити про вас...

— Мама й ваш дядько, гадаю, вже закінчили свою розмову, — сказала Маргарита, глянувши крізь вікно у вітальню.

— Мені здалося, ваша мати дуже змінилася.

— Її щось гнітить, але вона не хоче сказати, в чому причина, і нам лишається тільки журитися, бачачи, як вона страждає.

Пані Клаас і справді щойно закінчила зі своїм духівником делікатну нараду — ішлося про питання совісті, розв'язати яке міг один абат де Соліс. Передбачаючи цілковите розорення, вона хотіла потай від Валтасара, який мало турбувався про справи, утримати значну суму з грошей, виторгуваних за картини, котрі абат брався продати в Голландії, щоб сховати її і приборегти на той день, коли родина докотиться до злиднів. Добре поміркувавши і врахувавши обставини, в яких опинилася його духовна дочка, старий домініканець схвалив цей підказаний розважливістю вчинок. Він пішов, пообіцявши взяти на себе спродаж картин, який мав відбутися таємно, щоб не надто зашкодити

Клаасовій репутації. Старий послав племінника з рекомендаційним листом до Амстердама, і там юнакові, який був щасливий зробити цю послугу дому Клаасів, вдалося продати картини з їхньої галереї відомим банкірам Гаппе й Дункеру за вісімдесят п'ять тисяч голландських дукатів номінально, а крім того, покупці зобов'язалися сплатити ще п'ятнадцять тисяч дукатів, які мали бути секретно вручені пані Клаас. Картини були настільки широко відомі, що для укладення оборудки вистачило письмової відповіді Валтасара на лист від банкірської фірми Гаппе і Дункера. Отримати за картини гроші Клаас уповноважив Емануеля де Соліса, і юнак переслав їх таємно, щоб городяни Дує нічого не знали про цей продаж. На кінець вересня Валтасар виплатив борги, викупив заставлену маєтність і знову заходився біля своєї роботи; але дім Клаасів утратив найліпшу свою окрасу. Засліплений своєю пристрастю, Валтасар ні про що не жалкував, переконаний, що незабаром зможе повернути втрату, він навіть звелів оформити угоду на продаж картин з правом викупу. А для Хосефіни сто клаптів полотна, покритих живописом, здавалися дрібничкою супроти щастя родини та чоловікового вдоволення. Вона звеліла повісити в галереї картини, які прикрашали кімнати для прийому гостей, а щоб приховати порожні місця на стінах у передньому домі, розпорядилася обновити його обставу. Заплативши борги, Валтасар дістав у своє розпорядження близько двохсот тисяч франків для продовження дослідів. Абат де Соліс та його небіж узялися зберегти в себе п'ятнадцять тисяч дукатів, які Хосефіна відклала на чорний день. Щоб збільшити суму, абат продав дукати, бо внаслідок подій континентальної війни вони піднялися в ціні. Виторгувані екю, вартістю в сто сімдесят тисяч франків, закопали в льоху під будинком, у якому жив абат. Пані Клаас дістала змогу із сумною радістю спостерігати, як майже вісім місяців її чоловік наполегливо трудився в лабораторії. Але удар, якого він їй завдав, був настільки жорстоким, що вона запала в стан хворобливої знемоги, і її здоров'я погіршувалося з кожним днем. Наука так поглинула Валтасара, що ні мінливості долі, які пережила Франція, ні перше падіння Наполеона, ні повернення Бурбонів не могли відірвати його від дослідів; він уже не був ні чоловіком,

ні батьком, ні громадянином — тільки хіміком. Під кінець 1814 року пані Клаас так занепала на силі, що їй уже не дозволяли вставати з ліжка. Не бажаючи скніти у своїй спальні, де колись вона жила щасливо, де спогади про минуле щастя мимохіть навіювали їй порівняння з гнітючим і безрадісним сьогоденням, вона переселилася до вітальні. Лікарі схвалили бажання, підказане їй серцем, вважаючи, що у вітальні більше повітря, що це помешкання веселіше і в становищі пані Клаас зручніше для неї, ніж спальня. Ліжко, в якому ця нещаслива жінка доживала віку, поставили між каміном та вікном у сад. Там вона провела свої останні дні у святих турботах духовного виховання дочок, яким їй хотілося передати відблиск свого душевного вогню. Подружжя любов, ослабнувши за останні роки, дала нагоду в усій силі проявитися любові материнській. Цю любов Хосефіна так довго в собі приглушувала, що тепер вона здавалася особливо прекрасною. Як усі великодушні люди, вона мала надзвичайно витончені почуття, і тому її часто мучили докори сумління. Вважаючи, що знедолила дітей, не віддавши їм усієї ніжності, на яку вони мали право, вона прагнула спокутувати свою уявну провину і тепер ставилася до них із ніжною увагою та піклуванням. Їй хотілося, щоб вони, так би мовити, жили в її серці, хотілося прикрити їх своїми надломленими крильми й за один день віддати їм стільки любові, скільки вона заборгувала за все попереднє життя. Страждання надавали її ласкам, її словам зворушливої теплоти, що струменіла прямо з душі. Вона голубила дітей очима, перш ніж вимовити якесь слово сповненим лагідної доброти голосом, і її рука, здавалося, постійно благословляла їх.

Та хоч дім Клаасів, поновивши було свій розкішний спосіб життя, незабаром перестав приймати гостей, хоч його замкнутість стала ще непроникнішою, хоч Валтасар і не святкував більше роковини свого весілля, місто Дуге з цього не дивувалося. Спочатку достатнім поясненням такої перемены видалася хвороба пані Клаас, потім сплата боргів остаточно урвала лихослів'я; нарешті політичні мінливості, які спостигли Фландрію, війна Ста днів, вторгнення чужоземних військ змусили городян цілком забути про хіміка. Протягом цих двох років місто так

часто переходило з рук до рук, коли його займали то французи, то ворожі війська, стільки побувало тут чужоземців, стільки сільських жителів знайшли в ньому притулок, стільки інтересів було зачеплено і стільком людям загрожувала загибель, стільки відбулося перемін і нещасть, що кожен міг думати тільки про себе. Лише абат де Соліс та його небіж і двоє братів П'єркенів навідували пані Клаас, для якої зима 1814—1815 років стала неймовірно болісною агонією. Чоловік приходив до неї рідко. Хоч після обіду він і сидів біля неї по кілька годин, та оскільки вона не мала сили підтримувати тривалу розмову, він промовляв одну-дві завжди однакові фрази, потім сідав, замовкав, і у вітальні западала гнітюча тиша. Ця одноманітність скрашувалася лише в ті дні, коли в дім Клаасів приходили провести вечір абат де Соліс та його небіж. Поки старий абат грав у триктрак із Валтасаром, Маргарита, сидячи біля матері, розмовляла з Еммануелем, і бідолашна хвора всміхалася їхнім невинним радощам, не показуючи, яким сумним і водночас благодійним для її змученої душі був свіжий повів цнотливого кохання, що хлюпало через вінця то в тому, то в тому слові. Інтонація голосу, в якій таїлося стільки чару для двох юних істот, розбивала їй серце, погляди, якими вони вмели порозумітися без слів і які вона перехоплювала, навіювали їй, майже мертвій, спогади про щасливі години молодості, і ще гіркішою здавалася їй сучасність. В Еммануеля та Маргарити було досить чуйності, щоб стримуватися від милих пустощів кохання й не роз'ятрювати ран змученої горем жінки, про чий стан вони інстинктивно здогадувалися. Ніхто досі не зауважив, що почуття живуть власним життям, що їхня природа залежить від обставин, серед яких вони народилися; вони зберігають і властивості того місця, де виникли, і відбиток ідей, які вплинули на їхній розвій. Є почуття, зароджені в палких проявах пристрасті, і вони лишаються палкими на все життя — як Хосефініна любов до чоловіка; є почуття, яким усе всміхається, і вони завжди зберігають свою вранішню веселість, їхні жнива радощів не бувають без сміху та святкового настрою; але трапляється й кохання, якому судилося існувати вічно, обрамленим у смуток та горе, і важко даються йому втіхи, затьмарені страхом, затруєні каят-

тям або сповнені розпачу. Кохання, глибоко зачаєне в серцях Еммануеля та Маргарити, — хоча ні він, ні вона ще не розуміли, що йдеться про кохання, — це почуття, розквітле під похмурим склепінням галереї дому Клаасів, поруч зі старим суворим абатом, у хвилину мовчанки й спокою, їхнє кохання, серйозне і стримане, але багате на ніжні відтінки, на потаємні радощі, смаковані нишком, як потай зірване у винограднику гроно, їхнє кохання просякло всіма тими темними барвами, тими сірими відтінками, серед яких воно зародилося. Не зважаючись біля ложа скорботи на живий прояв почуттів, ці юні створіння, самі про те не здогадуючись, тільки примножували свої радощі, не даючи їм виходу і тим закарбовуючи в глибині серця. Еммануель з великою радістю поділяв турботи про хвору, щасливий, що може приєднатися до Маргарити й ніби наперед відчутти себе сином її матері. Вдячна сумовита усмішка на устах дівчини замінювала солодкі розмови закоханих. Коли вони обмінювалися поглядом, їхні радісні зітхання, які вихоплювалися з глибини серця, мало різнилися від зітхань, викликаних видовищем материнського горя. Рідкі щасливі хвилини невисловлених признань, недоговорених обіцянок, притлумлених поривів відвертості можна було порівняти з алегоріями Рафаеля, зображеними на чорному тлі. В обох жила впевненість, у якій вони не признавались одне одному, що десь угорі сяє над ними сонце; але вони не знали, який вітер розжене чорні хмари, що клубочилися над їхніми головами, вони сумнівалися в майбутньому і, боячись, що страждання завжди будуть із ними поруч, боязко перебували в сутінках, не наважуючись промовити: «Закінчимо день удвох?» Однак за ніжністю, з якою пані Клаас ставилася до своїх дітей, вона шляхетно приховувала те, в чому не признавалася й самій собі. Доля дітей не вселяла їй ні тривоги, ні страху, вони були її втіхою, але не всім її життям; ними вона жила, але помирала через Валтасара. Хоч якою тяжкою була для неї присутність чоловіка, що на цілі години поринав у роздуми і тільки вряди-годи кидав на неї безвирозний погляд, лише в ці гіркі хвилини забувала вона про свої муки. Валтасарова байдужість до хворої дружини видалася б злочинною сторонньому свідкові; але пані Клаас та її дочки до цього звикли, вони знали

його серце і прощали йому. Якщо протягом дня пані Клаас переживала новий небезпечний напад хвороби, якщо їй ставало зовсім погано і здавалося, ось-ось вона помре, у всьому домі й у всьому місті один тільки Валтасар нічого про це не знав. І ні його дочки, яким мати наказувала мовчати, ні сама дружина не повідомляли йому про небезпеку, яка чигала на істоту, що її він колись так любив. Хоч про це знав навіть лакей Мюлькін'є. Як тільки пані Клаас чула Валтасарові кроки, коли він ішов через галерею обідати, вона завмирала від щастя: зараз вона побачить його, і вона збирала всі сили, щоб утішитися цією радістю. У ту мить, коли він заходив до вітальні, ця бліда, напівмертва жінка спалахувала живим рум'янцем, який приховував сліди недуги; учений підходив до ліжка, брав дружину за руку і бачив її оманливу зовнішність; йому одному Хосефіна могла видатися здоровою. Коли він запитував: «Моя любя, як ти відчуваєш себе сьогодні?» — вона відповідала: «Краще, мій друже!» — і навіювала цьому неухважному чоловікові впевненість, що завтра вона встане, одужає. Валтасара настільки поглинули свої турботи, що хворобу, від якої помирала дружина, він сприймав як звичайне, легке нездужання. Умируща для всіх, у його очах вона була життям. Протягом останнього року подружжя жило зовсім окремо. Спав Клаас сам-один, рано-вранці підводився й зачинявся у себе в лабораторії або в кабінеті. Бачився він із Хосефіною лише в присутності дочок або двох-трьох друзів, які іноді в них бували, й тому відвик від неї. У двох істот, котрі колись привчилися думати заодно, тепер лише зрідка бували хвилини повного взаєморозуміння, невимушеності, відвертості, без яких серце не може жити, але настав час, коли урвалися й ці рідкі радощі. Тілесні страждання прийшли на допомогу бідолашній жінці й дали їй змогу терпіти порожнечу та розлуку, які відразу вбили б її, коли б у ній ще жевріла іскра життя. Вона тяжко страждала й іноді була навіть рада, що про її муки нічого не знає той, кого вона досі любила. Вона спостерігала за Валтасаром, коли вечорами він грав у триктрак з абатом, і знаючи, що по-своєму він щасливий, і сама поділяла це щастя, яке добула для нього. Цієї слабкої втіхи тепер вистачало для неї, вона більше не замислювалася про те, любить

її чоловік чи не любить, вона намагалася вірити у його любов і ковзалася по цій тонкій кризі, не сміючи твердо на неї ступити, боячись проломити її й утопити серце в жаскій порожнечі. А що цього спокою ніщо не порушувало і хвороба, яка повільно пожирала пані Клаас, сприяла внутрішньому умиротворенню, утримуючи подружню любов у пасивному стані, то Хосефіна змогла дотягти аж до початку 1816 року.

Та наприкінці лютого нотар П'єркен завдав удару, який дуже швидко звів у могилу жінку з янгольською душею, котра за все своє життя не вчинила майже жодного гріха, як казав абат де Соліс.

— Знаєте, — мовив він їй на вухо, обравши мить, коли дочки не могли почути їхньої розмови, — пан Клаас доручив мені позичити триста тисяч франків під заставу своїх маєтностей. Ужуйте заходів, щоб ваші діти не стали жебраками.

Пані Клаас склала руки, підвела очі до стелі й подякувала нотареві люб'язним кивком голови та сумною усмішкою, що зворушили його. П'єркенові слова були тим ударом кинджала, який добив Хосефіну. В той день вона віддалася роздумам, і її серце переповнилося глибоким смутком, вона почувала себе так, як відчуває подорожній, коли, утративши рівновагу від поштовху малого камінчика, він зривається в провалля, понад краєм якого довго і сміливо йшов. Коли нотар попрощався, пані Клаас попросила Маргариту дати їй усе необхідне для письма, збрала останні сили і стала писати заповіт. Не раз вона зупинялася й дивилася на дочку. Настав час відвертих признань. Відколи мати захворіла, Маргарита взяла на себе всі турботи по дому і настільки виправдовувала надії вмирущої, що тепер пані Клаас дивилася в майбутнє без розпачу, бачачи себе відтвореною в цьому янголі, люблячому й сильному духом. Безперечно, обидві передчували, якими сумними думками доведеться їм поділитися одна з одною, дочка дивилася на матір, тільки-но та підводила на неї погляд, і в обох на очі набігали сльози. Кілька разів, коли пані Клаас перепочивала, Маргарита озивалася: «Що, мамо?» — ніби хотіла заговорити. Але відразу й замовкала, ніби їй бракувало дихання, а мати, заклопотана передсмертними думками, не запитувала, чого вона хоче. Нарешті пані Клаас

стала запечатувати листа. Маргарита, яка тримала для неї свічку, скромно відійшла, щоб не бачити напису.

— Можеш прочитати, дитино! — сказала мати голосом, який розривав душу.

І Маргарита побачила, що мати надписує: «Моїй дочці Маргариті».

— Коли я відпочину, ми поговоримо, — сказала Хосефіна, ховаючи листа під подушку.

Потім голова у неї впала, наче в цьому останньому зусиллі вичерпалися всі її сили, і вона вмить заснула. Коли через кілька годин пані Клаас прокинулася, обидві її дочки й обидва сини стояли навколішках біля ліжка й палко молилися. Був четвер. Габріель і Жан щойно прийшли з колежу, їх привів Еммануель де Соліс, уже півроку як призначений учителем історії та філософії.

— Любі мої дітоньки, нам треба попрощатися! — сказала мати. — Ви мене не забули, а той, кого...

Вона не договорила.

— Пане Еммануелю, — мовила Маргарита, побачивши, як зблідла мати, — підіть скажіть моєму батькові, що мамі погіршало.

Молодий де Соліс піднявся до лабораторії і попросив Мюлькінє покликати Валтасара, який на наполегливе прохання молодика відповів:

— Зараз прийду.

— Мій друже, — сказала пані Клаас Еммануелеві, коли той повернувся, — виведіть звідси хлопчиків і сходіть по вашого дядька. Здається, мені пора взяти останнє причастя, і я хотіла б причаститися з його рук.

Коли Хосефіна залишилася тільки з дочками, вона зробила Маргариті знак, і та, зрозумівши матір, звеліла Фелісії вийти.

— Я теж хотіла поговорити з вами, матусю. — І не знаючи, що матері зовсім погано, Маргарита поглибила рану, якої завдав П'єркен: — Ось уже десять днів, як у мене нема грошей на витрати по господарству, і слугам я заборгувала платню за півроку. Я вже двічі хотіла попросити грошей у батька, але не посмі-

ла. Ви не знаєте, що картини з галереї і вина з погребів, вже продано.

— А мені ж про це він не сказав і слова! — вигукнула пані Клаас. — О Боже! Вчасно ти покликав мене до себе! Мої бідолашні дітки, що з вами станеться? — Вона стала палко молитись, й очі в неї світилися вогнем каяття. — Маргарито, — провадила мати, дістаючи з-під подушки листа, — ти розпечатаєш і прочитаєш його тільки тоді, коли після моєї смерті ви опинитесь в тяжкій убогості, одне слово, коли у вас не буде й шматка хліба. Дорога моя донечко, люби батька, але також піклуйся про братів і сестричку. Через кілька днів — а може, й годин! — ти станеш хазяйкою в домі. Будь ощадлива. Якщо відчуєш, що тобі треба піти всупереч волі батька, а таке може статися, бо він витратив дуже багато грошей, шукаючи розгадку таємниці, відкриття якої має принести йому славу й величезне багатство, і, звичайно, гроші йому ще знадобляться й, можливо, він їх у тебе попросить, вияви тоді всю дочірню ніжність і зумій примирити інтереси родини, що залишиться під твоєю опікою, з обов'язком вдячності батькові, великому вченому, який жертвує своїм життям і щастям заради слави своєї сім'ї; якщо він і завинив у чомусь, то несамохить, його наміри завжди будуть благородними, він чудова людина, його серце сповнене любові; ви ще побачите його добрим і ніжним, ви побачите! Я повинна була сказати тобі все це, стоячи на краю могили, моя Маргарито. Якщо хочеш полегшити мої передсмертні муки, пообіцяй, дитино, що ти заміниш мене біля батька, що ти ніколи не завдаси йому прикрості; не дорікай йому ні в чому, не суди його! Одне слово, будь лагідною й поблажливою, не сварися з ним, поки він не закінчить своєї роботи і знову стане на чолі родини.

— Я все зрозуміла, любя матусю, — сказала Маргарита, цілуючи запалені очі вмирущої, — і я зроблю, як ви хочете.

— Не виходь заміж доти, мій янголе, — провадила пані Клаас, — доки Габріель виросте і зможе взяти на себе управління домом і справами. Якщо ти вийдеш заміж, твій чоловік, можливо, не поділятиме твоїх почуттів, він внесе в родину розбрат і суперечитиме батькові.

Маргарита подивилася на матір і запитала:

— Ви більш нічого не порадите мені з приводу мого одруження?

— Хіба ти маєш якісь сумніви, дитино? — з жахом вигукнула вмируща.

— Ні, — відповіла дівчина, — обіцяю виконати вашу волю.

— Бідолашна дитино, я не вміла жертвувати собою заради вас, — сказала мати, проливаючи гіркі сльози, — і я ж прошу тебе пожертвувати собою заради всіх! Щастя перетворює людину на егоїста. Атож, Маргарито, я втратила силу волі, бо я була щаслива. Будь сильною, виявляй розважливість і за тих, у кого її бракуватиме. Роби так, щоб твоїм братам і сестричці не було в чому мені дорікнути. Оберігай батька, але не переч йому... надто.

Вона зронила голову на подушку й не додала більше й слова — сили її покинули. Надто тяжкою була боротьба між почуттями дружини й матері, яка відбувалася в її душі. Незабаром прийшло духівництво на чолі з абатом де Солісом, з'явилися діти й слуги, і кімната наповнилася людьми. Коли почався обряд соборування, пані Клаас, яку розбудив її духівник, оглянула всіх людей, що з'юрилися біля неї, і не побачила серед них Валтасара.

— А пан Клаас? — запитала вона.

Ці слова, які увібрали в себе її життя і смерть, вона вимовила так жалібно, що всіх присутніх пройняло жахом. Незважаючи на свій похилий вік, Марта, мов стріла, метнулася до сходів, збігла ними нагору і з усієї сили постукала в двері лабораторії.

— Пане, пані вмирають! Вас чекають, щоб дати їй останнє причастя! — вигукнула вона з гнівом у голосі.

— Іду, — відповів Валтасар.

Через хвилину з'явився Мюлькінє і сказав, що пан іде слідом. Пані Клаас не відривала погляду від дверей вітальні, але чоловік з'явився вже тоді, коли обряд закінчився. Абат де Соліс та діти Клаасів оточили узголів'я вмирущої. Побачивши, що входить чоловік, Хосефіна почервоніла, і кілька сльозинок скотилося по її щоках.

— Ти, мабуть, завершував дослід по розкладанню азоту, — сказала вона з янгольською лагідністю, від якої всі здригнулися.

— Це вже зроблено! — радісно вигукнув Клаас. — Азот містить у собі кисень і одну невагому субстанцію, яка, напевне, складає основу...

Знявся обурений гомін, що урвав його й повернув до дійсності.

— Правду мені сказали? — запитав він. — Тобі погіршало? Що тут відбувається?

— А те відбувається, що дружина ваша помирає, — з гнівом сказав йому на вухо абат де Соліс, — і її вбили ви!

Не чекаючи відповіді, абат узяв під руку Еммануеля і рушив до виходу. Діти вийшли слідом за ним і провели його аж у двір. Валтасар стояв наче громом прибитий і дивився на дружину. Кілька сльозинок покотилися з його очей.

— Ти помираєш, і я тебе вбив? — вигукнув він. — Що він мені сказав?

— Мій друже, — відповіла Хосефіна, — я жила тільки твоєю любов'ю, і, сам того не усвідомлюючи, ти забрав у мене життя.

— Залиште нас, — сказав Клаас дітям, коли вони увійшли. — Хіба я хоч на мить переставав любити тебе? — провадив він, сідаючи біля узголів'я дружини, взявши її руки й цілуючи їх.

— Мій друже, я не дорікаю тобі ні в чому. Ти дав мені щастя, багато щастя; але я не могла витримати порівняння між першими днями нашого з тобою життя, такого наповненого радістю, й цими останніми днями, коли ти перестав бути самим собою, і моє життя стало таким спустошеним. Почуття, як і явища природи, не минають без наслідків. Уже шість років, як ти помер для кохання, для родини, для всього, що складало наше щастя. Я не кажу про блаженство, яким утішаються в юності, з плином років воно відходить; але від нього лишаються почуття, які живлять душу, — безмежна довіра, ніжна прихильність; так от, ти позбавив мене й цих скарбів, які належать нашому віку. Я йду з життя вчасно: у нас уже не лишилося нічого спільного, ти став приховувати від мене свої думки, свої вчинки. Як ти дійшов до того, що став остерігатися мене? Хіба засуджувала я тебе бодай

словом, поглядом або жестом? А ти продав свої останні картини, продав навіть вина з погребів, ти знову береш гроші під заставу маєтків і не сказав мені про це жодного слова. О, я піду з життя, бо воно стало мені гидке. Якщо ти помиляєшся, якщо ти осліп, ганяючись за недосяжною метою, то невже я не довела тобі, що в мені досить любові, аби смиренно ділити твої помилки, іти завжди поруч із тобою, навіть якби ти повів мене шляхом злочину? Ти дуже мене любив колись: у цьому моя слава і в цьому моє горе. Я захворіла давно, Валтасаре, ще в той день, коли на цьому самому місці, де я помираю, ти дав мені ясно зрозуміти, що більше належиш науці, аніж родині. Й ось тепер твоєї дружини уже нема на світі, а твій статок розтрачено. Твій статок і твоя дружина належали тобі, ти міг розпоряджатися ними; але як тільки мене не стане, мій статок перейде до дітей, і ти не зможеш користуватися ним. Що буде з тобою? А зараз я повинна сказати тобі правду, вмирущі вміють заглядати в майбутнє! Що віднині буде противагою клятій пристрасті, якій ти віддаєш усе своє життя? Якщо ти пожертвував навіть мною, то діти для тебе не перешкода, адже я повинна віддати тобі належне й визнати, що мною ти дорожив найбільше. Два мільйони і шість років праці кинуто в безодню, і нічого ти не відкрив...

На ці слова Клаас похилив сиву голову й затулив обличчя долонями.

— І нічого ти не доб'єшся, окрім ганьби для себе, злиднів для своїх дітей, — вела далі вмируща. — Уже тебе прозвали Клаас-алхімік, а незабаром зватимуть Клаас-божевільний! Я вірю в тебе, я знаю, що ти — людина велика, вчена, геніальна; але для юрби геніальність видається божевіллям. Слава — сонце мертвих; а за життя ти будеш нещасливий, як усі великі люди, і розориш дітей. Я йду з життя, не порадівши твоїй славі, яка втішила б мене за втрату щастя. Так от, любий Валтасаре, щоб смерть була для мене не такою гіркою, мені потрібна впевненість, що наші діти не залишаться без шматка хліба. Але ніщо не втішить моєї тривоги, і ти її не втішиш...

— Присягаюся тобі... — почав Клаас.

— Не присягайся, друже, щоб потім не порушувати свого слова, — урвала його Хосефіна. — Ти повинен був про нас піклу-

ватися, а майже сім років ми позбавлені твоїх турбот. Ти віддав своє життя науці. Генію не потрібні ні дружина, ні діти. Ідись у самотині дорогою злиднів! Ваші чесноти не такі, як у звичайних людей, ви належите всьому світу й не можете належати ні жінці, ні сім'ї. Навколо вас висихає ґрунт, як навкруг могутніх дерев! І я, бідолашна рослинка, не змогла піднятися так високо, як піднявся ти, і гину, коли ти пройшов лише половину свого життєвого шляху. Я чекала, коли прийде мій останній день, щоб виказати тобі ці жахливі думки, які відкрилися мені у спалахах горя й розпачу. Пощади моїх дітей! Нехай ці слова відлунюють у тебе в серці! Я їх повторюватиму до останнього свого подиху! Поглянь-но, твоя дружина вже мертва! Повільно, поступово гасив ти в ній почуття, позбавляв її радощів. Гай-гай! Якби не ця жорстока передбачливість, яку ти виявив несвідомо, хіба прожила б я так довго? Але ж бідолашні діти були завжди зі мною. Вони вирости, даючи мені розраду в моєму горі, й мати пережила дружину. Благаю тебе, пожалій наших дітей!

— Мюлькінє! — гукнув Валтасар громовим голосом.

Старий слуга з'явився вмиль.

— Негайно зруйнуй усе там, нагорі, — машини, прилади. Дій обережно, але поламай усе. Я відмовляюся від науки, — сказав він дружині.

— Надто пізно, — відповіла Хосефіна, глянувши на Мюлькінє. — Маргарито! — крикнула вона, відчуваючи, що вмирає.

Дівчина з'явилась у дверях і пронизливо зойкнула, побачивши, як згасають материні очі.

— Маргарито! — повторила вмируща.

В цьому останньому вигуку було таке палке прохання до дочки, Хосефіна надала йому такого владного характеру, що він прозвучав як заповіт. Збіглася наполохана родина, й усі побачили, що пані Клаас уже при смерті, — в розмові з чоловіком вичерпалися її останні сили. Валтасар і Маргарита, стоячи нерухомо, — вона біля узголів'я, він біля ніг, — не могли повірити у смерть цієї жінки, про чії високі чесноти та невичерпну ніжність знали тільки вони. Батько й дочка обмінялися поглядами, в яких зачайлися тривожні думки: дочка судила батька, батько вже відчував страх, що дочка стане знаряддям помсти. Хоча

спогади про кохання, яким дружина наповнювала його життя, наринули на нього бурхливим потоком, обложивши його пам'ять і надавши останнім словам небіжчиці священної сили, так що Валтасарові завжди мав учуватися її голос — він не міг обіцяти собі, що його воля вистоїть у поєдинку з його генієм; і вже лунав у ньому грізний голос його пристрасті, яка змагалася з його каяттям і вселяла йому страх перед самим собою.

Коли не стало Хосефіни, кожен зрозумів, що дім Клаасів мав душу і що ця душа вмерла. Горе родини було таким великим, що вітальня, де довго відчувалася присутність благородної жінки, лишалася замкнена, і ніхто не зважувався туди увійти.

Суспільство не проявляє жодної з чеснот, яких воно вимагає від окремих людей; щогодини чинить воно злочини, хоча й користується для цього тільки словами; жартами виправдовує воно лихі вчинки, глузами принижує все прекрасне; воно сміється з дітей, які оплакують своїх батьків надто гірко, і віддає анафемі тих, що оплакують їх не досить; а потім воно розважається, оцінюючи, чого варті ще не остиглі трупи. Увечері того самого дня, коли сконала пані Клаас, її друзі, між двома партіями у віст, кинули по кілька квіточок на її могилу й віддали належне її чудовим якостям, міркуючи, з чого піти — з чирви чи з вина. А потім, після кількох сльозливих фраз, після азбучних істин, які висловлюють громадське співчуття і які з тією самою інтонацією, з однаковою дозою почуттів вимовляються коли завгодно в усіх містах Франції, кожен почав підраховувати спадщину. П'єркен перший у розмові з тими, хто обговорював цю подію, зауважив, що смерть чудової жінки стала для неї благом — чоловік завдавав їй надто багато горя; а для дітей, мовляв, це ще більше благо — адже пані Клаас не змогла б заборонити коханому чоловікові розтринькати свій статок, тоді як тепер він уже не має права розпоряджатися її грішми. І всі заходилися оцінювати спадок бідолашної пані Клаас, прикидати, скільки в неї заощаджень — а чи вдалося їй щось заощадити, чи не вдалося? — складати опис її коштовностей, перебирати її гардероб, нишпорити в шухлядах — і це в той час, коли пригнічена горем родина плакала й молилася біля смертного ложа. Як справжній експерт-оцінювач, П'єркен підраховував, що особистий статок

пані Клаас ще можна, висловлюючись його мовою, реалізувати, і він сягає десь до півтора мільйона франків, забезпечених або лісом у Венї, який за дванадцять років набув величезної вартості (і при цьому П'єркен підрахував, скільки там є будівельного лісу, скільки підліску, скільки старих дерев і скільки молодника), або Валтасаровими маєтками, який ще має змогу сплатити дітям нестачу, якщо при ліквідації виявиться в боргу перед ними. Отож Маргарита Клаас була, як висловився нотар, знову ж таки на своєму жаргоні, нареченою вартістю в чотириста тисяч франків.

— Але їй треба негайно вийти заміж, — додав П'єркен, — і в такий спосіб одержати свободу дій, мати право продати з молотка ліс у Венї, виділити майно менших дітей і прилаштувати його так, щоб батько не міг до нього торкнутися, інакше Клаас неминуче розорить своїх дітей.

Усі стали прикидати, хто з тутешніх молодиків міг би претендувати на шлюб із панною Клаас, але ніхто не виявив такої любов'язності у стосунку до нотаря, щоб визнати його гідним домагатись її руки. Нотар же знаходив підстави відкидати кожного із пропонованих женихів, як негідного Маргарити. Співрозмовники презирились, посміхаючись, і залюбки розігрували далі цю провінційну комедію. А П'єркен у смерті пані Клаас бачив подію, сприятливу для його таємних задумів, і вже розбатовував її труп на шматки заради власної вигоди.

«Добра жінка була горда, як пава, і ніколи не видала б за мене дочку, — міркував він, повернувшись додому й лягаючи спати. — Ет! А тепер чом би мені не вдатися до всіляких маневрів і не спробувати одружитися з нею? Татусь Клаас геть учадів від свого вуглецю, і до дітей йому байдуже. Якщо я попрошу в нього Маргаритиноі руки, заздалегідь переконавши дівчину, що їй конче треба вийти заміж, аби врятувати статок братів і сестри, він буде тільки радий спекатися старшої дочки, щоб вона не надокучала йому своїм наглядом».

Він заснув, наперед смакуючи сімейні радощі, забезпеченим таким чудовим шлюбним контрактом, обмірковуючи, скільки вигод дасть йому ця оборудка і яку запоруку щастя знайде він у дівчині, що її збирався взяти за дружину. Важко було знайти

в провінції молоду особу, здатну затьмарити Маргариту ніжною красою і чудовим вихованням. За скромністю й витонченістю її можна було порівняти з прегарною квіткою, яку Еммануель не осмілювався назвати в її присутності, боячись відкрити таким чином потаємні жадання свого серця. Горда в почуттях, тверда в релігійних переконаннях, вона мала стати доброчесною дружиною і не тільки потішити марнославно, яке плекає кожен чоловік, обираючи собі супутницю життя, а й задовольнити міщанську пиху нотаря, адже у Фландрії її родина, подвійно знаменита, була у величезній шані, й цю шану мав розділити з нею і її чоловік. Назавтра П'єркен дістав у себе з каси кілька тисячочофранкових білетів і по-дружньому запропонував їх Валтасарові, щоб звільнити його від турбот про гроші в такі сумні для нього хвилини. Нотар розрахував, що, розчулений такою делікатною увагою, Валтасар почне вихвалити перед дочкою його добрість та високі чесноти. Але нічого такого не сталося. Клаас і його дочка прийняли цей вчинок як щось цілком природне. Їхнє горе було надто глибоке, щоб вони могли думати про П'єркена. Справді, Валтасар поринув у такий невтішний розпач, що навіть люди, схильні ганити його поведінку, все йому простили — і не стільки в ім'я науки, яка могла б дати йому розгрішення, скільки розчулені його скорботою, яка нічого не могла спокутувати. Світ задовольняється гримасами, він бере ту саму монету, що нею сам звик платити, не перевіряючи проби; справжнє горе — для нього видовище, свого роду розвага, заради якої він усякого ладен простити, навіть злочинця; у своїй жадібності до гострих переживань люди, не розрізняючи, виправдовують і того, хто їх насмішив, і того, хто схвилював їх до сліз, не цікавлячись, до яких засобів вони вдавалися.

Маргариті виповнилося дев'ятнадцять років, коли батько передав їй управління домом, її авторитет шанобливо визнавали і сестра, і брати, яким в останні хвилини свого життя пані Клаас наказала коритися старшій сестрі. Жалоба відтінювала свіжість її білої шкіри, а смуток тільки увиразнював її лагідність і терплячість. Уже з перших днів вона дала чимало доказів тієї жіночої твердості духу, незмінної душевної ясності, які, либонь, притаманні янголам, покликаним приносити мир у стражденні

серця, торкаючись їх зеленою пальмовою віттю. Та якщо уже в юності, усвідомивши свій обов'язок, вона звикла приховувати свої гіркі думки, вони від того ставали ще пекучішими; зовнішній спокій суперечив глибині її почуттів; їй судилося рано спізнати грізні спалахи гніву, стримувати які серце іноді не спроможне; через батька їй доводилося вічно страждати від зіткнень між своєю великодушністю, притаманною юності, і владними вимогами необхідності. Розрахунки по господарству, якими вона мусила зайнятися вже на другий день по смерті матері, поставили її віч-на-віч із житейськими справами в ту пору, коли молоді дівчата думають лише про розваги. Жахлива школа страждань неминуча для всіх янгольських душ!

Немає наполегливішої пристрасті, аніж пристрасть, розпалювана жадібністю до грошей та марнославством, і П'єркен не став зволікати, а негайно заходився шукати сприятливої нагоди, щоб заманити спадкоємицю у свої сіті. Минуло лише кілька днів жалоби, а він уже знайшов привід переговорити з Маргаритою й розпочав свої маневри так спритно, що інша дівчина могла б і потрапити йому на гачок; але кохання заронило в душу Маргарити дар ясновидіння й не дозволило їй повірити зовнішнім виявам фальшивих почуттів, які здавалися майже щирими, бо в даному випадку П'єркен виявив добрість, і справді йому притаманну, добрість нотаря, котрий вважає, що піклування про гроші — це і є любов. Опираючись на свою сумнівну спорідненість, на давню звичку Клаасів доручати йому всі справи і втаємничувати його в усі сімейні події, упевнений у дружньому та шанобливому до себе ставленні з боку батька, скориставшись з безтурботності вченого, який досі не замислювався про майбутнє своєї дочки, і не припускаючи, що Маргарита може почувати сердечну прихильність до когось іншого, він дав їй здогадатися про свої наміри, не ставши навіть приховувати, що ним керує не пристрасть, а міркування взаємної вигоди, найненависніші для юних душ. Та наївним виявився він, тоді як Маргарита тільки прикинулася наївною, і сталося так тому, що він сподівався мати справу з беспорядною дівчиною й не розумів, які переваги дає слабкість.

— Люба родичко, — сказав він Маргариті, прогулюючись із нею по алеях саду, — ви знаєте, яке в мене добре серце, і знаєте, наскільки я шаную почуття скорботи, яким ви живете в ці дні. Як на нотаря душа у мене надто вразлива, я живу серцем, а змушений постійно опікуватися чужими матеріальними інтересами, замість віддаватися ніжним почуттям і прагнути щастя в житті, тому мені дуже прикро, що я змушений говорити з вами про справи, суперечні стану вашої душі, — але так треба. Я багато думав про вас за останні дні. Я дійшов висновку, що внаслідок фатального збігу обставин статку ваших братів і сестри та вашому власному загрожує небезпека. Хочете врятувати родину від цілковитого розорення?

— А що треба робити? — спитала вона, майже злякавшись його слів.

— Вийти заміж.

— Заміж я не вийду! — вигукнула вона.

— Вийдете, — відповів нотар, — коли тверезо обміркуєте, в якому критичному становищі ви перебуваєте.

— Яким чином моє одруження може врятувати...

— Оце вже серйозна розмова, родичко, — урвав її нотар. — Шлюб дає незалежність!

— А нащо мені незалежність? — спитала Маргарита.

— А для того, щоб ви могли вступити у володіння маєтністю, моя люба родичко, — сказав нотар із переможним виглядом. — У цьому випадку до вас перейде ваша четверта частина материнської спадщини. Щоб її виділити, потрібна ліквідація, а для ліквідації треба буде продати з аукціону ліс у Вені. Коли це буде зроблено, усі спадкові цінності будуть переведені на гроші, й ваш батько як опікун муситиме помістити частку ваших братів і сестри так, що для хімії вона стане недосяжною.

— А що станеться в противному разі? — спитала Маргарита.

— А те, що ваш батько управлятиме всіма маєтками, і якщо його знову розбере охота робити золото, він зможе продати ліс у Вені, й ви залишитеся голі, як Іоанн Хреститель. Сьогодні цей ліс коштує близько мільйона чотирьохсот тисяч франків; але завтра ваш батько вирубає його доценту, і ваші триста арпанів не будуть варті й трьохсот тисяч. Чи ж не краще уникнути май-

же невідвортної небезпеки і вже тепер провести розподіл у зв'язку з вашим вступом у володіння? Таким чином ви врятуєте ліс від порубів, які ваш батько згодом може здійснити на шкоду вам. А нині, поки хімія спить, він не матиме іншого виходу, як перевести гроші, одержані внаслідок ліквідації, на цінні державні папери, і за сучасним обмінним курсом дітки матимуть не менше як п'ять тисяч річного прибутку на кожні півсотні тисяч франків. А що вилучати капітал, який належить неповнолітнім, заборонено, то у ваших братів і сестри до їхнього повноліття статок подвоїться. Бо інакше, самі розумієте... Ось так... До того ж ваш батько уже добре обчухрав статок вашої матері, й ми з'ясуємо нестачу, коли проведемо опис. Якщо він виявиться боржником, вам дадуть заставну на його маєтки, й ви що-небудь врятуєте.

— Пхе! — сказала Маргарита. — Це було б для батька тяжкою образою. Останні слова матері прозвучали зовсім недавно, щоб я могла їх забути. Мій батько нездатний пограбувати своїх дітей, — додала вона, і сльози горя заблищали в неї на очах. — Ви не знаєте його, пане П'еркен.

— Але якщо ваш батько, любя родичко, знову візьметься за хімію, то...

— Ми будемо розорені, так?

— Розорені до цурки! Повірте, Маргарито, — провадив він, взявши її руку й притиснувши до свого серця, — я знехтував би свій обов'язок, якби не наполягав. Тільки ваші інтереси...

— Шановний пане П'еркен, — холодно відказала Маргарита, забираючи руку, — справжні інтереси родини вимагають, щоб заміж я не виходила. Так мені заповідала мати.

— Моя любя, та це ж однаково, що руки на себе накласти, ви у воду кидаєте спадщину матері! — вигукнув він із щирою переконаністю ділової людини, засмученої втратою цілого багатства. — Повірте, я плекаю до вас щонайглибшу дружбу! Та ви не знаєте, що я вас люблю, я вас обожаю ще від того дня, коли ваш батько влаштував останній бал! О, ви були чарівною! Ви повинні вірити голосу серця, для якого ваші інтереси найдорожчі, любя Маргарито.

П'еркен на мить замовк, а тоді сказав:

— У такому разі ми скличемо сімейну раду й зробимо вас правомочною, не питаючись вашої згоди.

— А що означає бути правомочною?

— Це означає користуватися своїми правами.

— Якщо я можу стати правомочною, не виходячи заміж, то чому ви наполягаєте, щоб я вийшла? І за кого мені виходити?

П'єркен спробував подивитися на дівчину ніжним поглядом, але такий вираз настільки суперечив його застиглим очам, які оживали тільки на згадку про гроші, що Маргарита слушно запідозрила розрахунок у цій несподіваній ніжності.

— За того, хто вам сподобається... у нашому місті, — провадив він. — Чоловік потрібний вам і з чисто ділових міркувань. Ви матимете справу з батьком. Чи зможете ви вчинити йому опір, якщо будете сама?

— Атож, добродію, я зумію захистити братів і сестру, коли до цього дійде.

«Ох, і клята ж дівка!» — подумав П'єркен.

— Ні, ви не зможете йому перечити, — сказав він уголос.

— Поговоримо про щось інше, — відповіла Маргарита.

— Прощайте, родичко, я постараюся служити вам і всупереч вашому бажанню. Я доведу свою любов, захищаючи вас від лиха, яке всі у місті передбачають.

— Дякую за ваші турботи, але прошу не замишляти й не робити нічого такого, що завдало б найменшої прикрості моєму батькові.

Дивлячись услід П'єркенові, Маргарита глибоко замислилася. Його голос із металевим призвуком, його рухи — начебто гнучкі, але то була гнучкість пружини, — його погляд, що виражав не так лагідність, як догідливість, — вона порівнювала з тією мелодійною поезією без слів, якою дихали почуття в Емануеля. Хоч би що людина робила, хоч би що казала, вона випромінює дивовижний магнетичний струм, який дає змогу непомильно оцінити її почуття й наміри. Звук голосу, погляд, палкі жести закоханого можна вдати, і спритний актор легко одурить молоду дівчину; але чи досягне він успіху, якщо не буде сам-один? Якщо біля дівчини є душа, що бринить в унісон з її почуттями, хіба ця дівчина не розпізнає відразу, де любов щира,

а де — фальшива? В цей час над Еммануелем, як і над Маргаритою, висіли чорні хмари, що фатально згустилися над ними вже з першої їхньої зустрічі і затулили від них голубе небо кохання. Молодий де Соліс не мав найменшої надії на взаємність, і благоговійне почуття, яке він плекав до своєї обраниці, було тихим і потаємним, побожним у своїх проявах. Він був небагатий, за своїм суспільним становищем стояв від Маргарити далеко і, не можучи нічого запропонувати їй, окрім хіба свого звучного імені, навіть у мріях не сподівався стати її чоловіком. І все ж таки він чекав від Маргарити якого-небудь підбадьорливого знаку, але на очах у вмирущої матері та не зважувалася подати його. Однаково чисті, ці двоє таким чином досі не обмінялися жодним словом кохання. Їхні радощі були радощами нерозділеними, якими люди нещасливі змушені втішатися наодинці із собою. Обоє тремтіли, але тремтіли кожне окремо, хоча збуджував їх промінь однієї надії. Вони ніби боялися самих себе, уже ясно відчуючи, що створені одне для одного. Так, Еммануель боявся навіть доторкнутись до руки своєї повелительки, якій спорудив у своєму серці святилище. Від найлегшого доторку його пристрасть могла б спалахнути надто яскравим полум'ям, і він не зміг би приборкати свої розбурхані почуття. Та хоч вони жодного разу не обмінялися тими знаками — ледь помітними, але глибоко значущими, невинними, але серйозними, — які дозволяють собі найсором'язливіші закохані, вони вже так надійно оселилися в серці одне в одного, що обоє були готові на найвищі жертви, — єдина втіха, доступна для них. Після смерті пані Клаас їхнє потаємне кохання задихалося під жалобним крепом. Сфера, в якій вони жили, з темної стала чорною, хмари сліз застидали в ній світло. Стриманість Маргарити змінилася майже холодністю, адже вона мусила дотримати клятву, яку дала матері; і, здобувши більшу свободу, аніж раніше, вона стала ще суворішою. Еммануель поділяв із коханою її скорботу, розуміючи, що будь-яке признание в коханні, найменший прояв наполегливості могли образити її серце. Таким чином, це велике кохання стало ще скромнішим, ніж на початку. Їхні ніжні душі й далі звучали влад, та коли раніше їх розділяли сором'язливість юності й пошана до страждань умирущої,

то тепер між ними стояло горе, і їм доводилося обмежуватися чудесною мовою поглядів, німою красномовністю вчинків, які свідчили про безмежну відданість, відчуттям глибокого взаєморозуміння, досконалою гармонією молодості, першими невинними радощами майже дитячого кохання. Еммануель щоранку з'являвся довідатись, як ведеться Клаасові й Маргариті, але заходив до їдальні тільки в тому разі, якщо приносив листа від Габрієля або сам Валтасар просив його зайти. Перший же погляд, який він кидав на дівчину, передавав їй тисячу думок, сповнених співчуття до її горя; своїм поглядом він казав їй про те, що мучиться стриманістю, якої вимагають правила світського тону, що ніколи не перестає про неї думати, що поділяє її смуток, — одне слово, в тому погляді, не заплямленому жодним розрахунком, він проливав на серце подруги рясну росу своїх сліз. Цей славний юнак до такої міри жив теперішнім, він так дорожив щастям, яке вважав скороминущим, аж Маргарита не раз дорікала собі за те, що не подасть йому великодушну руку й не скаже: «Будьмо друзями!»

П'єркен не залишав дівчину в спокої, виявляючи наполегливість, що була не чим іншим, як тупою впертістю йолопа. Він застосовував до Маргарити звичайні мірки, якими користується більшість чоловіків для оцінки жінок. Він був переконаний, що слова: одруження, свобода, багатство, якими він протуркотів їй вуха, неодмінно проростуть в її душі й розквітнуть бажанням, а він оберне його собі на користь. Виходячи з цих міркувань, П'єркен вважав, що Маргарита тільки прикидається холодною. Та хоч він оточував її турботами й галантною увагою, йому не дуже щастило приховати свої деспотичні нахили, породжені звичкою одним махом розв'язувати найважливіші питання сімейного життя. Утішаючи її, він удавався до затертих фраз, типових для людей його ремесла, що слимаками вповзають у чужу зболену душу й залишають там довгий слід сухих слів, здатних запаскудити навіть святість горя. Його ніжність відгонила улесливість. Свій фальшивий смуток він залишав біля дверей, коли взував калоші й брав парасольку. Він користувався тоном, на який давала йому право давня близькість до родини Клаасів, як знаряддям, щоб проникнути в цю родину

ще глибше й переконати Маргариту взяти шлюб, про який він задалегідь роздзвонив по всьому місту. Тож кохання щире, віддане, шанобливе разуче відрізнялося від кохання егоїстичного й обміркованого. І П'єркенова поведінка, і поведінка Еммануеля були по-своєму цілісними. Один прикидався палко закоханим і користувався з кожної нагоди, щоб хоч на крок просунути до мети: одружитися з Маргаритою. Другий приховував своє почуття, боявся виявити свою відданість. Через якийсь час після смерті матері, Маргарита дістала нагоду в один і той самий день порівняти цих чоловіків. Власне, обирати їй доводилося тільки між ними двома, адже вона була приречена жити в усамітненні й не бувала у світському товаристві, а обставини, в яких вона опинилася, закрили двері дому Клаасів для всіх, хто міг би домагатись її руки. Отже, якось уранці в один із перших погожих днів квітня Еммануель з'явився в ту саму мить, коли Клаас зібрався вийти. Він щодня довго гуляв біля міського муру — так нестерпно йому було сидіти вдома. Еммануель хотів був піти з Валтасаром, але завагався, ніби збираючись із духом, поглянув на Маргариту й залишився. Маргарита здогадалася, що вчитель хоче поговорити з нею, і запропонувала йому вийти в сад. Свою сестру Фелісію вона відіслала до Марти, яка прибирала в передпокої на першому поверсі.

В саду Маргарита сіла на лаву так, щоб сестра і стара дуенья могли її бачити.

— Пана Клааса цілком поглинуло горе, як колись поглинали вчені досліди, — сказав молодик, дивлячись, як Валтасар повільно йде через двір. — Усі йому співчувають. Він блукає містом, мов людина, яка забула, навіщо живе на світі. Без причини зупиниться, дивиться так, ніби нічого перед собою не бачить...

— У кожного горе проявляється по-своєму, — мовила Маргарита, ледве стримуючи сльози. — Ви хотіли мені щось сказати? — помовчавши, запитала вона з холодною гідністю.

— Не знаю, чи маю я право сказати вам те, що зараз скажу, — мовив Еммануель схвильованим голосом. — Прошу вас, не вбачайте у моїх словах чогось іншого, ніж бажання бути вам корисним, і дозвольте мені вважати, що вчитель повинен цікавитися долею своїх учнів і думати про їхнє майбутнє. Вашому

братові Габріелю вже виповнилося п'ятнадцять років, він навчається в старших класах і, звичайно, слід би направляти його заняття залежно від того, яку ниву діяльності він обере для себе. Про це мав би потурбуватися ваш батько, і ніхто інший. Але якщо він не потурбується, чи не буде це справжнім нещастям для Габріеля? Як ви думаєте, чи ваш шановний батько не образиться, коли б ви нагадали йому, що він не дбає про свого сина? За цих делікатних обставин чи не варто б вам самій розпитати брата про його вподобання, заохотити його, щоб він сам обрав дорогу в житті, отож, якщо згодом батько захоче зробити з нього суддю, урядовця або військового, Габріель на той час уже здобуде спеціальні знання? Я переконаний, що ні ви, ні пан Клаас не хотіли б, щоб Габріель бив байдики...

— О ні! — сказала Маргарита. — Дуже вдячна вам, пане Еммануелю, ви маєте цілковиту рацію. Коли моя мати наказувала нам плести мережива, коли з такою турботливістю навчала нас малювання, шиття, гаптування, гри на фортепіано, вона не раз казала, що невідомо, яке нас чекає майбутнє. Габріель повинен стати людиною самостійною і завершити свою освіту. Але яку ж ниву діяльності ви радили б йому обрати?

— Габріель у своєму класі має найвищі здібності до математики, — сказав Еммануель, затремтівши від щастя. — Якби він захотів вступити до Політехнічної школи, там би він, я гадаю, набув знання, корисні для будь-якого фаху. А закінчивши курс навчання, він потім матиме змогу обрати те, що найбільше йому до вподоби. Таким чином ви, не визначаючи наперед його майбутнього, не змарнуєте й час. Тих, хто на відмінно закінчує Політехнічу школу, охоче приймають усюди. Звідти вийшло чимало урядовців, дипломатів, учених, інженерів, генералів, моряків, суддів, промисловців, банкірів. Отож часто можна бачити, як хлопець із багатой чи знатної родини старанно трудиться, готуючись складати туди іспити. Якби Габріель зробив такий вибір, я просив би вас... чи не погодилися б ви... О скажіть: «Я згодна!»

— Чого ви хочете?

— Бути його репетитором, — сказав Еммануель, весь затремтівши.

Маргарита подивилася на молодого де Соліса, взяла його за руку і сказала:

— Я згодна.

Вона помовчала і схвильовано додала:

— Яка я вдячна вам за таку делікатність! Адже ви запропонували саме те, що я можу від вас прийняти. З ваших слів я бачу, що ви щиро піклуєтеся про нас. Дякую.

Хоча вона промовила ці слова дуже просто, Еммануель відвернувся, приховуючи сльози, які виступили в нього на очах від радості, що він зробив приємність своїй коханій.

— Я приведу обох ваших братів, — сказав він. — Завтра вихідний.

Він підвівся і вклонився Маргариті, яка пішла провести його. Уже вийшовши в двір, він побачив, що вона стоїть у дверях їдальні й по-дружньому махає йому рукою.

Того ж таки дня, по обіді, з візитом до Клааса прийшов нотар. Він сів у саду між Валтасаром і Маргаритою, на тій самій лаві, де недавно сидів Еммануель.

— Дорогий родичу, — сказав він, — сьогодні я прийшов поговорити про справи. З дня скону вашої дружини уже минуло сорок три дні.

— Я їх не рахував, — відказав Валтасар, утерши сльозу, яка скотилася в нього, коли він почув це сухе канцелярське слово «скін».

— О добродію, як ви так можете? — мовила Маргарита, глянувши на нотаря.

— Річ у тім, дорога родичко, що люди моєї професії мають за обов'язок нагадувати клієнтові про закінчення терміну, визначеного законом. У даному разі йдеться саме про вас і ваших співспадкоємців. Оскільки в пана Клааса усі діти неповнолітні, закон зобов'язує його протягом терміну в сорок п'ять днів після смерті дружини скласти інвентарний опис, щоб точно визначити вартість майна, яке перебуває у спільному володінні. Адже нам треба знати, чи в доброму воно стані, чи в поганому, щоб у першому випадку прийняти його, а в другому — виступити на захист законних прав неповнолітніх спадкоємців.

Маргарита підвелася.

— Залиштеся, родичко, — сказав П'єркен, — ці справи торкаються не тільки вашого батька, а й особисто вас. Ви знаєте, як я співчуваю вашому горю; але сьогодні ж таки конче треба з'ясувати ділову суть обставин, у яких ви перебуваєте, інакше обом сторонам у справі загрожує серйозна небезпека! В даному випадку я виконую свій офіційний обов'язок як нотар вашої родини.

— Він має рацію, — сказав Клаас.

— Визначений законом термін закінчується через два дні, — провадив П'єркен. — Тому я повинен уже завтра розпочати складання інвентарного опису, хай навіть тільки для того, щоб відсунути термін, з якого державна скарбниця зажадає від вас оплати прав на спадщину; у скарбниці немає серця, ваші почуття її не обходять, і вона може накласти на вас лапу в будь-яку мить. Отже, щодня з десятої до четвертої години я працюватиму тут зі своїм писарем та із судовим приставом паном Рапарльє. Коли закінчимо в місті, виїдемо в сільські маєтки. Щодо лісу у Венї, то про це буде окрема розмова. Тепер перейдімо до наступного пункту. Нам належить скликати сімейну раду, щоб призначити заступника опікуна. Пан Конінкс із Брюгге — ваш найближчий родич, але він тепер бельгієць! Вам слід би, родичу, написати йому з цього приводу, з'ясувати, чи не має він наміру оселитись у Франції, де в нього чудові маєтки, і ви могли б переконати його переїхати разом з дочкою до французької Фландрії. Якщо ж він відмовиться, тоді я спробую зібрати раду за ступенями спорідненості.

— А навіщо потрібний опис? — запитала Маргарита.

— Щоб визначити права на майно, цінності, актив і пасив. Коли все це з'ясовано, сімейна рада в інтересах неповнолітніх ухвалює рішення, які вона вважає за...

— П'єркене, робіть усе, що, на вашу думку, слід зробити для охорони прав моїх дітей, — сказав Клаас, підводячись із лави. — Тільки позбавте нас прикрості бачити, як розпродується те, що належало моїй дорогій...

Валтасар не закінчив. Він вимовив ці слова таким шляхетним тоном, так проникливо, що Маргарита взяла батькову руку й поцілувала.

— До завтра, — мовив П'єркен.

— Приходьте до нас снідати, — сказав Валтасар.

Потім Клаас, здавалося, напружив пам'ять і вигукнув:

— Але ж за шлюбним контрактом, укладеним згідно із звичаями провінції Геннегау, я звільнив дружину від необхідності складати інвентарний опис, щоб не турбувати її, та й на своє майно я, здається, опису не робив...

— О, яке щастя! — сказала Маргарита. — Цей опис завдав би нам стільки прикростей.

— Гарзд, завтра ми ознайомимося з вашим шлюбним контрактом, — відповів нотар, дещо збентежений.

— А хіба ви досі з ним не ознайомилися? — спитала Маргарита.

На цьому зауваженні розмова урвалася. Після слів дівчини нотар розгубився й не знав, що сказати.

«Тут сам чорт воду каламутить, — міркував він, ідучи через двір. — Такий неухажливий чоловік і маєш, згадав усе саме в ту хвилину, коли проти нього збиралися вжити заходів остороги. Діти будуть пограбовані! Це точно, як те, що два помножити на два буде чотири. От і говори про справи з дев'ятнадцятирічними сентиментальними дівчатами! Стільки сушив я голову, як урятувати статок дітей, спираючись на закон і заручившись підтримкою добряка Конінкса. І ось маєш! Я пропав в очах Маргарити, адже тепер вона запитає в батька, чому я так наполягав зробити опис, в якому немає потреби. І пан Клаас скаже їй, що нотарі одержимі манією складати акти, що насамперед нотарі, а не родичі, не друзі, — одне слово, наговорить усіляких дурниць...»

І П'єркен grimнув дверима, пославши к бісу клієнтів, що розоряються через свою дурну вразливість.

Валтасар мав слухність. При укладенні шлюбного контракту інвентарного опису зроблено не було. Отож майнові стосунки батька з дітьми залишилися невизначеними. Протягом кількох місяців життя в домі Клаасів текло без видимих змін. Габрієль під умілим керівництвом Еммануеля де Соліса, який зробився його наставником, старанно трудився, вивчав іноземні мови, готувався до вступного іспиту в Політехнічну школу, Фелісія та Маргарита жили в цілковитому усамітненні, з ошад-

ливості виїжджаючи на літо в село, до батькового маєтку. Клаас зайнявся справами, виплатив борги, позичивши значну суму під заставу, і з'їздив у ліс Венії. На середину 1817 року його смуток став ущухати, і тепер уже ніщо не рятувало його від одноманітності життя, яке дедалі дужче гнітило його. Спочатку він мужньо боровся проти Науки, що непомітно пробуджувалася, й заборонив собі навіть згадувати про Хімію. Потім став думати про неї. Але взятися за практичні досліді ще не зважувався й обмежив себе теорією. Постійні роздуми пробудили його пристрасть, і вона вже не давала йому спокою.

Він став запитувати себе, чи зобов'язаний припинити свої дослідження, і згадав, що дружина не зажадала від нього такої клятви. Хоч він і дав собі слово більше не шукати розв'язання своєї проблеми, та чом би й не порушити свого слова, якщо він передбачає успіх? Йому вже виповнилося п'ятдесят дев'ять років. У цьому віці ідея, що панувала над ним, набула тієї нав'язливості, яка неминуче переходить у хворобливу манію. Тодішні обставини тільки сприяли його ваганням. У Європі запанував мир, і це спричинило обмін відкриттями та ідеями, що їх під час війни добули для науки вчені різних країн, які протягом майже двадцятьох років зовсім не спілкувалися між собою. А наука й тоді не стояла на місці. Клаас виявив, що сам прогрес, незалежно від волі вчених, спрямував розвиток хімії в напрямку предмета його пошуків. Люди, віддані справжній науці, вважали, як і він, що світло, теплота, електрика, гальванізм і магнетизм суть наслідки однієї причини, що різниця між тілами, які досі вважалися простими, походить від присутності в них у неоднакових дозах невідомої первісної речовини. Клаас почав боятися, щоб хтось інший, бува, не відкрив закони утворення металів та часточок, із яких складається електричний заряд, — а ці два відкриття приводили до розв'язання проблеми хімічного Абсолюту, — і тому ще посилювало його божевілля, — принаймні так вважали жителі Дуе, — а його потяг набув хворобливої гостроти. Кожен, хто палко залюблений у науку або спізнав на собі тиранію ідей, легко зрозуміє стан Валтасара, якого незабаром знову захопила його пристрасть, тим невтримніша, що вона довго дрімала. Уважно стежачи за перемінами

в настрої батька, Маргарита відчинила двері вітальні. Коли вони тепер бували там, оживали сумні спогади, пов'язані зі смертю Хосефіни, й на короткий час Маргариті вдалося, пробудивши в батькові журбу, затримати його на краю провалля, куди він, проте, неминуче мав упасти. Дівчина стала бувати у світському товаристві й водила туди Валтасара, змушуючи його шукати розваг. На якийсь час його увагу відвернули кілька вигідних шлюбних пропозицій для старшої дочки, хоч Маргарита й оголосила, що не вийде заміж до двадцяти п'яти років. Та, незважаючи на доччині зусилля, незважаючи на жорстоку внутрішню боротьбу, на початку зими Валтасар поновив свої досліди. Але від цікавих жінок приховати таку діяльність було нелегко. Й одного ранку, допомагаючи Маргариті вдягтися, Марта сказала їй:

— Панночко, ми загинули! Це чудисько Мюлькінє — а він, либонь, сам диявол у людській подобі, я ж ніколи не бачила, щоб він хоч перехрестився, — уже засів на горищі. Певно, пан, ваш батечко, зібрався гайнути прямою дорогою в пекло. Дай Боже, щоб він хоч вас не звів у могилу, як звів нашу сердешну пані.

— Цього бути не може, — сказала Маргарита.

— А ви самі гляньте...

Панна Клаас підбігла до вікна і справді побачила, що з димаря лабораторії куриться легкий димок.

«Через кілька місяців мені виповниться двадцять один рік, — подумала вона, — і я зумію покласти край цьому марнотратству».

Віддавшись своїй пристрасті, Валтасар, звичайно, став ще менше зважати на інтереси дітей, ніж зважав на дружину. Перешкоди тепер були менші, його сумління стало поступливішим, а пристрасть — сильнішою. І він подався дорогою слави, трудів, надії і злиднів з нестямною вірою людини, твердо переконаної у своєму тріумфі. Не сумніваючись, що досягне успіху, він працював день і ніч, працював із шалом, який лякав дочок, бо вони не розуміли, як мало виснажує людину робота, коли вона їй до вподоби. Щойно батько поновив досліди, Маргарита скасувала всі надмірності в харчуванні, стала ощадливою майже до скнарості, в чому їй старанно допомагали Жозетта й Мар-

та. Клаас навіть не помітив цієї переїми, не помітив, що витрати по дому його дочка звела до найнеобхіднішого. Адже снідати він не приходив, спускався зі своєї лабораторії тільки на обід, потім, посидівши кілька годин у вітальні з дочками, йшов спати, так і не сказавши їм жодного слова. Коли він підводився, дівчата казали йому «на добраніч», і він машинально підставляв для поцілунку одну щоку, потім другу. Його поведінка могла б наклакати на родину велике лихо, якби Маргарита не була готова посісти в домі місце матері і якби таємна любов не оберігала її від небезпек такої необмеженої свободи. П'єркен перестав навідувати родичок, вважаючи, що вони будуть розорені до цурки. Земельні володіння Валтасара, які приносили шістнадцять тисяч франків річного прибутку і коштували близько двохсот тисяч екю, були вже обтяжені заставними в триста тисяч франків. Перш ніж знову зайнятися хімією, Клаас узяв значну суму в борг. Прибутків ще, може, й вистачило б на виплату позикових процентів, проте Валтасар із властивою людям, відданим якійсь ідеї, безтурботністю залишив орендну плату Маргариті на домашні витрати, і нотар прикинув, що через три роки все піде прахом, — чого не розтринькає Валтасар, те поглинуть судовики. Холодність Маргарити довела П'єркена до байдужості, майже ворожої. Щоб лишити за собою право відмовитися від своєї пропозиції про одруження, якщо дівчина геть зубожіє, він казав про Клаасів, корчачи співчутливу міну:

— Бідолахи розорилися, уже нічого не вдієш. Я робив усе, що міг, для їхнього порятунку, але панна Клаас відмовилася від усіх законних засобів, які вберегли б родину від злиднів.

Еммануель, за протекцією дядька призначений директором колежу в Дуе, — і треба визнати, що завдяки своїм високим перевагам він цілком заслужив цю посаду, — увечері приходив навідати сестер, які, тільки-но батько йшов спати, кликали до себе дуенью. І не було дня, щоб тихий стук дверного молотка не повідомляв про прихід молодого де Соліса. За останні три місяці, підбадьорений ласкавою і мовчазною вдячністю, з якою Маргарита приймала його турботи, він віднайшов самого себе. Його душа, чиста, мов діамант, випромінювала ясне світло, і Маргарита знала, що воно струменить із невичерпного джерела. У за-

хваті спостерігала вона, як розпускаються одна за одною квіти, чий пахощі долинали до неї уже й раніше. З кожним днем Еммануель здійснював ще якусь надію Маргарити, запалював нову свічку в чарівних сферах кохання, що сяяла, наче сонце, — і розбігалися чорні хмари, небо ставало голубим, і дівчина бачила дорогоцінні скарби, доти занурені в морок. Почуваючи себе тепер вільніше, Еммануель міг виявити чудові риси своєї вдачі, які раніше скромно приховував: притаманну молодості безтурботну веселість, душевну щирість, яка буває тільки в людей, чиє життя заповнене наукою, чутливий розум, не зваблений світською марнотою, невинну пустотливість, що так личить юному коханню. Еммануелева душа й душа Маргарити порозумілися ще глибше, вони разом заглянули у глиб своїх сердець і знайшли там однакові думки — думки, що сяяли, мов перлини, думки принадні і свіжі, як ті співзвуччя, що нібито лунають на морському дні й зачаровують тих, хто пірнає в пошуках перлів. Вони ближче пізнали одне одного, обмінюючись зауваженнями, по черзі виявляючи взаємну цікавість, яка в кожного з них перетворювалася на чудесні прояви почуттів. І все це без фальшивої сором'язливості, хоч і не без кокетства. Дві години, щовечора проведені з Еммануелем у Мартиному товаристві, давали Маргариті силу терпіти нелегке життя, яке для неї почалося, життя, сповнене тривоги й самозречення. Це невинне кохання, що з плином часу тільки міцніло, було для неї підтримкою. У проявах свого почуття Еммануель давав приклад природженої витонченості, яка так приваблює, лагідного й проникливого розуму, що надає багатих відтінків одноманітності почуття, як огранка надає краси одноманітному блиску дорогоцінного каменя, створюючи дивовижну гру осяйних спалахів; то були чарівні манери, таємниця яких відома лише закоханим, манери, які підкоряють жінку ласкавій руці, під чийм доторком постійно оновлюються форми, й ніжному голосу, що вміє надати тій самій фразі нових і нових відтінків звучання. Любов не тільки почуття, вона — й високе мистецтво. У простому слові, в умінні вчасно стриматися, в будь-якій дрібничці жінка впізнає талановитого митця, здатного торкатися її серця, не завдаючи

йому болю. З кожним днем Еммануелеве кохання виявляло себе все принаднішим.

— Ідучи сюди, я випередив П'єркена, — сказав він одного вечора. — Він несе лихі вісті, краще я вам їх повідомлю. Ваш батько продав ліс спекулянтам, які перепродали його частинами. Дереву вже зрубано, розпиляно й вивезено. Пан Клаас одержав триста тисяч франків готівкою — ними він розплатився з боргами в Парижі, а щоб остаточно їх погасити, він ще мусив перевести виплату ста тисяч франків на покупців, за якими лишається сто тисяч екю.

Увійшов П'єркен.

— Ну от, любя родичко, — сказав він, — от ви й розорені. Я вас остерігав, а ви не захотіли слухати. Непоганий апетит у вашого батька, взяв і вмить проковтнув ваш ліс. Другий опікун, пан Конінкс, зараз в Амстердамі, де він закінчує ліквідацію свого статку, ось цю хвилину й обрав Клаас, щоб завдати вам удару. Негаразд він учинив, негаразд. Я щойно написав Конінксові, та коли він приїде, усе вже розвіється прахом. Доведеться вам подавати на батька в суд, процес недовго триватиме, але буде ганебним, і пан Конінкс не має права відмовитися взяти в ньому участь — такий закон. Ось до чого призвела ваша впертість. Розумієте ви хоч тепер, наскільки я був обачливий, наскільки відданий вашим інтересам?

— А я приніс вам добрі вісті, панно Маргарито, — сказав молодий де Соліс своїм лагідним голосом. — Габрієля прийняли до Політехнічної школи. Всі перешкоди до його прийому усунуто.

Маргарита подякувала своєму другові усмішкою і сказала:

— Мої заощадження згодяться! Марто, завтра ж почнемо збирати Габрієля в дорогу. Бідолашна Фелісіє, доведеться нам добре потрудитися, — мовила вона, поцілувавши сестру в чоло.

— Завтра він приїде додому на десять днів, у Парижі йому треба бути п'ятнадцятого листопада.

— Мій родич Габрієль обрав чудову дорогу, йому самому доведеться збивати собі статок, — сказав нотар, змірявши по-

глядом Еммануеля. — Але, дорога Маргарито, ідеться про честь вашої родини. Чи не вислухаєте ви мене хоч тепер?

— Ні, — сказала вона, — якщо ви знову заговорите про одруження.

— Як же ви збираєтеся вчинити?

— Та ніяк.

— А проте, ви вже повнолітня.

— Стану повнолітньою через кілька днів. А ви можете запропонувати якийсь вихід, щоб погодити наші інтереси з нашим обов'язком щодо батька і з честю родини?

— Без вашого дядька ми нічого не вдіємо, родичко. Отже, я зайду, коли він приїде.

— До побачення, — сказала Маргарита.

«Що вбогішою стає, то дужче носа задирає», — подумав нотар.

А вголос сказав:

— До побачення, мадемуазель. Моє вам вітання, пане директоре.

І пішов, не попрощавшись ні з Фелісією, ні з Мартою.

— Ось уже два дні я вивчаю кодекс, а також радився із старим адвокатом, другом мого дядька, — сказав Еммануель тремтливим голосом. — Завтра, якщо ви мені дозволите, я поїду до Амстердама. Послухайте-но, дорога Маргарито...

Він уперше її так назвав, вона подякувала йому за це поглядом блискучих від сліз очей, усмішкою та нахилом голови. Еммануель замовк, показавши очима на Фелісію й Марту.

— Говоріть при сестрі, — сказала Маргарита. — Вона й без цієї розмови давно змирилася з нестатками та працею, вона така лагідна і така мужня! Але вона повинна знати, скільки твердості духу нам знадобиться ще.

Сестри взяли за руки й поцілувалися, наче зміцнюючи свій союз перед лицем нещастя.

— Залиште нас, Марто.

— Так от, дорога Маргарито, — вів далі Еммануель, і в його голосі пробілилися нотки щастя, адже він здобув право, хай і невеличке, довести свою любов, — я довідався про прізвища й адреси покупців, які мають сплатити ще двісті тисяч франків за

зрубаний ліс. Завтра ж, якщо ви погодитесь, повірений, діючи від імені пана Конінкса, який підтвердить його повноваження, подасть їм протест. Через шість днів ваш двоюрідний дід повернеться, скличе сімейну раду й оголосить Габрієля правосильним, адже йому вже виповнилося вісімнадцять. А ставши обоє правосильними, ви й ваш брат зажадаєте свою частку з вартості проданого лісу, і пан Клаас муситиме виплатити вам двісті тисяч, адже на них, за нашим проханням, буде накладено арешт. Що ж до решти — ста тисяч, які належить сплатити вам іще, — то ви одержите заставну на цей дім. Пан Конінкс зажадає також гарантій на триста тисяч франків, які складають частку Фелісії й Жана. За цих обставин вашому батькові доведеться переадресувати оршійський маєток, уже заставлений на сто тисяч екю. Коли йдеться про заставні, закон віддає перевагу неповнолітнім і має зворотну силу; таким чином усе буде врятовано. Віднині в пана Клааса будуть зв'язані руки. Ваші землі відчуженню не підлягають, а під свої він уже нічого не позичить, адже під них і так одержано суми, які перевищують їхню вартість. Отже, справа владнається по-сімейному, без суду і без скандалу. Обставини приневолять вашого батька бути розважливішим у своїх дослідах, а то й зовсім їх припинити.

— Але ж прибутків у нас зовсім не буде? — мовила Маргарита. — Сто тисяч франків, забезпечених заставною на дім, не дадуть нам нічого, бо ми в ньому живемо. А прибутки від батькового маєтку на Оршійській рівнині підуть на виплату відсотків за триста тисяч франків, які батько комусь заборгував, — на що ж ми житимемо?

— Насамперед, — сказав Еммануель, — переведіть на державні цінні папери п'ятдесят тисяч франків — Габрієлеву частку від двохсот тисяч, і за нинішнім курсом вони даватимуть понад чотири тисячі франків річного прибутку. Цих грошей Габрієлеві вистачить і на пансіон, і на життя в Парижі. А сумою, яка йому належить по заставній на батьківський дім, і цінними паперами своєї ренти він розпоряджатися не зможе й, таким чином, не розтратить жодного деньє, і вам буде однією турботою менше. Ну, а на вашу долю хіба не залишиться півторасти тисяч франків?

— Батько їх у мене попросить, — сказала вона зі страхом, — і я не зможу йому відмовити.

— Ну що ж, дорога Маргарито, ви врятуєте їх, відступивши право розпоряджатися ними. Переведіть їх у державні цінні папери на ім'я вашого брата. Ця сума даватиме вам дванадцять-тринадцять тисяч річного прибутку, й на них ви проживете. А що правосильним неповнолітнім закон не дозволяє передавати свої права іншій особі без згоди сімейної ради, то в такий спосіб ви собі забезпечите три роки спокійного життя. На той час ваш батько або розв'яже свою проблему, або — ймовірніше — відмовиться від пошуків. Габріель стане повнолітнім і переведе цінні папери на ваше ім'я, щоб провести розрахунок між усіма вами.

Маргарита попросила ще раз пояснити їй хитромудрощі закону, в яких спочатку не зрозуміла анічогісінько. То була незвичайна сцена: двоє закоханих уважно вивчали Цивільний кодекс, який передбачливо приніс із собою Еммануель, щоб розтлумачити своїй коханій закони, які визначали майнові права неповнолітніх. Незабаром Маргарита таки збагнула їхню суть завдяки властивій жінкам проникливості, якій кохання надало ще більшої гостроти.

Наступного дня Габріель повернувся в батьківський дім. Коли Еммануель де Соліс підвів хлопця до Валтасара й повідомив, що його прийнято до Політехнічної школи, батько вдячно потис директорові руку і сказав:

— Я дуже радий. Отже, Габріель стане вченим.

— О брате, — сказала Маргарита, побачивши, що батько вже знову підіймається в лабораторію, — працюй старанно і не розкидайся грішми! Не відмовляй собі в необхідному, але будь ощадливий! У свій вільний час навідууй наших друзів і родичів, щоб не засвоїти звичок, які розоряють молодих людей. Твій пансіон коштуватиме близько тисячі екю, тобі ще лишатиметься тисяча франків на дрібні витрати, і цього має вистачити.

— Я ручаюся за нього, — сказав Еммануель де Соліс, поплескавши свого учня по плечу.

Через місяць пан де Конінкс за згодою Маргарити домігся від Клааса всіх необхідних гарантій. Плани, що їх так мудро

задумав Еммануель, було цілком схвалено й виконано. Перед лицем закону, в присутності родича, чия сувора порядність була незламною у питаннях честі, Валтасар, присоромлений продавцем, на який погодився тільки тоді, коли кредитори загнали його в цілковиту безвихідь, підкорився всім вимогам, які перед ним поставили. Радий із того, що може відшкодувати збитки, завдані дітям майже несамохіль, він підписав усі папери, лише неуважно на них поглянувши, як то й годиться вченому. Він утратив усяку передбачливість, як оті негри, що вранці продають дружину за ковток горілки, ввечері плачуть за нею. Він не замислювався навіть про найближче майбутнє, не думав, звідки візьме гроші, коли витратить своє останнє еку. Він і далі проводив досліди, бездумно купував усе необхідне для своєї роботи, не думаючи про те, що тепер він тільки значиться власником дому та маєтків, що суворий закон не дозволить йому добути жодного су під заставу майна, яке він тільки юридично охороняє. 1818 рік минув без пригод. Габріель двічі на рік акуратно надсилав сестрам відсотки з ренти, придбаної на його ім'я, із цих дванадцяти тисяч франків їм доводилося оплачувати й виховання Жана, і витрати по господарству. У грудні того року Еммануель утратив дядька.

Одного ранку Маргарита довідалася від Марти, що батько продав свою колекцію тюльпанів, меблі з переднього дому й усе срібло. Вона мусила купити нові столові прибори, які позначила своїми ініціалами. Досі Маргарита зберігала мовчанку й не докоряла Валтасарові за його грабіжницькі вчинки. Але того вечора, після обіду, вона попросила Фелісію залишити їх із батьком на самоті, й коли він, за своєю звичкою, сів у крісло біля каміна, сказала йому:

— Тату, ви хазяїн у цьому домі й можете продати тут усе, навіть своїх дітей. Ми підкоримося вам безвідмовно, але все-таки я змушена повідомити вас, що грошей у нас немає, що ми навряд чи дотягнемо до кінця року. Мені й Фелісії доводиться працювати удень і вночі, щоб закінчити мереживну сукню, яку нам замовили, й на виторгуванні гроші оплатити пансіон Жана. Богом закликаю вас, любий тату, припиніть свої досліди!

— Ти маєш рацію, люба дитино, через півтора місяця все буде скінчено! Я або знайду Абсолют, або доведу, що Абсолюту не існує. Ви станете мільйонерами...

— Залиште нам поки бодай шматок хліба, — відповіла Маргарита.

— У нас нема хліба? — перелякано вигукнув Валтасар. — У Клаасів немає хліба? А наші маєтки?

— Ліс у Вені ви зрубали, земля там не розчищена, і на ній нічого не росте. Що ж до оршійських ферм, то прибутків від них не вистачає на оплату відсотків із позичених вами сум.

— На що ж ми тоді живемо? — запитав він.

Маргарита показала на свою голку й додала:

— Габрієлева рента підтримує нас, але цього мало. До кінця року я як-небудь зведу кінці з кінцями, якщо тільки ви не засиплете мене несподіваними накладними, адже ви нічого не кажете про свої закупки в місті. Коли я вже певна, що грошей вистачить на три місяці, що я нібито розподілила їх на всі витрати в нашому невеличкому господарстві, надходить рахунок на соду, поташ, цинк, сірку і хтозна на що!

— Люба дитино, потерпи ще півтора місяця, й потім я поведимуся розважливо. Ти побачиш тоді чудеса, дорога Маргариточко.

— Пора вам подумати й про справи. Ви все продали — картини, тюльпани, срібло, у нас нічого не залишилося. То хоч не влазьте в нові борги.

— Більше не влізу, — сказав старий.

— Більше не влізу! — вигукнула Маргарита. — То у вас вони вже є?

— Ет, дрібнички, — відповів він, почервонівши й відводячи погляд.

Уперше Маргарита відчула глибокий сором, побачивши, до якого приниження дійшов батько, і так їй стало гірко, що вона не знайшла в собі мужності розпитати його. Через місяць після цієї сцени з'явився місцевий банкір і подав до сплати вексель на десять тисяч франків, підписаний Клаасом. Коли Маргарита попросила банкіра зачекати один день, висловивши жаль, що її заздалегідь не попередили про цей платіж, той визнав за

потрібне повідомити її, що фірма Проте й Шіфревіля має ще дев'ять векселів по десять тисяч терміном на кожний наступний місяць.

— Усе ясно! — вигукнула Маргарита. — Час настав.

Вона послала покликати батька і, чекаючи його, ходила великими кроками по вітальні, розмовляючи сама із собою. «Треба знайти сто тисяч франків, — повторювала вона подумки, — інакше батька посадять до в'язниці! Що ж робити?»

Валтасар усе не приходив. Стомившись чекати його, Маргарита піднялася в лабораторію. Увійшовши туди, вона побачила батька посеред величезної яскраво освітленої кімнати, заставленої приладами та запорошеними скляними посудинами. Там і сям книжки, на столах — безліч хімікатів, усі з етикетками й номерами. Повсюди безлад, такий властивий для завжди заклопотаного вченого і такий суперечний фламандським звичаям. Над усім цим розмаїттям колб, реторт, металів, фантастично забарвлених кристалів, підвішених на стінах або розкиданих на печач проб царював Валтасар Клаас, без сурдуга, із закасаними, як у чорнороба, рукавами і розхристаними грудьми, вкритими сивим, як і на голові, волоссям. У його погляді, що прикипів до пневматичної машини, було щось страшне. Над приймальним резервуаром цієї машини була закріплена двоопукла лінза, заповнена спиртом, що збирала сонячні промені, які проникали на горище крізь кругле слухове вікно. Приймальний резервуар стояв на ізольованій підставці і з'єднувався дротами з величезною батареєю Вольта. Мюлькінье, який, обертаючи підставку машини, закріплену на рухомій осі, пильно стежив за тим, щоб лінза постійно була перпендикулярна сонячним променям, підвівся, весь чорний від пороху, й сказав:

— Стійте, панно, не підходьте!

Дивна поза батька, який, здавалося, улякнув перед своєю машиною під прямовисними сонячними променями, що падали на нього, його рідке волосся, схоже на срібні ниті, його гулястий череп, риси обличчя, що застигли у схвильованому чеканні, незвичайність предметів, які оточували його, чудернацькі машини, обриси яких невиразно проступали із затоплених сутінню кутків просторого горища, — усе це разом приголомшило

Маргариту, її опанував моторошний жах, і вона подумала: «Мій батько збожеволів!»

Вона підійшла до нього й прошепотіла йому на вухо:

— Відішліть Мюлькінє.

— Е ні, дитино, він мені потрібен, я жду результату одного чудового досліду, до якого ніхто, крім мене, досі не додумався. Ось уже три дні ми чатуємо на достатньо яскравий сонячний промінь. Я маю можливість піддати метали дії сконцентрованого сонячного світла та електричного струму в порожньому просторі. Розумієш, зараз відбудеться найсильніша реакція, яку здатен улаштувати хімік, і тільки я...

— Ох, тату, замість випаровувати метал ви ліпше зберегли б його, щоб оплатити ваші векселі...

— Стривай, стривай!

— Приходив пан Мерсктус, тату. На четверту годину ми повинні заплатити йому десять тисяч франків.

— Так, так, одну хвилинку! Я справді підписав якийсь дріб'язковий вексель терміном на цей місяць. Я сподівався, що знайду Абсолют. Боже, Боже, якби мені липневе сонце, мій дослід уже вдався б!

Він схопив себе за волосся, сів у поганеньке плетене крісло, і сльози заблищали в нього на очах.

— Правду кажете, пане. Все лихо через це підле сонце, слабо світить ледача тварюка!

І пан, і слуга вже не звертали найменшої уваги на Маргариту.

— Залиште нас, Мюлькінє, — сказала вона.

— О, я здійснию ще один дослід! — вигукнув Клаас.

— Забудьте про свої досліди, тату, — сказала дочка, коли вони залишилися вдвох. — Вам треба заплатити по векселях сто тисяч франків, а у нас немає ні лівра. Киньте свою лабораторію, бо вже йдеться про вашу честь. Що з вами станеться, якщо ви потрапите до в'язниці? Невже ви спаплюжите своє сиве волосся й ім'я Клаасів ганьбою банкрутства? Я до цього не допущу, в мене вистачить сили, щоб перебороти ваше божевілля, було б жахливо, якби на старість ви залишилися без шматка хліба.

Відкрийте ж нарешті очі, подивіться, в якому ми становищі, візьміться за розум!

— Моє божевілля? — закричав Валтасар, випростуючись, схрестивши на грудях руки і втупивши в дочку палахкотючий погляд. — Божевілля! — повторив він із такою величчю, що Маргарита здригнулася. — О, твоя мати так не сказала б! — провадив він. — Вона розуміла, наскільки важливі мої дослідження, вона вивчила цілу науку, щоб зрозуміти мене, вона знала, що я труджуся заради людства, а не для власної корисливої вигоди. Я бачу, почуття люблячої дружини вище за дочірню прихильність. Атож, любов — найпрекрасніше з почуттів. Узятися за розум? — вигукнув він, ударивши себе в груди. — А хіба я втратив розум? Хіба перестав бути собою? Ми бідні, дочко, ну що ж — така моя воля! Я твій батько — підкоряйся ж мені! Коли захочу, я зроблю вас багатими. Ваше багатство — у ваших злиднях. Незабаром я розкладу вуглець і наповню нашу вітальню діамантами, і це сута дрібничка порівняно з тим, що я шукаю. Ви могли б і зачекати, поки я віддаю всі свої сили на титанічну працю.

— Тату, я не маю права вимагати у вас звіту про чотири мільйони, що розвіялися димом на цьому горіщі. Я навіть не говоритиму про матір, яку ви вбили. Якби я мала чоловіка, я, звичайно, любила б його не менше, ніж любила вас моя мати, я була б готова усім задля нього пожертвувати, як вона принесла вам усе в жертву. За її велінням я присвятила себе вам, я довела це тим, що досі не виходжу заміж, аби звільнити вас від необхідності давати опікунський звіт. Та обличчю минуле, подумаймо про теперішнє. Моїми устами говорить необхідність, яку ви самі створили. Потрібні гроші для оплати ваших векселів, ви це розумієте? Взяти у нас більше нічого, крім портрета нашого предка Ван-Клааса. Отож я прийшла сюди в ім'я матері, яка виявилася надто слабкою, щоб захистити своїх дітей проти їхнього батька, й заповідала мені чинити вам опір, я прийшла в ім'я моїх братів і сестри, я прийшла, тату, в ім'я усіх Клаасів — і я вимагаю, щоб ви припинили досліди. Надбайте собі багатство, а тоді можете їх продовжувати. Ви опираєтеся на батьківські права, але застосуєте їх лише для того, щоб зана-

пастити нас, а на моєму боці ваші предки, ваша честь, і вони говорять гучнішим голосом, аніж хімія. Спершу родина, потім наука. Я надто довго була покiрливою дочкою!

— А тепер хочеш стати моїм катом, — промовив він ослабленим голосом.

Маргарита врятувалася втечею, щоб не зрадити ролі, яку на себе взяла, їй почувся голос матері, коли та перед смертю просила: «Надто не супереч батькові, люби його».

— Ну й витiвку утнула панна в нас у лабораторії! — сказав Мюлькiнiє, спустившись на кухню снiдати. — Ось-ось розгадали б ми таємницю, нам лишалося тiльки дочекатися, щоб полипневому пригрiло сонце, й тодi б наш пан... О, що то за чоловік! Справжнiй чудотворець! Ось стiлечки нам бракує, щоб довідатися, з чого все походить, — сказав він Жозеттi, прикусивши нiготь великого пальця на правiй руцi зубом, який у народi називають «лопаткою». — I раптом трах-тарарах! Прибiгла й зняла крик про якiсь дурацькi векселi.

— Ну що ж, заплатiть по тих векселях зi своєї платнi, — сказала Марта.

— А масла на хлiб сьогоднi не буде? — спитав Мюлькiнiє в Жозеттi.

— А на якi грошi його купувати? — ущипливо вiдповiла кухарка. — Як же так, стара почваро? Якщо ви на своiй гемонськiй кухнi виготовляете золото, то чом би вам не виготовити й трохи масла? Це ж для вас зовсiм неважко, ми б i на базарi його продавали, i вдома ним харчувалися. А то годуємося хлiбом усухом'ятку, це ж треба дiйти до такого! Обидвi панночки тiльки хлiб iз горiхами i їдять, а тебе, виходить, треба годувати краще, нiж панiв? Панна Маргарита не дозволяє витратити бiльше ста франкiв у мiсяць на все господарство. Тепер ми лише обiд i готуємо. Якщо тобi поласувати захотiлось, то є ж у вас нагорi печi, на яких ви перли смажите — на базарi про це тiльки й розмов. То й засмажте собi там курча!

Мюлькiнiє взяв кусень хлiба й вийшов.

— Що-небудь купить собi на своi грошi, — сказала Марта. — От i добре, заощадимо хоч дрiбничку. Ох i жадюга, страхопуд клятий!

— Може б, його голодом помучити? — сказала Жозетта. — Ось уже тиждень, як він і пилуки ніде не витре, я все за нього роблю, а він тільки стовбичить на тому горіщі, — міг би мені й заплатити. Та хоч би оселедцем почастував, знаю, він їх собі купує. А я б не відмовилася, їй-бо, не відмовилася б!

— Ох, я чую, панна Маргарита плаче, — сказала Марта. — Не батько, а старий відьмак, він весь дім проковтне і слова християнського не скаже. Чаклун, та й годі! В наших краях його давно спалили б. А тут вірують не більше, ніж у маврів африканських.

Йдучи галереєю, Маргарита насилу стримувала ридання. У своїй кімнаті вона знайшла материного листа і ось що там прочитала:

«Моя дитино, якщо Бог буде ласкавий до мене, мій дух проникне в твоє серце, коли ти читатимеш ці рядки, останні, які судилося мені написати. Вони сповнені любов'ю до моїх любих дітей, покинутих напризволяще під владою демона, чинити опір якому я не могла. Ти читаєш мого листа — отже, він забрав у вас останній шматок хліба, так само бездумно, як знищив моє життя і навіть мою любов. Ти знаєш, моя найдорожча, як любила я твого батька! І ось тепер, помираючи, я люблю його вже не так, як любила, — адже проти нього я замислила дещо, в чому за життя ніколи не посміла б признатися. Атож, із глибини могили подам я вам свою останню допомогу в той день, коли ви впадете на саме дно нещастя. Якщо він уже довів вас до злиднів, якщо йдеться про врятування вашої честі, моя дитино, ти одержиш від абата де Соліса, якщо він буде живий, — якщо ж ні, то звернися до його небожа, нашого любого Еммануеля, — близько ста сімдесяти тисяч франків, які допоможуть вам прожити. Якщо він досі не погамував свою пристрасть, якщо діти для нього не більша перешкода, ніж моє щастя, і не зможуть зупинити його на злочинній дорозі, то покиньте батька, поки він і вас не звів у могилу. Я не могла його покинути, не могла зректися подружнього обов'язку. А ти, Маргарито, рятуй родину. Я прощаю тебе за все, що ти зробиш, аби захистити Габрієля, Жана, Фелісію. Збери усю свою мужність, будь янголом-охорон-

цем сім'ї Клаасів. Будь рішуча й тверда духом, хоч я не смію сказати: забудь про жалість. Але щоб якось поалагодити заподіяну шкоду, тобі треба зберегти бодай частину цих грошей, і ти повинна поводитися так, ніби злидні уже вас обсіли, бо ніщо не погасить шаленої пристрасті, яка все у мене забрала. Отож, доню, в ім'я добрих почуттів стань бездушною; якщо доведеться брехати батькові, твоє лицемірство тільки уславить тебе; хай би якими поганими здавалися твої вчинки, вони будуть героїчними, якщо ти здійсниш їх із метою захистити родину. Так сказала мені людина, обдарована високими чеснотами, абат де Соліс, а ні в кого на світі не було чистішої совісті і проникливішого розуму, ніж у нього. Я ніколи не знайшла б у собі сили промовити ці слова, навіть перед смертю. Одначе в нещадній своїй боротьбі будь завжди шанобливою й доброю. Чини батькові опір, люблячи його, відмовляй лагідно. Отже, й по смерті судилося мені страждати й плакати. Обніми за мене моїх любих дітей, коли будеш їх захищати. Хай допоможуть тобі Бог і святі праведники!

Хосефіна»

До листа була прикладена розписка обох де Солісів, дядька й племінника, в якій вони зобов'язувалися віддати суму, довірену їм пані Клаас, тому з її дітей, хто цю розписку пред'явить.

— Марто! — погукала Маргарита дуенью, яка негайно з'явилася на її оклик. — Сходіть до Еммануеля де Соліса й попросіть його прийти до мене.

«Яка ж він стримана, яка шляхетна людина! — подумала вона. — Ніколи нічого мені не сказав, мені, чиї прикрощі й горе стали його власними».

Еммануель прийшов раніше, ніж повернулася Марта.

— То у вас були від мене таємниці! — сказала Маргарита, показуючи йому розписку.

Еммануель похилив голову.

— Отже, ви дуже нещасні, Маргарито? — спитав він, і сльози набігли йому на очі.

— О так! Будьте мені опорою, адже мати назвала вас «наш славний Еммануель», — мовила вона, показуючи йому листа

й неспроможна стримати радість від того, що мати схвалила її вибір.

— Усе моє життя належить вам, відколи я вперше побачив вас у галереї, — відповів Еммануель, плачучи з радості та печалі. — Але я не знав, не смів сподіватися, що коли-небудь ви погодитеся взяти моє життя. Якщо ви мене знаєте, то повинні зрозуміти: слово моє святе. Простіть, що я так покірно виконав волю вашої матері, я не мав права судити про її наміри.

— Ви врятували нас, — сказала вона, уриваючи Еммануеля, і взяла його під руку, щоб спуститися до вітальні.

Коли Еммануель пояснив їй, звідки взяли гроші, віддані йому на збереження, Маргарита розповіла, в якій вони опинилися скруті.

— Треба негайно заплатити по векселях, — сказав Еммануель. — Якщо вони усі в руках Меркстуса, вам не доведеться сплачувати відсотків. Решту — сімдесят тисяч — я вручу вам. Мій бідолашний дядько заповів мені приблизно таку ж суму в дукатах, їх буде неважко потай перенести сюди.

— Так, — сказала Маргарита, — принесіть їх уночі, коли батько засне, ми заховаємо їх удвох. Бо якби він довідався, що я маю гроші, він забрав би їх у мене навіть силоміць. О Еммануелю, не довіряти своєму батькові! — вигукнула вона, заплакавши й притиснувшись чолом до молодикового серця.

Цей чарівний і скорботний порух, яким Маргарита шукала в нього заступництва, був першим виявом кохання, досі завжди огорнутого смутком, постійно затьмареного печаллю. Та рано чи пізно серце мало переповнитися почуттями, й вони вихлюпнули з нього під тиском злиднів!

— Що робити? Як нам бути? Він нічого не бачить, не піклується ні про нас, ні про себе. Не розумію, як він ще живий на тому горіщі, адже там жарко, немов у печлі!

— Чого можна сподіватися від людини, що в будь-яку мить здатна вигукнути, подібно до Річарда Третього: «Все царство за коня!» — сказав Еммануель. — Він ніколи не знатиме жалості, й вам треба стати такою ж. Оплатіть його векселі, віддайте йому, якщо хочете, свій статок; але статок вашої сестри та братів ні вам, ні йому не належить.

— Віддати йому свій статок? — мовила вона, потискуючи Еммануелеві руку й кидаючи на нього палкий погляд. — І це ви мені так радите, ви! Тоді як П'єркен удавався до безлічі викрутів і навіть до брехні, аби тільки я зберегла своє багатство.

— Ет! Можливо, я просто егоїстичний по-своєму, — відповів він. — Іноді я мрію, щоб ви все втратили, бо мені здається, що тоді ви будете ближче до мене; а іноді мені хочеться бачити вас багатою, щасливою, і я тоді вважаю принизливою навіть думку про те, що нас може розділити нікчемна велич багатства.

— Любий! Не будемо говорити про нас...

— Про нас! — повторив він мов у очамрінні, потім, помовчавши, додав: — Лихо велике, але поправити його можна.

— Поправимо його тільки ми, в родині Клаасів голови немає. Дійти до того, щоб не бути більше ні батьком, ні чоловіком, втратити всяке уявлення про справедливе й несправедливе! Адже він, такий шляхетний, чесний, великодушний, розтринькав усупереч закону майно дітей, чім заступником він повинен бути! В яку прірву упав мій батько! О Господи! Чого він шукає?

— На біду, дорога Маргарито, він — учений, і в цьому його можна зрозуміти, хоч він і винний як голова родини; в Європі знайдеться десятків зо два людей, котрі ним захоплюватимуться, тоді як усі інші вважатимуть його за божевільного. Але ви можете зі спокійним сумлінням не дозволити йому розтринькувати статок ваших братів і сестри. Наукове відкриття завжди пов'язане з випадковістю. Якщо вашому батькові судилося знайти розв'язання своєї проблеми, він знайде його й без стількох витрат і, можливо, в ту мить, коли остаточно зневіриться.

— Пощастило моїй бідолашній матері, що вона загинула в першій же сутичці з наукою. Інакше їй довелося б витерпіти тисячу смертних мук, перш ніж померти. Цій боротьбі кінця-краю не видно...

— Кінець їй видно, — сказав Еммануель. — Коли у вас нічого не залишиться, панові Клаасу відмовлять у кредиті, й він припинить свої досліді.

— Так нехай припинить їх сьогодні! — вигукнула Маргарита. — У нас уже нічого немає.

Еммануель пішов викупити векселі й приніс їх Маргариті. Усупереч своєму звичаю Валтасар спустився вниз до обіду. Вперше за останні два роки дочка помітила на його обличчі ознаки глибокого смутку. Він знову став батьком, розум прогнав науку. Він окинув поглядом подвір'я, сад і, коли переконався, що крім дочки поблизу нікого немає, підійшов до неї, сумний і добрий.

— Дитино моя, пробач старому батькові, — сказав він, потискуючи їй руку з розчуленою ніжністю. — Так, Маргарито, я винний. Ти в усьому маєш слухність. Нічого не вдається мені відкрити, я просто нікчемна людина. Я піду з дому. Не хочу бачити, як продадуть Ван-Клааса, — сказав він, показуючи на портрет мученика. — Він помер за волю, а я помру за науку, він — усіма шанований, я — всім ненависний.

— Ненависний, тату? Таж ми всі обожнюємо вас, — сказала Маргарита, кидаючись йому на груди. — Правда ж, Фелісія? — звернулася вона до сестри, яка щойно увійшла.

— Що з вами, любий тату? — спитала дівчина, взявши батька за руку.

— Я розорив вас.

— Ет! — сказала Фелісія. — Брати добудуть для нас багатство. Жан — перший учень у класі.

— Ось, тату, — вела далі Маргарита і рухом, сповненим грації та дочірньої ласки, підвела Валтасара до каміна, з якого взяла якісь папірці, заховані під годинником, — ось ваші векселі. Але більше не підписуйте, платити не буде чим...

— Значить, у тебе є гроші? — прошепотів Валтасар на вухо Маргариті, отямившись від подиву.

Від цих слів дихання урвалося в мужньої дівчини — стільки нестямного захвату, радості й надії відбилосся на обличчі батька, який озирався навкруг себе, ніби шукаючи, де заховане золото.

— Я ж маю свій статок, — скорботним голосом відповіла Маргарита.

— Віддай його мені! — вигукнув Валтасар, жадібно простягаючи руки. — Я поверну тобі все сторицею.

— Авжеж, — сказала Маргарита, пильно глянувши на Валтасара, що не зрозумів, яке значення вклала дочка у це слово.

— О моя люба дитино, — вигукнув він, — ти рятуюєш мені життя! Я задумав останній дослід, після нього всі можливості буде вичерпано. Якщо й цього разу я не знайду Абсолюту, доведеться відмовитися від пошуків. Ходи до мене, моя кохана донечко, ходи в мої обійми, я хотів би зробити тебе найщасливішою жінкою на землі, ти повертаєш мене до щастя, до слави, завдяки тобі я тепер зможу завалити вас скарбами, засипати коштовностями, здобути для вас казкові багатства!

Він поцілував дочку в чоло, взяв її за руки, стиснув їх, він виражав свою радість у ласках, які здалися Маргариті майже догідливими. За обідом Валтасар бачив тільки її, він дивився на неї запобігливо, пильно, виявляючи до неї увагу, яку виявляє закоханий до своєї милої. Досить було Маргариті зробити порух, і батько вже намагався вгадати її думку, її бажання, він підхоплювався, готовий до послуг; їй ставало соромно, в його люб'язних манерах було щось хлоп'яче, несумісне з його передчасною старістю. Й у відповідь на ці догідливі ласки Маргарита давала батькові зрозуміти, що вони дійшли до справжніх злиднів, або кидаючи якесь слово, або просто дивлячись на порожні мисники в їдальні.

— Ет, пuste, — розбалакував він. — Через півроку ми все тут наповнимо золотом і всякими дивовижами. Ти житимеш, як королева. Та що там королева! Вся природа нам належатиме, ми будемо вищі від усього... завдяки тобі... моя Маргарито! Маргарито! — повторив він з усмішкою. — Твоє ім'я пророче, адже «Маргарита» означає «перлина». Стерн десь згадує про це у своєму романі. Ти читала Стерна? Хочеш прочитати? Він зацікавить тебе, бігме, зацікавить.

— Перлина, кажуть, утворюється внаслідок хвороби, а ми вже досить намучилися, — відповіла вона.

— Не журися, ти даси щастя тим, кого любиш, ти станеш могутня, багата.

— У панни добре серце, — сказав Мюлькінє, скрививши своє віспувате обличчя в посмішці.

Того вечора Валтасар був із дочками чарівним і приязним, виявивши перед ними блискучий дар красномовства. Наче змій-спокусник, він і словами, і поглядом випромінював магнетичні струми, він щедро віддавав ті чари генія і витонченість розуму, які так впливали на Хосефіну, він ніби відкривав перед дочками всі скарби свого серця. Коли прийшов Еммануель де Соліс, він уперше за довгий час побачив батька й дітей разом. Попри свою настороженість, молодий директор піддався спокусі цієї сцени — такими невідпорно знадливими були Валтасарові слова й поведінка. Хоч люди науки постійно заглиблені в роздуми та у споглядання явищ світу духовного, вони, одначе, помічають найменші подробиці з навколишнього життя. Радше безтурботні, ніж неухажні, вони ніколи не перебувають у гармонії з оточенням, вони усе знають і про все забувають. Вони передбачають майбутнє, будучи пророками лише для самих себе, вони вгадують події, перше ніж вони відбуваються, але нічого нікому не кажуть. Якщо в тиші роздумів вони застосовують свої здібності для спостереження за тим, що відбувається біля них, то задовольняються усвідомленням того, що все розуміють правильно; їх захоплює сам процес, і набутими знаннями буденних явищ вони майже завжди користуються не до ладу. Одначе, коли вони пробуджуються зі стану байдужості, коли зі світу духовного вони повернуться у світ зовнішній, виявляється, що пам'ять у них зберігає безліч життєвих подробиць і що вони нічому не чужі. Отак і Валтасар, у якого проникливість розуму поєднувалася з проникливістю серця, чудово знав про все, що відбувалося з його дочкою, він здогадувався про найменші порухи таємного кохання, яке поєднувало її з Еммануелем, він тонко їм це показав і схвалив їхню любов, розділивши її з ними. То була найніжніша приязнь, яку тільки може виявити батько, й закохані не змогли чинити їй опір. По контрасту з прикрощами, які затьмарювали життя бідолашних юних створінь, вечір видався їм чарівним. Коли, образно висловлюючись, напоївши їх своїм світлом і скупавши у своїй ніжності, Валтасар пішов спати, Еммануель де Соліс, у чиїх рухах досі можна було помі-

тити якусь скутість, дістав нарешті три тисячі золотих дукатів, які він тримав у кишнях, весь час остерегаючись, щоб цього не помітили. Він поклав монети на Маргаритин робочий столик. Дівчина накрила їх білизною, яку лагодила, а молодик пішов принести решту грошей. Коли він повернувся, Фелісія вже пішла спати. Пробило одинадцять. Марта, яка не лягала, щоб допомогти роздягтися панні, була зайнята у Фелісії.

— Де їх заховати? — спитала Маргарита, яка не втрималася від спокуси перебрати в пальцях кілька дукатів (легковажність, яка дорого їй обійшлася!).

— Я трохи підйму оцю мармурову колонку — в неї порожній цоколь, — сказав Еммануель. — Ви просунете туди згортки, і сам чорт їх там не знайде.

В ту хвилину, коли Маргарита здійснювала свій останній перехід від робочого столика до колонки, вона раптом голосно зойкнула, згортки випали з її рук, монети прорвали папір і покотилися по паркету: батько стояв у дверях вітальні, й така жадібність була у виразі його обличчя, що Маргарита злякалася.

— Що ви тут робите? — спитав він, по черзі дивлячись то на свою дочку, котра від страху наче прикипіла до підлоги, то на юнака, який рвучко випростався, проте весь його вигляд свідчив, що біля колонки він опинився не випадково.

Щось жадливе вчувалося в передзвоні монет, щось пророче ввижалося в тому, як вони котилися навсібіч по підлозі.

— Отже, дзенькіт золота мені не примарився, — сказав Валтасар, сідаючи в крісло.

Він був не менше схвильований, аніж дівчина та юнак, чії серця калатали влад, як одне серце, і здавалося, то цокає маятник дзигарів у глибокій тиші, яка раптом запанувала у вітальні.

— Дякую вам, пане де Соліс, — мовила Маргарита до Еммануеля, кинувши на нього погляд, що означав: «Допоможіть мені врятувати ці гроші».

— Так ти маєш золото... — знову заговорив Валтасар, утупивши в дочку та в Еммануеля погляд, що палахкотів жадливою ясністю думки.

— Золото належить панові де Солісу, який мав добрість позичити мені грошей, щоб я могла сплатити наші борги, — відказала йому Маргарита.

Еммануель де Соліс зашарівся й рушив до виходу.

— Стривайте, — сказав Валтасар, схопивши його за руку. — Не втікайте від моєї вдячності.

— Ви нічим мені не завдячуєте. Ці гроші належать вашій дочці, вона позичила їх у мене під заставу своїх маєтностей, — відповів молодик, глянувши на кохану дівчину, яка подякувала йому ледь помітним порухом вії.

— Я цього не допущу, — сказав Клаас і взяв перо та аркуш паперу зі столу, за яким готувала свої уроки Фелісія.

Він обернувся до молодих людей, що зацікавилися з подиву, і спитав:

— Скільки тут?

Пристрасть зробила Валтасара хитрішим за найпронозливішого шахрая-інтенданта. Він був сповнений рішучості заволодіти грішми.

— Порахуймо, — запропонував він.

— Тут шість тисяч дукатів, — відповів Еммануель.

— Отже — сімдесят тисяч франків, — сказав Клаас.

Маргаритин погляд надав їй коханому мужності.

— Ваше боргове зобов'язання не має цінності, пане, даруйте мені за цей чисто технічний вислів, — мовив він, тремтячи від хвилювання. — Сьогодні вранці я позичив панні Маргариті сто тисяч франків на викуп векселів, яких ви не в спроможі оплатити, а отже, й мені ніяких гарантій ви дати не змогли б. Усі сто сімдесят тисяч франків належать вашій дочці, вона може розпоряджатися ними, як захоче, але я дав їй цю позичку, лише взявши з неї обіцянку, що вона підпише заставну на свою частку земель у Вені, де нещодавно вирубали ліс.

Маргарита відвернулася, приховуючи сльози, що заблищали в неї в очах, — вона знала, який чистий серцем Еммануель. Вихований дядьком у найсуворіших правилах релігійної моралі, він почував особливо гостру відразу до брехні. Отже, запропонувавши Маргариті своє життя й серце, молодий де Соліс тепер приніс їй у жертву і своє сумління.

— Прощайте, юначе, — сказав йому Валтасар. — Я сподівався, що ви поставитеся з більшою довірою до людини, котра दिється на вас як на сина.

Еммануель обмінявся з Маргаритою засмученим поглядом, і Марта провела його до виходу, зачинивши за ним двері на вулицю.

Коли батько з дочкою залишилися самі, Клаас сказав:

— Ти мене любиш, моя доню, правда ж?

— Облиште хитрощі, тату. Ви хочете заволодіти грішми, але ви їх не одержите.

Вона заходилася підбирати з підлоги й підраховувати монети, батько їй мовчки допомагав. Маргарита прийняла його допомогу без найменшої недовіри. Коли дві тисячі дукатів були складені у стовпчики, Валтасар мовив з розпачем у голосі:

— Маргарито, мені потрібне це золото!

— Ви вчинили б крадіжку, якби забрали його, — холодно відказала вона. — Краще вже ви, тату, вбийте нас відразу, а не змушуйте щодня переживати тисячу смертей. От і поміркуйте, чи повинна я вам поступитися, чи ні.

— Значить, ви вб'єте свого батька, — сказав Валтасар.

— Ми помстимося за матір, — відповіла Маргарита, показавши на місце, де померла пані Клаас.

— Дочко, якби ти знала, навіщо мені гроші, ти цього не сказала б. Послухай-но, я тобі поясню, яку проблему я повинен розв'язати... Але ти нічого не зрозумієш! — з розпачем у голосі вигукнув він. — Одне слово, дай мені гроші! Хоч раз повір своєму батькові. Так, я знаю, що завдав горя твоїй матері; що згайнував, як кажуть невігласи, свій статок і розтринькав ваш; що всі ви змушені працювати через моє безумство, як ти це називаєш, але, янголе мій, моя любя, моя дорога Маргарито, благаю — вислухай же мене! Якщо я знову зазнаю невдачі, я здамся на твою ласку, я стану підкорятися тобі, як ти повинна б підкорятися мені; я слухатимуся тебе в усьому, довірю тобі розпоряджатися своєю маєтністю, відмовлюся від опіки над дітьми, зречуся всякої влади. Присягаюся пам'яттю твоєї матері! — вигукнув він, плачучи.

Маргарита відвернулася, щоб не бачити його залите слізьми обличчя, і Клаас, подумавши, що дочка готова поступитись, упав перед нею навколішки.

— Маргарито, люба моя Маргарито! Дай мені гроші, дай! Що таке шістдесят тисяч франків проти вічних докорів совісті? Зрозумій же, я помру, це мене вб'є. Ти чуєш, що я кажу? Моє слово святе. Якщо мене спіткає невдача, я відмовлюся від своїх дослідів, я покину Фландрію і навіть Францію, якщо ти цього захочеш, я працюватиму, як чорнороб, щоб, складаючи су до су, знову надбати багатство і повернути дітям те, що забрала в них Наука.

Маргарита хотіла підвести батька, але він уперто стояв навколішках і говорив, проливаючи сльози:

— Востаннє покажи себе ніжною й відданою дочкою. Якщо мені не вдасться досягти бажаного, будь зі мною як завгодно сувора, і я скажу, що ти маєш рацію. Називай мене старим безумцем! Називай поганим батьком! Називай навіть неуком, невігласом! А я, слухаючи ці прикрі слова, цілуватиму тобі руки. Бий мене, якщо захочеш, а я у відповідь на кожен твій удар благословлятиму тебе як найкращу з дочок, згадуючи, що заради мене ти пожертвувала собою!

— Якби треба було пожертвувати тільки собою, я б вам поступилася! — вигукнула Маргарита. — Але чи маю я право дозволити, щоб наука вбила моїх братів і сестру? Ні! Годі вам, годі, — сказала вона, втираючи сльози і відштовхуючи батькові руки, що тяглися ласкаво обняти її.

— Мені треба тільки шістдесят тисяч франків і два місяці часу! — з люттю вигукнув Валтасар, підводячись на ноги. — Але моя дочка не хоче, щоб я добув славу й багатство. Будь же проклята! — сказав він. — Ти не дочка, не жінка, ти не маєш серця, не бути тобі ні матір'ю, ні дружиною!.. Дозволь узяти гроші! Ну скажи, що дозволяєш, моя люба крихітко, кохане моє дитя! Я молитимуся на тебе! — додав він і з шаленою рішучістю простяг руку до золота.

— Я безпорадна проти насильства, але Бог і великий Клаас нас бачать! — відповіла Маргарита, показуючи на портрет.

— Ну то живи заплямована кров'ю батька! — вигукнув Валтасар, кинувши на дочку грізний погляд.

Він підвівся, оглянув кімнату й повільно рушив до виходу. Уже в дверях він озирнувся і, як жебрак, благально простяг руку. Маргарита заперечливо похитала головою.

— Прощай, дочко, — лагідно мовив Клаас. — Бажаю тобі жити щасливо.

Коли двері за ним зачинилися, Маргарита мовби заціпеніла; їй марилося, що вона вже не в цій кімнаті, вона не відчувала підлоги під ногами, не відчувала власного тіла, у неї вирости крила, і вона ширяла в просторах світу духовного, де нічому немає меж, де думка долає простір і час, де чиясь божественна рука відгортає запинало, за яким ховається майбутнє. Їй здавалося, що цілі дні минають після кожного кроку батька, коли той підіймався сходами; потім вона почула, що він увійшов до своєї спальні, і вся затремтіла від жаху. Скоряючись передчуттю, що осяяло її, мов сліпучий спалах блискавки, вона стрімголов, не запалюючи світла і майже нечутно, промчала по сходах і побачила, що батько притулив собі до лоба дуло пістолета.

— Все беріть! — зойкнула Маргарита, кидаючись до нього.

Вона впала в крісло. Валтасар, бачачи, яка вона бліда, заплакав, як плачуть старі діди; він став зовсім дитиною, він цілував її в лоб, белькотів їй незв'язні слова, він мало не стрибав від радості й, здавалося, ладен був пустувати з нею — так закоханий пустує зі своєю подругою, після того як вона обдарувала його блаженством.

— Годі, тату, годі! — сказала Маргарита. — Ви пам'ятаєте свою обіцянку? Якщо вас знову спіткає невдача, ви в усьому підкорятиметеся мені?

— В усьому.

— О мамо! — вигукнула дівчина, дивлячись на двері Хосе-фініної спальні. — Адже ви все віддали б, правда?

— Спи спокійно, — сказав Валтасар. — Ти добра дочка.

— Спати! — відказала Маргарита. — Минули щасливі ночі моєї юності. Через вас я стала зовсім старою, тату. Так само ви засушили й серце моєї матері.

— Бідолашна дитино, я хотів би тебе заспокоїти, розповівши, яких наслідків сподіваюся від чудового досліду, я тільки що обміркував його. Ти зрозуміла б...

— Я розумію тільки, що ми геть розорені, — відповіла Маргарита, йдучи геть.

Наступного дня у школі був вихідний, і Еммануель де Соліс привів уранці Жана.

— Ну як? — зі смутком у голосі запитав молодик, підходячи до Маргарити.

— Я поступилася, — відповіла вона.

— Життя моє! — сказав Еммануель із якоюсь журливою радістю. — Якби ви вистояли, я б вами захоплювався; а таку, слабку, я вас обожнюю!

— Бідолашний, бідолашний Еммануелю, на що ми станемо жити?

— Дозвольте мені діяти! — вигукнув молодик, сяючи від щастя. — Ми кохаємо одне одного, і все буде гаразд.

Кілька місяців минули цілком спокійно. Еммануель де Соліс переконав Маргариту, що однаково багатства не надбаєш, обмежуючи себе в дрібницях, і порадив їй не заощаджувати на господарстві, не берегти решту грошей із суми, яку вони зберігали з дядьком, а витратити їх для підтримання в домі достатку. Протягом цього часу Маргарита мучилася тією самою тривогою, яка колись за схожих обставин хвилювала її матір. Попри свою зневіру, вона кінець кінцем почала покладати якісь надії на батьків геній. Важко збагнути чому, але багато людей надіються, не маючи віри. Надія — цвіт Бажання, віра — плід Упевненості. «Якщо батько досягне успіху — ми будемо щасливі!» — твердила собі Маргарита. Валтасар і Мюлькінє запевняли: «Ми доб'ємося свого!» Та, на жаль, з кожним днем усе більше затьмарювалося обличчя Клааса. Приходячи на обід, він іноді не зважувався підвести на дочку очі, а іноді поглядав на неї з тріумфом у погляді. Щовечора молодий де Соліс розтлумачував Маргариті важкі місця в законах. Знову й знову розпитувала вона батька про їхні родинні зв'язки.

У такий спосіб завершила Маргарита свою чоловічу освіту, вочевидь готуючись здійснити план, який обміркувала на той

випадок, коли батько знову зазнає поразки у своєму двобої з *Невідомим*.

Якось на початку липня Валтасар цілий день просидів у садку на лаві, поринувши в сумні роздуми. Не раз поглянув він на колишній квітник, де вже не було тюльпанів, на вікна Хосефіниної кімнати; мабуть, він здригався, думаючи про те, якою дорогою ціною заплатив за свої невдачі; було видно, що думає він не про науку. Незадовго до обіду Маргарита сіла біля нього з рукоділлям і кілька хвилин працювала мовчки.

— Отже, тату, вам знову не пощастило.

— Не пощастило, доню.

— Що ж, я не стану вам докоряти, — сказала Маргарита лагідним голосом, — ми обоє однаково винні. Я тільки вимагаю, щоб ви додержали свого слова, воно у вас має бути святе, адже ви — Клаас. Ваші діти й надалі ставитимуться до вас із любов'ю й пошаною, але віднині ви в моїй владі й повинні мені підкорятися. Не тривожтеся, я своєю владою не зловживатиму і навіть усе зроблю, щоб тривала вона недовго. Я беру з собою Марту й десь на місяць поїду, щоб залагодити ваші справи; адже ви — моя дитина, — додала вона, цілючи батька в лоб. — Отже, від завтрашнього дня порядкуватиме в домі Фелісія. Бідолашній дівчинці лише сімнадцять років, і їй проти вас не встояти; будьте великодушні й не просіть у неї жодного су, я залишу їй рівно стільки, скільки треба на домашні витрати. Наберіться мужності й на два-три роки відмовтеся від своїх досліджень і задумів. Ваша наукова задача визріє, я зберу гроші, необхідні для її розв'язання, і ви її розв'яжете. Ну хіба не милосердна ваша королева, скажіть?

— Отже, не все ще втрачено, — сказав старий.

— Ні, якщо ви будете вірні своєму слову.

— Я слухатимуся тебе, дочко, — відповів Клаас, глибоко схвильований.

Другого дня по свою двоюрідну онуку заїхав пан Конінкс із Камбре. Він прибув у дорожній кареті й захотів зупинитися в Клаасів лише на короткий час, поки Маргарита й Марта збе-

руться в дорогу. Клаас зустрів родича привітно, але з усього видно було, що він пригнічений і гірко переживає за своє приниження. Старий Конінкс розгадав Валтасарові думки і за сніданком сказав йому з грубуватою прямотою:

— Я придбав кілька ваших картин. Люблю гарний живопис — ця пристрасть може й розорити людину, але всі ми маємо якусь згубну пристрасть...

— Дорогий мій дідуню! — вигукнула Маргарита.

— Ходять чутки, ніби ви розорилися, родичу, але в кожного з Клаасів головний скарб отут, — мовив він, ляснувши себе по лобі. — І тут теж, хіба ні? — додав він, показавши на серце. — А тому я покладаюся на вас! У мене в калитці знайшлося кілька монет, можете розпоряджатися ними.

— О, я віддам вам цілі скарби! — вигукнув Клаас.

— Єдині скарби, якими ми володіємо у Фландрії, це терпіння й труд, — суворо відповів старий Конінкс. — Ці два слова начертані на чолі в нашого предка, — додав він, показавши на портрет Ван-Клааса, голови суду.

Маргарита обняла батька, попрощалася з ним і, давши настанови Жозетті та Фелісії, в поштовій кареті вирушила до Парижа. Старий Конінкс, овдовівши, залишився тільки з дванадцятирічною донькою, а статок у нього був величезний — отже, здавалося цілком можливим, що він захоче одружитися; і жителі Дуе вирішили, що Маргарита Клаас виходить за свого двоюрідного діда. Чутки про це вигідне заміжжя знову привели в дім Клаасів П'єркена. На той час великі зміни відбулися в уявленнях адвоката, що так точно вмів оцінити, хто чого вартий. Ось уже два роки, як світське товариство Дуе розділилося на два ворожі табори. Дворянство утворило одне вище коло, буржуазія — друге і, звичайно, досить вороже настроєне до першого. Це раптове розмежування відбулося по всій Франції, і в ній, по суті, виникли ніби дві окремі нації, що ворогували між собою; взаємне заздрісне роздратування, весь час наростаючи, і стало однією з головних причин того, що революція 1830 року мала успіх у провінції. Між двома таборами, один із яких був аж надміру монархічний, другий — аж надміру ліберальний, опинилися чиновники, і їх, залежно від рангу, прий-

мали або в те, або в те замкнене коло, отож у момент падіння законної влади вони лишилися нейтральними. На початку цієї боротьби між дворянством та буржуазією роялістські кав'ярні запровадили в себе нечувану розкіш і так успішно змагалися з кав'ярнями лібералів, що своєрідні гастрономічні бенкети аристократів, кажуть, коштували життя кільком особам, котрі, як ото погано відлиті мортири, не витримали подібних випробувань. Обидва кола, природно, замкнулися й очистили себе від чужих. Хоч за провінційними уявленнями П'єркена і вважали дуже багатим, його, проте, не прийняли в аристократичне коло, а відтіснили до буржуазії, і самолюбство нотаря неабияк постраждало внаслідок цілої низки невдач, адже він бачив, як потроху спрavadжують його від себе ті, з ким він ще недавно підтримував близькі взаємини. П'єркенові було вже сорок — останній термін, коли чоловік, що думає про шлюб, ще має надію одружитися з молодістю дівчиною. Родини, на чю прихильність він міг розраховувати, належали до кола буржуазного, тоді як шанобливі амбіції спонукали його пробиватися у вище товариство, куди міг би його вести аристократичний шлюб.

Живучи усамітно, родина Клаасів лишилася байдужою до цієї суспільної переміни. Хоч Валтасар Клаас належав до старовинної провінційної аристократії, було ймовірно припустити, що, заглиблений у свої наукові дослідження, він не перейнявся ворожими почуттями, які виникли внаслідок нового розмежування в суспільстві. Хай якою бідною була б дівчина з роду Клаасів, чоловік дістав би за нею в посаг здійснення марнолюбних сподівань, про яке так мріють усі високочні. Отож П'єркен знову став приходити до Клаасів з таємним наміром піти навіть на жертви, аби тільки домогтися укладення шлюбу, що дав би йому змогу здійснити свої шанобливіші амбіції. Коли Маргарита поїхала, він став навідувати Валтасара й Фелісію, але надто пізно розпізнав він у Еммануелеві де Солісі грізного суперника. Спадщину померлого абата вважали значною, і той, хто звик із наївною вірою переводити геть усе в житті на цифри, в грошах молодого спадкоємця побачив силу значно могутнішу, аніж сердечна схильність, якій П'єркен не надавав ані найменшої ваги. Це багатство повертало імені де Солісів усю його значущість.

Золото й родовитість були ніби дві люстри, які подвоюють свій блиск, освітлюючи одна одну. Щира прихильність молодого директора школи до Фелісії — а Еммануель ставився до неї як до сестри — розбудила в нотареві дух ревнивого суперництва. Він спробував затьмарити Еммануеля, домішуючи до модного жаргону та поверхово галантних слівець замріяний вигляд і вираз елегантної стурбованості, що так добре пасували до його фізіономії. Твердячи, що він розчарований у всьому на світі, П'єркен поглядав на Фелісію так, ніби натякав їй, що вона одна могла б примирити його з життям. Фелісія вперше чула від чоловіка такі компліменти і з радістю вислуховувала слова, завжди приємні для жінки, навіть якщо вони брехливі; пустота здалася їй глибиною і, відчувачи потребу спрямувати на щось ті туманні почуття, які тіснилися в її серці, вона стала виявляти увагу до родича. З ревнивою — хоч, може, й підсвідомою — заздрістю спостерігала вона, з якою ніжністю ставився Еммануель до сестри, і, безперечно, їй самій захотілося приваблювати до себе чоловічі погляди й думки, стати предметом поклоніння. П'єркен швидко збагнув, що Фелісія віддає йому перевагу перед Еммануелем, і це спонукало його діяти ще наполегливіше, внаслідок чого він заплутався більше, ніж сам того хотів. Еммануель був свідком того, як розвивалося це почуття — мабуть, фальшиве з боку П'єркена, але невдаване у Фелісії, чие майбутнє було поставлене на карту. Незабаром між цими двома почалися стишені розмови, слівця, пошепки мовлені за спиною в Еммануеля, тобто всі ті дрібні хитрощі, які надають мові й поглядам тієї скрадливої лагідності, яку людина наївна вважає за вияв щирого почуття. Зав'язавши такі близькі взаємини з Фелісією, П'єркен спершу поставив собі за мету розгадати таємницю подорожі, в яку вирушила Маргарита, щоб довідатися, чи не йдеться про одруження і чи не повинен він відмовитися від своїх надій. Та ці примітивні хитрощі допомогли йому мало, бо ні Валтасар, ні Фелісія не могли сказати йому нічого певного з тієї простої причини, що й самі нічого не знали про Маргаритин задум, бо, взявши владу, Маргарита пішла за прикладом усіх самодержців і мовчала про свої наміри. Невеселими стали вечори у Клаасів через завжди похмурий настрій пригніченого розпачем Валтасара.

Хоча Еммануелєві й пощастило привчити хіміка до гри в трик-трак, Валтасар грав неухважно; та й удень цей чоловік, обдарований таким могутнім інтелектом, тепер здавався наче недоумкуватим. Втративши надію, принижений тим, що згайнував три маєтності, почувавчи себе гравцем без грошей, він згинався під тягарем свого розорення, під тягарем надій, ошуканих, але не знищених. Цей геній, якому нужда спутала руки й ноги, який сам себе проклинав, являв собою видовище воістину трагічне, що могло б розчулити й найчерствішу людину. Навіть П'єркен із мимовільною повагою дивився на цього лева, посадженого в клітку, на цього велета, у чиїх бляклих від надто яскравого світла, сповнених зачасеного полум'я очах загніздився невтішний смуток, велета, який тільки поглядом просив милостиню, не сміючи нічого вимовити устами. Іноді мов блискавка пробігала по змарнілому обличчю, що оживало на думку про якийсь новий дослід; а бувало — коли Валтасарів погляд блукаючи по вітальні, падав на те місце, де померла його дружина, — скупі сльози розжареними піщинками котилися в пустелі його очей, широко розкритих у спогляданні світу науки, і голова його хилилася вниз. Він, наче титан, підняв угору світ на своїх руках, а потім світ, ще важчий, упав і придавив йому груди. Ця скорбота переможеного гіганта, яку він терпів так мужньо, впливала на П'єркена й Еммануєля; іноді вони почували себе зворушеними до того, що ладні були запропонувати Валтасарові суму, необхідну для продовження його дослідів, — так сильно діє на людей переконаність генія! Обидва починали розуміти, як пані Клаас та Маргарита могли кинути мільйони в цю прірву; але розум швидко гасив пориви серця, і їхня схвильованість виражалася тільки в словах розради, що лише роз'ястрували муки титана, враженого ударом блискавки. Клаас жодного разу не згадав про свою старшу дочку, не турбувався, що її довго немає, що вона зберігає мовчанку, не пише ні йому, ні Фелісії. Здавалося, Валтасарові було неприємно, коли Соліс або П'єркен запитували, чи нічого про неї не чути. Може, він передчував, що Маргарита щось намислила проти нього? Може, страждав від приниження на думку про те, що передав дочці свої священні батьківські права? Може, став менше її любити, відколи вона

взяла на себе батьківські обов'язки, а він перетворився на дитину? Мабуть, чимало причин і чимало незбагнених почуттів, що проносяться в душі, мов хмаринки, спричинили ту мовчазну неласку, на яку він прирік Маргариту. Хай яку велич проявляють у своїх духовних пошуках генії, відомі й невідомі, щасливі й нещасливі, але кожному з них притаманні ті або ті дріб'язкові риси, що споріднюють їх із людьми звичайними. Вдвічі за них нещасливіші, вони страждають від своїх переваг не менше, ніж від своїх вад; можливо, й у Валтасара озвалися муки ображеної гордині. Отож життя, яким він жив, і вечори, коли за відсутності Маргарити вони збиралися вчотирьох, були позначені журбою, сповнені невиразної тривоги. Ті дні здавалися безплідними, як засохлі степи, де все ж таки їм щастило знаходити окремі квіти рідкісної розради. Атмосфера тяжко гнітила всіх, поки не було з ними старшої Валтасарової дочки, що стала душею, надією і силою родини. Минуло майже два місяці, протягом яких Клаас терпляче ждав Маргаритиною приїзду. Її привіз у Дуе двоюрідний дід, який, замість повернутися в Камбре, залишився в домі Клаасів — мабуть, для того, щоб підтримати якийсь державний переворот, задуманий онукою. Приїзд Маргарити став невеличким сімейним святом. У той день Фелісія та Валтасар запросили на обід П'єркена й Еммануеля де Соліса. Коли дорожня карета зупинилася біля воріт дому, всі четверо з радісними вигуками вийшли зустріти приїжджих. Здавалося, Маргарита була щаслива знову опинитися під батьківським дахом, її очі наповнилися слізьми, коли вона переходила через двір, прямуючи до вітальні. Та коли вона обняла батька, за її дочірніми ласками відчувалася якась прихована ніяковість, вона зашарілася, наче дружина, яка вчинила гріх і не вміє цього приховати, та знову прояснів її погляд, коли вона подивилася на Еммануеля, в якому, здавалося, почерпнула силу здійснити до кінця свій потаємний задум. За обідом, незважаючи на веселість, яка пожвавлювала обличчя й розмови, батько й дочка поглядали одне на одного з якоюсь осторогою. Мабуть, із почуття батьківської гідності Валтасар не поставив Маргариті жодного запитання про те, як їй велося в Парижі. Еммануель де Соліс наслідував його в стриманості. Але П'єркен, що звик бути

обізнаним у всіх таємницях родини Клаасів, сказав, звертаючись до Маргарити і прикриваючи свою цікавість удаваною добродушністю:

— Отже, люба родичко, ви подивилися Париж, побували в театрах...

— Нічого я не бачила в Парижі, — відповіла Маргарита. — Не розважатися їздила я туди. Мої дні минали там у печалі, бо дуже мені хотілося якнайшвидше повернутись у Дуе.

— Якби я не висварив Маргариту, вона й в Оперу не пішла б, та однаково вона там знудилася, — сказав старий Конінкс.

Вечір минав у напрузі, всі почували себе скуто, всміхалися недоречно або вдавали ту показну веселість, під якою завжди криється тривога. Маргариту й Валтасара опанував глухий, жорстокий неспокій, і це впливало на всіх. З кожною годиною батькові було все важче стримувати свої почуття. Іноді Маргарита вимучено посміхалася, проте її рухи, погляд, звук голосу видавали глибоку стурбованість. Старий Конінкс і молодий де Соліс, здавалося, знали причину неспокою, що бентежив благородну дівчину, й намагалися підбадьорити її виразними поглядами. Зачеплений за живе тим, що його не втаємничили в рішення, прийняте внаслідок дій, проведених у його ж такі інтересах, Валтасар помалу ніби відокремився від своїх дітей та друзів, замкнувшись у демонстративній мовчанці. Незабаром Маргарита мала оголосити йому свій вирок. Для чоловіка непересічного і для батька родини таке становище було нестерпне. Він уже дожив до віку, коли від дітей нічого не приховують, коли думка живить почуття, і тепер ставав усе серйознішим, замисленішим та сумнішим, у міру того як наближалася мить його громадянської смерті. Цей вечір віддзеркалив ту напругу у внутрішньому житті родини, яку можна описати лише за допомогою образних порівнянь: у небі скупчувалися хмари й палахкотіли блискавки, але на полях лунав сміх; стояла задущлива спека; кожен передчував грозу, підводив голову, проте далі йшов своєю дорогою. Старий Конінкс перший захотів лягти спати, й Валтасар провів гостя в кімнату, яку для нього відвели. Хазяїн дому ще не повернувся, коли П'єркен і де Соліс теж зібралися йти. Маргарита вельми приязно попрощалася з нотарем і нічого не

сказала Еммануелеві, тільки міцно потисла йому руку, глянувши на нього зволоженими очима. Вона відпровадила Фелісію, і коли Клаас повернувся до вітальні, то застав там лише свою старшу дочку.

— Тату, — сказала вона з тремтінням у голосі, — лише тяжкі обставини, в яких ми опинилися, приневолили мене поїхати з дому. Але після багатьох тривог, здолавши нечувані труднощі, я повернулася з деякою надією на порятунок для нас усіх. Завдяки славі вашого імені, дідусевому впливу та протекції пана де Соліса ми виклопотали для вас посаду збирача податків у Бретані; кажуть, вона дає вісімнадцять-двадцять тисяч франків на рік. Дідусь вніс заставу... Ось ваше призначення, — сказала вона, дістаючи із сумки листа. — Нас чекають роки жертв та нестатків, і для вас було б нестерпно жити протягом цього часу тут. Наш батько повинен лишитися принаймні в тому становищі, яке він завжди посідав. З вашої платні я нічого у вас не проситиму, витрачайте її на свій розсуд. Прошу тільки пам'ятати, що в нас немає жодного су прибутку, й усі ми житимемо тільки на те, що нам виділить Габріель. У місті про наше монастирське життя нічого не знатимуть. Якби ви жили вдома, ви стали б перешкодою для тих засобів, до яких я і сестра вдамося, щоб повернути родині достаток. Чи зловжила я владою, яку ви мені відступили, надавши вам змогу самому полагодити свої справи? Через кілька років, якщо захочете, ви станете головним збирачем податків.

— Отже, Маргарито, — лагідно сказав Валтасар, — ти виганяєш мене з мого власного дому?

— Я не заслужила на такий суворий докір, — відповіла дочка, стримуючи гучне калатання серця. — Ви повернетесь до нас, коли зможете жити у своєму рідному місті, як вам належить. Крім того, тату, хіба ви не дали слова? — провадила вона холодно. — Ви повинні мені підкоритися. Дідусь залишився, щоб ви могли поїхати у Бретань разом із ним і вам не довелося добиратися туди самому.

— Нікуди я не поїду! — заявив Валтасар, підводячись. — Я не потребую нічиєї допомоги, щоб полагодити свої справи й виплатити дітям борг.

— Поїхати — для вас найкращий вихід, — незворушно провадила Маргарита. — І прошу вас тверезо поміркувати про наші з вами взаємини, які я вам поясню кількома словами: якщо ви залишитеся в цьому домі, ваші діти звідси поїдуть, надавши вам змогу бути в ньому хазяїном.

— Маргарито! — заволав Валтасар.

— Крім того, — вела вона далі, ніби й не помічаючи батькового роздратування, — доведеться повідомити міністра про те, що ви відмовляєтеся від прибуткової й почесної посади, якої ми, незважаючи на свої клопотання й протекцію, ніколи не здобули б, якби дідусь вправно не підсунув кілька тисячох франкових білетів у рукавичку однієї впливової дами.

— Покинути мене!

— Або ви нас покинете, або ми втечемо від вас, — відказала Маргарита. — Якби я була у вас одна, я вчинила б за прикладом матері, не нарікаючи на долю, яку ви мені приготували. Але моя сестра і брат не помруть із голоду й розпуки біля вас: так обіцяла я тій, що тут померла, — мовила вона, показуючи на місце, де стояло Хосефініне ліжко. — Ми приховували від вас свої прикrostі, ми страждали мовчки, а тепер наші сили вичерпались. Ми вже не на краю прірви, ми на самому її дні, тату! Щоб вибратися звідти, мало однієї мужності, треба ще, аби безумна пристрась не зводила нанівець усі наші зусилля...

— Мої любі діти! — вигукнув Валтасар, схопивши Маргаритину руку. — Я допоможу вам, я працюватиму, я...

— Ось засіб для цього, — відповіла Маргарита, простягнувши йому міністерського листа.

— Але ж, янголе мій, треба надто багато часу, щоб нажити багатство тими засобами, які ти мені пропонуєш! Через тебе я втрачу плоди десятирічної праці і величезні суми, вкладені в мою лабораторію. Отам, — мовив він, показуючи на горище, — єдине джерело нашого багатства.

Маргарита рушила до дверей зі словами:

— Вибирайте, тату!

— Ох, дочко, ви надто суворі! — відповів він, сідаючи в крісло й не намагаючись її втримати.

Вранці наступного дня Маргарита довідалася від Мюлькіньє, що пана немає вдома. Почувши це просте повідомлення, вона зблідла, і вираз такого жажливого передчуття промайнув у неї на обличчі, що старий слуга сказав їй:

— Не тривожтеся, мадемуазель, пан сказав, що на одинадцять повернеться до сніданку. Вчора вони так і не лягли спати. О другій ночі ще стояли у вітальні й дивилися у вікно на дах лабораторії. Я був на кухні й бачив, як вони плакали. У них горе. Адже скоро липень, чудовий місяць липень, коли сонце зробить усіх нас багатими, і якби ви захотіли...

— Годі! — сказала Маргарита, легко собі уявивши, які думки, мабуть, обсідали батька.

І справді, Валтасара опанували почуття, притаманні всім, хто безвійзно живе вдома. Йому здавалося, його життя цілком залежить від місця, з яким він себе ототожнював, його думка була настільки прикута до лабораторії та дому, що вони стали йому необхідні, як біржа гравцеві, для якого святкові дні — змарнований час. Тут були його надії, тут було небо, тут була єдина атмосфера, де його легені могли вдихати живодайне повітря. Ця залежність від місця та речей, така міцна для людей слабких, стає майже тиранічною у випадку з тими, хто присвятив своє життя науці. Покинути свій дім — для Валтасара означало відмовитися від науки, від свого пошуку, означало вмерти.

До самого сніданку Маргарита перебувала в крайній тривозі. Вона згадала про сцену, після якої Валтасар мало не наклав на себе руки, й боялася, що, опинившись у безвиході, він зважиться на трагічний крок. Вона ходила туди-сюди по вітальні, здригаючись щоразу, коли в дверях дзеленчав дзвінок. Нарешті Валтасар повернувся. Поки він ішов через двір, Маргарита, занепокоєно придивляючись до його обличчя, побачила на ньому лише вираз глибокого горя. Коли він увійшов до вітальні, вона рушила йому назустріч, щоб привітатися. Батько ніжно обняв її за стан, пригорнув до серця, поцілував у чоло і сказав їй на вухо:

— Я ходив по паспорт.

Звук батькового голосу, його покірний погляд і рухи — все це шпигнуло бідолашну дівчину в саме серце, і вона відвернулася, щоб приховати сльози; та не можучи стримати їх, вийшла в сад і повернулася в дім, лише досхочу наплакавшись. Під час сніданку Валтасар мав вигляд людини, яка прийняла остаточне рішення.

— Отже, ми з вами їдемо до Бретані, дядечку, — сказав він, звертаючись до старого Конінкса. — Мені завжди кортіло подивитися ті краї.

— Жити там дешево, — відповів дядько.

— То тато від нас їде? — вигукнула Фелісія.

Прийшов Еммануель де Соліс, він привів Жана.

— Залиште його сьогодні на весь день, — сказав Валтасар, посадовивши сина поруч себе. — Завтра я від'їжджаю й хочу попрощатися з ним.

Еммануель подивився на Маргариту, й та опустила голову. Сумним був цей день, усі мали зажурений вигляд, усі намагалися відігнати від себе похмурі думки або стримували сльози. То був не просто від'їзд, а вигнання. Та й усі відчували інстинктивно, яким приниженням було для батька отак прилюдно визнати крах своїх задумів, влаштовуючись на службу і покидаючи рідний дім у вже похилому віці. Але в його поведінці відчувалася велич, як у поведінці Маргарити — твердість; здавалося, з благородним смиренням відбуває він покуту за помилки, яких наробив, скоряючись своєму непогамовному генію. Наприкінці вечора, коли батько з дочкою лишилися наодинці, Валтасар, який весь день був ніжним і турботливим, ніби в найкращі дні свого патріархального життя, простяг Маргариті руку і сказав їй голосом лагідним і водночас сповненим невтішної туги:

— Задоволена ти своїм батьком?

— Ви гідні його, — відповіла Маргарита, показавши на портрет Ван-Клааса.

Вранці наступного дня Валтасар у супроводі Мюлькінє піднявся в лабораторію, мабуть, для того, щоб попрощатися з надіями, які він плекав і які знову й знову оживали, коли він розпочинав новий дослід. Зійшовши на горище — можли-

во, востаннє, — пан і слуга обмінялися засмученим поглядом. Валтасар довго дивився на прилади, над якими так довго ширяла його думка, — кожен був пов'язаний для нього зі спогадом про якісь пошуки або досліди. З журливим виглядом звелів він Мюлькінє випустити отруйні гази та кислоти, заховати якнайдалі одну від одної речовини, від сполучення яких міг статися вибух. Уживаючи всіх цих заходів остороги, він гірко нарікав на свою долю — ніби засуджений до смертної кари, що готується зійти на ешафот.

— Ось дуже важливий дослід, — мовив він, зупинившись біля чаші, в яку були занурені обидва дроти від вольтової батареї, — і слід би дочекатися його результату. Якби він удався — страшно навіть подумати! — мої діти не вигнали б мене з дому, адже тоді я кинув би до їхніх ніг алмази. А ось сполука вуглецю й сірки, — провадив він, розмовляючи сам із собою, — де вуглець грає роль позитивного електрода; кристалізація має початись на негативному, і, розклавши вуглець, ми тут-таки кристалізували б його.

— Звичайно, кристалізували б! — підхопив Мюлькінє, дивлячись на хазяїна захопленим поглядом.

— Адже на цю сполуку діє струм від вольтової батареї, — помовчавши, вів далі Валтасар, — який має спричинити...

— Якщо накажете, пане, я ще підсилю його...

— Ні, ні, треба лишити його таким, як він є. Незмінність і час — необхідні умови для кристалізації...

— Чорт забирай! Ну то дамо їй час, цій кристалізації! — вигукнув слуга.

— Якщо температура знизиться, сірчаний вуглець утворить кристали, — казав далі Валтасар, супроводжуючи уривчастими, неясними фразами міркування, що вже склалося в його свідомості в чіткій і завершеній формі. — Але якщо дія струму відбуватиметься за певних обставин, досі мені невідомих... Слід би поспостерігати... можливо... Та про що це я думаю? Про хімію нам слід забути, друже, ми їдемо до Бретані наглядати за збиранням податків.

Клаас квапливо покинув лабораторію і спустився вниз, щоб узяти участь в останньому сніданку в сімейному колі, на який

було запрошено П'єркена та де Соліса. Поспішаючи покласти край своїй науковій агонії, Валтасар попрощався з дітьми і разом із дядьком сів у карету, вся родина провела його до воріт. Коли Маргарита, тамуючи в душі розпач, обняла батька і він прошепотів їй на вухо: «Ти добра дочка, і я ніколи на тебе не гніватимусь!», вона перебігла через двір, сховалася у вітальні, улякла навколішках там, де померла мати, і звернулася з палкою молитвою до Бога, просячи, щоб Він дав їй снагу для тяжких трудів у її новому житті. Коли сестра і брат, Еммануель і П'єркен повернулися, провівши поглядом коляску, аж поки вона зникла з очей, Маргариту вже укріпив внутрішній голос, який проник їй у саме серце і в якому вона розчула схвалення янголів і подяку матері.

— Що ж ви тепер робитимете, мадемуазель? — запитав П'єркен.

— Рятуватиму родину, — відповіла вона просто. — Ми маємо у Вені близько тисячі трьохсот арпанів землі. Я збираюся розкорчувати їх, розділити на три ферми, спорудити необхідні для господарювання на тих землях будівлі, віддати їх в оренду і сподіваюся, що через кілька років, якщо ми будемо ощадливі й виявимо терпіння, кожному з нас, — і вона показала на сестру й брата, — дістанеться по фермі в чотириста з лишком арпанів, які згодом даватимуть до п'ятнадцяти тисяч франків річного прибутку. Моему братові Габрієлю залишиться цей дім і записані на нього цінні папери державної скарбниці. Крім того, ми згодом повернемо батькові його маєтність вільною від зобов'язань, сплативши його борги коштом наших прибутків.

— Але ж для цього, дорога родичко, — сказав нотар, приголомшений розважливістю Маргарити та її розумінням справ, — вам треба понад двісті тисяч франків, щоб розкорчувати землі, збудувати ферми, купити худобу... Де ви візьмете стільки грошей?

— Ось тут для мене починаються труднощі, — сказала вона, поглядаючи то на нотаря, то на де Соліса. — Просити грошей у дідуся я не смію, адже він і так вніс заставу за батька.

— Ви маєте друзів! — вигукнув П'єркен, раптом усвідомивши, що панночки Клаас були все ж таки дівчатами на порі вар-тістю принаймні на п'ятсот тисяч франків кожна.

Еммануель де Соліс подивився на Маргариту з глибокою ніжністю. А П'єркен, собі на лихо, навіть у своєму ентузіазмі передусім залишився нотарем.

— Так от, я й пропоную вам ці двісті тисяч франків, — провадив він.

Еммануель і Маргарита обмінялися поглядом, ніби мовчки радячись, і П'єркенові все стало ясно. Фелісія густо зашарілася — з радості, що П'єркен виявив великодушність, як їй і хотілося. Вона поглянула на сестру, й Маргарита здогадалася, що за її відсутності бідолашна дівчина піддалася на банальні упадання П'єркена.

— Я візьму з вас лише п'ять відсотків, — вів далі нотар. — Борг віддасте, коли схочете, тільки підпишете мені заставну на вашу землю. Але будьте спокійні, вам доведеться оплатити лише видатки за складання контрактів; я сам знайду вам надійних орендаторів і всі ваші справи вестиму безкоштовно, щоб допомогти вам як добрий родич.

Еммануель подав Маргариті знак, щоб вона відмовилася. Але дівчина пильно стежила за всіма змінами у виразі сестрино-го обличчя й тому не помітила цього знаку. Помовчавши, вона іронічно подивилась на нотаря і, на превелику радість де Соліса, сама зробила правильний висновок.

— Ви дуже добрий родич, іншого я від вас і не ждала, — сказала вона П'єркенові. — Але п'ять відсотків надто уповільнили б наше визволення. Тому я ліпше зачекаю, коли Габріель стане повнолітнім, і тоді ми продамо його ренту.

П'єркен закусив губу, а Еммануель лагідно всміхнувся.

— Фелісіє, люба моя дитино, відведи Жана в школу, — мовила Маргарита, показуючи на брата. — Марта піде з вами. А ти, Жане, янголе мій, будь розумником, не рви одягу, ми не такі багаті, щоб часто шити новий, як було досі. Ну, йди, хлопчику, навчайся добре.

Фелісія з братом пішли.

— Ви, любий родичу, — сказала Маргарита, глянувши на П'єркена, — і ви, пане, — провадила вона, обертаючись до де Соліса, — звичайно ж, навідували батька, коли мене тут не було, і я дякую вам обом за цей вияв дружби. Сподіваюся, ви не відмовите в ньому й двом бідним дівчатам, що потребують порад. Не заперечуєте? Коли я житиму тут, у місті, ми з великою радістю завжди готові бачити вас у себе. Та коли Фелісія залишатиметься вдома сама з Жозеттою і Мартою, вона, само собою зрозуміло, не повинна приймати нікого, хай навіть то буде давній друг або найвідданіший родич. Ми опинилися в таких обставинах, що повинні вести себе бездоганно. Отже, ми тепер надовго приречені на працю й на життя в самотині.

На кілька хвилин запала мовчанка. Еммануель, поглинутий спогляданням Маргаритиною обличчя, здавалося, онімів. П'єркен не знав, що сказати. Нарешті нотар попросився й пішов, подумки проклинаючи сам себе. Він здогадався, що Маргарита кохає Еммануеля, і зрозумів, що він, П'єркен, сьогодні повівся як дурень заплішений. Опинившись на вулиці, він виголосив цілу промову, звертаючись сам до себе:

«Ех, друже П'єркен! Хто скаже, що ти тупа тварюка, той правду скаже. Ну хіба ж я не йолоп? Маю дванадцять тисяч ліврів ренти, не рахуючи прибутків від моєї контори, не рахуючи спадщини від дядька Дераке, адже я його єдиний спадкоємець, і раніше чи пізніше він подвоїть мій статок (а втім, смерті я йому не бажаю, він ощадливий!), а я так себе згасьбив, зажадавши від панни Клаас відсотків! Тепер, звичайно, вони удвох сміються з мене. Отже, годі думати про Маргариту! Годі! Зрештою, Фелісія дівча лагідне й добре, і вона більше мені підходить. У Маргарити залізна вдача, вона захотіла б панувати наді мною й панувала б! Покажи-но себе великодушним, чоловіче, не будь нотарем уже до такої міри, хіба так важко тобі скинути із себе цю збрую? Присягаюся своєю чорнильницею, відтепер я кохаю Фелісію й на цьому стоятиму! Атож! У неї буде ферма в чотириста тридцять арпанів землі, яка згодом даватиме п'ятнадцять — двадцять тисяч прибутку, адже земля у Вені добра. Хай-но тільки помре мій дядько Дераке, бідолаха, і я відразу продаю контору і зроблюся паном з п'ят-де-сять-ма-ти-ся-

ча-ми-лів-рів-річ-но-го-при-бут-ку. Моя дружина — Клаас, я родичаюся зі знаменитими домами. Чорт забирай! Побачимо, чи відмовляться всі ці Куртвілі, Магалени, Саварони де Саварю зробити візит П'єркенові-Клаасові-Моліна-Ноуро! Стану в Дуге мером, отримаю орден, зроблюся депутатом, усього доб'юся. Ось так! На цьому і стій, дружемо П'єркен, дурниць більше не роби, тим більше, що Фелісія... панна Фелісія Ван-Клаас кохає тебе, слово честі, кохає!»

Коли закохані лишилися наодинці, Еммануель простяг Маргариті руку, й дівчина не змогла втриматися, подала йому свою. Не змовляючись, вони встали й рушили до своєї лави в саду. Та вони ще й вітальню не перейшли, як закоханий не зміг утримати свою радість і голосом, що уривався від хвилювання, сказав Маргариті:

— Я маю для вас триста тисяч франків!

— Як? — вигукнула Маргарита. — То моя сердешна мама дала вам на збереження ще?.. Ні? То звідки ж...

— О моя Маргарито, усе, що мені належить, — ваше. Хіба не ви перша промовили слово «ми»?

— Дорогий Еммануелю! — сказала дівчина, стиснувши його руку, за яку досі трималася, і, замість іти в сад, опустила в крісло.

— Це я повинен дякувати вам, що ви погоджуєтесь взяти, — сказав він із любов'ю в голосі.

— Ця мить, мій коханий, змушує мене забути про всі знегоди, вона наближає наше щасливе майбутнє. Атож, я приймаю твоє багатство, — вела вона далі, й на устах у неї промайнула янгольська усмішка, — і я знаю, як зробити його своїм.

Маргарита подивилася на портрет Ван-Клааса, ніби запрошуючи його у свідки. Молодик стежив за її поглядом і не бачив, як вона зняла з пальця дівоче колечко; він помітив це лише тоді, коли почув її слова:

— На самому дні лиха народжується моє щастя. Мій батько з недбалості надав мені право вільно розпорядитися собою, — сказала вона й простягла молодикові колечко. — Візьми, Еммануелю! Моя мати любила тебе, вона схвалила б мій вибір.

Сльози виступили на очах у Емануеля, він зблід, упав навколішки і сказав Маргариті, даючи їй перстень, який завжди носив:

— Ось обручка моєї матері! О моя Маргарито, — провадив він, поцілувавши перстень, — чи одержу я й інший доказ?

Вона нахилилася й підставила чоло губам Емануеля.

— О мій бідолашний коханий, чи добре ми чинимо? Адже нам доведеться довго чекати.

— Мій дядько казав, що обожнювання — насущний хліб терпіння, маючи на думці любов християнина до Бога. Тебе я любитиму не менш палко; в моїй уяві ти давно злилася з Творцем усього сущого. Я належу тобі, як і Йому.

Якийсь час вони були під владою найсолодшого хвилювання. Почуття виливалося з їхніх душ тихо і спокійно, ніби потічок, коли він виходить із берегів і безперервними струминками розливається навкруги. Події, що розлучали закоханих, сповнювали їх смутком, який мовби роз'ятрював їхнє щастя, надавав йому гостроти болю. Повернулася Фелісія — надто рано для Маргарити й Емануеля. Скоряючись почуттю витонченої тактовності, яка дозволяє усе вгадувати тому, хто любить, молодик залишив сестер удвох — але на прощання він обмінявся з Маргаритою поглядом, і вона побачила, чого коштувала йому ця стриманість — так яскраво відбилася в тому погляді жадова щастя, давно сподіваного й щойно освяченого заручинами сердець.

— Ходи-но сюди, сестричко, — ніжно сказала Маргарита, обхопивши рукою шию Фелісії.

Вона повела її в сад, і сестри всілися на лаву, якій кожне покоління Клаасів звіяло свої любовні розмови, гіркі зітханья, свої мрії і задуми. Незважаючи на веселий тон і ніжнолукаву усмішку сестри, Фелісія захвилювалась і відчула щось подібне до страху. Маргарита взяла її за руку — рука у Фелісії тремтіла.

— Панно Фелісіє, я читаю у вашій душі, — сказала старша сестра, нахилившись до вуха молодшої. — П'єркен часто сюди приходив, поки мене не було, він приходив щовечора, говорив вам приємні слова, а ви їх слухали.

Фелісія зашарілася.

— Не шукай собі виправдань, мій янголе, — провадила Маргарита, — адже кохати — це так природно! Можливо, твоя ніжна душа трохи вплине на вдачу П'єрkena: він егоїстичний, аж надто розважливий, але людина він чесна, і, можливо, навіть його вади сприятимуть твоєму щастю. Він тебе любитиме як свою найгарнішу річ, влаштує твоє життя, як звик влаштовувати свої справи. Пробач мені за такі слова, моя дівчинко! Ти навчиш його дослухатися до вимог серця, і, можливо, він зречеться поганой звички в усьому бачити лише вигоду.

Фелісії нічого не лишалося як обняти сестру.

— До того ж, — вела далі Маргарита, — у нього чималий статок. Його рід належить до найвищої і найстаровиннішої буржуазії. Зрештою, хіба я повинна ставати на перешкоді твоєму щастю, якщо ти вирішила знайти його в житті цілком буденному?

— Люба сестро! — вихопилося у Фелісії.

— О, ти можеш звіритися мені в усьому! — вигукнула Маргарита. — Признатися одна одній у своїх таємницях — що може бути природнішого для нас із тобою?

Ці задушевні слова спричинили одну з тих милих розмов, коли дівчата розповідають одна одній про все-все.

Маргарита, яку кохання зробило проникливою, зрозуміла, що твориться у Фелісіїному серці.

— Ну, гаразд, моя любя дівчинко, — сказала вона на завершення, — упевнімося, що П'єркен справді тебе кохає, і тоді...

— Дай мені змогу самій діяти, — відповіла, сміючись, Фелісія. — Я маю з кого брати приклад.

— Дурненька! — відказала Маргарита, цмокнувши сестру в лоб.

Хоча П'єркен належав до тієї категорії людей, які в шлюбі бачать лише ділову угоду, суспільну потребу й засіб передачі майна, і хоч йому було байдуже, з ким одружитися — з Фелісією чи з Маргаритою, якщо обидві мали одне прізвище й однаковий посаг, — він, одначе, помітив, що вони обидві, за одним з його висловів, дівчата романтичні й сентиментальні (ці два прикметники люди безсердечні вживають, щоб

посміялись з обдаровань, які природа аж надто скупко висіває в борозни людства), а тому, мабуть, вирішив: з вовками жити — по-вовчому вити. Отож другого дня він з'явився до Маргарити, зі змовницьким виглядом повів її в сад і став говорити про почуття, оскільки такими були умови попереднього контракту, що за законами світського товариства пере-дує контракту нотаріальному.

— Дорога родичко, — сказав він їй, — ми не завжди були з вами однієї думки з приводу того, до яких засобів слід уда-тися, щоб домогтися успіху у ваших справах. Але ви повинні визнати, що мною завжди керувало найщиріше бажання бути вам у чомусь корисним. Так от, учора, пропонуючи вам свою допомогу, я все зіпсував унаслідок фатальної звички, пов'язаної з нотаріальним складом розуму, ви мене розумієте?.. Моє серце не співучасник у дурості, яку я втнув. Я дуже вас полю-бив, але ми, нотарі, не позбавлені проникливості, і я помітив, що зовсім вам не подобаюся. Сам винен! Інший би виявив більше спритності. Ну так от, я прийшов вам признатися, — і то цілком відверто, — що почуваю щиру любов до сестри вашої Фелісії. Поставтеся до мене як до брата! Позичайте в мене, скільки вам треба, беріть просто так! Та що там! Чим більше візьмете, тим більше доведете мені свою дружбу. Я весь до ваших послуг — і без відсотків, ви мене розумієте? Не брати-му з вас не те що дванадцяти, а й чверті відсотка не візьму. Якщо ви визнаєте мене гідним Фелісії, я вже буду задоволений. Простіть мої вади, вони розвинулися в мені внаслідок ділової практики, а серце в мене добре, і задля щастя своєї дружини я готовий хоч у Скарпу стрибнути.

— Щиро рада таке почути, родичу, — відказала Маргари-та. — Але доля моєї сестри залежить від неї самої, та ще від батька...

— Знаю, дорога Маргарито, — мовив нотар, — але ж ви взяли на себе ніби обов'язки матері для всієї родини, і я, при-родно, захотів винести те, що зібралося в мене в серці, на ваш суд...

Ця манера розмови досить точно відбиває розумовий рівень чесного нотаря. Згодом П'єркен уславився своєю відповіддю

комендантові Сент-Омерського табору, який запросив його на військове свято; відповідь починалася так: «Пан П'єркен-Клаас де Моліна-Ноуро, мер міста Дуе, кавалер ордена Почесного легіону, має честь зобов'язатися вшанувати своєю присутністю...» і далі в такому ж дусі.

Маргарита погодилася прийняти від нотаря допомогу, але тільки в тому, що стосувалося його фаху, щоб не завдати ані найменшої шкоди ні своїй жіночій гідності, ні майбутньому сестри, ні незалежності свого батька. Того ж таки дня вона довірила сестру турботам Жозетти й Марти — обидві служниці були віддані своїй молодій господині тілом і душею й допомагали їй заощаджувати на всьому. Маргарита негайно вирушила у Венї і взялася там за діло під умілим керівництвом П'єркена. Нотар подумки прикинув, що перекладена на мову цифр його некорислива допомога обернеться для нього вельми вигідною оборудкою; адже свій клопіт, свої поради він у якомусь розумінні вкладав у земельну власність — отож він не скупився на них. Насамперед він придумав, як звільнити Маргариту від труднощів розкорчовування та обробітку землі, призначеної під ферми; знайшовши трьох хлопців із багатих селянських родин, котрі бажали завести власне господарство, він спокусив їх перспективами, які обіцяла родючість ґрунту, й умовив скласти орендний договір на три ферми, хоча їх ще треба було збудувати. За умови безкоштовного користування землею протягом трьох років фермери зобов'язалися викопати канали, зробити насадження, купити худобу, а вже за четвертий і п'ятий роки внести по десять тисяч франків орендної плати, за шостий — по дванадцять, за всі наступні роки — по п'ятнадцять. Поки будувалися ферми, орендарі розчищали й доводили до пуття землю. Вже через чотири роки після батькового від'їзду Маргарита майже відновила статок брата й сестри. Двохсот тисяч франків вистачило на всі будівлі. Ні в допомозі, ні в порадах не мала нестачі ця відважна дівчина, чия поведінка викликала захват у всіх жителів Дуе. Маргарита наглядала за будівництвом, за дотриманням угод і орендних зобов'язань, виявляючи при цьому тверезий розум, енергію й наполегливість, притаманні жінкам, яких надихає глибоке почуття.

Починаючи з п'ятого року, вона вже мала змогу використати тридцять тисяч орендної плати за ферми, братову ренту та прибутки з батькових маєтків для викупу заставленого майна і для відновлення дому, що так потерпів від маніакальної пристрасті Валтасара. Оскільки позикові відсотки дедалі зменшувалися, повне звільнення від боргів було не за горами. Еммануель де Соліс запропонував Маргариті і ті сто тисяч франків, які залишилися від дядькової спадщини, але вона спочатку приберегла їх, а на третьому році свого господарювання доклала до них двадцять тисяч власних заощаджень і розквітлася з боргами на значну суму. Таке життя, сповнене напруженої праці, нестатків та самопожертв, тривало цілих п'ять років; однак, відколи Маргарита взяла на себе управління справами, всі заходи, до яких вона вдавалася, завершувалися незмінним успіхом.

Ставши інженером шляхів сполучення, Габріель за допомогою діда одержав підряд на будівництво каналу і швидко збив собі статок; крім того, він зумів сподобатися своїй родичці панні Конінкс, яку її батько обожнював і яка була однією з найбагатших спадкоємиць в обох Фландріях. На 1824 рік маєтність Клаасів звільнилася від боргів, і будинок на Паризькій вулиці прибрав свого колишнього вигляду. П'єркен уже офіційно попросив у Валтасара руки Фелісії, а де Соліс — руки Маргарити.

На початку січня 1825 року Маргарита і старий Конінкс поїхали по батька-вигнанця, чийого приїзду всі чекали з нетерпінням; він уже подав у відставку, щоб повернутись у лоно родини і схвалити щастя своїх дітей. Під час відсутності Маргарити, яка часто висловлювала жаль, що до батькового приїзду не вдалося заповнити порожні рами в галереї та кімнатах для гостей, П'єркен і Еммануель де Соліс змовилися з Фелісією влаштувати Маргариті сюрприз, що якоюсь мірою прилучив би й молодшу сестру до відновлення родинного гнізда Клаасів. Обидва вони купили кілька чудових картин і подарували їх Фелісії, щоб вона прикрасила ними галерею. Те саме спало на думку й Конінксіві. Бажаючи виразити Маргариті своє схвалення за її шляхетну самовідданість і за те, що вона з такою самопожертвою викону-

вала материн заповіт, він розпорядився, щоб привезли в Дуе півсотні найкращих полотен із його колекції й кілька картин, які колись продав Валтасар, отож галерея Клаасів набула майже колишнього вигляду.

Маргарита й раніше кілька разів їздила навідати батька, іноді з сестрою, іноді — з Жаном, і щоразу вона помічала в ньому дедалі різкіші зміни; та відколи вона бачилася з ним востаннє, старість проявилася у Валтасара страшними ознаками, чому, безперечно, сприяло й те, що жив він як скнара, витрачаючи майже всю свою платню на хімічні досліди, що завжди ошукували його надії. Хоч йому було тільки шістдесят п'ять років, виглядав він на вісімдесятирічного діда. Очі глибоко запали, брови посивіли, жмут ріденького волосся стримів лише на потилиці; він відпустив бороду, яку сам підстригав ножицями, коли вона починала йому заважати, він зсутулювся, як старий виноградар; свою одіж занедбав так, що вона скидалася на жебрацькі лахи, а стареча немічність Клааса надавала їй ще бридкішого вигляду. Хоча могутня думка досі осявала це благородне обличчя, суціль пооране зморшками, застиглий погляд, вираз розпачу, постійна стривоженість закарбували на ньому риси божевілья — власне, усіх його можливих різновидів водночас. То на ньому спалахувала надія, що надавала Валтасарові виразу, властивого мономану; то роздратування від того, що ніяк йому не щастило розгадати таємницю, яка миготіла перед ним, мов летючий вогник, відбивалося на його обличчі ніби симптомом сказу; то раптом він сміявся безумним сміхом; але найчастіше зневіра пригнічувала всі відтінки пристрасті, й Валтасара опановувала холодна меланхолія, властива ідіотам. Хоч якими побіжними і мало помітними для сторонніх людей були ці ознаки, на жаль, вони аж надто впадали в око кожному, хто знав раніше Клааса шляхетним і добрим, знав велич його серця і красу обличчя — тепер від того Клааса збереглася одна тінь. Мюлькінє теж постарів і стомився від постійних трудів, як і його пан, хоча йому не доводилося знати розумової втоми; на його обличчі завжди був вираз, у якому дивовижно поєдналися тривога за свого пана та захват перед ним, і цей вираз вводив в оману; хоч він шанобливо дослухався до кожного його слова, майже з ніж-

ністю стежив за кожним його рухом, він же й піклувався про вченого, як мати піклується про своє дитя, і часто ставився до Валтасара із зверхньою поблажливістю, та воно й не дивно, бо йшлося про буденні потреби життя, про які Клаас ніколи не замислювався, і слуга, звичайно ж, відчував свою перевагу. Ці двоє дідів, поглинуті однією ідеєю, переконані у здійсненності своєї надії, натхнені однією вірою (причому один із них був оболонкою, а другий — душею їхнього спільного життя), являли собою видовище жахливе й разом з тим зворушливе.

Коли приїхала Маргарита з Конінксом, вони знайшли Клааса в готелі. Його наступник не змусив себе довго чекати і вже заступив на посаду.

Хоч наука й панувала над усіма помислами Валтасара, бажання знову побачити батьківщину, свій дім і сім'ю хвилювало його; лист від дочки повідомив про щасливі події, і він мріяв завершити свою наукову діяльність низкою дослідів, які мали нарешті привести його до омріяного відкриття; тому Клаас чекав Маргариту з великим нетерпінням. Дочка кинулася батькові в обійми, плачучи з радості. Цього разу вона з'явилася, щоб отримати винагороду за своє подвижницьке життя і прощення за свою горду невблаганність. Вона почувала себе злочинною, подібно до тих великих людей, які заради порятунку батьківщини порушують громадянські свободи.

Подивившись на батька, Маргарита здригнулася — так змінився він після її останнього приїзду. Таємний переляк онуки розділив і Конінкс. Він наполягав, щоб якомога швидше відвезти племінника в Дуге, — повернувшись на батьківщину і знову заживши щасливо біля свого домашнього вогнища, він, мовляв, відразу поправить розум і здоров'я. Після перших радісних привітань, із Валтасарового боку бурхливіших, ніж того сподівалася Маргарита, він став виявляти виключну увагу до неї; висловив жаль, що приймає її у вбогій кімнаті готелю, поцікавився її смаком, із запобігливою уважністю коханця допитувався, що їй подати на сніданок і на обід, одне слово, він поводився, наче підсудний, який хоче схилити на свій бік суддю. Маргарита надто добре знала батька і відразу розгадала причину такої ніжності, подумавши, що, мабуть, у нього

тут завелися деякі борги і що їх він хотів би сплатити перед від'їздом. Поспостерігавши за батьком, вона побачила людське серце в усій його наготі. Валтасар дуже занепав. Усвідомлення свого занепаду, усамітнення, на яке приречено його служіння Науці, розвинули в ньому боязкість і зробили його майже дитиною стосовно всього, що не торкалося його улюблених занять. Старша дочка вселяла йому глибоку пошану; спогади про її самопожертви, про енергійну діяльність, яку вона зуміла розвинути, усвідомлення її влади, яку він сам-таки їй надав, її багатство, а також незбагненні почуття, що опанували ним відтоді, як він зрікся свого батьківського авторитету, вже сильно підірваного, — усе це, безперечно, з кожним днем звеличувало Маргариту в його очах. Конінкс, здавалося, нічого для Валтасара не означав, він бачив тільки дочку і думав лише про неї, побоюючись її, як декотрі слабкі чоловіки побоюються дружини, що взяла над ними гору й підкорила їх своїй волі; коли він підводив на неї погляд, Маргарита з прикрістю помічала в ньому вираз страху, мов у дитини, що відчуває свою провину перед матір'ю. Шляхетна дівчина не могла зрозуміти, як цей величний і грізний череп, оголений Наукою й трудами, може поєднуватися з хлоп'ячою усмішкою та з наївною догідливістю на губах і на всьому Валтасаровому обличчі. Вона була прикро вражена контрастом між цією величчю і цією нікчемністю й подумки вирішила застосувати весь свій вплив, але домогтися, щоб батько віднайшов гідність у той урочистий день, коли він знову з'явиться в колі родини. Насамперед Маргарита влаштувала так, щоб на хвилину вони залишилися тільки вдвох, і сказала батькові на вухо:

— Ви тут що-небудь заборгували?

Валтасар почервонів і відповів збентежено:

— Я не знаю, Мюлькінє тобі все розкаже. Він чесний слуга і в моїх справах більше обізнаний, аніж я.

Маргарита подзвонила, й коли слуга прийшов, вона майже мимоволі почала вдивлятися в обличчя обох старих.

— Вам чогось треба, пане? — спитав Мюлькінє.

У Маргарити, яка була само втілення гордості й аристократизму, стислося серце, коли з тону й манер слуги вона помі-

тила, що між батьком і товаришем у його трудах установилася якась недоречна фамільярність.

— Мій батько без вас не може підрахувати, скільки він тут заборгував, — сказала Маргарита.

— Пан заборгував... — почав Мюлькінє.

На ці слова Валтасар подав лакею якийсь таємний знак. Помітивши його, Маргарита почула себе приниженою.

— Кажіть же, скільки боргу в мого батька! — вигукнула вона.

— Тут пан заборгував тисячу екю аптекареві, який оптом торгує всякою всячиною і постачав нам рідкий поташ, свинець, цинк і реактиви.

— Це все? — спитала Маргарита.

Валтасар знову подав Мюлькінє знак, і той, мов зачарований, відповів:

— Усе, мадемуазель.

— Гарзд, — сказала Маргарита. — Я цей борг заплачу.

Валтасар радісно обняв дочку.

— Ти мій янгол, люба дитино.

І він зітхнув із полегкістю й подивився на неї веселіше, та Маргарита легко помітила на його обличчі не тільки ознаки радості, а й сліди глибокої тривоги й подумала, що тисяча екю — це лише найневідкладніші борги лабораторії.

— Будьте відверті, тату, — сказала вона, коли, скоряючись батьковому бажанню, всілася йому на коліна. — Ви маєте інші борги? Признайтеся мені в усьому, щоб ви повернулися додому спокійний, не ховаючи ніяких побоювань серед загального щастя.

— Люба Маргарито, ти мене сваритимеш, — сказав він, узявши її руки й цілуєчи їх із грацією, що ніби нагадала про його далеку юність.

— Ні, — пообіцяла вона.

— Справді? — запитав він, і в нього вихопився жест дитячої радості. — Отже, я можу тобі сказати, і ти заплатиш?..

— Так, — підтвердила Маргарита, стримуючи сльози, що залоскотали їй очі.

— Ну, то я заборгував... Ох, не смію...

— Кажіть же, тату!

— Сума чимала.

Відчуваючи, як її заповоняє розпач, Маргарита благально склала руки.

— Я заборгував Проте й Шіфрєвілю тридцять тисяч франків.

— Тридцять тисяч франків — це всі мої заощадження, але я залюбки подарую їх вам, — сказала Маргарита, шанобливо цілуючи батька в лоб.

Він встав, схопив дочку в обійми й закружляв по кімнаті, підкидаючи її, мов дитину; потім посадив її в те саме крісло й вигукнув:

— Кохана моя дитино, ти справжній скарб любові. Адже Шіфрєвілі життя мені не давали. Вони надіслали три погрозливі листи й хотіли вчинити проти мене позов, проти того, хто їх збагатив!

— Отже, ви не припинили своїх дослідів, тату? — спитала Маргарита з глибоким смутком у голосі.

— Не припинив, — сказав він, усміхаючись, мов божевільний. — Стривай, я ще відкрию!.. Якби ти знала, чого ми досягли!

— Хто це — ми?

— Я і Мюлькінє. Він тепер добре мене розуміє, в усьому допомагає мені. Сердега, він такий мені відданий!

Увійшов Конінкс, і розмова урвалася. Маргарита подала батькові знак замовкнути, боячись, щоб він не принизив себе в очах дядька. Вона вжахнулася, зрозумівши, як спустошила цей могутній розум постійна напружена праця над розв'язанням, можливо, нерозв'язної проблеми. Валтасар, який далі своїх горнів нічого не бачив, навіть не поцікавився, чи звільнена його маєтність від боргів. Наступного дня вони вирушили до Фландрії. Під час цієї подорожі, яка тривала досить довго, Маргарита мала час зробити деякі туманні висновки щодо взаємин між батьком та Мюлькінє. Чи, бува, слуга не здобув над паном тієї влади, яку іноді беруть над високими умами люди зовсім неосвічені, люди, котрі відчувають себе необхідними і, домагаючись поступки за поступкою, нав'язують свою

волю з наполегливістю, що її спричиняє яка-небудь невідчепна думка? Чи, може, пан просто розвинув у собі прихильність до слуги, породжену звичкою, прихильність, схожу на ставлення робітника до знаряддя своєї праці або араба до свого бойового коня-визволителя? Маргарита помітила в поведінці слуги деякі риси, що навели її на роздуми, й вирішила звільнити Валтасара від принизливого ярма, якщо він справді ходить під ярмом.

Коли проїздили через Париж, панна Клаас зупинилася там на кілька днів, щоб заплатити батькові борги й просити, щоб фабриканти хімічних продуктів нічого не надсилали в Дуе, заздалегідь не попередивши її про ті замовлення, які зробить Клаас. Вона наполягла, щоб батько змінив костюм і вдягся відповідно до свого становища. Таке відновлення колишнього вигляду повернуло Валтасарові зовнішню гідність, що давало надію сподіватись і на зміну в умонастрої. Незабаром дочка, наперед утішаючись радістю побачити, як здивують батька несподіванки, що чекали його у власному домі, розпорядилася рушати далі, в Дуе.

За три льє від рідного міста Валтасар побачив свою дочку Фелісію верхи на коні — її супроводжували обидва брати, Емануель, П'єркен і найближчі друзі всіх трьох родин. Подорож мимоволі відвернула хіміка від звичних думок, краєвиди Фландрії вплинули на його серце; а коли він побачив веселий почет, який склали йому діти та друзі, то так розхвилювався, що очі в нього заблищали від сліз, голос затремтів, повіки почервоніли. Він палко обіймав дітей, будучи не в спроможності відірватися від них, і спостерігаючи цю сцену, всі мало не плакали від розчулення. Знову побачивши свій дім, Валтасар зблід, помолодому жваво вискочив з дорожньої карети, радісно вдихнув пахощі саду, став роздивлятися все навкруг, і кожен його рух свідчив про глибоку втіху. Він випростався, його обличчя ніби помолодшало. Коли Клаас увійшов до вітальні й побачив, як точно підбрала дочка старовинні срібні свічники, які він продав, він зрозумів, що, мабуть, усі напасті залагоджено, і сльози набігли йому на очі. Розкішний сніданок подали в їдальні, де всі мисники були заповнені рідкісними речами і сріблом

принаймні тієї самої вартості, що й речі, якими Клааси володіли колись. Хоча родинна трапеза тривала довго, цього часу ледве вистачило на розповіді, яких Валтасар вимагав від кожного з дітей. Духовно приголомшений поверненням додому, він перейнявся щастям родини й показав себе справжнім батьком. Його манери набули колишнього благородства. У перші хвилини він весь віддався радощам володіння й навіть не поцікавився, якими засобами повернули йому все те, що він утратив. Отже, радість його була нічим не затьмареною і повною. Поснідавши, четверо дітей, батько й нотар П'єркен перейшли до вітальні, де Валтасар не без тривоги побачив аркуші гербового паперу, які розклав на столі службовець П'єркенової контори і стояв там, ніби готуючись виконати розпорядження свого патрона. Діти сіли, а здивований Валтасар залишився стояти біля каміна.

— Це опікунський звіт, який пан Клаас складає своїм дітям, — сказав П'єркен. — Хоча дехто з вас, може, й знудиться, — додав він, усміхаючись, як то заведено в нотарів, котрі часто говорять жартівливим тоном про найсерйозніші речі, — одначе край необхідно, щоб ви усе вислухали.

Дарма що ця фраза цілком пасувала до обставин, Клаас, чия совість нагадала йому про минуле, сприйняв її як докір і спохмурнів. Конторський клерк почав читати. Валтасарів подив зростав у міру того, як оповіщали документ. Спочатку в ньому було встановлено, що маєтність Клаасової дружини на день її кону оцінювалася приблизно в один мільйон шістсот тисяч франків, а завершальні рядки звіту з цілковитою ясністю засвідчували, що кожне з дітей одержить належну йому частку повністю, як завжди, коли справами опікується добрий і турботливий батько родини. З цього випливало, що дім з-під застави викуплено, що Валтасар перебуває у себе вдома і що його заміські маєтки теж звільнені від боргів. Коли було підписано кілька актів, П'єркен показав розписки на суми, взяті колись у борг, і документи про зняття заборони з власності. У цю мить Валтасар, якому несподівано повернули чоловічу й батьківську честь та гідність громадянина, впав у крісло; він шукав очима Маргариту, але вона із суто жіночої делікатності під час читан-

ня пішла з'ясувати, чи всі її розпорядження стосовно свята виконано як слід. Кожне з Клаасових дітей розуміло, про що думає старий батько, коли він блискучими від стримуваних сліз очима шукав свою дочку, яку в ту мить усі присутні бачили духовним зором в образі мужнього і світлого янгола. Габрієль пішов покликати Маргариту. Почувши доччині кроки, Валтасар кинувся їй назустріч і стиснув її в обіймах.

— Тату, — сказала вона йому біля сходів, де старий її пере-
стрів, — благаю вас, ні в чому не принижуйте свого священного авторитету. Подякуйте мені при всій родині, що я добре виконала ваші настанови, й поведіться так, наче ви і тільки ви домоглися добробуту, якого ми тут досягли.

Валтасар звів очі до неба, подивився на дочку, склав руки на грудях і після короткої мовчанки, коли його обличчя набуло виразу, якого діти не бачили вже десять років, сказав:

— О, чому ти зараз не з нами, Пепіто! Як захоплювалася б ти нашою донькою!

Він міцно обняв Маргариту, неспроможний вимовити бодай слово, і повернувся до вітальні.

— Діти, — сказав він із тим благородством у тоні, завдяки якому його колись вважали людиною найвишуканіших манер, — ми всі повинні дякувати Маргариті, похвалити її за мудрість і наполегливість, з якими вона здійснила мої наміри, провела в життя мої задуми, коли, поглинутий своїми трудами, я передав їй кермо влади в нашому домі.

— Ну, а тепер пора зачитати шлюбні контракти, — сказав П'єркен, глянувши на годинника. — Але це уже не входить у мої обов'язки, адже закон забороняє мені вести справи, які стосуються моїх родичів і мене самого. Зараз з'явиться пан Рапарльє-старший.

У цей час почали сходитися друзі родини, запрошені на обід, який давали з нагоди повернення Клааса й підписання шлюбних контрактів, а слуги вносили за ними шлюбні подарунки. Людей збиралося усе більше й більше, тут були вершки світського товариства Дуге, гості ніби прагнули затьмарити одне одного красою й вишуканістю свого вбрання. Три родини, що поєднувалися між собою щасливими шлюбами, за-

хотіли позмагатися в розкоші. Вітальня швидко наповнилася прегарними дарунками, які підносять молодим. Золото струменіло й іскрилося. Розгорнуті тканини, кашемірові шалі, намиста, дорогоцінні прикраси викликали таку щиру радість і в тих, хто дарував, і в тих, хто отримував подарунки, ця напівдитяча радість так сяяла на всіх обличчях, що про вартість коштовних дарів забули навіть люди, байдужі до всього, крім міркувань вигоди, люди, які в таких випадках не завжди вміють стримати свою цікавість і роблять точні підрахунки. Незабаром розпочався церемоніал, заведений у родині Клаасів для таких урочистих подій. Сидіти належало тільки батькам, а всі інші мали стояти перед ними на деякій відстані. Під лівою стіною зали, з боку саду, стали Габріель Клаас і панна Конінкс, далі — Еммануель де Соліс і Маргарита, Фелісія і П'еркен. Валтасар і Конінкс, єдині з присутніх, хто мав право сидіти, розташувалися в кріслах за кілька кроків від цих трьох пар, біля нотаря, який змінив П'еркена. Жан стояв за батьковим кріслом. Зо два десятки вишукано вбраних дам, кілька чоловіків, усі з числа найближчих родичів П'еркена, Конінкса і Клаасів, мер міста Дуе, який мав провести цивільний обряд шлюбу, дванадцять свідків, узятих із найвідданіших друзів трьох сімейств, серед них і старший голова королівського суду, — усі, навіть священник церкви Святого Петра, стояли, утворюючи з боку двору врочисте півколо. Шана, яку все це зібрання віддавало батьківському авторитету голови родини, що сяяв у цю мить ореолом воістину королівської величі, надавала сцені характеру якогось справді стародавнього дійства. У ті хвилини Валтасар уперше за останні шістнадцять років забув про пошуки Абсолюту. Нотар Рапарлье підійшов спитати в Маргарити та в її сестри, чи зібралися всі, кого було запрошено на церемонію підписання шлюбних контрактів та на присвячений цій події врочистий обід, і, діставши ствердну відповідь, повернувся до столу, щоб узяти шлюбний контракт Маргарити й Еммануеля де Соліса, який належало читати першим, — аж раптом двері розчинились і, сяючи від радості, до вітальні вбіг Мюлькінє.

— Пане! Пане! — заволав він.

Валтасар кинув на Маргариту погляд, сповнений розпачу, подав їй знак і вивів її в сад.

— Я не посмів сказати тобі, дитино, — мовив батько, звертаючись до дочки, — але якщо ти вже стільки для мене зробила, ти мене врятуєш і від останньої напасті. Мюлькінє позичив мені для останнього досліду, що не вдався, двадцять тисяч франків — усі свої заощадження. Мабуть, сердега, побачивши, що я забагатів, прийшов вимагати борг. Віддай йому гроші негайно. Ох, мій янголе, це йому ти завдячуєш, що твій батько досі живий, адже він один утішав мене в невдачах, він один досі вірить у мене. Без нього я, звісно, помер би...

— Пане! Пане! — не вгавав Мюлькінє.

— Ну, чого тобі? — спитав Валтасар, обертаючись.

— Алмаз!

Клаас кинувся у вітальню — в руці лакея він і справді помітив алмаз.

— Я увійшов до лабораторії... — пошепки сказав йому Мюлькінє.

Про все забувши, хімік кинув на старого фламандця погляд, який можна було передати тільки словами: «Ти першим увійшов до лабораторії?»

— ...і там, — провадив слуга, — знайшов алмаз у чаші, куди підключили вольтову батарею, щоб вона робила своє діло, і вона його таки зробила, пане, ви тільки гляньте! — додав Мюлькінє, показуючи алмаз — прозорий восьмигранний камінь, що своїм блиском приваблював зчудовані погляди всіх присутніх.

— Діти мої, друзі мої, — сказав Валтасар, — простіть мого старого слугу, простіть і мене. Від такого можна й збожеволіти. Десь протягом останніх семи років випадок здійснив без мене відкриття, до якого я йду ось уже шістнадцять років. Як це сталося? Я не знаю. Атож я залишив під дією вольтової батареї сполуку сірки та вуглецю, за якою треба було б постійно вести спостереження. І ось за моєї відсутності в моїй лабораторії знайшла вияв могутність Бога, і я, звичайно, не зміг установити, як саме і в якій послідовності відбулася реакція. Хіба це не жахливо? Клятий від'їзд! Клята випадковість! Який жаль! Коли б я провів спостереження за цією тривалою,

повільною — а може раптовою, звідки я знаю? — кристалізацією чи то перетворенням — хтозна, що це було! — одне слово, за цим чудом, тоді мої діти були б сьогодні ще багатші. Хоча це й не остаточне розв'язання моєї головної проблеми, все ж таки перші промені моєї слави засяяли б над моєю країною і ще світлішою була б радість поєднаних у коханні сердець, зігріта сонцем Науки!

Всі мовчали, дивлячись на цього чоловіка. Досить незв'язні слова, що вихопилися в нього від невтішного розпачу, були надто щирі, аби не прозвучати врочисто.

Раптом Валтасар притлумив свою розпуку, окинув усіх притлумив величним поглядом, що засяяв у душах, узяв алмаз і простяг його Маргариті, вигукнувши:

— Тобі він належить, янголе мій!

Потім жестом звелів Мюлькінє вийти і сказав нотареві:

— Продовжуймо.

Почувши від нього це слово, усі здригнулися — таке саме хвилювання викликав у публіки, що ловила кожен його порух, Тальма в деяких своїх ролях. Валтасар сів, тихо промовивши сам до себе: «Сьогодні я повинен бути тільки батьком».

Маргарита почула, підійшла і, схопивши батькову руку, шанобливо поцілувала її.

— Ніколи людина не виявляла себе до такої міри великою, — сказав Еммануель, коли наречена повернулася до нього, — ніколи людина не була до такої міри могутньою. Всякий інший схибнувся б із розуму.

Коли всі три контракти було прочитано й підписано, гості з'юрмились навколо Валтасара, розпитуючи його, як утворився алмаз, але він сам не міг знайти точне пояснення для цього незбагненого явища. Він подивився на горище і показав туди жестом, у якому був безпорадний гнів.

— Атож, там випадково на мить проявилася грізна сила, що виникає внаслідок руху вогненної матерії, сила, яка, безперечно, і створює метали й алмази, — сказав він.

— Цю випадковість, мабуть, легко пояснити, — озвався один гість, із тих людей, які люблять усе пояснювати, — простак

забув там справжній алмаз. Оце й усе, що вціліло, а скільки він пустив димом!

— Але годі про це, — сказав Валтасар друзям. — Прошу вас сьогодні не говорити на такі теми.

Маргарита взяла батька під руку, щоб провести його в кімнату переднього дому, де мало відбутися пишне свято. Коли Валтасар слідом за гостями увійшов до галереї, він побачив, що там висять картини і все прикрашено рідкісними квітами.

— Картини! — вигукнув він. — Картини!.. І деякі з наших колишніх!

Він зупинився, обличчя його затьмарилося. На мить його охопив смуток, і він відчув тоді весь тягар своїх помилок і збачнував, як глибоко себе принизив.

— Усе це для вас, тату, — сказала Маргарита, вгадавши, які почуття схвилювали Валтасарову душу.

— Янгол, яким самі духи небесні повинні захоплюватися, скільки ж разів ти повертатимеш життя своєму батькові?

— Хай найменшої хмарки не лишиться на вашому чолі, хай очиститься ваша душа від сумних думок, — відповіла вона, — і ви винагородите мене понад мої сподівання. Я щойно подумала про Мюлькінє, любий тату; ті кілька слів, які ви сказали про нього, свідчать про його високі чесноти, і, признаюся, я погано про нього подумала. Хай вас більше не турбує, що ви у нього в боргу, він залишиться з вами як ваш відданий і смиренний друг. Еммануель має близько шістдесяти тисяч особистих заощаджень, ми їх подаруємо Мюлькінє. За те, що служив вам так вірно, він заслуговує щастя на схилку днів. Про нас не тривожтеся! Ми з паном Солісом житимемо спокійно, тихо, без блиску й розкоші. Отож ми обійдемося без цих грошей, поки ви нам їх не віддасте.

— О дочко, ніколи не залишай мене! Будь завжди провидінням для свого батька.

Увійшовши до кімнат, призначених для прийому гостей, Валтасар побачив, що вони заново опоряджені й обставлені з такою самою пишнотою, як і раніше. Незабаром усі рушили до великої їдальні на першому поверсі по парадних сходах, де на кожній приступці стояли квітучі дерева. Чудово оздоблений

срібний посуд, який Габріель подарував батькові, впадав кожному у вічі так само, як і багато накритий стіл, що здивував навіть найшанованіших жителів міста, де споконвіку любили добре попоїсти. Слуги Конінкса, Клааса і П'єркена прислужували за пишним обідом. Сівши на почесному місці за столом, який ніби вінцем оточували обличчя родичів і друзів, що сяяли жвавою та щирою радістю, Валтасар, за чийм кріслом стояв Мюлькінє, так розчулився і розхвилювався, що всі замовкли, як замовкають перед лицем великої радості або великого горя.

— Любі діти, — вигукнув Валтасар, — яке жирне теля закололи ви з нагоди повернення блудного батька!

Ці слова, якими вчений осудив самого себе, тим самим, можливо, перешкодивши іншим осудити його ще суворіше, були мовлені з таким благородством, що гості розчулилися до сліз; але це було останньою даниною смутку, поступово веселощі ставали все галасливішими і жвавішими, як то буває на сімейних святах. Високоповажані громадяни Дуге посходилися на бал, який почався після обіду і ні в чому не посоромив відновленої класичної розкоші дому Клаасів.

Після того як відбулися всі три весілля, давши привід для святкувань, балів, урочистих обідів, старого Клааса на кілька місяців затягло в круговерть цих світських розваг. Його старший син оселився в маєтку біля Камбре, яким володів Конінкс, що не хотів розлучатися з дочкою. Пані П'єркен теж мусила покинути батьківський дім, щоб зробити честь особняку, який збудував П'єркен і де він вирішив жити на дворянський кшталт, бо свою контору він продав, а дядько Деракє незадовго перед тим помер, залишивши небожеві у спадок свої багаторічні заощадження. Жан поїхав до Парижа, де збирався завершити свою освіту.

Таким чином, лише де Соліси залишилися з батьком, який віддав їм задній будинок, а сам оселився на третьому поверсі переднього. Маргарита й далі піклувалася про матеріальний добробут Валтасара, й Еммануель допомагав їй виконувати цей приємний обов'язок. Шляхетна дівчина отримала з рук кохання найжаданіший вінок, який сплітає щастя і яскраві

барви якого освіжає постійність. Справді, жодне подружжя не подавало такого прикладу повного, відвертого й чистого блаженства, про яке палко мріють жінки. Все місто з шанобливим захватом дивилося на цей союз двох істот, таких мужніх у життєвських випробуваннях, істот, що так свято кохали одне одного. Пан де Соліс, раніше призначений головним інспектором університету, після свого одруження подав у відставку, щоб повніше навтішатися щастям і залишитися в Дуе, де всі віддавали належне його талантам та характеру і вже тепер були готові подати за нього голос у виборчій комісії, коли він досягне депутатського віку. Маргарита, що виявила таку силу духу за скрутних обставин життя, у щасті знову стала жінкою лагідною й доброю. Звичайно, і протягом цього року Клаас не переставав думати про свою проблему, та хоч він і провів кілька дослідів, що коштували недорого і на них вистачило його прибутків, у лабораторії він бував рідко. Поновивши старовинний звичай дому Клаасів, Маргарита щомісяця влаштовувала від батькового імені сімейне свято, на яке приходили П'єркени та Конінкси, і раз на тиждень запрошувала вище товариство Дуе на чашку кави — про ці її прийоми в місті поширилася неабияка слава. Хоча Клаас часто бував неуважний, він завжди виходив до гостей і дуже люб'язно виконував свої світські обов'язки, прагнучи догодити старшій дочці, отож діти мали всі підстави думати, що він нарешті відмовився від свого марного пошуку. Так минуло три роки.

У 1828 році сталася сприятлива для Еммануеля подія, яка покликала його в Іспанію. Хоча, здавалося, він не мав найменшої надії успадкувати родову маєтність дому де Солісів, у якому були аж три розгалужені гілки, проте жовта пропасниця, старість, безплідність, усі примхи долі поєдналися для того, щоб спадкоємцем титулів та великого статку зробити саме Еммануеля, останнього в роду. Завдяки випадковості, одній з тих, які здаються неймовірними лише в книжках, дім де Солісів одержав графство Ноуро. Маргарита не захотіла розлучатися з чоловіком, якого справи мали затримати в Іспанії надовго, до того ж їй було цікаво побачити замок Каса-Реаль, де минуло дитинство її матері, і місто Гренаду, колиску роду

де Солісів. Отож вона поїхала, довіривши управління домом Марті, Жозетті та Мюлькінє, на чю відданість вона могла покластися і які вже звикли вести господарство. Маргарита запропонувала й батькові вирушити з нею до Іспанії, але Валтасар відмовився, пославшись на свій похилий вік; але справжня причина його відмови була в тому, що він уже давно задумав провести кілька дослідів, які обіцяли справдити всі його надії.

Граф і графиня де Соліс-і-Ноуро залишилися в Іспанії надовше, аніж збиралися: у Маргарити народилася дитина. В половині 1830 року подружжя було в Кадіксі — там вони сподівалися сісти на корабель і повернутися до Франції через Італію. Але тут надійшов лист, у якому Фелісія повідомляла сестрі невеселі новини. За півтора року батько вщент розорився. Габріель і П'єркен були змушені щомісяця видавати Мюлькінє певну суму грошей на домашні витрати. Старий слуга вдруге віддав хазяїнові все, що мав. Валтасар нікого не хотів приймати, не пускав до себе навіть своїх дітей. Жозетта й Марта померли. Кучера, кухаря та інших слуг — усіх поступово розрахували. Коней і екіпажі продали. Хоч Мюлькінє нікому й словом не прохопився про те, як живе його хазяїн, не було сумніву, що тисячу франків, яку щомісяця видавали їм Габріель Клаас і П'єркен, пан і слуга витрачали на досліди. Судячи з того, що Мюлькінє купував на базарі зовсім мало провізії, двоє старих обходилися найнеобхіднішим. Нарешті, щоб не допустити продажу батьківського дому, Габріель і П'єркен сплачували відсотки за ту суму, яку старий потай від них позичив під заставну на нерухоме майно. Ніхто з дітей не міг вплинути на Клааса, який у свої сімдесят років виявляв таку виняткову енергію, що домагався здійснення усіх своїх бажань, навіть найбезглуздіших. Може, тільки Маргариті пощастить приборкати батька, як це вона зробила колись, і Фелісія благала сестру приїхати якнайскоріш; вона боялася, що батько почне підписувати векселі. Габріель, Конінкс і П'єркен, налякані тривалістю божевілля, що вже поглинуло близько семи мільйонів франків, вирішили не сплачувати Клаасових боргів. Цей лист змусив Маргариту змінити план по-

дорожі, й вона вирушила в Дуе найкоротшим шляхом. Її заощадження й нове багатство дозволяли їй ще раз погасити батькові борги; але вона прагнула більшого, вона хотіла виконати материн заповіт і не допустити, щоб Валтасар ліг у могилу зганьбленим. Звичайно, лише вона могла вплинути на старого і не дозволити йому далі робити свої досліді, що тільки розоряли його; адже дарма було чекати плідної наукової праці від людини такого похилого віку, коли всі здібності уже ослаблені. Але вона не збиралася наслідувати Софоклових дітей і хотіла вплинути на батька, не сварячись із ним, а надто якщо він і справді близько підійшов до мети, заради якої стільки приніс у жертву.

Пан і пані де Соліс добулися до Фландрії наприкінці вересня 1831 року і приїхали в Дуе вранці. Екіпаж зупинився біля дому на Паризькій вулиці, але виявилось, що двері замкнені. Вони довго смикали за шворку дзвінка, проте ніхто не озвався. Якийсь купець зійшов з ганку своєї крамниці, приваблений торохтінням карети пана де Соліса та його супутників. Багато людей визирали з вікон, радіючи поверненню подружжя, яке любило в усьому місті, а також під'юджувані почуттям цікавості, чекаючи неминучих подій, до яких призведе в домі Клаасів Маргаритин приїзд. Купець сказав лакею графа де Соліса, що старий Клаас уже близько години як пішов із дому. Мабуть, Мюлькінє повів пана прогулятися на міський вал. Маргарита послала по слюсаря, щоб відчинити двері й у такий спосіб уникнути сцени, що могла б відбутися якби батько виявив упертість і, як остерігала її Фелісія, відмовився пустити її в дім. Тим часом Еммануель пішов шукати старого, щоб повідомити його про приїзд дочки, а лакей побіг попередити П'єркенів. За хвилину двері було відчинено. Маргарита увійшла до вітальні, звелівши вносити туди речі, й затремтіла від жаху, побачивши, що стіни там зовсім голі, наче все було випалене вогнем. Чудове різьблення по дереву роботи Ван-Гуїзія й портрет голови суду були продані — лордові Спенсеру, згідно з чутками. Їдальня спорожніла, там стояли лише два стільці й грубий стіл, на якому Маргарита з жахом побачила дві тарілки, дві чашки, два срібні прибори і блюдецє з рештками копченого оселедця, якого, мабуть, щойно

розділили між собою Клаас та його лакей. В одну мить оббігла Маргарита весь дім, і в кожній кімнаті їй відкривалося нестерпне видовище голизни, такої самої, як і у вітальні та в ідальні. Ідея Абсолюту пройшла повсюди, наче пожежа. У батьковій кімнаті тільки й було меблів, що ліжко, стілець і стіл, на якому стояв поганенький мідний свічник із недогарком свічки найнижчого ґатунку, що лишився від учорашнього вечора. Убогість у ній досягла таких розмірів, що не лишилося навіть фіранок на вікнах. З дому були продані всі речі, що мали бодай найменшу цінність — аж до кухонного посуду. Спонукувана цікавістю, яка не покидає нас навіть у нещасті, Маргарита заглянула в кімнату Мюлькінґе — вона була так само гола, як і кімната пана. У напіввисунутій шухляді столу Маргарита помітила квитанцію, яка засвідчувала, що кілька днів тому лакей віддав у ломбард свого годинника. Маргарита зайшла в лабораторію — там було повно всіляких приладів, як і колись. Вона відчинила свої покої — звідти батько нічого не взяв.

Переконавшись у цьому з першого погляду, Маргарита залилася слізьми і все простила своєму батькові. Отже, серед цього шалу спустошення його все ж таки зупинило батьківське почуття і вдячність, яку він плекав до дочки. Цей доказ ніжності, одержаний у ту мить, коли Маргаритин розпач досяг вершини, викликав один із тих душевних струсів, проти якого безпорадні навіть найхолодніші серця. Маргарита зійшла вниз, до вітальні, й там чекала, коли прийде батько, знемагаючи від тривоги і дедалі жахливіших сумнівів. Яким побачить вона його? Мабуть, розбитим, дряхлим, змученим, ослабленим від голоду, який він терпів із гордості. А чи зберігся в нього розум? Дивлячись на розграбоване святилище, вона тихо плакала, не помічаючи своїх сліз. Картини всього її життя, її зусилля, її марні заходи остороги, її дитинство, її мати — щаслива й нещаслива — усе аж до усмішки її малого Жозефа, що з цікавістю дивився на спустошення в домі, складалося для неї в поему, сповнену трагічної скорботи.

Та хоч серце в Маргарити і стискалося в передчутті нещастя, вона навіть уявити собі не могла, яка розв'язка увінчає життя її батька, життя водночас таке величне й таке жалюгідне.

Становище, в якому опинився Клаас, ні для кого не було таємницею. На ганьбу роду людському в Дуе не знайшлося і двох великодушних сердець, котрі віддали б шану наполегливості геніального вченого. Для всього суспільства Валтасар був людиною, що її слід віддати під опіку, поганим батьком, який розтринькав шість маєтностей і кілька мільйонів франків, схибленим, котрий шукав філософського каменя в дев'ятнадцятому сторіччі — у сторіччі просвіти, безвір'я... і такого іншого. Його паплюжили, затаврували прізвиськом «алхімік», кидали йому в обличчя слова: «Ви тільки гляньте — він хоче робити золото!» Хай не звучить хвала нашому сторіччю — адже й тепер, як і в усі інші часи, талант гине, оточений байдужістю, не менш брутальною, ніж у ті епохи, коли померли Данте, Сервантес, Тассо *e tutti quanti*¹. Народи оцінюють творіння генія ще пізніше, ніж королі.

Таке ставлення до Клааса непомітно просочилося з вищого товариства Дуе в кола буржуазні, а звідти — до простолюду. Отже, сімдесятирічний хімік викликав глибоку жалість у людей освічених, глузливу цікавість — у народу; ці два почуття, по суті, виражають ту саму зневагу, те саме *vae victis*², яким жбурляє у великих людей юрба, бачачи їх приниженими. Чимало городян приходили до Клаасового дому, щоб повітрішатися на вікно того горища, де розвіялося з димом стільки золота і вугілля. Коли Валтасар ішов вулицею, на нього показували пальцем; не раз, побачивши його, який-небудь простолюдин або малий хлопчак кидав слово насмішки або жалості; проте Мюлькін'є з обачності переказував своєму панові ці слова як хвалу і міг дурити його безкарно. Бо хоч Валтасарові очі й зберегли ту зіркість, якою наділяє звичка до глибоких роздумів, слух у нього ослаб. Багато хто з селян, людей грубих і забобонних, вважав старого вченого чаклуном. Шляхетний, знаменитий дім Клаасів у передмістях та селах називали не інакше, як «оселею чорта». Усе, навіть обличчя Мюлькін'є, давало привід до поширення безглуздих небилиць про хазяїна цього дому. І коли бідолашний старий ілот ішов на базар по харч

¹ І всі до них подібні (*итал.*).

² Горе переможеним (*лат.*).

насущний, що його він намагався купити якнайдешевше, то за ті самі гроші йому діставалася ще й порція добірної щедрої лайки, і він мав тільки радіти, коли та чи інша забобонна торговка не відмовлялася продати йому вбогі припаси зі страху занастити душу спілкуванням із служителем пекла. Отже, все місто було, по суті, вороже налаштоване до великого вченого та його товариша. Цьому сприяла й жалюгідна одіж обох старих: вони вдягалися, мов ті сором'язливі бідняки, які сяк-так зберігають зовнішню охайність і ще не осмілюються просити милостиню. Рано чи пізно хтось міг образити двох старих просто на вулиці. П'єркен розумів, якою ганьбою для родини була б сцена прилюдного глузування, і, коли тесть виходив на прогулянку, посилав двох-трьох слуг, що віддалік оточували його для охорони, бо, зрештою, Липнева революція не сприяла зміцненню в простолюдї шанобливості до хай там кого.

Через фатальну випадковість, яку годі пояснити, Клаас і Мюлькінє, вийшовши дуже рано з дому, обманули таємну сторожу П'єркенів і опинилися в місті самі-одні. Уже повертаючись із прогулянки, вони всілися на лаву на майдані Святого Якова погрітися на сонечку. Через майдан проходили діти, одні — в школу, інші — в колеж. Помітивши здалеку двох беззахисних старих дідів, чиї обличчя повеселішали на сонці, діти заговорили про них. А діти швидко переходять від балачки до сміху і від сміху до всяких витівок, жорстокості яких вони просто не усвідомлюють. Семеро чи восьмеро, які підійшли першими, зупинилися віддалік і стали роздивлятися старих, пирскаючи від сміху, чим привернули увагу Мюлькінє.

— Бачиш отого з головою наче коліно?

— Бачу.

— Так от, він і народився вченим, щоб ти знав.

— Тато каже, він робить золото, — втрутився до розмови третій.

— Яким місцем? Цим чи отим? — запитав четвертий, тичьнувши пальцем у лоб, а потім глузливо показавши на ту частину тіла, яку так часто показують один одному школярі на знак зневаги.

Найменший з ватаги, який тримав у руках кошечка з провізією і злизував масло з хліба, наївно підійшов до лави і спитав у Мюлькінє:

— А правда, що ви робите перли й алмази?

— Правда, солдатику, — відповів Мюлькінє, усміхнувшись і поплескавши його по щоці. — Дамо й тобі, коли станеш ученим.

— І нам, і нам дайте! — хором вигукнули діти.

Школярі підбігли до лави і, мов табунець пташок, оточили хіміків. Валтасар, заглиблений у роздуми, від яких його відірвали ці крики, раптом із таким подивом розглянувся навкруги, що діти вибухнули сміхом.

— Ану, бешкетники, щоб ви мені шанували великого вченого! — сказав Мюлькінє.

— Не вченого, а нечупару печеного! — закричали діти. — Ви чаклуни! Ось ви хто! Чаклуни, чаклуни, старі відьмаки!

Мюлькінє встав і пригрозив дітям своєю палицею. Хлопчаки сипнули врозтіч, на бігу підбираючи грудки й каменюки. Якийсь робітник, що снідав за кілька кроків звідти, побачивши, як Мюлькінє підняв палицю, щоб відігнати дітей, подумав, що він котрогось із них ударив, і кинув страшні слова:

— Геть чаклунів!

Відчувши підтримку, діти почали жбурляти в дідів грудками, і саме в ту мить граф де Соліс з'явився на протилежному кінці майдану в супроводі П'еркенових слуг. Хоч як вони поспішали, малі бешкетники встигли кілька разів влучити у великого вченого та в його лакея. Удару було завдано. Валтасар, який доти зберігав силу і ясність розуму, завдяки чистоті звичаїв, притаманній ученим, чиї пристрасті приборкує жага відкриття, збагнув внутрішнім почуттям суть цієї пригоди; його старече тіло не витримало жохливої наруги, завданої його найблагороднішим почуттям, і він упав, розбитий паралічем, на руки Мюлькінє; в супроводі обох зятів та їхніх слуг його віднесли на ношах додому. Жодна сила не могла перешкодити населенню Дуге йти за ношами, на яких лежав Клаас, до самих воріт його дому, де чекали Фелісія з дітьми, Жан, Маргарита та Габріель, якого сестра повідомила про свій приїзд, і він при-

був разом із дружиною з Камбре. Жахливим видовищем було повернення додому старого батька, і не так його страхала смерть, як те, що діти проникли в таємницю його злиднів. Негайно посеред вітальні для нього поставили ліжко. Всіляку допомогу було надано Валтасарові, й наприкінці дня його стан дозволяв сподіватися, що він житиме. Та хоч як вправно боролися лікарі з паралічем, Клаас надовго запав у дитинство. З часом параліч пощастило майже вилікувати, але він так і не відпустив язика, враженого найсильніше — можливо, тому, що там зосередилися всі сили старого в ту мить, коли він збирався вибухнути гнівом на дітей.

Ця подія викликала в місті загальне обурення. Внаслідок досі невивченого закону, що керує почуттями натовпу, всі городяни раптом перекинулися на бік Клааса. В одну мить він став для всіх великою людиною, ним захоплювалися і не шкодували для нього співчуття, в якому ще напередодні йому відмовляли. Усі вихваляли його наполегливість, волю, його мужність і геній. Міська влада вирішила суворо покарати тих, хто образив старого вченого, проте лихо вже годі було поправити. Родина Клаасів сама попросила затерти цю справу. Маргарита наказала умеблювати вітальню, й незабаром її голі стіни обтягли шовком. Коли через кілька днів після трагічної події старий батько прийшов до тям і побачив, що його знову оточує вишукана обстава і все необхідне для щасливого життя, він знаком дав зрозуміти, що здогадався про приїзд своєї дочки Маргарити, — і в цю саму мить вона увійшла до вітальні. Побачивши її, Валтасар почервонів, і його очі заблищали від сліз — хоч він і не заплакав. Він знайшов у собі силу потиснути доччину руку своїми холодними пальцями і вклав у цей потиск усі почуття та думки, яких уже не міг висловити вголос. То було щось святе і врочисте — останнє «прощай» розуму, який ще жив, серця, ще зігрітого почуттям вдячності. Виснаживши себе на марні зусилля, стомившись від боротьби з грандіозною проблемою і, можливо, в розпачі думаючи про те, що він приречений на забуття у пам'яті нащадків, цей титан науки готувався тепер завершити свій життєвий шлях. Усі діти оточили батька шанобливою увагою, його погляд міг від-

почити на картинах достатку, багатства і на зворушливій картині його чудової сім'ї. Любов постійно світилася в погляді Валтасара, яким він міг передавати почуття; його очі раптом набули такого розмаїття виразів, ніби навчилися світлової, легко зрозумілої для всіх мови. Маргарита заплатила батькові борги і за кілька днів опорядила дім Клаасів з усією сучасною розкішшю, що усувала будь-які припущення про занепад. Вона не відходила від узголів'я батькового ліжка, намагаючись відгадувати всі його думки, виконувати найменші побажання. Кілька місяців минуло між погіршеннями й покращеннями стану хворого, які в старих людей свідчать про боротьбу між життям і смертю. Щоранку діти збиралися біля батька, цілий день залишалися у вітальні, обідали біля його ліжка й розходилися тільки тоді, коли він засинав. З усіх розваг, які для нього винаходили, найдужче йому подобалося читання газет — у зв'язку з останніми політичними подіями вони стали дуже цікаві. Де Соліс читав уголос, а Клаас уважно слухав.

Якось наприкінці 1832 року Валтасар уночі дуже мучився, й доглядальниця, злякавшись раптової зміни у стані хворого, покликала П'єркена-лікаря. Лікар, у свою чергу, визнав за потрібне не відходити від недужого, боячись, що він у будь-яку мить може сконати — внутрішня криза набула характеру агонії.

Старий неймовірно сильними рухами намагався скинути з себе пута паралічу; він хотів говорити й ворухив язиком, неспроможний вимовити жодного звуку; думки струменіли з палахкотючих очей; спотворене обличчя виражало нечуваний біль; пальці судомно ворухилися; хворий весь укрився великими краплями поту.

Вранці прийшли діти — поцілували батька, щоб виразити свою любов, яка через побоювання близької смерті з кожним днем ставала палкішою; але Валтасар не виявив радості, яку завжди приносили йому ці знаки ніжної уваги. Еммануель, якому лікар розповів про тяжкий стан хворого, поквапився розпечатати газету, щоб спробувати, чи не полегшить читання внутрішньої напруги, яка мучила Валтасара. Розгорнувши аркуш, він побачив слова: «Відкриття Абсолюту», які вразили

його, і прочитав Маргариті статтю, де розповідалося про суд над одним знаменитим польським математиком, який нібито когось продав секрет Абсолюту. Хоч Маргарита попросила чоловіка не читати цю статтю батькові, й Еммануель прочитав її для неї пошепки, Валтасар усе ж таки почув.

Зненацька умирущий підвівся, упершись руками в ліжко, і втупив у наполоханих дітей погляд, що вразив їх, мов блискавка; волосся, яке ще вціліло в нього на потилиці, заворушилося; зморшки затремтіли, обличчя освітілося відблиском внутрішнього вогню, набуло одухотвореного виразу; він підніс руку, зсудомлену безпорадним гнівом, і громовим голосом промовив знамените Архімедове слово: «Еврика!» (Я знайшов!) А потім його тіло без сил упало на постіль, і він сконав, жахливо застогнавши; та поки лікар не закрив його жахливо врячених очей, вони виражали гіркий жаль, що так і не зміг він передати для Науки розгадку таємниці, з якої зірвала покривало тільки кощава рука Смерті.

Париж, червень-вересень 1834 р.

РОЗКАЯНИЙ МЕЛЬМОТ

Генералу баронові де Померелю —
на згадку про міцну дружбу,
яка поєднувала наших батьків і яку ми,
сини, досі підтримуємо.

Де Бальзак

Є така порода людей, що її у світі суспільному дбайливо ви-
рощує цивілізація, як ото в світі рослинному квітникарі теплич-
ним способом створюють змішаний вид, що не розмножується
ані посівом, ані щепленням. Ідеться про касирів — такий собі
людиноподібний гібрид, який поливають релігійними уявлен-
нями, підпирають гільйотиною, підрізають пороками, і росте
він собі десь на четвертому поверсі разом із статечною дружи-
ною та надокучливими дітьми. Численні паризькі касири завж-
ди становитимуть загадку для фізіолога. Чи хто-небудь коли
розв'язав рівняння з касиром замість ікса? Як знайти людину,
що має вічно перебувати біля чужого багатства — адже це од-
наково, що kota посадити в одну клітку з мишею. Як знайти
людину, котра погодиться по сім-вісім годин на добу протягом
семи восьмих року сидіти на плетеному стільці в загратованій
комірчині, де й кроку не ступиш, не більший, ніж каюта морсько-
го офіцера? Як знайти людину, в якої таз і коліна не задерев'яні-
ють від цього сидіння? Людину, в якої досить величі для такої
малої посадки? Людину, яка зневажала б гроші, постійно маючи
з ними справу? Загадайте цю рослину від будь-якої релігії, мо-
ралі, школи, інституту і повідомте їм, що середовище, де вона
має рости й розвиватися, — це Париж, місто, повне спокус, міс-
то — філіал самого пекла. І ось прийдуть до вас одна за одною
всі релігії, усі школи, інститути, моральні системи, усі закони
людські, малі й великі, як приходить близький приятель, коли
ви попросите, щоб він вам позичив тисячу франків. Усі вони
висловлять вам свій жаль, почнуть виправдуватися, покажуть

на гільйотину — так само ваш приятель показав би на житло лихваря, як на одні з дверей, що ведуть у лікарню для вбогих. А втім, природа духовного розвитку має свої примхи і дозволяє собі то там, то там створювати чесних людей і чесних касирів. Тому розбійники, котрих ми для окраси називаємо банкірами і котрі купують ліцензію за тисячу екю, як пірат купує дозвіл на вихід у море, так високо цінують цих рідкісних істот, виплечаних у інкубаторі добродетельності, що замикають їх у комірчину й утримують там, як уряд утримує екзотичних звірів. Якщо касир наділений уявою, якщо йому не чужі пристрасті, якщо касир, навіть бездоганний, любить дружину, а вона нудьгує, має амбіції або просто не позбавлена марнославства — тоді касир рано чи пізно спіткнеться. Порийтесь в історії касирського ремесла: ви не наведете жодного випадку, коли б касир, як то кажуть, домігся становища. Одні з них потрапляють на каторгу, другі втікають за кордон, а треті животіють де-небудь на третьому поверсі на вулиці Сен-Луї, у кварталі Маре. Коли паризькі касири усвідомлять свою винятковість, їм ціни не буде. Правда, деякі люди просто створені для того, щоб служити касирами, так само як інші неминуче стають злодіями. Дивовижна в нас цивілізація! Добродетельності суспільство дарує на старість сотню луддорів ренти, помешкання на третьому поверсі, досхочу хліба, кілька нових нашійних хустинок і молоду дружину з оравою дітлахів. А Пороку, якщо в нього досить зухвалості, якщо він зуміє спритно перевернути статтю закону, як Тюренн крутив генералом Монтекукулі, суспільство узаконює крадені мільйони, нагороджує його орденами, осипає почестями й знаками поваги. До того ж і уряд діє у цілковитій згоді з цим глибоко непослідовним суспільством. Скажімо, уряд провадить серед здібної молоді віком від вісімнадцяти до двадцяти років набір рано виявлених талантів, передчасною важкою працею він виснажує великі уми, скликані ним для того, щоб ретельно просіяти їх, як садівники просіюють насіння. До цього діла він приставляє присяжних оцінювачів таланту, які пробірюють мізки, як на монетному дворі пробірюють золото. Потім із п'ятисот юнаків, що подають великі надії, юнаків, яких щороку постачають йому вершки суспільства, уряд відбирає третину, поміщає

її у великі мішки, звані учбовими закладами, і там витрушує протягом трьох років. І хоча кожен з таких паростків становить величезний капітал, уряд виготовляє з них своєрідних касирів; призначає їх простими інженерами, використовує як офіцерів артилерії — одне слово, забезпечує їх лише найвищими з підлеглих чинів. А згодом, коли ці обрані люди, щедро начинені математикою і приправлені наукою, досягають п'ятдесятирічного віку, уряд винагороджує їх за службу квартирою на четвертому поверсі, жінкою з купою дітлашні і всіма принадами пересічного існування. І хіба не чудо, що з цих ошуканих людей, буває, іноді виберуться п'ятеро-шестеро геніїв, які досягають суспільних висот?

Такий точний баланс відносин, у які вступають талант і добродієність з урядом та суспільством в епоху, що вважає себе передовою. Без цього короткого вступу випадок, що стався недавно в Парижі, видався б читачам неймовірним, а супроводжувана цими загальними зауваженнями наша оповідь, можливо, зацікавить людей, чий розум достатньо розвинений для того, щоб збагнути, в чому найбільше лихо нашої цивілізації, яка після 1815 року принцип «честь» замінила принципом «гроші».

Одного похмурого осіннього дня, близько п'ятої вечора, касир чи не найбільшого з паризьких банків ще працював при лампі, засвіченій уже досить давно. Як то заведено в світі комерції, каса була розташована в найтемнішому закутні вузьких антреселей нижнього поверху. Щоб дістатися туди, треба було пройти тьмяно освітленим коридором, уздовж якого, як у лазні, тяглися конторські кабінети з номерами на дверях. Уже з четвертої години воротар, дотримуючись інструкції, незворушно повторював усім запізнилим відвідувачам: «Касу зачинено». В цей час контори спорожніли, кур'єрів було відіслано, чиновники розійшлися, дружини директорів чекали своїх коханців, обидва банкіри обідали в полюбовниць. Усе було в порядку. Окуті залізом скрині з грішми стояли зразу за комірчиною касира, заклопотаного, мабуть, підрахунком каси. Крізь відчинене віконце видно було шафу з кованого заліза, яка, завдяки відкриттям сучасного слюсарного мистецтва, була така важка, що

злодії нізащо не підняли б її. Дверці шафи міг би відчинити лише той, хто вмів скласти пароль із літер замка, які оберігали таємницю й нікому не дозволили б себе підкупити — чудове втілення знаменитого «Сезам відчинися!» з казок «Тисячі й однієї ночі». Та це було ще не все. Замок стріляв з мушкета в обличчя тому, хто, вивідавши таємницю пароля, не знав останнього секрету, *ultima ratio*¹ цього дракона механіки. Двері в кімнату, стіни, віконниці — усе було оббите листами заліза завтовшки майже в півдюйма, схованими під тонкими дерев'яними панелями. Віконниці були зачинені, двері — замкнені. Якщо хто коли-небудь мав підстави вважати, що перебуває в цілковитому усамітненні, не доступний нічиєму погляду, то це касир банкірської фірми «Нусінген і К°» на вулиці Сен-Лазар. Отож цілковита тиша панувала в цьому залізному льоху. Грубка, де вогонь уже погас, дихала чадним теплом, від якого паморочиться голова, а до горла підступає нудота — так людина почуває себе вранці після вчорашньої п'ятики. Грубка присипляє, отупляє і надзвичайно сприяє тому, що сторожі та чиновники поступово перетворюються на кретинів. Кімната з грубкою — це колба, в якій розкладаються діяльні люди, де гасне їхня енергія і зношується воля. Контори — величезна фабрика, де виготовляють пересічних істот, необхідних урядам для підтримки того особливого феодального устрою, в якому головна сила — гроші і на який опирається нинішній суспільний договір. Смердюче тепло, яке струмує від людей, коли вони збираються разом, не остання причина дедалі швидшого виродження умів: мозок, з якого виділяється багато азоту, кінець кінцем отруєє інші мізки.

Касирові було років сорок, його лисина блищала у світлі лампи Карселя, яка стояла на столі. Блищала й сивина, що притрусила жмутики чорного волосся, які збереглися по боках круглої, мов куля, голови. Обличчя теж було кругле, кольору червоної цегли. Навколо синіх очей залягли зморшки. Руки були пухкі, як у всякого товстуна. Сюртук із синього сукна, трохи злинялий на ліктях та швах, і складки лиснючих панталонів набули потертого вигляду, свідчаючи про певну зношеність, вигляду, з яким марно бореться щітка і який для люди-

¹ Останній аргумент (*лат.*).

ни, схильної до поверхових оцінок, є певною ознакою того, що перед нею чоловік ошадливий, чесний і в достатній мірі аристократичний або по-філософському настроєний, щоб носити старий костюм. Правда, нерідко можна зустріти людей, які, заощаджуючи на дрібничках, нестійкі, марнотратні або безпорадні в найважливіших питаннях життя. Петлицю касира прикрашала стрічка ордена Почесного легіону, бо за часів Імперії він служив командиром драгунського ескадрону. Пан де Нусінген, спершу постачальник, потім банкір, мав колись нагоду пересвідчитися в порядності свого касира, що посідав тоді високе становище, втрачене внаслідок несприятливих обставин, і в знак своєї довіри й пошани призначив йому п'ятсот франків платні на місяць. Касиром воїн став у 1813 році, коли одужав від рани, яку дістав у битві під Студянкою під час безладного відступу з Москви, після того як цілих півроку пронудьгував у Страсбурзі, куди за наказом імператора посилали деяких старших офіцерів для особливо дбайливого лікування. Цей колишній офіцер, на прізвище Кастанье, мав чин полковника у відставці й отримував дві тисячі чотириста франків пенсії.

Кастанье, в якому за десять років касир знищив солдата, зумів здобути в банкіра таку довіру, що, крім своїх прямих обов'язків, завідував діловодством в особистому кабінеті Нусінгена, розташованому за касою, куди барон спускався по-тайними сходами. Там вирішувалися справи. Там, наче кризь сито, просіювалися пропозиції, там вивчали становище на біржі. Там виписували акредитиви. Там, нарешті, зберігалася головна бухгалтерська книга і журнал щоденних записів, де підсумовувалася робота всіх відділів банку.

Замкнувши двері, через які можна було вийти на сходи, що вели на другий поверх, у парадні приймальні обох банкірів, Кастанье знову всівся і якийсь час роздивлявся кілька акредитивів, виписаних на ім'я банку Уотскілдайна в Лондоні. Потім узяв перо і внизу кожного з них підробив підпис: Нусінген. Міркуючи, котрий з підписів вийшов у нього найліпше, він раптом рвучко підвів голову, ніби його вкусила муха, скорюючись раптовому відчуттю, що прокричало йому в самісінь-

ку душу: «Ти тут не сам!» І справді фальшивник підписів побачив, що біля віконечка каси, за ґратами, стоїть якийсь чоловік, і так тихо, що навіть дихання його не було чути, ніби він і не дихав зовсім. Мабуть, він увійшов сюди крізь двері з коридору — Кастанье помітив, що вони навстіж розчинені. Уперше в своєму житті старий воїн так перелякався, що аж заціпенів, роззявивши рота і втупивши сторопілий погляд у незнайомця, який міг налякати й одним своїм виглядом, незалежно від таємничих обставин своєї появи. Видовжений овал обличчя, опуклий лоб, неприємний колір шкіри незнайомця, як і його костюм, свідчили про англійське походження. Від нього так і тхнуло англійцем. Досить було глянути на його сюртук із великим коміром, на пишну краватку, що ніби підпирала плескати трубочасті складки білого жабо, на тлі якого ще мертвотнішим здавався блідий колір незворушного обличчя, де вирізнялися холодні червоні губи, ніби призначені для того, щоб висмоктувати кров у мерців, і зразу ставало очевидно, що цей багатий англієць, вбраний майже по-пуританському, вибрався на пішу прогулянку, і чорні гетри, звичайно, застебнуті в нього вище колін. Очі незнайомця палахкотіли сліпучим блиском і, здавалося, пронизували душу; застигли риси обличчя тільки підсилювали це враження. Сухий і кощавий, англієць ніби носив у собі приховану істоту, яка прагнула все пожерти і не могла вгамувати свій голод. Мабуть, він так швидко перетравлював харч, що міг їсти, не зупиняючись, причому на його обличчі не з'являлося ні кровинки. А барило токайського вина, яке називають предківським, він, либонь, вилив би собі в горлянку за один раз, не затупивши кинджальної гостроти свого погляду, що читав у душах, і не скаламутивши жорстокої ясності розуму, який, здавалося, проникав у сутність речей. Було в ньому щось від хижої і спокійної величі тигра.

— Пане, я прийшов одержати гроші по цьому векселю, — сказав він Кастанье голосом, що зачепив у касира кожен нерв і змусив їх усі забриніти, ніби крізь нього пропустили сильний електричний розряд.

— Каса зачинена, — відповів йому Кастанье.

— Вона відчинена, — мовив англієць, показавши на касу. — Завтра неділя, і чекати я не можу. Моя сума — п'ятсот тисяч франків. У вас у касі стільки грошей знайдеться, а мені вони потрібні, щоб заплатити борг.

— Але як ви сюди увійшли, добродію?

Англієць посміхнувся, і Кастанье заціпенів від цієї по-смішки. Важко було уявити собі відповідь рішучішу й категоричнішу, ніж презирлива і владна складка його губів. Кастанье обернувся, взяв п'ятдесят пачок банкових білетів по десять тисяч франків у кожній і коли подав їх незнайомцеві, що кинув на конторку вексель, акцептований бароном Нусінгеном, його поиняв конвульсивний дроз — він раптом помітив, що з очей у незнайомця виходять червоні промені й падають якраз на фальшивий підпис на акредитиві.

— Вашої розписки... тут... немає... — пробелькотів Кастанье, глянувши на зворотний бік векселя.

— Дайте перо, — сказав англієць.

Кастанье простяг йому перо, яким щойно сфальшував Нусінгенів підпис. Незнайомець підписався Джон Мельмот, потім повернув перо і документ касирові. Поки Кастанье роздивлявся підпис, який ішов справа наліво, на східний взірець, Мельмот зник, і то зовсім нечутно, отож, коли касир підвів голову, він аж скрикнув, не побачивши перед собою клієнта і відчувши біль, який наша уява приписує впливу отрути. Перо, яким користувався Мельмот, викликало в нього відчуття теплоти в нутрощах, а до горла йому підкотилася нудота, наче він прийняв блювотне. Оскільки Кастанье здавалося неможливим, щоб англієць здогадався про його злочин, він приписав свій хворобливий стан тому тремтінню, яке, на думку багатьох, неминуче охоплює людину в ту мить, коли вона учинить щось лихе.

«Хай йому чорт! Ох і йолоп я! Сам Бог мені помагає, бо якби ця тварюка завтра звернулася до хазяїв, мені б відразу каюк!» — мовив сам до себе Кастанье, кидаючи в піч непотрібні йому сфальшовані акредитиви, що вмить згоріли.

Акредитив, яким касир збирався скористатися, він запечатав, потім узяв у касі п'ятсот тисяч франків банковими білета-

ми, замкнув її, усе довів до ладу, взяв капелюха, парасольку, запалив свічку у свічнику, погасив лампу і спокійно вийшов, щоб віддати один з двох ключів пані де Нусінген — так він завжди робив, коли самого барона не було вдома.

— Який ви щасливий, пане Кастанье, — сказала касирів банкірова дружина, коли він увійшов до неї. — У понеділок свято, і ви зможете поїхати за місто, в Суазі.

— Будьте такі ласкаві, пані, перекажіть Нусінгенові, що оце тільки надійшов вексель Уотскілдайна, який ми чекали раніше. П'ятсот тисяч франків виплачено. Отже, я буду тут не раніше вівторка, десь ополудні.

— Прощайте, бажаю весело провести час!

— І вам бажаю того самого, пані, — відповів колишній драгун, кинувши погляд на молодика на прізвище Растіньяк, який мав тоді у світі великий успіх і вважався коханцем пані де Нусінген.

— У мене таке відчуття, — сказав молодик, коли Кастанье вийшов, — що цей товстун збирається утнути вам якийсь лихий жарт.

— Та ну! Бути такого не може, він-бо дурний як пень.

— Пікуазо, — сказав касир, заходячи в комірчину швейцара, — навіщо ж ти пускаєш клієнтів до каси після четвертої години?

— З четвертої години, — відповів той, — я сидів біля дверей і курич люльку. Ніхто в контору не заходив. Вийшли тільки пані...

— Ти певен, що такі ніхто не заходив?

— Та слово честі, ніхто. Лише рівно о четвертій прийшов приятель пана Вербруста, молодик, що служить у панів Тіє і компанія, на вулиці Жубера.

— Ну гаразд, — сказав Кастанье і покwapно вийшов.

Нудотний жар, який палив його з тієї миті, коли він узяв із рук незнайомця своє перо, все посилювався.

«Тисяча чортів! Чи все я передбачив? — думалося йому, коли він ішов по Гентському бульвару. — Ану поміркуймо! Я маю два вихідні — неділю й понеділок. Потім день сумнівів, перш ніж розпочнуть пошуки, — отже, в моєму розпоряджен-

ні три дні й чотири ночі. Я запасся двома паспортами й двома зовсім різними костюмами, в яких мене навряд чи хто впізнає; хіба цього не досить, щоб збити зі сліду найспритніших шпигів? Вранці у вівторок, коли тут ще не виникне найменшої підозри, я одержу в Лондоні мільйон. Моїм тутешнім боргам хай дають раду самі кредитори — доведеться їм надписати на моїх векселях «погашено», — а я решту своїх днів проживу безтурботно й щасливо в Італії під ім'ям графа Ферраро. Ніхто, крім мене, не бачив, як цей нещасний полковник віддав богові душу в Зембінських болотах, отож я і вберуся в його шкуру. Але тисяча чортів! Якщо я візьму із собою цю жінку, вона може виказати мене. Чи ж мені, старому вояці, чіплятися за спідницю, липнути до баби? Покину її, та й годі. Атож, на це в мене стане духу. Але я знаю себе, я такий йолоп, що знову до неї вернуся. Зрештою, Акіліну ніхто не знає. Може, таки взяти її з собою? Чи не брати?»

— Ти її не візьмеш! — сказав голос, що проник йому в саму глибіню душі.

Кастанье рвучко обернувся й побачив англійця.

— Еге! Та сюди сам чорт пхає носа! — вигукнув Кастанье вголос.

Мельмот уже випередив свою жертву. Хоч першим порухом Кастанье було зажадати пояснень від людини, що так легко читала в його душі, в ньому змагалось надто багато суперечливих почуттів, і від цього він на мить мовби заціпенів; отямившись, він пішов далі, знову охоплений тією розумовою лихоманкою, що тіпає людину, яка настільки піддалася пристрасті, що зважилася на злочин, але не знаходить у собі досить сили, щоб потім приглушити жорстоку тривогу. Тому, хоч Кастанье і був сповнений рішучості пожати плоди злочину, вже наполовину здійсненого, він усе вагався, чи доводити йому свій задум до кінця, як це й буває з людьми невизначеної вдачі, котрі в однаковій мірі виявляють то силу, то слабкість і котрих можна утримати від лихого вчинку чи схилити до нього залежно від найдріб'язковіших обставин. Серед безлічі людей, яких Наполеон набрав у свої війська, зустрічалось чимало таких, хто міг проявити мужність на полі битви, але водночас

був позбавлений духовної мужності, володіючи якою людина в злочині виявляє не менше величі, ніж у подвигах доброчесності. Кастанье виписав собі акредитив у таких термінах, що, приїхавши до Лондона, мав відразу одержати по ньому в Уотскілдайна, поєданого з фірмою Нусінгена діловими стосунками і вже попередженого бароном про наступну виплату, двадцять п'ять тисяч фунтів стерлінгів. Скориставшись з послуг навмання вибраного лондонського агента, Кастанье заздалегідь замовив собі на ім'я графа Ферраро каюту на кораблі, що перевозив з Портсмута в Італію якусь багату англійську родину. Він передбачив усі можливі обставини і влаштував так, що насамперед його стали б шукати в Бельгії та у Швейцарії, а він тим часом плив би по морю. І навіть якби Нусінгенові зрештою пощастило напасти на його слід, касир на той час уже дістався б до Неаполя, де розраховував жити під чужим прізвисьцем, змінивши не тільки свою зовнішність, а й обличчя, на якому він збирався підробити за допомогою кислоти сліди віспи. Та попри всі ці заходи остороги, що, здавалося б, забезпечували йому цілковиту безкарність, совість мучила Кастанье. Він боявся. Давно живучи спокійним і мирним життям, він очистився від солдафонських звичок. Він ще не втратив порядність і йшов на злочин не без жалю. Ось і тепер він востаннє дозволив озватися в собі голосу свого чесного «я», яке ще чинило опір.

«Ет, пусте! — подумав він на розі бульвару та вулиці Монмартр. — Сьогодні ввечері, відразу після вистави, я візьму фіакр і доїду до Версаля. Поштова карета чекатиме мене в мого колишнього сержанта, що збереже таємницю мого від'їзду, навіть якби його допитували під дулами дванадцяти рушниць, готових дати по ньому залп, якщо він мовчатиме. Отже, всі шанси на моєму боці. Заберу з собою крихітку Накі й поїду».

— Не поїдеш, — сказав йому англієць, і на звук цього дивного голосу вся кров шугнула Кастанье до серця.

Мельмот сів у кабріолет, який чекав на нього, і від'їхав так швидко, що перш ніж Кастанье отямився й хотів був затримати свого таємного ворога, той уже мчав розгонистим клусом за сто кроків від нього по проїзду Монмартрського бульвару.

«Але ж, слово честі, зі мною коїться якась чортівня, — подумав касир. — Якби я був йолопом і вірив у Бога, то подумав би, що Він звелів святому Михаїлові ходити за мною назирці. А може, диявол і поліція умисне дозволяють мені проробити усе це, щоб потім схопити мене на гарячому? Ет, годі тобі боятися! Все це химери, більш нічого».

Кастанье звернув у вулицю Фобур-Монмартр, уповільнюючи ходу, в міру того як наближався до вулиці Ріше. Там, у новому будинку, на третьому поверсі, в крилі, яке вікнами виходило до садів, жила одна молода особа; сусіди знали її під ім'ям пані де Лагард, і саме вона несамохить стала причиною того, що Кастанье зважився на злочин. Щоб пояснити, чому це сталося, і довершити опис душевного стану касира, треба бодай стисло розповісти про деякі обставини колишнього життя згаданої особи.

Пані де Лагард, що ховала своє справжнє прізвище від усіх, навіть від Кастанье, видавала себе за п'ємонтку. Вона була з тих дівчат, що змушені — через безнадійну вбогість, безробіття, страх перед голодною смертю або й зраду першого коханця — взятися за ремесло, яке більшість роблять з огидою, чимало — з безтурботною байдужістю, а деякі — скоряючись вимогам плоті. Коли вона, у свої шістнадцять років, прекрасна й чиста, як мадонна, вже готова була провалитися в безодню паризької проституції, їй зустрівся Кастанье. Надто непоказний, щоб розраховувати на успіх у світському товаристві, стомившись щовечора блукати по бульварах у пошуках кохання, яке купують за гроші, старий драгун давно вже мріяв внести якийсь лад у своє непутяче життя. Зачарований красою бідолашного дівчати, яке випадок кинув йому в обійми, він вирішив урятувати його від пороку, але собі на вигоду, — зрештою, добродійні пориви поєднуються з егоїстичними навіть у найкращих людей. Природні нахили часто бувають добрими, але суспільний лад неминуче додає до них погані, звідси й походить та змішаність у намірах, до якої суддя повинен ставитися поблажливо. У Кастанье вистачило розуму на те, щоб і добре діло зробити, і своїм інтересам не зашкодити. Він хотів бути

філантропом, але, боячись пошитися в дурні, спочатку зробив дівчину своєю коханкою.

«Еге, дядечку Кастанье, — сказав він сам собі на своєму солдатському жаргоні, — гляди, щоб овечка не жжерла старого вовка. Перш ніж створювати собі домашній затишок, розвідай, що там у дівчини за душею, чи здатна вона на щиру прихильність!»

У перший рік їхнього співжиття, якого закон не схвалював, але яке ставило п'ємонтку в умови найменш осуджувані з тих, що їх суспільство не схвалює, вона взяла собі бойову кличку Акіліна — ім'я однієї з героїнь «Врятованої Венеції». Цю англійську трагедію пані де Лагард випадково прочитала, і їй здалося, що вона схожа на ту куртизанку — чи то рано розвиненими почуттями, які жевріли в її серці, чи то обличчям, чи всією зовнішністю. Коли Кастанье упевнився, що поводитьсь вона більш пристойно і більш добродібно, ніж можна було сподіватися від жінки, закинutoї потойбіч суспільних законів та забобонів, він висловив бажання оселитися з нею разом і жити по-сімейному. Отоді вона й перетворилася на пані де Лагард, з тим щоб видавати себе за законну дружину свого покровителя, наскільки це дозволяли паризькі звичаї. Адже більшість із цих нещасних дівчат палко прагнуть, щоб їх вважали за справжніх міщанок, які тупо зберігають вірність своїм чоловікам, здатні стати добродібними матерями, записувати витрати по дому й лагодити білизну. Таке бажання породжується почуттям настільки похвальним, що суспільству слід би звернути на нього пильну увагу. Але суспільство невинне, і воно, звичайно, й далі дивитиметься на заміжню жінку, як на корвет, що йому прапор і документи дають право плавати в морі, а на утриманку — як на пірата, що його слід повісити, адже плаває він без паперів. Того дня, коли пані де Лагард хотіла підписатися «пані Кастанье», касир розсердився.

— То ти любиш мене не так міцно, щоб одружитися зі мною? — спитала вона.

Кастанье нічого не відповів і поринув у глибоку задуму. Бідолашна змирилася зі своєю долею. Відставний драгун був у розпачі. Зворушена його смутком, коханка хотіла б його вті-

шити, та чи можна втішати людину, коли не знаєш, з якої причини вона журиться. В той день, коли Накі захотілося вивідати таємницю, вона домоглася свого, майже нічого не розпитуючи: касир сам жалібно признався їй в існуванні такої собі пані Кастанье, законної дружини, тисячу разів проклятої, що жила у Страсбурзі, в цілковитій невідомості й на дуже скромні прибутки; він писав їй двічі на рік, зберігаючи про неї таку глибоку мовчанку, що ніхто його одруженим не вважав. Чому така таємничість? Хоча її причина відома багатьом військовим, що часто потрапляють в подібну халепу, можливо, варто розповісти про неї. Справжній «служака» (якщо дозволено тут ужити слово, яким в армії називають людей, приречених померти в капітанському чині), прикріплений до полку, як кріпак до землі, — це створіння глибоко наївне і на кожному постої безпорадне проти підступів, до яких удаються матері, чії дочки засиділися в дівках. До таких простаків належав і Кастанье. І ось у Нансі під час однієї з тих коротких перерв, коли війська імператора відпочивали у Франції, він, на свою біду, звернув увагу на панну, з якою танцював на балу, — у провінції такі бали називають «публічними», іноді їх влаштовує місто на честь гарнізонних офіцерів, іноді — навпаки. Люб'язний капітан негайно став об'єктом улещувань, для яких матері знаходять собі підтримку в самому серці людському, натискаючи на всі його пружини, і серед своїх друзів, що приєднуються до змови. Схожі в цьому на тих, хто одержимий однією-однісінькою ідеєю, матері йдуть на все задля здійснення свого великого задуму, довго і старанно створюючи щось на зразок тієї ямки в піску, на дні якої сидить мурашиний лев. Може статися, що ніхто так і не потрапить у цю чудово обладнану пастку, і мурашиний лев помре з голоду й від спраги. Та якщо вже туди сповзе котрась необачна істота, там вона і залишиться. Таємний розрахунок на зменшення витрат, до якого вдається кожен, хто збирається одружитись, надія на спадщину, марнославство — усі ниті, що рухають поведінкою неодруженого офіцера, були зачеплені в Кастанье. Собі на лихо, він сказав дівчині комплімент, коли підвів її після вальсу до матері; відбулася розмова, що завершилася цілком природним запрошен-

ням бувати в них. А коли драгуна заманили до себе, він був геть засліплений приязним ставленням, і йому здалося, що під удаваною скупістю в домі ховається багатство. Йому хитро лестили і водночас нахвалювали скарби, які нібито тут зберігаються. Обід, вельми доречно сервірований на сріблі, позиченому в дядька, знаки уваги з боку єдиної дочки, міські плітки, багатий лейтенант, що вдавав, ніби збирається підставити йому ногу, — одне слово, тисяча пасток, відомих провінційним мурашиним левам, були наставлені так майстерно, що через п'ять років Кастанье казав:

— Досі не можу збагнути, як це сталося!

Драгун одержав п'ятнадцять тисяч посагу і дівку, яка залишилася бездітною — на щастя! — і після двох років заміжжя перетворилася на вкрай бридку, а отже, і вкрай сварливу мегеру. Її шкіра, що була білою тільки завдяки суворому режиму, вкрилася червоними плямами; обличчя, барви якого свідчили про спокусливу невинність, розквітло прищами; стан, що здавався таким струнким, викривився; ангел виявився буркотливим і підозріливим створінням, на яке Кастанье і глянути не міг без люті; а на додачу до всього випарувалося й багатство. Коли жінка, з якою він одружився, отак змінилася до невпізнанності, драгун оселив її в маленькому будиночку в Страсбурзі, сподіваючись, що Бог не забариться прикрасити нею рай. Це була одна з тих доброчесних жінок, які — позбавлені змоги жити інакше — набридають своїми скаргами янголам, знуджують і самого Бога, якщо він слухає їхні молитви, і найніжнішим голосом розповідають усяку гидоту про свого чоловіка, коли увечері закінчують партію в бостон із сусідками. Довідавшись про лиху долю Кастанье, Акіліна щиро прихилилася до нього і дала йому стільки щастя та втіх, постійно їх оновлюючи і, завдяки своєму жіночому таланту, урізноманітнюючи, що, сама про те не здогадуючись, стала причиною загибелі чесного касира. Як і багато жінок, що їм, здавалося, природою призначено пізнати кохання до самих його глибин, пані де Лагард була цілком некорислива. Вона не вимагала ні золота, ні дорогоцінностей, ніколи не думала про майбутнє, жила теперішнім і насамперед втіхами. Коштовні прикраси,

вишукані вбрання, екіпаж, що їх так палко прагнуть жінки цього гатунку, вона приймала лише як гармонійне доповнення до загальної картини життя. Вона прагнула мати все це не з марнославства, не з бажання похизуватися, а просто як життєві вигоди. Втім, вона могла й обійтися без цього легше, аніж будь-хто. Коли чоловік великодушний — а майже всі військові великодушні — зустрічається з жінкою такого гарту, йому постійно здається, що він залишається у неї в боргу, і це доводить його до нестями. Він ладен тоді пограбувати диліжанс, щоб добути грошей, якщо йому їх бракує на нові й нові безумні витрати. Так уже влаштований чоловік. Щоб зберегти велич і благородство в очах жінки або обраного кола людей, він буває здатний і на злочин. Коханець вельми скидається на азартного гравця, який вважатиме себе зганьбленим, коли не зможе повернути служникові гральної зали позичених у нього грошей, і який іде на страхітливі вчинки, розоряє дружину й дітей, краде і вбиває, аби тільки з'явитися у цей фатальний дім із повними кишнями і не заплямувати своєї честі в очах його завсідників. Так сталося і з Кастанье. Спочатку він оселив Акіліну в скромному помешканні на п'ятому поверсі й подарував їй лише найнеобхідніші меблі. Але, відкривши в дівчині стільки краси і духовних переваг, отримуючи від неї нечувані втіхи, яких не передати жодними словами, він утратив розум і загорівся бажанням нарядити ідола свого серця. Але тоді Акілініне вбрання увійшло в разючий контраст із убогим помешканням, і обоє збагнули необхідність змінити його. На нову квартиру пішли майже всі заощадження Кастанье, який умеблював своє, можна сказати сімейне, кубельце з розкішшю, якою оточують своїх утриманок вельможі. А гарненька жінка не хоче мати біля себе нічого бридкого. Жінці взагалі властиво прагнути до відповідності стилю — внутрішня потреба, яку ще мало вивчено, а вона, до речі, проявляється й у тому, що старі діви оточують себе лише старим мотлохом. Ну, а нашій вродливій п'ємонтці, звичайно, знадобилися речі найновіші, наймодніші, усе найкокетливіше, що тільки знайшлося в торговців: штофні шпалери, шовк, дорогоцінності, легкі й вишукані меблі, красива порцеляна. Вона нічого не вимагала. Та коли

треба було вибирати, коли Кастанье запитував: «Чого тобі хотілося б?» — вона відповідала: «Ось це найкраще». Кохання, яке підраховує витрати, — не справжнє кохання, тому Кастанье купував тільки найкраще. Ну, а коли вже прийняли таку міру, то виникла потреба, щоб усе в їхньому господарстві прийшло в гармонію: білизна, срібло і тисяча всіляких речей, без яких годі обійтися в добре опорядженому домі, кухонний посуд, кришталь... і те, чому сам чорт ради не дасть! Хоча Кастанье, як то кажуть, не хотілося ускладнювати собі життя, він усе глибше загрузав у борги. Одна річ за собою іншу вела. До годинника знадобилися два канделябри. До оздобленого каміна — топка особливого призначення. Шпалери, штори, завіси були такі чистенькі, що не хотілося коптити їх сажею, і довелося поставити найсучасніші грубки, обладнані пристосуванням, яке нібито цілком поглинало дим, — інженери, котрі їх винайшли, рекламні проспекти принаймні складати вміли! А потім Акіліні так сподобалося бігати у себе в спальні босою по килиму, що Кастанье звелів постелити килими всюди, щоб Накі могла розгулювати, де їй заманеться; і нарешті він улаштував для неї ванну — усе для того, щоб почувала вона себе якнайліпше. Паризькі торговці, ремісники, фабриканти володіють дивовижним умінням збільшувати дірку в чужому гаманці; коли хочеш щось собі приторгувати, вони, мовляв, іще не знають точної ціни, а бажання, виникнувши, розпалюється і не терпить зволікання, — отож ти робиш замовлення наосліп, за приблизним кошторисом; рахунків постачальники не виписують і затягують покупця у вир нових і нових замовлень. Усе добре, усе чудово, усі задоволені. Та через кілька місяців ці ж таки люб'язні постачальники з'являються як само втілення фатальної невідворотності з точною сумою боргу на руках; їм, бачте, до зарізу потрібні гроші, в них термінові виплати, вони навіть банкрутами себе оголошують, вони плачуть — і домагаються свого! Отоді й розверзається безодня, вивергаючи колону цифр по чотири в ряд, хоча вони мали б іти скромно по троє. Поки ще Кастанье не знав точної суми своїх витрат, він узяв за звичай брати для коханої найману карету, коли вона виїжджала, замість наймати простого віз-

ника. Кастанье любив смачно попоїсти, і він знайшов чудову куховарку; щоб йому догодити, Акіліна частувала його першими плодами сезону, різними делікатесами, вишуканими винами — все це вона купувала сама. Але своїх прибутків у неї не було, і дарунки, продиктовані дорогоцінною увагою, чуйністю і прихильністю, швидко спорожняли гаманець Кастанье, який не хотів, щоб його Накі залишалася без грошей, а грошей їй бракувало завжди. Отже, стіл вимагав неабияких витрат, що не відповідали можливостям касира. Щоб добувати гроші, колишній драгун був змушений удаватися до різних комерційних вивертів, бо не міг відмовляти собі в таких скромних радощах життя. Палка закоханість у жіночі принади Акіліни не дозволяла йому опиратися її фантазіям. Він був з тих чоловіків, які чи то із самолюбства, чи то через слабохарактерність ні в чому не вміють відмовити жінці; з фальшивого почуття сорому вони ладні радше розоритися, ніж сказати: «Не можу... Мої прибутки не дозволяють... Немає грошей». І ось настав день, коли Кастанье зрозумів, що він скотився в прірву і що вибратися звідти й розквитатися з боргами він зможе, лише покинувши Акіліну і сівши на хліб та воду, але він уже настільки звик до цієї жінки, до цього життя, що з дня на день почав відкладати здійснення свого задуму. Під тиском обставин він усе глибше загрузав у борги. Його становище і висока репутація забезпечили йому довіру, яку він і використав, удавшись до складної системи позичок, залежно від своїх потреб. Щоб приховати, як швидко зростає сума його боргів, він звернувся до засобу, який у комерції називають циркуляцією. Це коли в обіг пускають векселі, не забезпечені ні товарами, ні грошовими цінностями; в такому випадку оплачує їх не той, хто підписав вексель, а перша особа, яка робить на ньому передаточний напис; це своєрідна фальшивка, яку суспільство терпить, бо, зрештою, неможливо схопити фальшивника за руку, і підробка впливає на чисту воду лише тоді, коли по векселю відмовляються заплатити. Та рано чи пізно Кастанье мусив переконатися, що далі для нього вже неможливо вдаватися до цих фінансових маневрів, адже сума позики та проценти не могли зростати до нескінченності, і йому лишилося

тільки оголосити себе банкрутом. Та якщо йому однаково судилося себе знеславити, він вирішив віддати перевагу банкрутству шахрайському перед банкрутством простим, волів обрати злочин, а не дрібну провинність. Кастанье намислив перевести на гроші довіру, здобуту коштом своєї колишньої чесності, й побільшити число своїх кредиторів, позичивши, за прикладом одного знаменитого касира королівської скарбниці, суму, достатню для того, щоб решту своїх днів щасливо прожити десь за кордоном. Так він і вчинив, як ми вже мали нагоду переконатися. Акіліна й гадки не мала про його клопіт, вона жила весело і, подібно до багатьох жінок, не замислювалася над тим, звідки беруться гроші, — так само багато людей не замислюються про те, як росте хліб, коли їдять підрум'янену булочку. А тим часом за піччю пекаря ховаються несправджені надії і тривоги хлібороба, як і за скромним достатком більшості паризьких родин можна розгледіти гнітючі турботи та непосильну працю.

Поки Кастанье мучився сумнівами, зважуючись на вчинок, який мав змінити все його життя, Акіліна спокійно сиділа біля розпаленого каміна й чекала його, ліниво занурившись у глибоке крісло та розмовляючи з покоївкою. Як і всі покоївки, що служать дамам такого сорту, Женні стала повірницею своєї господині, коли переконалася, що її влада над Кастанье безмежна.

— Як нам викрутитися сьогодні ввечері? Леон неодмінно хоче прийти, — сказала пані де Лагард, читаючи листа, написаного на сірому папері й сповненого палкої пристрасті.

— А ось і пан, — повідомила Женні.

Увійшов Кастанье. Анітрохи не збентежившись, Акіліна скрутила листа в рурочку, взяла його щипцями і спалила.

— Ось що ти робиш із любовними цидулками! — сказав Кастанье.

— О Господи, а що ж мені з ними робити? — відповіла Акіліна. — Хіба це не найкращий засіб уберегти їх від чужих очей? Та й хіба вогонь не повинен пориватися до вогню, як вода стікає у річку?

— Ти так говориш, Накі, наче це й справді була любовна цидулка.

— А що в цьому такого? Хіба я не досить гарна, щоб їх отримувати? — спитала вона, підставляючи для поцілунку чоло з такою недбалістю, яка чоловікові менш засліпленому дала б зрозуміти, що, роблячи касирові приємність, Акіліна лише виконує своєрідний подружній обов'язок.

Але Кастаньє дійшов до такого ступеня пристрасті, підігрітої звичкою, що нічого не помічав.

— На сьогодні я взяв ложу в театрі Жімназ, — сказав він. — Сядьмо за стіл раніше, а то доведеться обідати поспіхом.

— Їдьте з Женні. Мені набридли театри. Не знаю, що це зі мною, але сьогодні мені хочеться просто посидіти біля коминка.

— Все ж таки ходімо, Накі, я вже недовго тобі набридатиму. Атож, Накі, сьогодні ввечері я їду й повернуся нескоро. Залишаю тебе тут повною господинею. Чи збережеш ти мені своє серце?

— Ні серця, ні чогось іншого, — відповіла вона. — Але ти повернешся, і Накі знову буде твоєю Накі.

— Оце відвертість! То ти зі мною не поїхала б?

— Ні.

— Чому?

— Як це чому? — сказала вона всміхаючись. — Хіба ж можу я покинути коханця, який пише мені такі ніжні листи?

І з глузливою посмішкою показала на обвуглений папір.

— Невже це правда? — спитав Кастаньє. — Невже ти завела полюбовника?

— Отакої, друже, то ви досі жодного разу не подивилися як слід на себе? — відповіла Акіліна. — По-перше, вам п'ятдесят років. По-друге, голова у вас така, що якби покласти її на прилавок, де продають овочі, то будь-який покупець прийняв би її за гарбуз. Ідучи вгору сходами, ви відсапуєтеся, мов тюлень. Ваше черево трясеться, як діамант у жіночій зачісці... Хоч ти й служив у драгунах, тепер ти старий і негарний. Чорт забирай! Якщо ти хочеш зберегти мою повагу, я не раджу тобі до цих якостей додати ще й дурість і вважати, ніби така дівчина, як я, не захоче скрасити враження від твого астматичного кохання квітами чиєї-небудь прекрасної юності.

— Ти, звичайно, жартуєш, Акіліно?

— А ти хіба не жартуєш? Ти думаєш, я така дурна й повірю в твій від'їзд? «Сьогодні ввечері я їду», — передражнила вона. — Ох, телепню мій, та хіба так би ти розмовляв, якби справді мав покинути свою Накі? Та ти ревів би, як теля, бо теля ти і є.

— А якщо я все-таки поїду, ти до мене приїдеш? — запитав він.

— Переконай мене спочатку, що ця твоя мандрівка не дурний жарт.

— Ні, серйозно, я їду.

— Ну, а я — і теж серйозно — залишаюся. Щасливої подорожі, велика моя дитино! Я тебе чекатиму. Та я краще розлучуся з життям, аніж з моїм любим Парижем.

— А може, все-таки поїдемо до Італії в Неаполь, і ти заживеш там безтурботно, весело і ні в чому не знаючи нестатків разом зі своїм товстунчиком, що відсапується, мов тюлень?

— Ні.

— Невдячна!

— Я невячна? — мовила вона, підхоплюючись на ноги. — Та я зараз же піду звідси, в чому мати мене спородила! Я віддала тобі всі скарби юності і те, чого не повернути навіть ціною всієї крові, твоєї й моєї. Якби можна було, хай навіть заплативши спасінням душі, повернути моєму тілу незайманість, як я, можливо, віднайшла незайманість душі, якби я могла тепер віддатися коханому чиста, мов лілея, — та я не вагалася б і хвилини! А ти чим мене винагородив за мою жертву? Ти мене годував і влаштував мені житло, скоряючись тому самому почуттю, яке велить нам годувати собаку й оселити його в халабуді за те, що він стереже хату, терпить копняки, коли ми в поганому гуморі, й лиже нам руку, тільки-но ми покличемо його. То хто з нас безкорисливіший, ти чи я?

— О любя моя дівчинко, ти хіба не розумієш, що я жартую? — сказав Кастанье. — Я просто вирушаю в невеличку подорож, і триватиме вона недовго. А в театр ти зі мною поїдеш. Десь опівночі я виберуся в дорогу, любенько попрощавшись з тобою.

— Бідолашний котику, то ти справді їдеш? — мовила Акіліна й, обнявши Кастанье за шию, притисла його голову до своїх грудей.

— Ти мене задушиш! — скрикнув Кастанье, уткнувшись носом в Акілініні перса.

А доброчесна дівуля тим часом шепотіла Женні на вухо:

— Піди скажи Леонові, щоб прийшов о першій, не раніше. Якщо не застанеш його і він з'явиться, поки ми тут прощатимемося, затримаєш його в себе. Ну гаразд, мій красеню тюленю, — сказала вона, підвівши голову Кастанье і смикаючи його за кінчик носа, — поїду я з тобою в театр. А зараз — за стіл! Я приготувала непоганий обід, усі страви — твої улюблені.

— Нелегко покинути таку жінку, як ти, — сказав Кастанье.

— То чого ж ти їдеш?

— Чого, чого! Щоб ти зрозуміла, довелося б чимало тобі розповісти, і ти тоді переконалася б, чого варта моя любов до тебе. Якщо ти віддала мені свою честь, то і я заради тебе продав свою — отже, ми квити. Хіба це не любов?

— Яка там любов! — промовила вона. — От скажи, що ти любитимеш мене, як батько, навіть коли я заведу коханця, тоді я повірю в твою любов! Скажи мені це й дай лапку.

— Я вбив би тебе, — сказав Кастанье посміхаючись.

Вони сіли за стіл, а пообідавши, поїхали в Жімназ.

Після першої п'єси Кастанье вирішив показатися декому зі знайомих, яких побачив у залі, аби якомога довше ніхто не запідозрив, що він утік. Він залишив пані де Лагард у ложі — згідно з їхніми скромними звичаями ложу було взято в бенуарі — і пішов прогулятися у фойє. Не встиг він там ступити і кількох кроків, як побачив Мельмота, від чийого погляду в нього виникло знайоме відчуття нудоти й жаху. Вони зіткнулися віч-на-віч.

— Фальшивник! — крикнув англієць.

Почувши цей вигук, Кастанье подивився на людей, які прогулювалися поблизу, і йому здалося, ніби він помітив на їхніх обличчях подив, змішаний із цікавістю. Він уже підніс руку, щоб дати англійцеві ляпаса, але неподоланна сила ніби паралізувала його, придавила, прикувала до підлоги; він покірно дозволив

чужоземцеві взяти себе під руку, і вони пішли удвох по фойє, наче найближчі друзі.

— Хто настільки сильний, щоб чинити мені опір? — сказав англієць. — Ти хіба не знаєш, що тут, на землі, все мені підкоряється, що я всемогутній? Я читаю в душах, я прозираю майбутнє, я знаю минуле. Я тут, але я можу опинитися де завгодно. Я не залежу ні від часу, ні від простору, відстані для мене — ніщо. Весь світ мені слуга. Я наділений здатністю вічно втішатися і вічно обдаровувати щастям. Мій погляд проникає крізь стіни, бачить скарби, і я черпаю звіди повними пригорщами. Кивну головою — зводяться палаци, і мій будівничий ніколи не помиляється. Захочу — і всюди розпусаються квіти, виростуть купи дорогоцінного каміння, гори золота, безліч жінок приходять до мене. Одне слово, мені підвладне все. Я міг би грати на біржі, ніколи не помиляючись, якби тому, хто знає, де скнари ховають своє золото, була потреба спустошувати чужі гаманці. Так відчуй же, бідолашний нікчемо, придавнений соромом і ганьбою, відчуй, які страшні лещата тебе стиснули! Спробуй-но зігнути оцю сталеву руку! Пом'якшити серце, тверде, мов алмаз! Спробуй-но утекти від мене! Навіть сховавшись у підземелля, прориті під Сеною, хіба перестанеш ти чути мій голос? Спустися в катакомби — хіба й там не бачитимеш ти мене? Мій голос заглушує грім, блиск моїх очей засліплює сонце, бо я рівний Тому-хто-дарує-світло.

Кастанье слухав ці страшні слова, неспроможний нічого заперечити, і йшов поруч з англійцем, безсилий його покинути.

— Ти щойно вчинив злочин, і тепер ти — мій. Нарешті я знайшов собі товариша, якого давно шукав! Хочеш знати свою долю? Ха-ха! Ти прийшов дивитися виставу, так ти її побачиш — навіть дві вистави! Ходімо, відрекомендуєш мене пані де Лагард як свого близького друга. Хіба не в мені твоя остання надія?

Кастанье повернувся в ложу з чужоземцем, якого поквапився відрекомендувати пані де Лагард, скоряючись щойно отриманому наказу. Акіліна ніби й не здивувалася, побачивши Мельмота. Англієць відмовився сісти на передне місце в ложі, він хотів, щоб Кастанье залишився там зі своєю подругою. Його

найменше бажання було наказом, який належало виконувати. Залишалося подивитись останню п'єсу. За тих часів у малих театрах давали лише по три п'єси за вечір. У Жімназі тоді грав актор Перле, який створював своєму театру великий успіх. Сьогодні він мав виконувати аж чотири різні ролі у водевілі, що мав назву «Комедіант з Етампа». Коли завісу підняли, англієць простер руку над залом. Кастаньє скрикнув би від жаху, якби йому не перехопило горло, коли Мельмот показав пальцем на сцену, даючи зрозуміти, що за його наказом виставу змінено. Касир побачив Нусінгенів кабінет; його патрон розмовляв зі старшим чиновником поліційної префектури, і той розповідав баронові, який жарг утнув йому Кастаньє, повідомивши, що з каси украдено чималу суму, що касир сфальшував на шкоду банкірові підпис на акредитиві й збирається утекти за кордон. Тут-таки було складено, підписано й надіслано королівському прокуророві відповідну заяву.

— То ви ще встигнете затримати його? — спитав Нусінген.

— Встигнемо, — відповів агент. — Він зараз у Жімназі й нічого не остерігається.

Кастаньє засовався на своєму стільці й хотів піти; але Мельмотова рука опустилася йому на плече й не дала ворухнутися, придавивши його з тією страшною силою, яку ми можемо відчувати тільки в жаскому сні. Та й від самої цієї людини віяло жахом, і Кастаньє почував себе поруч із нею, мовби в атмосфері, насиченій отруйною парою. Коли бідолаха обернувся, щоб попросити англієця змилюватися над ним, він зустрів вогненний погляд, який випромінював електричні струми; Кастаньє мав таке відчуття, ніби довгі металеві голки устромилися йому в тіло, пройшовши крізь нього наскрізь і приколовши його до місця.

— Що я тобі зробив? — спитав він у цілковитій знемозі й відсапуючись, наче зацькований олень на березі струмка. — Чого ти від мене хочеш?

— Дивись! — наказав йому Мельмот.

Кастаньє знову звернув погляд на сцену. Декорації вже змінилися, спектакль із Нусінгеном було закінчено. Касир побачив на сцені самого себе, він і Акіліна виходили з карети; але в ту

мить, коли він увійшов у двір свого дому на вулиці Ріше, декорації знову раптово перемінились, тепер вони зображували внутрішню обстановку його помешкання. Сидячи біля каміна в кімнаті Акіліни, Женні розмовляла з молодим сержантом піхотного полку, що стояв постоем у Парижі.

— То він їде! — вигукнув сержант, який із вигляду належав до заможної родини. — Тепер ніщо не перешкоджатиме нашому щастю! Я надто люблю Акіліну й не потерпів би, щоб вона належала цій старій жабі. Тепер я одружуся з пані де Лагард! — вигукнув сержант.

«Стара жаба!» — з гіркотою подумки повторив Кастаньє.

— Пан і пані приїхали, заховайтеся! Осюди, пане Леоне, — казала йому Женні. — Пан, либонь, ненадовго залишиться.

Кастаньє побачив, як сержант сховався за Акілініними сукнями в гардеробній. Незабаром і касир з'явився на сцені, він прощався зі своєю коханкою, яка глузувала з нього, нишком підморгуючи Женні, а йому казала найлагідніші, найщиріші слова. Обертаючись до нього, вона плакала, обертаючись до Женні — сміялася.

Глядачі плескали в долоні, вимагаючи, щоб актори повторили куплети.

— Клятуща баба! — закричав Кастаньє у себе в ложі.

Акіліна сміялася до сліз, вигукуючи:

— Господи, який кумедний Перле в ролі англійки! Як, та ви один у всій залі не смієтеся? Смійся, котику, смійся! — казала вона касирові.

Мельмот так зареготав, аж Кастаньє в дроз укинуло. Цей англійський регіт вивертав йому нутроці й відбивався в мозку таким болем, ніби хірург розжареним сталевим скальпелем робив йому трепанацію черепа.

— Вони сміються, сміються! — конвульсивно повторював Кастаньє.

Бо замість сором'язливої англійської леді, яку Перле зображував так комічно, що від її англо-французької говірки заходила від сміху вся зала, касир у цю мить бачив на сцені самого себе: ось він виходить на вулицю Ріше, сідає у фіакр на бульварі, домовляється з візником, щоб той доставив його у Версаль. Де-

корації ще раз перемінилися. Кастанье побачив поганенький заїзд, який держав його колишній вахмістр на розі вулиць Оранжереїної і Францисканців. Була друга година ночі, панувала глибока тиша, ніхто за ним не стежив. Підїхала карета, запряжена поштовими кіньми; спершу її були подали до одного будинку на Паризькому проспекті, бо там жив англїєць, на чие ім'я касир замовив екіпаж, щоб заплутати слід. Кастанье переверив, чи з ним його цінні папери та паспорти, потім сів у карету. Коні рушили. Але, дивлячись на сцену, Кастанье побачив, що біля застави прогулюються піші жандарми — вони чекали екіпаж. З грудей у бідолахи вихопився переляканий зойк, але під Мельмотовим поглядом він застряг у горлі.

— Дивись і мовчи! — сказав йому англїєць.

Далі Кастанье побачив, як його замкнули у в'язниці Консьєржері. Потім у п'ятій дії цієї драми, що мала назву «Касир», він побачив себе через три місяці: його виводили із зали суду, засудженого на двадцять років каторги. У нього знову вихопився з грудей крик, коли він побачив, як його виставили на позорище перед Палацом правосуддя і кат розпеченим залізом приліпив йому тавро. Нарешті в останній сцені його показали на подвірї перед божевільнею Бісетр; він стояв у гурті з шістдесятьох каторжників і чекав, коли до нього дійде черга і його закують у кайдани.

— Господи, у мене вже нема сили сміятися, — мовила Акіліна. — А ви такий похмурий, мій котику, що це з вами? Ваш приятель уже пішов.

— На два слова, Кастанье, — сказав йому Мельмот у ту мить, коли по закінченні вистави пані де Лагард наказала капельдїнерші подати пальто.

У коридорі юрмився люд, утекти не було ніякої змоги.

— Ну, я слухаю.

— Жодна людська сила не відверне від тебе твоєї долі: ти проведеш Акіліну, поїдеш у Версаль, і там тебе схоплять.

— Чому?

— Тому що рука, яка тримає тебе, не дасть тобі утекти.

Кастанье пожалкував, що не знає слів, від яких він би вмить самознищився, провалився в безодню пекла.

— Ну, а якби демон зажадав твою душу, чи не віддав би ти її в обмін на могутність, яка дорівнює могутності Бога? Досить одного слова — і ти повернеш у Нусінгенову касу ті п'ятсот тисяч, які звідти взяв. Фальшивий акредитив ти розірвеш, і всі сліди твого злочину буде стерто. І нарешті, золото потече до тебе рікою. Ти, здається, ні в що не віриш, хіба не так? Ну, а коли все станеться, як я кажу, то ти повіриш принаймні в чорта?

— О, якби це було можливо! — вигукнув Кастанье з надією в голосі.

— Такий вихід обіцяє тобі той, хто може зробити ось що, — відповів англієць.

І в ту мить, коли всі троє вийшли на бульвар, Мельмот простер руку. На вулиці сіялася мжичка, земля була багниста, повітря насичене вологою, а небо — чорне. Та тільки-но простерлася вперед рука цієї людини — і над Парижем засяло сонце. З холодного осіннього вечора Кастанье вмить перенісся у сонячний липневий день. Дерева зеленіли листям, по-недільному виряджені парижани весело прогулювалися двома зустрічними потоками. Продавці кокосового напою кричали: «Випийте свіжого! Випийте прохолодного!» Екіпажі виблискували, котячись по проїжджій частині бульвару. Касир закричав від жаху. І тоді бульвар знову став похмурим і вогким. Пані де Лагард уже сиділа в екіпажі.

— Ну ж бо, поквапся, мій друже, — сказала вона. — Або сідай, або, як хочеш, залишайся. Далєбі ти сьогодні занудний, як оця мжичка.

— А що я маю зробити? — спитав Кастанье в Мельмота.

— Хочеш на моє місце? — спитав англієць.

— Хочу.

— От і чудово. Я буду в тебе через кілька хвилин.

— Ох, Кастанье, ти сьогодні не такий, як завжди, — сказала йому Акіліна. — Ти надумав щось погане... В театрі був похмурий, замислений... Любий друже, може, тобі чогось треба від мене? Ну озвися, заговори!

— Я чекаю, коли ми приїдемо додому, і там я побачу, любиш ти мене чи не любиш.

— І чекати не треба, — відповіла вона, кидаючись йому на шию. — Ось як люблю!

Вона обіймала його, здавалося, дуже палко, осипаючи його ласками, але за подібних обставин у цих створінь проявляються професійні навички, як у актриси, коли вона грає на сцені.

— Звідки музика? — спитав Кастанье.

— Отакої! Уже тобі вчувається музика!

— Божественна музика! — провадив він. — Так ніби вона ллється з неба.

— Ти ніколи не хотів брати ложу в Італійську оперу, казав, що не терпиш музики, і ось маєш! Відкрив у собі меломана, та ще о такій порі! Збожеволів, бігме, збожеволів! Це у твоїй макітрі музика грає — чи не тріснула вона у тебе, сердешного? — спитала Акіліна, обнявши його за голову й поклавши її собі на плече. — Скажи, татусю, а може, це співають колеса карети?

— Та ти прислухайся, Накі! Якщо янголи грають для всевишнього Бога, їхня музика, мабуть, звучить достоту, як ці акорди. Я сприймаю їх не тільки слухом, вони проникають у всі мої пори; я не знаю, як тобі їх описати, вони солодкі, наче медовий трунок!

— Звісно, ангели грають для всевишнього Бога, адже їх завжди малюють із арфами.

«Чесне слово, він схибнувся з розуму», — подумала Акіліна, побачивши, що Кастанье застиг в екстазі, мов курець опію.

Вони приїхали додому. Кастанье, весь у думках про щойно почуте й побачене, не знаючи, вірити йому в усе це чи сумніватися, скидався на п'яного, що геть очманів. Отямився він у Акілініній кімнаті, куди коханка, воротар та Женні його перенесли, бо, виходячи з карети, він знепритомнів.

— Друзі мої, друзі, зараз він прийде, — мовив касир, сідаючи у своє крісло біля каміна.

Його опанував розпач.

У цю мить Женні почула дзвінок. Вона вийшла відчинити двері й повідомила про прихід англійця або, як вона висловилася, «добродія, який домовився з паном про зустріч». З'явився

Мельмот, і відразу запала глибока мовчанка. Він подивився на воротаря — воротар вийшов. Він подивився на Женні — Женні вийшла.

— Пані, — сказав Мельмот, звертаючись до касирової коханки, — дозвольте нам закінчити справу, яка не терпить зволікання.

Він узяв Кастанье за руку, і той підвівся. Обидва вийшли до вітальні; свічки вони не взяли, бо Мельмотів погляд осявав і найгустіший морок. Зачарована дивним поглядом незнайомця, Акіліна відчула, що сили її покинули; вона була нездатна потурбуватися про свого таємного коханця — втім, вона думала, що покоївка замкнула його у себе в кімнаті, тоді як, захоплена зненацька раптовим поверненням Кастанье, Женні захавала його в гардеробній, достоту як у сцені з драми, що її грали в театрі для Мельмота та для його жертви.

Двері до вітальні з грюкотом зачинилися.

Кастанье затримався там ненадовго.

— Що з тобою? — зойкнула його коханка, отетерівши від жаху, коли він увійшов.

Касир цілковито перемінився. Замість звичного рум'янцю на його обличчі розлилася дивна блідість, та сама, що надавала Мельмотові такого зловісного і холодного вигляду. Очі касира метали похмурий племін, що боляче сліпив нестерпним своїм блиском. Куди й поділася його добродушність, тепер деспотизм і гордість проступали в кожній його рисі. Куртизанка помітила, що Кастанье схуд, його чоло здалося їй велично грізним, драгун мовби випромінював страхітливий вплив, що пригнічував, як насичена грозою атмосфера. Протягом кількох хвилин Акіліна почувала себе зовсім скутою.

— Що відбулося за цей короткий час між тобою і тим дияволом у людській подобі? — спитала вона.

— Я продав йому душу. Відчуваю, що я вже не той. Він узяв собі моє єство, а мені віддав своє.

— Як це?

— Тобі не зрозуміти. Ага, він правду казав, цей демон, — холодно вів далі Кастанье. — Я все бачу і все знаю. Ти мене зраджувала.

Від таких слів Акіліна заціпеніла. Кастанье запалив свічку і попрямував у гардеробну. Бідолашна дівчина пішла за ним, і яким же був її подив, коли Кастанье розсунув сукні на вішалці й виявив за ними сержанта.

— Виходьте, приятелю, — сказав він і, взявши Леона за гудзик сюртука, повів його за собою в спальню.

П'ємонтка, бліда й розгублена, опустилася в крісло. Кастанье сів на козетку біля каміна, залишивши Акіліниного коханця стояти перед ним.

— Ви колишній військовий, — сказав Леон. — Я до ваших послуг, якщо бажаєте!

— Ви йолоп, — сухо відповів йому Кастанье. — Мені нема потреби битися на дуелі — кого захочу, я вб'ю поглядом. Хлопче, я розповім, що з вами буде. Який сенс вас убивати? На вашій шиї я бачу червону смужечку. Вас чекає гільйотина. Атож, ви помрете на Гревській площі. Ви належите катові, жодна сила вас уже не врятує. Ви входите до венті карбонаріїв. Ви у змові проти уряду.

— Про це ти мені не казав нічого! — крикнула п'ємонтка Леонові.

— Отже, ви не знаєте, — спокійно вів далі касир, — що сьогодні вранці уряд вирішив розгромити вашу організацію? Генеральний прокурор одержав ваші списки. Зрадники вас виказали. В цей час уже збирають документи для обвинувального акту.

— То це ти його виказав? — спитала Акіліна і, заричавши, мов левиця, підхопилася на ноги, готова розтерзати Кастанье.

— Ти надто добре мене знаєш, щоб повірити в таку нісенітницю, — мовив Кастанье цілком незворушно, аж його коханка заціпеніла.

— Звідки ж ти про це довідався?

— Доки я не вийшов до вітальні, я нічого не знав. Але тепер я все бачу, я все знаю, я все можу.

Сержант стояв, геть приголомшений.

— Ну, тоді врятуй його, мій друже! — вигукнула куртизанка, падаючи перед Кастанье навколішки. — Врятуйте його, адже ви все можете! А я любитиму вас, обожнюватиму, я ста-

ну вам рабою, а не коханкою! Найрозгнуданішим забаганкам вашим я скорятимуся... все, що хочеш, зі мною робитимеш. Я не просто любитиму вас, я більше... Стану для вас дочкою і крім того... О, зрозумій же мене, зрозумій, Родольфе! Хай би які пристрасті мене мучили, я завжди буду твоєю! Якими ще словами можу я тебе розчулити? Я винайду втіхи... Я... О, вимагай від мене, чого хочеш! Скажи мені: «Викинься у вікно!» — і я викинусь. Нагадай тільки: «Леон!» — і я полізу в пекло, прийму всі муки, витерплю всі хвороби, всі прикрасі — ти тільки мені накажи!

Кастаньє лишився холодний і незворушний. У відповідь він лише показав на Леона пальцем і промовив з демонським сміхом:

— Його жде гільйотина!

— Ні, він не піде звідси, я врятую його! — вигукнула Акіліна. — Я вб'ю кожного, хто посміє до нього доторкнутися! Чому, чому ти не хочеш урятувати його від смерті? — кричала вона надривним голосом; очі в неї палали, коси розтріпалися. — Ти можеш врятувати його чи ні?

— Я все можу.

— Чому ж ти не зглянешся на моє прохання?

— Чому? — крикнув Кастаньє, і від його голосу задвигтіла підлога. — Бо я мщуся! Лихі вчинки — моє ремесло.

— О, невже він помре?.. Мій коханий помре?.. — повторювала Акіліна. — Не може такого бути, не може...

Вона підбігла до комода, схопила стилет, що лежав там у кошичку, й кинулась до Кастаньє, який тільки засміявся.

— Ти чудово знаєш, що криця мене не бере.

Рука в Акіліни ослабла, як слабне в арфі струна, коли раптово порветься.

— Ідїть, приятелю, — сказав касир, обертаючись до Леона, — робіть своє діло.

Він простяг руку, й сержант мусив підкоритися надприродній силі, що струменіла від Кастаньє.

— Я тут у себе вдома, я міг би викликати поліційного комісара й видати йому зловмисника, що проник до мене, але я повертаю вам свободу. Я демон, а не шпиг.

— Я піду з ним, — сказала Акіліна.

— Іди, — відповів Кастаньє і покликав: — Женні!

З'явилася Женні.

— Пошліть воротаря найняти їм фіакр. Візьми, Накі, — сказав Кастаньє, дістаючи з кишені паку банкових білетів. — Ти не покинеш жebraчкою чоловіка, який досі любить тебе.

І він простяг їй триста тисяч франків. Акіліна схопила гроші, кинула на підлогу, плюнула на них і, нетямлячись від люті й розпачу, стала топтати їх ногами.

— Ми обоє підемо звідси пішки, не взявши від тебе жодного су, — сказала вона. — А ти, Женні, залишайся.

— Щасливої дороги, — відповів касир, підбираючи гроші. — Ну а я вже повернувся зі своєї подорожі. Женні, — сказав він, глянувши на приголомшену покоївку, — ти, здається, славна дівчина. Ти залишилася без хазяйки, ходи до мене. На сьогоднішній вечір у тебе буде хазяїн.

Всього остерігаючись, Акіліна швидко повела Леона до однієї зі своїх подруг. Але поліція вже стежила за кожним його кроком. Отож незабаром він був заарештований разом із трьома спільниками, як повідомляли тогочасні газети.

Касир відчув, що він цілковито змінився — і духовно, й фізично. Того Кастаньє, який колись був по черзі дитиною, підлітком, закоханим юнаком, хоробрим драгуном, одуреним і розчарованим чоловіком, касиром, що пішов на злочин заради палкої пристрасті, більше не існувало. Його внутрішнє ество розпалося. В одну мить збільшився його лоб, загострилися відчуття. Його думка охопила весь світ, і він бачив усе так, наче піднявся в недосяжну височінь. Перед тим як піти в театр, він плекав до Акіліни безумну пристрасть, він волів заплющити очі на її невірність, аніж розлучитися з нею, й ось тепер це сліпе почуття розвіялось, наче хмарка туману під гарячим промінням сонця. Задоволена тим, що заступила місце своєї хазяйки й заволоділа її багатством, Женні залюбки виконувала тепер усі касиріві бажання. Але Кастаньє, який набув здатність читати в душах, відкрив справжню причину її слухняності, чисто фізичної. Він натішився цією дівчиною з лукавою жадібністю, наче дитина, яка з'їдає м'якоть вишні, а кісточку викидає. Назавтра за сніданком,

коли Женні вже почувала себе великою пані й господинею дому, Кастанье слово за словом, думка за думкою, повторив їй усе те, про що вона міркувала, смакуючи каву:

— Сказати тобі, що ти зараз думаєш, моя крихітко? — спитав він посміхаючись. — А ось що: «Тепер мої і ці чудові меблі з палісандрового дерева, про які я так мріяла, і прегарні сукні, що їх я приміряла. А коштували вони мені дрібничку, в якій пані йому відмовляла, не розумію чому. Та щоб їздити в кареті, мати власні дорогоцінності й ложу в театрі, щоб зібрати собі грошенят на ренту — та заради цього я дала б йому стільки втіхи, що він би й дуба вривав, якби не був міцний, наче турок. Ніколи ще не стрічався мені такий чоловік!» Правильно я повторив? — сказав він таким голосом, що Женні зблідла. — Справді, дочко, це тобі надсилу, для твого ж таки добра я тебе відпущу, а то замучишся зі мною до смерті. Розлучимось, як добрі друзі.

І він байдуже вирядив її геть, давши їй зовсім трохи грошей.

Жахливу владу, куплену ціною втрати вічного блаженства, Кастанье вирішив насамперед застосувати для цілковитого вдоволення своїх забаганок. Навівши лад у своїх справах і безжодних ускладнень здавши рахунки де Нусінгеніві, що призначив його наступником якогось чесного німця, він захотів улаштувати вакханалію, гідну найкращих часів Римської імперії, і відчайдушно кинувся у вир розваг, як Валтасар на своїй останній учті. Але, як і Валтасар, він виразно бачив осяйну руку, яка в самому розпалі гульбищ накреслювала йому вирок, але не на стінах тісної зали, а на тому неозорому склепінні, під яким зависає райдуга. Адже його учта не була обмежена рамками якогось одного бенкету, то була грандіозна оргія, позначена марнотратством усіх сил і грою всіх насолод. Святковим столом була для Кастанье ніби вся земля, яка уже двигіла під його ногами. То було останнє торжество гульця, якому вже ніщо не дороге. Повними пригорщами черпаючи зі скарбниці людського любострастя, ключ від якої вручив йому демон, він швидко вичерпав її до дна. Необмежена влада, в одну мить набута, відразу ж була випробувана, змарнована, розтрачена. Те, що було всім, стало нічим. Нерідко трапляється, що володіння вбиває найграндіозніші поеми, створені бажанням,

бо досягнута мета майже ніколи не відповідає мріям. Цей сумний наслідок вдоволених людських пристрастей ховався і за всемогутністю Мельмота. Його наступникові дуже швидко відкрилася суєтність людської вдачі, а найвища влада принесла йому в дар порожнечу. Щоб краще зрозуміти, в якому дивному становищі опинився Кастанье, треба ясно уявити його необмежені можливості, а людям, що скуті законами часу, простору, відстані, збагнути це дуже важко. Його здібності зросли неймовірно — і відразу змінився характер взаємин між світом і ним. Як і Мельмот, Кастанье міг умить перенестися в квітучі долини Індії, крилатим демоном пролетіти над пустелями Африки, ковзати по морях. Дар ясновидіння дозволяв йому бачити все наскрізь і читати чужі думки, тільки-но він спрямовував погляд на якийсь предмет або людину, а його язик зразу схоплював усі смакові відчуття. Його втіхи були, мов удар сокири деспота, який зрубує дерево, щоб дістати плід. Для нього більше не існувало переходів між щастям і горем, які так урізноманітнюють радощі людські. Ставши надзвичайно чутливим, його піднебіння незабаром переситилося, перепробувавши геть усе. Дві насолоди — жінок і смачну їжу — він спізнав до такої міри, відколи дістав змогу ласувати ними, скільки заманеться, що йому більше не хотілося ні їсти, ні кохати. Знаючи, що йому підвладна кожна жінка, яку він зажадає, знаючи, що його силі жодна не зможе опертися, він уже не жадав жінок; бачачи, як вони скоряються найрознуданішим його забаганкам, він розпачливо прагнув щирої прихильності й вимагав від жінок кохання, якого вони не могли йому дати. Єдине, в чому світ відмовляв йому, — це віра й молитва, два види любові ніжної і цілющої. Всі йому підкорялися. Який жахливий стан! Потоки болю, насолод і думок, що потрясли його єство, заповнили б і невситиму людську душу; але його життєва снага не поступалася могутності його жадань. Він відчував у собі незглибимість, яку земні втіхи уже не могли заповнити. Знову й знову розгортав він свої крила, палко прагнучи пронестися крізь осяйні сфери, які він сприймав інтуїцією — виразною і сповненою розпачу. Він духовно висох, бо зажадав і запраг того, чого не п'ють і не їдять, але що вабило

його невтримно. Його уста, як і уста Мельмота, палали від бажань, і він задихався від туги за невідомим, бо знав усе. Бачачи першооснову і механізм світу, він більше не захоплювався їхніми проявами і незабаром до всього почав ставитися з глибокою зневагою, що уподібнює людину вищого порядку до сфінкса, який усе знає, усе бачить і зберігає мовчазну нерухомість. Ані найменшого бажання передавати свої знання іншим він не почував. Уся земля була його багатством, він міг промчати її від краю до краю за одну мить, але ні багатство, ні влада вже не мали для нього ніякої вартості. Він переживав той жадливий смуток, притаманний найвищій могутності, від якого сатана й Бог знаходять зцілення в діяльності, але її таємниця відома лише їм. На відміну від свого повелителя, Кастанье не володів невичерпною здатністю ненавидіти й творити зло; він почував себе демоном, але демоном, що виникає, тоді як сатана — демон одвічний і на віки віків, спокути для нього не існує, він знає про це й тому дуже любить порушити своїми тризубими вилами світ і вносити плутанину в наміри Бога. На свою біду, Кастанье ще зберіг надію. Отже, за своїм бажанням він міг умиць перелетіти від полюса до полюса — так пташка в розпачі пурхає між двома стінками своєї клітки; але, здійснивши свій переліт, він, як і пташка, побачив безмежні простори і, споглянувши нескінченність, уже не міг дивитися на людські діяння людськими очима. Безумці, що прагнуть демонічної могутності, судять про неї з людського погляду, не здогадуючись про те, що, здобувши владу демона, вони переймуться і його думками, водночас залишившись людьми і живучи серед істот, які уже нездатні їх зрозуміти. Нікому не відомий Нерон, який задля розваги мріє спалити Париж, щоб помилуватися морем вогню, — так ото милуються штучною пожежею, влаштованою на театральній сцені, — навіть не здогадується, що для того, хто здатний на такий вчинок, Париж має не більше ваги, аніж для заклопотаного мандрівника мурашник біля дороги. Науки стали для Кастанье нуднішими, аніж логогриф для того, хто його вже розгадав. На царів і можновладців він дивився з почуттям жалості. Отже, грандіозна гульня була для нього ніби прощанням із його людською при-

родою. На землі йому стало тісно, бо пекельна усемогутність давала йому змогу споглядати само творіння, проникати поглядом у його причини й мету. Знаючи, наскільки недоступне для нього те, що на всіх людських мовах називається небом, він уже не міг думати ні про що інше, крім неба. Отоді він і збагнув, чому така внутрішня спустошеність відбивалася на обличчі його попередника, зрозумів, як далеко сягав той погляд, запалений завжди ошуканою надією, він відчув, яка спрага осушувала ті червоні губи, який нещадний двобій точився між двома початками, що набули грандіозних розмірів. Він ще міг бути янголом, але відчував у собі тільки демона. Він уподібнився до прекрасного створіння, яке злий геній чарівника помістив у потворне тіло, ув'язнив під скляним ковпаком договору, і тільки чужа воля здатна розбити цю ненависну оболонку. Подібно до того, як чоловік високого духу, спізнавши розчарування в жіночому серці, ще з більшим палом шукає в ньому нескінченності почуття, так і Кастанье раптом опинився під владою однієї думки, яка, можливо, і є ключем до вищих світів. Лише тому, що він зрікся вічного блаженства, він тепер тільки й думав про вічне життя, уготоване для тих, хто вірує і молиться. Коли після розгулу, в якому він проявив усю свою могутність, Кастанье раптом відчув, як опановують його ці гнітючі думки, він тоді спізнав муки, що їх у таких грандіозних образах донесли нам священні поети, апостоли та великі пророки віри. Підколюваний вогненным вістрям невблаганного меча, він вирішив навідати Мельмота — дізнатися, що сталося з його попередником. Англієць жив на вулиці Феру, поблизу церкви Святого Сульпіція, в похмурому, чорному особняку, вогкому і холодному. Ця вулиця — звернута на північ, як і всі вулиці, що під прямим кутом виходять на лівий берег Сени, — одна з найбезрадісніших у Парижі, те саме можна сказати й про обидва ряди її будинків. Коли Кастанье ступив на поріг Мельмотового помешкання, він побачив, що двері обтягнуті чорною матерією; так само було задраповано і стелю. Під цим чорним склепінням горіло безліч похоронних свічок. Біля труни, поставленої на високий постамент, несли варту два священики.

— Нема потреби запитувати вас, пане, чому ви прийшли, — сказала Кастанье стара воротарка. — Дуже-бо ви схожі на дорогого небіжчика. Та якщо ви й справді його брат, то з'явилися ви запізно і вже не зможете попроситися з ним. Славний джентльмен сконав позавчора вночі.

— А як він помирав? — спитав Кастанье в одного зі священників.

— Будьте спокійні, — відповів йому той, підіймаючи край чорного савана, що накривав труну.

Кастанье побачив одне з тих облич, яким віра надає виразу високого благородства, облич, крізь які мовби просвічує душа, осяваючи інших людей і зігріваючи їх почуттям незгасного милосердя. Старий священник приймав у сера Джона Мельмота останню сповідь.

— Ваш брат, — сказав він, — сконав, як добрий християнин, і янголи звеселяться. Ви знаєте, якою радістю виповнюютьс я небеса, коли приймають розкаяну грішну душу. З ласки Божої сльози каяття текли в нього, не висихаючи, тільки смерть змогла зупинити їх. Дух Святий уселився в нього. Його слова, палкі й пристрасні, були гідні самого царя-пророка. Хоч ніколи за все своє життя не чув я сповіді жакливішої, ніж сповідь цього ірландського дворянина, — ніколи не доводилося мені чути й палкіших молитов. Хай які глибокі були його гріхи, щире каяття в одну мить заповнило цю безодню по вінця. Рука Господня видимо простерлася над ним, бо він перестав бути схожим на себе — така свята краса проступила в рисах його обличчя. Його суворі очі полагідніли від сліз. Його голос, що лякав своїми грізними перекотами, став м'яким і ніжним, як то властиво мові людей смиренних. Його слова так очищали душі присутніх, що люди, приваблені сюди видовищем цієї праведної смерті, падали навколішки, слухаючи, як він славить Бога, як говорить про Його незбагненну велич і розповідає про життя на небесах. Хоч і нічого не залишив він у спадок родичам, зате вони здобули найвище, найдорожче благо — святого заступника, який дбатиме про вас усіх і приведе вас на шлях спасіння.

Ці слова справили на Кастанье таке глибоке враження, що того ж таки дня він пішов до церкви Святого Сульпіція, ніби

скоряючись фатальному накресленню долі. Мельмотове розкаєння приголомшило його. То були роки, коли уславлений своїм красномовством священик у певні дні виголошував після заутрені проповіді, які мали на меті донести істини католицької віри сучасній молоді, про байдужість якої до питань релігії проголосив інший, не менш красномовний оратор. Сьогодні знаменитий проповідник мав говорити на похороні ірландця. Кастанье увійшов до церкви в ту саму мить, коли той з ележною лагідністю, з проникливістю, якій він і завдячував своєю славою, вже підсумовував докази тієї незаперечної істини, що праведникам забезпечене вічне блаженство. Колишній драгун, у якого вселився демон, був у стані, особливо сприятливому для того, щоб у ньому швидко проросло сім'я божественних слів, витлумачених проповідником. І справді, якщо доведені істини існують, то хіба не слід вважати давно доведеним існування духовного явища, відомого під назвою «віра вугляра»? Йдеться про те, що сила віри перебуває в оберненій залежності від розумового розвитку людини. Це легко перевірити, скажімо, на солдатах. Той, хто довгі роки йшов по життю під знаменом інстинкту, куди краще підготовлений сприйняти світло духовної істини, ніж людина, яка втомила собі розум і серце, намагаючись осягти тонкощі світобудови. З шістнадцяти і майже до сорока років Кастанье, південець за походженням, служив під французьким прапором. Простий кавалерист, зобов'язаний воювати і вчора, і сьогодні, і завтра, він мусив більше думати про свого коня, ніж про самого себе. Навчаючись військового ремесла, він, по суті, просто не мав часу замислитися про те, що чекає людину по її смерті. Не думав він про це й тоді, коли став офіцером, адже тепер йому доводилося дбати про своїх підлеглих, перекочовувати з одного поля битви на друге. Особливо напружувати розум військова служба не вимагає. Солдати й офіцери, нездатні піднятися до високих міркувань, які включають у себе не тільки плани кампанії, воєнну тактику та вміння адміністратора, а й взаємні інтереси націй, і питання політики, живуть у такому самому невігластві, як і найзатюканіший селянин з найвідсталішої французької провінції. Вони наступають, слухняно скоряють-

ся наказам командира і вбивають людей, що опиняються на їхньому шляху, як лісоруб валить у лісі дерева. Після битви, що вимагає високої фізичної напруги, для них настає відпочинок, під час якого вони поновлюють свої сили, — а потім знову битва... Вони воюють і п'ють вино, воюють і їдять, воюють і сплять для того, щоб воювати ще завзятіше. В цьому вихорі розумові здібності застосовуються мало. Духовне життя в таких людей зберігає свою первісну простоту. Коли вони, такі діяльні на полі битви, повертаються в цивілізоване середовище, то більшість із тих, які служили в нижчих чинах, не виявляють ні усталених поглядів, ні здібностей, ні впевненості в собі. Отож наше юне покоління й дивується, що люди, які створили славу нашим грізним арміям, стоять за своїм духовним розвитком не вище від прикажчика, що вони наївні, мов діти. Капітан імператорської гвардії, яка громила ворогів, ледве здатний виписувати квитанції в конторі газети. Але завдяки тому, що в царині думки душа ветерана зберігає незайманість, вона вразлива для сильних імпульсів. Ці міркування пояснюють злочин, який учинив Кастанье, але тут виникає надто багато запитань, і моралістові доведеться вдатися до так званого розчленування проблеми (якщо скористатися виразом парламентського жаргону). Цей злочин став також наслідком пристрасті та жіночого чаклування, іноді настільки неподоланного й жорстокого, що коли сирена вдається до своїх чарів, чоловік утрачає глузд і вже ні про що не може сказати: «Я цього ніколи не зроблю». Таким чином, слова про вічне блаженство були сприйняті свідомістю людини, ще не знайомої з релігійними істинами, якими в умовах Французької революції та свого військового табірної життя Кастанье нехтував. Жажлива фраза: «Вас чекає вічне блаженство або вічні муки!» вразила його тим сильніше, що земля вже нічого не могла йому дати, так наче він трусив дерево, з якого вже обсіпалися плоди; отож, якби раптом виявилось, що десь на землі або на небі існує заборонений для нього куточок, він, усемогутній у своїх бажаннях, захотів би негайно туди проникнути. Якщо дозволено порівнювати такі високі матерії з нікчемством суспільного життя, то Кастанье скидався на

декого з багатих банкірів: вони орудують мільйонами, їм усе доступне, та оскільки їх не приймають в аристократичних колах, вони тільки й думають, як би туди проникнути, і не радіють завойованим суспільним привілеям, якщо їм відмовлено тільки в одному. Людина, могутніша, аніж усі земні царі, разом узяті, людина, здатна, подібно до Сатани, боротися із самим Богом, стояла в церкві Святого Сульпіція, прихилившись до пілястра, пригнічена одним почуттям, і все глибше поринала в думки про вічне блаженство — ті самі, які свого часу поглинули й Мельмота.

— Щасливець! — вигукнув Кастаньє. — Він помер, переконаний, що його візьмуть на небо.

В одну мить величезний переворот відбувся в душі касира. Побувши кілька днів демоном, він знову став тільки людиною, втіленням того первісного гріха, про який розповідають усі космогонії. Але знову ставши малим на вигляд, він здобув основу величі, адже тепер він був загартований нескінченністю. Володіючи демонською могутністю, він осягнув могутність божественну. Небесного блаженства він прагнув тепер сильніше, аніж колись жадав земних утіх, які так швидко вичерпав. Радощі, що їх обіцяє демон, — це ті ж таки земні радощі, хоч і збільшені в розмірі, а небесні насолоди не мають меж. І ось він повірив у Бога. Слово, що віддавало йому всі скарби світу, втратило для нього будь-який інтерес, та й самі ці скарби видалися йому нікчемними, як просте каменюччя в очах знавця діамантів; вони здавалися жалюгідним непотребом у порівнянні з вічною красою життя небесного. Мирські блага стали в його очах прокляттям. В безодню мороку й похмурих думок поринув він, слухаючи похоронну відправу по Мельмоту. «Dies irae»¹ настрашило його. У всій його величі він збагнув цей крик розкаяної душі, що тремтить перед усемогутністю Божою. Святий Дух спопеляв його, як вогонь спопеляє солому. Сльози текли у нього з очей.

— Ви родич небіжчикові? — спитав церковний сторож.

— Спадкоємець, — відповів Кастаньє.

¹ «День гніву» (лат.) — перші слова одного з католицьких похоронних співів.

— Пожертуйте на причт, — звернувся до нього воротар.
— Ні, — сказав касир, що не хотів давати церкві дияволових грошей.

— На вбогих!

— Ні!

— На оновлення храму!

— Ні!

— На каплицю Діви Марії!

— Ні!

— На семінарію!

— Ні!

І Кастаньє пішов, щоб не приваблювати роздратованих поглядів служителів церкви.

«Чому люди спорудили ці грандіозні собори, що їх я бачив безліч по всій країні? — подумав він. — Якщо стільки людей у всі часи живуть одним почуттям, воно має бути на чомусь засноване».

«Для тебе Бог — «щось»? — кричала його душа. — Бог — це Бог! Бог! Бог!»

Це слово, яке повторював внутрішній голос, пригнічувало його, але відчуття жаху пом'якшилося, коли пролунали далекі акорди чарівної музики, яка невиразно вчувалася йому й раніше. Він подумав, що це до нього долинає церковний спів, й окинув поглядом портал храму. Але, уважно прислухавшись, він помітив, що звуки чулися йому зусібіч; він подивився на майдан — музикантів там не було. Ця мелодія вносила йому в душу поезію блакиті й далеке сяйво надії, але водночас і загострювала муки сумління, що терзали бідолоашного грішника. Кастаньє поплентав паризькими вулицями, як плентає людина, пригнічена тяжким горем. Він дивився на все невидючими очима, він ішов навмання, як безтурботний гультай; без причини зупинявся, заговорював сам до себе й не турбувався про те, що його може вдарити дошкою або зачепити колесом екіпажа. Каяття непомітно занурювало його в стан благодаті, коли людське серце то болісно стискається, то тремтить від ніжності. Незабаром на його обличчі з'явився, як і в Мельмота, вираз величчя, але водночас і вираз неухвалності, холодний вираз смутку, мов

у людини, пригніченої розпачем; його охопив гарячковий трепет, який вселяє надія, але найдужче — відраза до всіх благ нікчемного поцейбічного світу. У глибині його очей, що лякали своїм блиском, зацілілася смиренна молитва. Він страждав від усвідомлення своєї могутності. Його тіло зігнулося від бурхливого хвилювання душі — так поривчастий вітер гне додолу високі ялини. Як і його попередник, він не міг відмовитися від життя, бо не хотів померти слугою пекла. Його муки ставали нестерпними.

Та одного ранку йому спала щаслива думка: адже Мельмот, який нині досяг блаженства, колись запропонував йому помінятися місцями, і він, Кастаньє, погодився; а чом би й хтось інший не захотів учинити, як він? Зрештою, в епоху, коли ті, хто успадкував красномовність отців церкви, проголосили фатальну байдужість до релігії, йому не важко буде зустріти людину, яка погодиться на умови договору, щоб скористатися його вигодами.

«Є таке місце, де навіть королів оцінюють на гроші, де зважують на терезах цілі народи, де виносять вирок державним устроєм, де уряди купуються за монету в сто су, де думки та вірування переведено на цифри, де все дисконтують, де навіть Бог бере позику, а свої векселі гарантує прибутками в людських душах, бо Папа Римський має там свій поточний рахунок. Якщо я хочу купити душу, то шукати її слід тільки там».

І Кастаньє весело поспішив на біржу, певний, що придбає собі там людську душу, як купують державні цінні папери. Людина обачна побоялася б, щоб її не підняли на глум, але Кастаньє з досвіду знав, що той, хто потрапив у безвихідь, усе сприймає серйозно. Як засуджений до смертної кари уважно вислухає божевільного, коли той почне запевняти його, що, проказавши безглузді слова, можна вилетіти крізь замкову шпарку, — так і людина, яку спіткало горе, стає легковірною і зрікається того чи того задуму лише в разі цілковитої його невдачі, подібно до плавця, що відпускає гілочку лише тоді, коли вона відламається від прибережного куща. Близько четвертої години Кастаньє з'явився серед людей, які по закінченні котирування державних паперів збираються купками, щоб

обмінятися приватними акціями та укласти оборудки чисто комерційного характеру. Біржовики знали його, і він, прикинувшись, ніби когось розшукує, міг підслухати, чи не розмовляють де про людей, які потрапили в скруту.

— Та ти що, хлопче! Про акції «Клапарона й компанії» я навіть чути не хочу! Сьогодні вранці банк не взяв від них жодного векселя, — з властивою таким людям безцеремонністю сказав комусь гладкий банкір. — Якщо ти їх маєш, тобі вони й залишаться.

А тим часом згаданий Клапарон провадив у дворі переговори з типом, про якого було відомо, що він дисконтує векселі, луплячи лихварські відсотки. Кастанье негайно попрямував до цього Клапарона, біржовика, відомого тим, що він прокручував ризиковані оборудки, які могли збагатити його, а могли й розорити.

Коли Кастанье наблизився до Клапарона, лихвар від нього уже відійшов, а в спекулянта вихопився жест розпачу.

— Отже, Клапароне, вам сьогодні треба внести до банку сто тисяч франків, а вже четверта година. Тобто у вас немає часу навіть на те, щоб облагодити фальшиве банкрутство, — сказав йому Кастанье.

— Добродію!

— Говоріть тихше, — провадив касир. — А що як я запропоную вам угоду, завдяки якій ви роздобудете стільки грошей, скільки захочете...

— Вона не допоможе мені сплатити мої борги — я не знаю такої угоди, яку можна зладити відразу.

— А я знаю угоду, що дасть вам змогу заплатити борг негайно, — відповів Кастанье, — але це зобов'яже вас...

— До чого?

— Продати ваше місце в раю. Чим ця оборудка гірша за інші? Усі ми акціонери великого підприємства вічності.

— А ви знаєте, що я можу вам дати ляпаса? — роздратовано відповів Клапарон. — Чи ж дозволено так по-дурному жартувати з людиною, коли вона опинилася в біді?

— Я говорю серйозно, — відповів Кастанье, дістаючи з кишені жмут банкових білетів.

— Але врахуйте, що я не продам своєї душі нечистому за дрібничку. Мені треба п'ятсот тисяч франків, щоб...

— Хіба я сказав, що буду з вами торгуватися? — урвав його Кастанье. — Ви здобудете стільки золота, що воно не вміститься в підвали банку.

І він витяг ще грубшу паку білетів, яка переконливо подіяла на спекулянта.

— Згода! — сказав Клапарон. — Але що я маю зробити?

— Ходімо кудись, де нікого нема, — мовив Кастанье, показавши в закутень двору.

Клапарон і його спокусник обмінялися кількома словами, повернувшись обличчями до стіни. Ніхто з людей, які звернули на них увагу, не здогадався, про що вони там нишком змовляються, хоча всіх здивували чудні жести співрозмовників. Коли Кастанье повернувся до зали, здивований гомін прокотився в натовпі біржовиків. На біржі, як і на балу, найменша подія привертає до себе загальну увагу; отож усі дружно обернулися до двох чоловіків, навколо яких виникло збудження, і з жахом побачили, як страшно обидва змінилися. На біржі всі прогулюються й гомонять, кожного тут знають, за кожним спостерігають; біржа — це ніби великий стіл, за яким грають у бульйот, де з виразу обличчя гравця досвідчені картярі завжди вгадають, і яка в нього гра, і в якому стані його каса. Тому всі біржовики звернули увагу, як змінилися Клапарон і Кастанье. Останній, подібно до Мельмота, ще кілька хвилин тому був міцний і жиливий, очі в нього блищали, щоки палахкотіли рум'янцем. Кожен дивувався, звідки в добряка Кастанье взялося це велично грізне обличчя; але тепер, віддавши свою могутність, Кастанье вмиць зів'яв, укрився зморшками, постарів, ослаб. Коли він відводив Клапарона в куток двору, він скидався на хворого, якого трясє лихоманка, або на курця опію, що своїм зіллям довів себе до екстазу; а повернувся він геть змарнілий, схожий на хворого, в якого напад лихоманки щойно минув і він от-от сконає, або на любителя наркотиків, яким він буває тоді, коли дурман розвіюється і він переживає період жахливого занепаду сил. Відлетіло пекельне натхнення, що давало йому снагу переносити розгульне життя; позбавле-

не цієї підтримки, тіло відразу стало безпорадним, виснаженим, без опори проти докорів сумління і мук щирого каяття. І навпаки, Клапарон, чиї тривоги ні для кого не були таємницею, з'явився, ніби оновлений: очі в нього палахкотіли, а на обличчі відбивалася Люциферова гордість. Вираз банкрутства перейшов з одного обличчя на друге.

— Здыхайте собі з миром, друже, — сказав Клапарон, звертаючись до Кастаньє.

— Благаю, пошліть кого-небудь по візника і по священика, вікарія з церкви Святого Сульпіція, — відповів колишній драгун, сідаючи на тумбу.

Слово «священика» долетіло до багатьох, і серед біржовиків знявся насмішкуватий гомін — адже вірять вони лише в те, що клаптик паперу, який називають записом, вартий маєтку. Головна книга державної скарбниці — ось їхня Біблія.

— Чи встигну я покаятися? — сказав сам собі Кастаньє жалібним голосом, який вразив Клапарона.

Під'їхав фіакр і відвіз умирущого. Спекулянт поквапився до банку заплатити по своїх векселях. Враження від несподіваної зміни у виразі облич цих двох людей стерлося в натовпі, як розходиться в морі слід корабля. Увагу біржовиків привабила якась важливіша новина. Коли вступають у гру всі грошові інтереси, то навіть якби тут з'явився сам Мойсей зі своїми осяйними рогами, навряд чи він би вдостоївся бодай каламбуру — люди, заклопотані підрахунками, просто його не помітили б. Коли Клапарон оплатив векселі, його опанував страх. Він упевнився у своїй могутності, тут-таки повернувся на біржу й запропонував її людям, які теж потрапили в безвихідь. Передача «прав на запис у головній книзі пекельної скарбниці та пов'язані з користуванням оним записом вигоди», за виразом нотаря, що став наступником Клапарона, коштувала останньому сімсот тисяч франків. Нотар відступив свої права за диявольським договором, сплативши півмільйона франків одному підрядчику, а той позбувся їх за сто тисяч екю, після чого торговець залізними виробами — новий власник диявольської снаги — віддав її з доплатою двохсот тисяч одному теслі. Нарешті десь о п'ятій годині уже не знайшлося людей, згодних повірити в можливість цієї

дивовижної угоди, і передача прав тимчасово припинилася за браком охочих узяти їх.

Відомо, що о пів на шосту власником цієї дивовижі був один маляр, який стояв, прихилившись до дверей тимчасового будинку біржі, що в ті часи була на вулиці Фейдо.

Як відомо кожному гультьєві, вулицю Фейдо дуже вподобали молодики, котрі, не маючи постійної коханки, ладні любитися з усіма особами жіночої статі. На тій-таки вулиці, на другому поверсі добропристойного міщанського дому жило чарівне створіння, з тих, кого небо нагородило рідкісними жіночими принадами, але, не маючи змоги стати ні герцогинями, ні королевами, бо гарненьких жінок на світі куди більше, аніж титулів і тронів, вони задовольняються біржовим маклером або банкіром, обдаровуючи їх щастям за домовлену ціну. За цією славною і гарненькою дівчиною на ім'я Ефразі упадав писар нотаріальної контори, марнославний понад усяку міру. Цей хлопець, що служив молодшим клерком у метра Кротта, закохався в неї, як може закохатися юнак двадцяти двох років. Бідолаха писар зарізав би Папу Римського й усю священну колегію кардиналів, аби роздобути жалюгідну сотню лудіорів, за які він купив би для Ефразі шаль, що припала їй до вподоби, — в обмін на цю шаль покоївка пообіцяла писареві прихильність своєї пані. Закоханий ходив під вікнами Ефразі, як у зоологічному саду ходять у клітці білі ведмеді.

Він засунув праву руку під камізельку, притуливши її до лівої частини грудей, і, мабуть, хотів розтерзати собі серце, але поки що тільки крутив свої еластичні шлейки.

— Звідки взяти десять тисяч франків? — розмовляв він сам із собою. — Привласнити суму, яку мені внесуть за реєстрацію акту про продаж? Боже праведний! Та невже цією позичкою я розорю покупця, в якого капіталу не менше як сім мільйонів! Так і вчиню! А завтра вранці кинуся йому в ноги і скажу: «Ласкавий пане, я взяв у вас десять тисяч франків, мені двадцять два роки, і я кохаю Ефразі — ось вам уся правда! Мій батько багатий, він поверне вам гроші, не занпащайте мене! Хіба вам не було двадцять два роки, хіба ви не божеволіли з кохання?» Та чи в цих паскудних багатіїв є душа? Мій мільйонер не тільки не розчу-

литься, а й напише на мене скаргу королівському прокуророві. Прокляття! От якби можна було продати душу дияволу! Та не існує ані Бога, ані диявола, все це нісенітниця, казки та бабські теревені. Що ж мені робити?

— Якщо ви згодні продати душу дияволу, ви одержите десять тисяч, — сказав маляр, який підслухав гарячкову маячню писаря.

— Тепер Ефразі буде моєю! — вигукнув клерк, укладаючи угоду, яку запропонував йому диявол у подоби маляра.

Негаймо купивши шаль, збуджений до краю, писар з'явився до Ефразі, а що диявольська снага була в його тілі, то він не виходив від неї протягом дванадцяти днів, розтративши весь свій рай і думаючи лише про кохання та його оргії, в яких потонув спогад про пекло з його привілеями.

У тих утіхах і зійшла нанівець величезна могутність, відкрита ірландцем, сином достославного Матюрена.

Кілька орієнталістів, містиків та археологів розслідували цю історію, але їм так і не пощастило з'ясувати, в який спосіб демон переселявся з однієї людини в іншу. А причина їхньої невдачі ось у чому.

На тринадцятий день після своїх шалених розваг сердешний клерк лежав на вбогому ложі в мансарді будинку на вулиці Сент-Оноре, що належав його патронові. Молодик захворів, і його опанував сором — цей тупий божок, який не сміє дивитися на самого себе; тому він вирішив лікуватися сам і помилився в дозі цілющого зілля, яке приписав йому один геній, вельми популярний на околицях Парижа. Отруївшись живим сріблом, писар помер, і його труп став чорний, як спинка крота. Не було сумніву, що один з дияволів побував у ньому, але який? Можливо, Астарот?

— Цього славного хлопця нечиста сила перенесла на планету Ртуть, — сказав старший клерк німецькому демонологові, який приїхав дослідити цей випадок.

— Цілком можливо, — відповів німець.

— Справді?

— Атож, добродію, адже планета Ртуть — це Меркурій, і ваше припущення не суперечить словам самого Якоба Беме,

що їх я цитую із сорок восьмої пропозиції «Троїстого життя людини», де сказано: «Якщо Бог усе сотворив, вигукнувши: «Хай буде!», то, значить, це «хай буде» і є те сокровенне лоно, яке містить і охоплює природу, утворену духом, народженим від Меркурія та Бога».

— Як ви сказали, пане?

Німець повторив цитату.

— А ми й не знали! — сказали клерки.

— «Хай буде»? — повторив один з них. — Хай буде світло!

— У правильності вищенаведеної цитати ви можете переко-
натися, — провадив німець, — прочитавши цю фразу на сторін-
ці сімдесят п'ятій згаданого трактату, надрукованого тисяча
вісімсот дев'ятого року в друкарні пана Міньєре в перекладі
одного філософа, який був великим шанувальником знамени-
того шевця.

— Ого! То він шив чоботи? — сказав старший клерк. — І де ж
він їх продавав?

— У Пруссії! — відповів німець.

— То він узував у свої чоботи пруссаків? — з дурним ви-
глядом спитав клерк другого розряду.

— Він у них узував свої фрази, — сказав клерк третього
розряду.

— Оце мудрагель! — вигукнув клерк четвертого розряду,
показавши на німця.

Хоча чужоземець був демонологом найвищого класу, він
уявлення не мав, що то за чортенята — ці клерки. Він пішов,
нічого в їхніх жартах не зрозумівши, переконаний, що молоді-
ки вважають Беме «мудрим генієм».

«Є ж у Франції освічені люди!» — сказав він собі.

Париж, 6 травня 1835 р.

ПРИМІТКИ

С. 19. ...як це чудово зображено у сцені з паном Діманшем. — Мається на увазі сцена із комедії Мольєра «Дон Жуан», у якій головний її герой спритно улещує свого кредитора.

Метьюренівський Мельмот — герой роману «Мельмот-блукач» англійського письменника-романтика Чарлза Метьюрена (1780—1824). Твір написано в традиції «готичного роману».

С. 31. *Деборд-Вальмор Марселіна* (1785—1859) — французька поетеса доби романтизму. Бальзак був з нею у дружбі й високо цінував її поезію.

Острів Кадзант — нині цей острів не існує, у середині XVIII ст. його розмило море.

С. 38. *Ленні володіння* — на Заході в часи феодалізму лен — земля і прибутки від неї, які васал одержував за службу у сюзерена; ленні володіння успадковувалися.

С. 89. *Порбус* (Франсуа Порбус-молодший; 1569—1622) — фламандський живописець, який жив і працював у Франції.

С. 92. *Марія Єгипетська* — у християнських легендах блудниця, яка розкаялась і стала подвижницею. Час її життя віднесений до V ст. н. е.

С. 96. *Мабuze* — прізвисько нідерландського живописця Яна Госсарта (70-ті рр. XV ст. — 30-ті рр. XVI ст.), дане за назвою його рідного міста.

С. 104. *Карл V* — імператор Священної Римської імперії (1509—1556), середньовічної німецької держави, і водночас іспанський король Карлос I (1516—1556).

С. 107. *Спіритуаліст* — той, що дотримується спіритуалізму (від *лат.*, *spiritualis* — духовний), філософської доктрини, яка визнає духовну сутність світу й заперечує первинність матерії.

С. 109. *Анжеліка* — героїня епічної поеми «Несамовитий Роландо» Лудовіко Аріосто (1474—1533), видатного італійського поета доби Відродження.

С. 119. *Присвячую тій, яку й нині, і завжди кохаю.* — Присягата адресована мадам де Берні (1777—1836), першому коханню Бальзака.

С. 120. *Ораторіанець* — член церковно-чернечого ордену ораторіанців, заснованого в XVI ст.; назва походить від ораторій — молільних домів. Цей орден надавав великого значення освіті й заснував багато навчальних закладів.

Вандомський колеж — у цьому колежі навчався сам Бальзак із 1807-го по 1813 рік. Розповідаючи про перебування Луї Ламбера у Вандомському колежі, письменник спирається на власні спогади.

Пані де Сталь, Анна Луїза Жермена (1766—1817) — видатна французька письменниця, належить до зачинателів романтизму у Франції. Відзначалася громадянською активністю, вела боротьбу проти диктаторського режиму Наполеона і майже десять років провела у вигнанні.

С. 122. *Як священик, котрий присягнув Революції...* — Під час Великої французької революції 1789—1794 рр. від священиків вимагали присяги Республіці й революції; тих, хто відмовлявся це зробити, позбавляли священницького сану.

С. 123. *Битва під Аустерлицем* — у цій битві, що відбулася 2 грудня 1805 р., Наполеон здобув блискучу перемогу над австрійською і російською арміями.

С. 125. *«Небо і пекло»* — твір шведського теософа-містика Е. Сведенборга.

Сен-Мартен Клод Луї (1743—1803) — французький філософ-містик, мав вплив на Бальзака, який, зокрема, проявився в романах «Луї Ламбер» і «Серафіта».

Жане Жан Батіст (1755—1840) — французький поет, якому притаманні містичні настрої і мотиви.

С. 126. ...*цілком поглинуті подіями 1814—1815 років*. — Вступ у Францію військ коаліції і перше зречення Наполеона, Сто днів і битва під Ватерлоо, друге зречення Наполеона і вилання його на острів Святої Єлени.

С. 129. ...*такий собі метр Жак...* — У комедії Мольєра «Скупий» слуга головного героя Гарпагона, майстер на всі руки.

С. 131. *Жерар Франсуа* — французький живописець неокласичного напрямку. Малював картини на міфологічні сюжети.

С. 133. *Фіхте Йоганн Готліб* (1762—1814) — видатний німецький філософ, представник німецького класичного ідеалізму.

Піко делла Мірандола Джованні (1463—1494) — італійський гуманіст доби Відродження, філософ і письменник.

Паскаль Блез (1623—1662) — видатний французький вчений, філософ і письменник.

...*епопея про інків* — автобіографічний епізод, про який згадує у своїх спогадах і сестра Бальзака Лора де Сюрвіль. Інки — народ у давнім Перу, який створив державу й своєрідну культуру доколумбової Америки, зруйновану іспанськими конкістадорами.

С. 143. *Корінна* — тут мається на увазі пані де Сталь за іменем героїні її роману «Корінна».

С. 144. «*Прокажений з долини Аості*» — роман французького письменника-романтика Ксав'є де Местра (1763—1852), вийшов у 1811 р.

С. 148. *Беме Якоб* (1575—1624) — німецький філософ-пантеїст, його натурфілософія і містика пройняті стихійно-діалектичними ідеями. Мав значний вплив на німецький романтизм.

С. 149. *Кай Гракх* (153—121 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, трибун, який захищав інтереси народу в боротьбі з аристократією.

С. 151. *Кюв'є Жорж* (1769—1832) — французький вчений-зоолог, один з реформаторів порівняльної анатомії, палеонтології і систематики тварин. Установив принцип «кореляції органів», на основі якого здійснював реконструкцію будови вимерлих тварин.

С. 154. *Месмер Франц Антон* (1733—1815) — австрійський лікар, творець теорії «тваринного магнетизму», до якої Бальзак виявляв великий інтерес.

С. 154. *Лафатер Йоганн Каспар* (1741—1801) — швейцарський письменник і проповідник, його творчість має релігійне спрямування.

С. 158. *Біша Марі Франсуа Ксав'є* (1771—1802) — французький анатом, фізіолог і лікар.

С. 161. *Скалігер Юлій Цезар* (Бордоні Джуліо; 1484—1558) — італійський філолог і поет, автор «Поетики в семи книгах», яка мала значний вплив на формування класицизму. Писав латиною, тривалий час жив у Франції.

Еразм Роттердамський (1469—1536) — видатний нідерландський гуманіст, вчений-філолог і письменник. Писав латиною, відіграв велику роль у розвитку «північного Відродження».

Браге Тіхо (1546—1601) — данський астроном, реформатор практичної астрономії.

Генріх III — французький король (1574—1589) у часи релігійних (гугенотських) війн.

Медічі Марія — французька королева з флорентійського роду Медічі, дружина короля Генріха IV.

Канцлер Бекон — видатний англійський філософ Френсіс Бекон (1561—1626), зачинатель англійського матеріалізму. Був лордом-канцлером за правління Джеймса I.

С. 162. *Марій Гай* (бл. 157—86 до н. е.) — римський полководець, суперник Сулли в боротьбі за диктаторську владу в Римі, зазнав у війні з ним поразки й помер у вигнанні.

Кімври — германські племена, які наприкінці II ст. до н. е. разом з тевтонами вторглися в Римську державу й були розгромлені Марієм у битві під Верцеллами (101 р. до н. е.).

С. 164. *Кардано Джеральдо* (1501—1576) — італійський філософ, математик і лікар, схильний до містицизму; передрік день своєї смерті і фактично заморив себе голодом, щоб передбачення здійснилося.

Аполлоній Тіанський (I ст. до н. е.) — грецький філософ-містик, мав репутацію провидця.

Плотін (205—270) — грецький філософ-ідеаліст, зачинатель неоплатонізму.

Порфирій (бл. 233 — бл. 304) — грецький філософ, учень Плотіна і його послідовник, коментатор Платона й Арістотеля.

С. 171. ...*він подав би діалог між Суллою й Евкратом так само сильно, як і Монтеस्क'є*. — В діалозі «Сулла і Евкрат», де видатний французький просвітник Шарль Монтеस्क'є (1689—1755) викриває деспотизм.

С. 180. *Лукулл* (106—56 до н. е.) — римський державний діяч, який уславився своїми бенкетами та розкішшю.

Бернар Самюель (1651—1739) — французький фінансист за часів правління Луї XIV.

Божон Нікола (1718—1789) — французький банкір, який прагнув здобути репутацію мецената й благодійника.

С. 181. ...*доведена до нескінченності територіальна подрібненість*. — Кодекс Наполеона відмінив систему майорату, тобто успадкування маєтності старшим сином, і це призводило до подрібнення дворянських земельних володінь. Бальзак обстоював систему майорату.

С. 186. *Шиваїзм, вішнуїзм і брахманізм* — релігійні культури індуїстських богів Шиви, Вішну й Брахми — верховної тріади індуїстського пантеону.

С. 187. *Магізм* — релігія, що виникла у Мідії в VI ст. до н. е. серед племені манів, які одні лише мали право бути її жерцями. Цій релігії був притаманний дуалізм, тобто визнання двох першоначал — доброго і злого.

Маздеїзм — релігія давніх персів, заснована на дуалістичному культі доброго бога Агура-Мазди (Ормузда) і злого бога Арімана.

Кабірізм — культ кабірів, богів родючості, поширений у давні часи в Малій Азії, звідки проник і до Греції.

Мітру (Мітра) — в давньоіранській і давньоіндійській міфології божество сонця.

Конфуцій (Кун-цзи; 551—479 до н. е.) — давньокитайський мислитель, засновник етико-політичного вчення конфуціанства, яке стало в Китаї одним з поширених віровчень. Ґрунтується на культі предків і принципі безумовної покори підлеглих правителям.

Зороастр (Заратустра) — пророк і реформатор давньоіранської релігії, названої зороастризмом. Жив десь між X і VI ст. до н. е.

Теократія — влада релігії або церкви.

С. 189. *Левіти* — служителі релігійного культу у давніх євреїв.

С. 191. *Палімпсести* — рукописи, писані на пергаменті по змитому або зіскобленому тексту.

С. 195. *...прагну пальмового вінка слави...* — Луї Ламбер тут говорить про бажання стати академіком. Парадні мундири академіків прикрашало зображення пальмового листа.

С. 209. *Великий мартиролог* — список мучеників католицької церкви, складений за розпорядженням папи Григорія XIII і опублікований у 1536 р.

Оріген — богослов кінця II й початку III ст. н. е., який, за легендою, сам себе осліпив, щоб, не бачачи жінок, проповідувати їм Святе Письмо.

С. 210. *Спіноза Барух* (1632—1677) — видатний голландський філософ, прихильник пантеїзму. Визнаючи божественне начало, вважав, що Бог — це сама природа.

С. 211. *Панна Дююї* — вірна подруга лорда Болінгброка (1678—1751), англійського державного діяча і філософа.

С. 231. *Ганзейський союз* — торговельний і політичний союз північнонімецьких міст Пізнього Середньовіччя (заснований у середині XIV ст., розпався в середині XVII ст.), до якого входили також міста інших країн Північної Європи.

Батавські форми — в давні часи на території Фландрії жило германське плем'я батавів, звідси давня назва країни — Батавія.

С. 232. *Королівство Леон* — королівство в Іспанії Раннього Середньовіччя, яке згодом ввійшло до складу королівства Кастилія і стало однією з іспанських провінцій. Тому правильніше було б говорити про земельні володіння в провінції Леон.

С. 233. *Свято Геяна* — старовинне свято в місті Дуе, пов'язане з міфічним велетнем Геяном, покровителем міста. Можливо, що прототипом Геяна був народний герой Фландрії Жан Гелон (XI ст.), який прославився в боротьбі з норманами.

С. 236. *Артевелде Якоб* (1290—1345) — ватажок руху городян у Фландрії, спрямованого проти феодального панування графа Гентського. Очолив міське самоуправління Гента на початку Столітньої війни (1337—1453).

С. 241. ...*проступали гулі, в яких Галль поміщав поетичні світи*. — Австрійський лікар, творець френології Франц Йозеф Галль (1758—1828) запропонував теорію локалізації психічних функцій в корі великих півкуль головного мозку.

С. 243. *Ясновидець Сведенборгової церкви*. — В деяких країнах створилися в той час секти послідовників Сведенборга.

С. 245. *Гельвецій Клод Андріан* (1715 —1771) — французький філософ-матеріаліст доби Просвітництва, представник сенсуалістичного матеріалізму.

С. 252. *Якби дружина Генріха VIII була негарна...* — Йдеться про Анну Болейн, третю дружину англійського короля Генріха VIII (1509—1547), яка була страчена за його наказом нібито за подружню зраду. Анна Болейн — мати королеви Єлизавети I.

С. 285. ...*перша дружина Наполеона* — Жозефіна Богарне (1763—1814). Наполеон розлучився з нею 1809 року для того, щоб одружитися з дочкою австрійського імператора й таким чином зміцнити становище заснованої ним династії.

С. 287. *Того польського дворянина звали Адам Верхівня*. — Цього героя роману Бальзак наділив прізвиськом, яке є назвою українського села, де був маєток Ганських і де він сам прожив майже два роки під кінець життя (1847—1848; 1848—1850).

С. 313. ...*панна Буріньйон* — як і письменники *ілюмінати та квієтисти...* — *Буріньйон Антуанетта* (1616—1680) — авантюристка, яка оголосила себе «нареченою Святого Духа» і його провісницею; написала кілька релігійно-містичних творів. *Ілюмінати* — релігійно-містична течія, що проповідувала моральну чистоту й засуджувала офіційну церкву, її прибічники створювали таємні товариства, які в XVIII ст. поширилися в Західній Європі. *Квієтисти* — релігійно-містична течія, яка сповідувала пасивність і самозречення, розчинення людського духу в релігійному спогляданні.

С. 314. *Фенелон Франсуа* (1651—1715) — французький письменник, автор філософсько-дидактичного роману «Пригоди Телемака», був прибічником квієтизму.

Гійон Жанна-Марі — релігійна письменниця, автор релігійно-містичних книг.

С. 316. ...*перед картиною Гвідо...* — Мається на увазі італійський живописець *Гвідо Рені* (1575—1642), представник Болонської академії. Майстерність композиції поєднував з холодною ідеалізацією.

С. 321. ...*війна Ста днів, вторгнення чужоземних військ...* — Ідеться про події 1815 року: Сто днів Наполеона і війна з Англією та Пруссією, яка завершилася його поразкою у битві при Ватерлоо, після чого ворожі війська вступили в північно-східну Францію.

С. 354. ...*як оті негри, що вранці продають дружину за ковток горілки, а ввечері плачуть за нею.* — Парафраза новели П. Меріме «Таманго» (1829), яка з'явилася незадовго перед тим, як Бальзак почав роботу над «Пошуками Абсолюту».

С. 362. «*Все царство за коня!*» — Вигук протагоніста історичної хроніки Шекспіра «Річард III» у фінальній сцені, де зображена битва при Босворті (1485), в якій Річард III зазнав поразку і був убитий.

С. 404. *Тальма Франсуа Жозеф* (1763—1828) — видатний французький актор класицистичного театру.

С. 419. *Барон де Померель* — друг сім'ї Бальзаків, у його домі письменник жив літом 1828 р. і працював над романом «Шуани».

С. 420. ...*як Тюренн крутив генералом Монтекукулі...* — *Тюренн Анрі де ла Тур д'Овернь* (1611—1675) — французький полководець, відзначився у війнах, які вів Луї XIV з коаліцією західноєвропейських держав. *Монтекукулі* (1609—1681) — австрійський генерал. Бальзак має на увазі воєнну операцію Тюренна в 1675 р., коли той маневрував протягом чотирьох місяців, не вступаючи в битву.

С. 422. ...*нинішній суспільний договір.* — Іронічне обігравання відомого трактату Ж.-Ж. Руссо «Суспільний договір», у яко-

му великий просвітник виклав проект досконалого суспільного устрою.

С. 440. *...бо я рівний Тому-хто-дарує-світло.* — Тобто Люциферові (лат. lux — світло + ferre — носити, буквально: «носії світла»).

С. 447. *Карбонарії* — члени таємних товариств в Італії, які боролися за звільнення вітчизни від австрійського панування та її об'єднання в республіку. У Франції карбонарії боролися проти режиму Реставрації.

С. 457. *...про який розповідають усі космогонії.* — Власне космогонічні міфи, тобто міфи про створення світу.

Дмитро Наливайко

ЗМІСТ

Еліксир довголіття	3
Ісус Христос у Фландрії	29
Червона корчма	49
Невідомий шедевр	87
Луї Ламбер	117
Пошуки Абсолюту	225
Розкаяний Мельмот	417
Примітки. <i>Дмитро Наливайко</i>	466

Літературно-художнє видання

**БАЛЬЗАК ОНОРЕ ДЕ
ФІЛОСОФСЬКІ ЕТЮДИ**

Переклад з французької

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *В. М. Амелін*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 02.03.15. Формат 84 × 108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 25,20. Облік.-вид. арк. 26,75.
Тираж 500 прим. Замовлення

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса: www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин: www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»,
61057, м. Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.